

2-Son /Sentabr /2026

**O'ZBEKISTON KASABA UYUSHMALARI
FEDERATSIYASI**

**MEHNAT VA IJTIMOIIY MUNOSABATLAR
AKADEMIYASI**

IJTIMOIIY-IQTISODIY RENESSANS

ILMIY-ELEKTRON JURNALI



TOSHKENT - 2026

**“IJTIMOIIY-IQTISODIY RENESSANS”
ILMIY-ELEKTRON JURNALI**

**«СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РЕНЕССАНС»
НАУЧНО-ЭЛЕКТРОННЫЙ ЖУРНАЛ**

**“SOCIO-ECONOMIC RENAISSANCE”
SCIENTIFIC-ELECTRONIC JOURNAL**

Tahrir kengashi raisi:

**Axmedov Sayfulla
Normatovich**
*Mehnat va ijtimoiy
munosabatlar akademiyasi
rektori,
i.f.d., professor*

Bosh muharrir:

**Atamatov Abduxalil
Salomovich**
*Pedagogika fanlari doktori
(DSc), dotsent*

Tahririyat mudiri:

**Amirov Lochinbek
Fayzullayevich**
*Iqtisodiyot fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD), dotsent*

Muassis: O'ZBEKISTON KASABA UYUSHMALARI FEDERATSIYASI

**Mas'ul tashkilot: MEHNAT VA IJTIMOIIY MUNOSABATLAR
AKADEMIYASI**

TAHRIR HAY'ATI A'ZOLARI:

Rafiqov Kudratilla Mirsagatovich, O'zbekiston Kasaba Uyushmalari Federatsiyasi raisi, senator
Axmedov Sayfulla Normatovich, Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi rektori,
i.f.d., professor

Saidov Akmal Xolmatovich, O'zbekiston Fanlar akademiyasining haqiqiy a'zosi, yuridik fanlari
doktori (DSc), professor

Atamatov Abduxalil Salomovich, pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent

Nigmatov Asqar Negmatullayevich, geografiya fanlari doktori (DSc), professor

Eshov Mansur Po'latovich, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor

Shodmonov Furqat Yusupovich, yuridik fanlari doktori (DSc), professor

Tulteyev Ilyas Tavasovich, yuridik fanlari doktori (DSc), professor

Po'latov Xayrulla Lutfullayevich, kimyo fanlari doktori (DSc), professor

Berkinov Bozorboy Berkinovich, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor

Maxmudov Nosir Maxmudovich, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor

Asqarova Mavluda Turabovna, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor

Nasirxadjayeva Dilafruz Sabitxanovna, iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), professor

Axunjanov Kozim Abidovich, kimyo fanlari nomzodi, dotsent

Mirzadjanov Azim Xakimjanovich, Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi faxriy dotsenti

Yusupov Sirojiddin Saparboyevich, Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi faxriy dotsenti

Amirov Lochinbek Fayzullayevich, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Yunusxodjayev Zoir Shokirovich, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Rzayeva Guzalya Turg'unbayevna, yuridik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Tadjibayeva Dildora Abduraximovna, yuridik fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Abdulkhaimov Salim Urolovich, sotsiologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Abdullayev Munis Qurbonovich, iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

EDITORIAL BOARD:

Rafiqov Kudratilla Mirsagatovich, Chairman of the Federation of Trade Unions of Uzbekistan, senator

Akhmedov Sayfulla Normatovich, Rector of the Academy of Labour and Social Relations, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor

Saidov Akmal Xolmatovich, Full Member of the Academy of Sciences of Uzbekistan, Doctor of Law (DSc), Professor

Atamatov Abduxalil Salomovich, Doctor of Pedagogical Sciences (DSc), Associate Professor

Nigmatov Asqar Negmatullayevich, Doctor of Geographical Sciences (DSc), Professor

Eshov Mansur Po‘latovich, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor

Shodmonov Furqat Yusupovich, Doctor of Law (DSc), Professor

Tulteyev Ilyas Tavasovich, Doctor of Law (DSc), Professor

Po‘latov Xayrulla Lutfullayevich, Doctor of Chemical Sciences (DSc), Professor

Berkinov Bozorboy Berkinovich, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor

Maxmudov Nosir Maxmudovich, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor

Asqarova Mavluda Turabovna, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor

Nasirxadjayeva Dilafruz Sabitxanovna, Doctor of Economic Sciences (DSc), Professor

Axunjanov Kozim Abidovich, Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor

Mirzadjanov Azim Xakimjanovich, Honorary Associate Professor of the Academy of Labour and Social Relations

Yusupov Sirojiddin Sapparboyevich, Honorary Associate Professor of the Academy of Labour and Social Relations

Amirov Lochinbek Fayzullayevich, Doctor of Philosophy (PhD) in Economic Sciences, Associate Professor

Yunusxodjayev Zoir Shokirovich, Doctor of Philosophy (PhD) in Psychological Sciences

Rzayeva Guzalya Turg‘unbayevna, Doctor of Philosophy (PhD) in Law Sciences, Associate Professor

Tadjibayeva Dildora Abduraximovna, Doctor of Philosophy (PhD) in Law Sciences, Associate Professor

Abdulhakimov Salim Urolovich, Doctor of Philosophy (PhD) in Sociology

Abdullayev Munis Qurbonovich, Doctor of Philosophy (PhD) in Economic Sciences, Associate Professor

M U N D A R I J A

Амиров Лочинбек Файзуллаевич АГРАР СЕКТОРНИ БАРҚАРОР РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИЛМИЙ ЁНДАШУВЛАРИ ВА КОНЦЕПЦИЯЛАРИ	7-22
Jumaev Kurbanmurat Xurramovich, Kutbitdinova Muxayyoxon Inoyatovna AHOLINI IJTIMOIIY HIMOYA QILISHNING IQTISODIY KO'RSATKICHLARI	23-36
Sadullayev Toir Xikmatilla o'g'li INKLYUZIV IQTISODIY O'SISH INDIKATORLARI: NAZARIY VA AMALIY YONDASHUVLAR	37-43
Gulbayev Ne'matulla Abdukarimovich TA'LIM SOHASIDA JAHON SAVDO TASHKILOTI TALABLARINI O'QITISHNING ZAMONAVIY YO'NALISHLARI HAQIDA.	44-51
Suyunov Yorqin Bekmurodovich RAQAMLI TA'LIM TEXNOLOGIYALARINI RIVOJLANTIRISH MARKAZIDA ICHKI AUDIT TIZIMINI TASHIL ETISH AMALIYOTI	52-61
Sattikulova Gavxarniso Axmadxanovna, Murodillayeva Sarvara Muzaffar qizi O'ZBEKISTONDA IJTIMOIIY MUHOFAZA TIZIMINING RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI	62-69
Xakimov Akmal Lolashovich O'ZBEKISTONDA AUDITORLIK XIZMATLARI SIFATINI OSHIRISH KONSEPSIYALARI	70-81
Soxibjonova Sug'diyona Soxibjon qizi "O'ZBEKISTON – 2030" STRATEGIYASI DOIRASIDA HUDUDLAR IQTISODIY SALOHİYATINI OSHIRISHNING USTUVOR YO'NALISHLARI.	82-94
Zakirov Alisher Akbarovich MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTI JAMOASIDA IJOBIY PSIXOLOGIK MUHITNI TASHKIL ETISH VA BOSHQARISH	95-109
Yunusxodjayev Zair Shakirovich OILA VA OILAVIY MUNOSABATLAR MUAMMOSINING PSIXOLOGIK TAHLILI	110-117
Jo'rayeva Sarvinoz Ubaydullo qizi O'QITUVCHI KASBIY FAOLIYATIDA PSIXOLOGIK QOBILIYATNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI	118-127
Pulatov Xayrulla Lutpullayevich, To'lavboyev Diyorbek Bahodir o'g'li OLMALIQ KON-METALLURGIYA KOMBINATI MIS ERITISH ZAVODIDA RADIATION XAVFSIZLIKNI ISO STANDARTLARI ASOSIDA IJTIMOIIY TAHLILI	128-136
Gulbayev Ne'matulla Abdukarimovich, Musayev Qodirbek Abduqodirovich HUQUQIY AXBOROT TEXNOLOGIYALARI FANINING TA'LIM JARAYONIDAGI O'RNI	137-147
X. G. Azimov, S. O'. Abdulxakimov, O. M. Sabirov O'ZBEKISTONDA ATOM ENERGIYASIGA QO'YILADIGAN IQTISODIY TALABLAR	148-162

Boboyeva Mohim Shukurovna, Husanova Ruxshona Mansur qizi YOSHLAR O'RTASIDA IJTIMOIIY INQIROZLARNING OQIBATLARINI BARTARAF ETISH USULLARI	163-168
Israilova Sayyora, Gulboyeva Dilbar Zulhaydar qizi INGLIZ TILINI O'QITISHDA O'YIN ELEMENTLARIDAN FOYDALANISHGA ASOSLANGAN USULLAR	169-175
X. G. Azimov, S. O'. Abdulxakimov, O. M. Sabirov AHOLINI IQLIM O'ZGARISHI BILAN BOG'LIQ FAVQULODDA VAZIYATLARDAN MUHOFAZA QILISHNING MAHALLIY DARAJADAGI TASHKILIY MODELII	176-182
Азимов Холмумин Гулбоевич, Сабилов Отабек Махсудович, Дехқонова Муслима Маруфжон кизи ИҚЛИМ ЎЗГАРИШИ БИЛАН БОҒЛИҚ ФАВҚУЛОДДА ВАЗИЯТЛАРНИНГ НЕФТНИ ҚАЙТА ИШЛАШ КОРХОНАЛАРИГА ТАЪСИРИ ҲАМДА УЛАРНИНГ ОҚИБАТЛАРИНИ КАМАЙТИРИШ УСУЛЛАРИ	183-190
Мусаева Шоира Жураевна ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ТАЛАБАЛАРИНИНГ КАСБИЙ ТАЙЁРГАРЛИГИНИ ИННОВАЦИОН ЁНДАШУВЛАР АСОСИДА ДУАЛ ВА БЛОКЛИ ТАЪЛИМ ОРҚАЛИ РИВОЖЛАНТИРИШНИ БОШҚАРИШ МЕХАНИЗМЛАРИ	191-201
Adizova Nafosat Said qizi THE ROLE OF HIGHER EDUCATION AND ENGLISH LANGUAGE PROFICIENCY IN PROMOTING SOCIO-ECONOMIC RENAISSANCE AND PREPARING COMPETITIVE HUMAN CAPITAL FOR THE GLOBAL LABOUR MARKET	202-211
Эштемирова Хилола Абдиҳолик кизи СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РЕНЕССАНС: ОПЫТ И ПЕРСПЕКТИВЫ УЗБЕКИСТАНА	212-220
G'ofurova Dilafruz Murod qizi AYOLLAR TOMONIDAN SODIR ETILADIGAN FIRIBGARLIK JINOYATLARINI TERGOV QILISHNING PSIXOLOGIK-KRIMINALISTIK JIHATLARI	221-231
Хожиева Рўзигул Худайбердиевна КОРРУПЦИЯВИЙ ЖИНОЯТЛАРГА ҚАРШИ КУРАШНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ	232-241
Musayev Qodirbek Abduqodirovich YURISPRUDENSIYA YO'NALISHIDA SUN'IY INTELLEKT IMKONIYATLARIDAN FOYDALANISH HAQIDA	242-252
G'ofurova Dilafruz Murod qizi, Namdarova Maftuna Panji qizi NIKOH SHARTNOMASINING HUQUQIY TABIATI VA AMALIY MUAMMOLARI	253-263
Nurboyeva Durdona Baxtiyor qizi INTELLEKTUAL MULKNING OBYEKTI SIFATIDA NEYROTARMOQLARNING HUQUQIY MAQOMINI BELGILASH MUAMMOLARI	264-273
Quchqorova Shoxsanam DAVLAT TILIDA ISH YURITISH (AKADEMIK YOZUV) FANLARINI YURISPRUDENSIYA YO'NALISHIDA O'QITISHDA INNOVATSION YONDASHUVLAR MEKANIZMLARINI BOSHQARISH	274-283

АГРАР СЕКТОРНИ БАРҚАРОР РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ИЛМИЙ ЁНДАШУВЛАРИ ВА КОНЦЕПЦИЯЛАРИ

Амиров Лочинбек Файзуллаевич

*Меҳнат ва ижтимоий муносабатлар академияси “Иқтисодиёт ва бошқарув”
кафедраси доценти, Phd*

Email: amirovlochinbek863@gmail.com

Orcid: <https://orcid.org/0000-0001-9734-9118>

Аннотация

Мақолада аграр секторни барқарор ривожлантиришнинг илмий-назарий ва методологик асослари тадқиқ этилган. Барқарор ривожланиш концепциясининг шаклланиши ва ривожланишига оид илмий ёндашувлар таҳлил қилиниб, аграр сектор барқарорлигининг иқтисодий, ижтимоий ва экологик таркибий қисмлари ёритилган. Аграр секторнинг барқарор ривожланишига таъсир этувчи ташқи ва ички омиллар тизимлаштирилган ҳамда уларнинг ўзаро боғлиқлиги асосланган. Шунингдек, аграр сектор барқарорлигини баҳолашда индикаторлар тизимидан фойдаланиш имкониятлари кўриб чиқилган. Тадқиқот натижасида аграр секторнинг узок муддатли барқарорлигини таъминлашда ресурслардан самарали фойдаланиш, инновацияларни жорий этиш, инвестицион фаолликни ошириш, маҳсулот рақобатбардошлигини таъминлаш ва институционал муҳитни такомиллаштиришнинг аҳамияти асосланган.

Калит сўзлар: аграр сектор, барқарор ривожланиш, қишлоқ хўжалиги, иқтисодий барқарорлик, ижтимоий барқарорлик, экологик барқарорлик, аграр сиёсат, инвестициялар, инновациялар, табиий ресурслар, барқарорлик индикаторлари.

НАУЧНЫЕ ПОДХОДЫ И КОНЦЕПЦИИ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА

Амиров Лочинбек Файзуллаевич

*Доцент кафедры «Экономика и управление» Академии труда и социальных
отношений, PhD*

Аннотация

В статье исследованы научно-теоретические и методологические основы устойчивого развития аграрного сектора. Проанализированы научные подходы к формированию и развитию концепции устойчивого развития, раскрыты

экономические, социальные и экологические составляющие устойчивости аграрного сектора. Систематизированы внешние и внутренние факторы, оказывающие влияние на устойчивое развитие аграрного сектора, и обоснована их взаимосвязь. Рассмотрены возможности использования системы индикаторов при оценке устойчивости аграрного сектора. По результатам исследования обоснована значимость эффективного использования ресурсов, внедрения инноваций, повышения инвестиционной активности, обеспечения конкурентоспособности продукции и совершенствования институциональной среды для обеспечения долгосрочного устойчивого развития аграрного сектора. **Ключевые слова:** аграрный сектор, устойчивое развитие, сельское хозяйство, экономическая устойчивость, социальная устойчивость, экологическая устойчивость, аграрная политика, инвестиции, инновации, природные ресурсы, индикаторы устойчивости.

SCIENTIFIC APPROACHES AND CONCEPTS FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE AGRICULTURAL SECTOR

Lochinbek Fayzullaevich Amirov

Associate Professor, Department of Economics and Management, Academy of Labour and Social Relations, PhD

Abstract

The article examines the scientific, theoretical and methodological foundations of sustainable development of the agricultural sector. Scientific approaches to the formation and development of the sustainable development concept are analyzed, and the economic, social and environmental components of agricultural sector sustainability are identified. The external and internal factors affecting the sustainable development of the agricultural sector are systematized, and their interrelationships are substantiated. The possibilities of applying a system of indicators to assess the sustainability of the agricultural sector are also considered. The study substantiates the importance of efficient resource use, innovation adoption, increased investment activity, product competitiveness, and improvement of the institutional environment in ensuring the long-term sustainable development of the agricultural sector.

Keywords: agricultural sector, sustainable development, agriculture, economic sustainability, social sustainability, environmental sustainability, agricultural policy, investment, innovation, natural resources, sustainability indicators.

Кириш

Ўзбекистон иқтисодиётида аграр сектор муҳим ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга ҳисобланади. Аграр сектор ишлаб чиқаришининг асосий қисмини қишлоқ хўжалиги ташкил этади. Ушбу секторнинг барқарор ривожланиши кўплаб омилларга боғлиқдир. Шу нуқтаи назардан, аграр сектор тармоқларини ривожланиш қонуниятларини билиш, унинг барқарор ривожланишини таъминлашга кенг йўл очиб беради. Шуларни ҳисобга олганда, барқарор ривожланишнинг ҳозирги замон назарияларининг ўзгариш босқичларини таҳлил қилиш ва шу асосда аграр соҳани барқарор ривожланишининг ўзига хос хусусиятларини очиб бериш мумкин.

Таҳлилларга қараганда, Ғарб мамлакатларида барқарор ривожланиш ғоялари 1960-йилларнинг бошидан бошлаб, бир қатор ижтимоий-иқтисодий муаммолар ҳозирги замон ва келажак авлодлар ҳаётига таҳдид сола бошлаган пайтдан бошлаб қўлланила бошланган. Бундай муаммоларга қуйидагиларни киритиш мумкин: атроф-муҳитнинг бузилиши, глобал исиш ва бошқа экологик муаммолар; ресурсларни камайтирадиган паст самарадор технологиялардан фойдаланиш; ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар ўртасидаги ижтимоий-иқтисодий ривожланиш шароитидаги номутаносибликлар; қашшоқликнинг кенгайиши ва камбағал ҳамда бойлар ўртасидаги фарқнинг кучайиши: озиқ-овқат инқироzi ва очликнинг тарқалиши; миллатлараро низолар ва бошқалар.

Иқлимнинг кескин континенталлиги шароитида, суғориладиган ерларнинг қисқариши Ўрта Осиёнинг, шу жумладан Ўзбекистоннинг кам сувли ва сувсиз ҳудудлари учун аграр сектор ва унинг тармоқларини барқарор ривожлантириш муаммолари айниқса долзарб бўлиб қолди. Тўйимли оқсил, витаминлар, минерал тузлар ва бошқа биологик актив моддалар манбаи бўлган сут, янги узилган мева-сабзавотлар ва гўшт, парҳез тухумлар иссиқ ҳудудлар аҳолисининг рационал овқатланишида ўта зарур ҳисобланади. Бу ерда соф янги озиқ-овқат етишмаслиги, одамга салбий таъсир кўрсатади ва унинг иш қобилиятини кескин пасайтиради. Ушбу озиқ-овқат маҳсулотларини истеъмол қилиш жойларда ишлаб чиқариш даражасига катта боғлиқ ҳисобланади.

Бозор ислохотлари бошланиши даврида саноат тармоқларининг ишлаб чиқариш салоҳияти ёмонлашди. Натижада қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши анча меҳнат талаб қиладиган бўлиб, аграр соҳанинг саноатлашганлик хусусияти пасайди. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг пасайиши, демографик вазиятнинг оғирлашиши, қишлоқ аҳолисининг юқори даражадаги ишсизлиги, унинг камбағаллик муаммолари ва қишлоқда ҳаёт сифатининг пасайиши билан тавсифланди. Замонавий қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши учун табиий равишда салбий бошқарув турини сақлаб қолиш характерлидир. Экин

майдонлари, пичанзорлар ва яйловларнинг муҳим қисми ишлатилиши пасайди ва бутазорларга айланиб қолиш эҳтимоли катта бўлади. Экин майдонларида ҳосил билан тупроқда ноозуқа моддаларининг чиқиб кетиши уларга озуқа киритишдан ошиб кетади.

Шулар билан бир вақтда, қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг узоқ муддатга мўлжалланган стратегияси мавжуд эмаслиги ер ва сув ресурсларидан самарали фойдаланишга, иқтисодиётнинг аграр соҳасига инвестицияларни жалб қилиш ва аҳолининг юқори даромад олишига рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқаришга тўсиқ бўлмоқда.

Аграр сектор тармоқлари барқарор ривожланишини таъминлашнинг илмий-назарий ҳамда методологик жиҳатларини ўрганиш ва уларни амалиётга жорий этиш усуллари асослаш долзарб вазифалар қаторига киради. Шу нуқтаи назардан, асосий мақсад – барқарор иқтисодий ривожланиш қонуниятларини ўрганиш асосида аграр секторни барқарор ривожлантиришнинг концептуал қоидаларини асослашдир.

Мавзуга оид адабиётлар шарҳи

Барқарор ривожланиш назарияси сўнгги ўн йилликларда энг оммабоп бўлиб қолди. Баъзи хорижий мамлакатлар олимларининг фикрига кўра, барқарор ривожланиш концепцияси иқтисодий ўсиш назариясини алмаштирди. Буни Н.В.Чепурних, А.Л.Новоселов, А.В.Мерзловнинг илмий ишларидан кўриш мумкин. Ҳозирги адабиётда, (А.В.Иванов ва А.С.Пономарева) таъкидланганидек, барқарор ривожланишнинг 60 дан ортиқ таърифлари мавжуд. Бу инсонлар ривожланишининг иқтисодий, экологик ва ижтимоий жиҳатларини ўз ичига олган концепциянинг ўзи мураккаблигини ҳам, олимлар, тадбиркорлар ва сиёсатчиларнинг қарашлари ўртасидаги зиддиятни ҳам акс эттиради.

Умуман олганда «барқарор ривожланиш» олимларнинг асослашича экология билан боғланган, яъни барқарор ривожланишнинг дастлабки таърифларидан бири 1915 йилда Канаданинг атроф-муҳитни муҳофаза қилиш комиссияси томонидан таклиф қилинган. Шу билан бирга, атроф-муҳит ва тараққиёт бўйича халқаро комиссия 1987 йилда барқарор ривожланишни қуйидагича таърифлаган: «Барқарор ривожланиш – бу ҳозирги замон талабларига жавоб берадиган, аммо келажак авлодларнинг ўз эҳтиёжларини қондириш қобилиятига зарар етказмайдиган ривожланиш. У иккита асосий тушунчани ўз ичига олади:

1) эҳтиёжлар тушунчаси, хусусан, энг юқори устуворлик мавзуси бўлиши керак бўлган аҳолининг энг қашшоқ қатламлари мавжуд бўлиши учун зарур бўлган эҳтиёжлар;

2) атроф-муҳитнинг ҳозирги ва келажакдаги эҳтиёжларини қондириш қобилиятига юкланган технологиялар ва жамиятни ташкил этиш ҳолати билан боғлиқ чеклашлар концепцияси.

Шу билан бир вақтда, кўплаб олимларнинг фикрига кўра, "sustainable development" атамасини "барқарор ривожланиш" деб таржима қилиниши тўлиқ аниқ таржима эмас, деб фикр билдирган.

Масалан, Ю.А.Ретеюм, Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг «Атроф-муҳит ва тараққиёт» бўйича конференцияси (УНСЕД), Рио-де-Жанейро, 1992 йил, 21-асрда барқарор ривожланиш стратегиясига ўтиш бўйича қабул қилинган тавсияларни «ривожланиш» сўзи ноаниқроқ таржима қилинган деб ҳисоблайди, маънога яқинроқ таржима – «ўз-ўзини таъминлаш», деб аталса тўғри ҳисобланади. Россиялик тадқиқотчи Н.В.Чепурних таъкидлаганидек, "барқарор ривожланиш" атамаси аниқ эмас, "барқарор ривожланиш" иборасини "мақбул" ёки "қабул қилинадиган" ривожланиш деб таржима қилиш керак, деган фикрни билдирган. Шунингдек, муаллифнинг фикрига кўра, "sustainable development" атамаси ҳам ноаниқроқ, чунки у кўпроқ техник фанларга тааллуқлидир ва инкирозсиз прогрессив ижтимоий-экологик ва иқтисодий ривожланиш мумкин деган тасаввурни келтириб чиқаради. Аслида, бу ерда муқаррар инкирозларни энг оғриқли ҳолга олиб келадиган стратегияни ишлаб чиқиш ҳақида сўз юритилса тўғри бўлар эди.

Бошқа бир қатор олимлар, барқарор ривожланиш атамасини "мақбул ривожланиш" ёки "битмас-туганмас ривожланиш" деб қабул қилиш янада аниқроқ деб ҳисоблашади. Россия Фанлар Академияси География Институти олимлари барқарор ривожланишни «аҳолининг оммавий, онгли иштироки билан жамият ва табиатнинг кўп босқичли, иерархик, бошқариладиган жараёни сифатида кўриб чиқишган. Унинг мақсади маданий ва табиий меросни муҳофаза қилиш ва кўпайтириш асосида ҳозирги ва келажак авлодлар учун табиат билан уйғун ҳолда соғлом, самарали ҳаётни таъминлашдир, деб тавсифлаган. Н.Ф.Глазовский тадқиқотларида барқарор ривожланиш ижтимоий адолат, иқтисодий ривожланиш ва юқори сифатли муҳитни назарда тутди. Барқарор ривожланишнинг барча учта иқтисодий, экологик ва ижтимоий қисмлари бири-бири билан чамбарчас боғлиқ, аммо ҳозирги вақтда ушбу алоқалар етарлича ўрганилмаган.

Мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражасига қараб табиий ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги қандай ўзгаришини аниқлаш жуда муҳимдир, чунки бу уни такомиллаштириш стратегиясини ишлаб чиқишда ёрдам бериши мумкин. Бу ҳақда қўшимча равишда Е.И.Глушкованинг сўзларига кўра, барқарор ривожланишнинг қуйидаги таърифи энг тўлиқ ва аниқроқ кўринади. Барқарор ривожланиш – бу тўртта тамйойил асосида яшаш

шароитларини тартибга солишни назарда тутадиган норматив назария: 1) барча одамларнинг асосий эҳтиёжларини қондириш; 2) сайёрамизнинг барча аҳолиси учун ушбу қондиришнинг тенг стандартлари; 3) табиий ресурслардан эҳтиёткорлик билан фойдаланиш; 4) келажак авлодлар учун асосий эҳтиёжларни амалга ошириш имкониятларини сақлаб қолиш. Бу тамойилларнинг барчаси бизнинг фикримизча бир-бирига тенг, аммо учинчиси марказий ҳисобланади, бу назариянинг ядросини ташкил этувчи иқтисодий юklar учун табиий юк мажмуаларининг чекланган қуввати (ташиш ҳажми) ғоясига асосланади.

Барқарор ривожланишнинг нафақат атроф-муҳит билан, балки иқтисодий ва ижтимоий таркибий қисмлар билан боғлиқ бошқа кўплаб таърифлари мавжуд. Шулардан А.Д.Урсулнинг қайд этишича: "Кенг маънода барқарор ривожланиш ҳаётнинг барча амалий кўрсаткичлари: иқтисодий, ижтимоий, экологик, маданий ва ҳоказоларда белгилаб қўйилган диққатга сазовор жойлардаги туб ўзгаришларга асосланган ҳолда, дунё цивилизацияси мавжудлигининг янги турини ва ривожланишини билдирувчи жараён сифатида талқин этилади. Бунда нафақат табиий ресурс салоҳиятини, балки бутун ижтимоий-маданий соҳани (иқтисодиёт, маданият, давлат-ҳуқуқий институтлари ва бошқаларни) оптимал бошқариш тўғрисида сўз боради.

Россия ФА академиги Д.С.Львов барқарор ривожланишга тор ва кенг маънода қарайди. Унинг фикрига кўра, тор маънода барқарор ривожланиш экологик барқарорликни назарда тутди, кенг маънода у барқарорликнинг барча турларини (демографик, иқтисодий, ижтимоий, техноген ва бошқаларни) ўз ичига олишини эътироф этган.

Шу билан бирга, барқарор ривожланиш тўғрисидаги адабиётларни ушбу таҳлиллар шуни кўрсатадики, кўплаб олим ва мутахассислар инглизча "барқарор ривожланиш" концепциясининг таржимасини номувофиқлиги ва тўлиқ эмаслигини кўрсатиб, уни "барқарор", "тартибга солинадиган", "қўллаб-қувватладиган", "мувозанат", "мувозанатли ривожланиш" деб таржима қилишган. Умумий қабул қилинган таржима 20 йилдан ортиқ вақт давомида "барқарор ривожланиш" атамаси бўлиб келган ва уни бошқача тавсифда ўзгартириш мақсадга мувофиқ эмас. "Барқарор ривожланиш" атамасининг кўпгина талқинлари у ёки бу тарзда Г.Х.Брундтланд Комиссияси томонидан берилган таърифга асосланган бўлиб, уни ҳақли равишда классик таъриф деб ҳисоблаш мумкин.

Тадқиқот методологияси

Тадқиқотнинг методологик асосини аграр секторнинг барқарор ривожланишини яхлит ижтимоий-иқтисодий тизим сифатида ўрганиш тамойили ташкил этади. Тадқиқот жараёнида аграр сектор барқарорлигининг иқтисодий,

ижтимоий ва экологик таркибий қисмлари ўзаро боғлиқ ҳолда кўриб чиқилиб, уларнинг сектор ривожланишига таъсир хусусиятлари аниқланди. Барқарор ривожланишнинг назарий асосларини тадқиқ этишда илмий адабиётларни ўрганиш, қиёсий таҳлил, умумлаштириш ва тизимлаштириш усулларидан фойдаланилди. Аграр сектор барқарорлигига таъсир этувчи омилларни аниқлашда таснифлаш ва гуруҳлаш усуллари қўлланилиб, улар ташқи ва ички омилларга ажратилди. Бунда институционал муҳит, давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, инвестицион муҳит, ресурслар мавжудлиги, бозор шароити, нарх ва солиқ сиёсати, табиий шароит ҳамда ташқи иқтисодий омиллар ташқи таъсир этувчи омиллар сифатида қаралди. Ички омиллар таркибида ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқариш, иқтисодий ва интеллектуал ресурслар салоҳияти, инфратузилма, инвестицион-инновацион фаолият, маҳсулот сифати ва рақобатбардошлиги, меҳнат мотивацияси ҳамда ишлаб чиқаришни диверсификация қилиш имкониятларига эътибор қаратилди.

Аграр секторнинг барқарорлик даражасини баҳолашда индикаторли ёндашувдан фойдаланилиб, унинг иқтисодий самарадорлиги, ресурслардан фойдаланиш ҳолати, маҳсулот сифати ва рақобатбардошлиги, ижтимоий натижалари ҳамда атроф-муҳитга таъсири билан боғлиқ кўрсаткичларни комплекс баҳолаш назарда тутилди. Индикаторларни танлашда уларнинг мамлакат, минтақа, тармоқ ва қишлоқ хўжалиги корхонаси даражасида қўлланилиши ҳамда мавжуд статистик маълумотлар асосида аниқланиши имконияти ҳисобга олинди.

Тадқиқотда, шунингдек, таҳлил ва синтез, индукция ва дедукция, мантикий умумлаштириш ҳамда тизимли ёндашув усулларидан фойдаланилди. Таҳлил усули орқали аграр сектор барқарорлигига таъсир этувчи алоҳида омиллар ўрганилган бўлса, синтез усули уларни ягона тизим доирасида бирлаштириш имконини берди. Мазкур методологик ёндашув аграр секторнинг узок муддатли барқарорлигини таъминлашда иқтисодий, ижтимоий ва экологик манфаатларнинг ўзаро мутаносиблигини аниқлаш, ресурслардан самарали фойдаланиш, инновацион фаолликни ошириш ва институционал механизмларни такомиллаштиришнинг аҳамиятини асослаш имконини беради. Мақолада қўлланилган ёндашувлар аграр сектор барқарорлигини баҳолаш ва унинг ривожланишини таъминловчи асосий омилларни тизимли равишда аниқлашга хизмат қилади.

Таҳлил ва натижалар

Қишлоқ хўжалиги соҳасига нисбатан "барқарор ривожланиш" таърифи Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги ташкилотининг (ФАО) 1996 йилда Римда бўлиб ўтган сессиясида қабул

қилинган материалларда қуйидагича шаклланган: барқарор қишлоқ хўжалиги ва қишлоқларни ривожлантириш дастурининг асосий мақсади озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш даражасини ошириш ва озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашдир. Мамлакатимизда ушбу муаммони ҳал қилиш учун таълимга оид ташаббусларни қўллаб-қувватлаш, иқтисодий янгиликлардан фойдаланишни кенгайтириш ва мақбул бўлган янги аграр технологияларни ривожлантириш зарур.

Қишлоқ хўжалиги тармоғида барқарор ривожланиши бир-бири билан чамбарчас боғлиқ таркибий қисмлар - иқтисодий, ижтимоий ва экологик жиҳатдан белгиланади. Аҳолининг эҳтиёжларини қондириш, ишлаб чиқаришнинг иқтисодий самарадорлигини таъминлаш, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришга имкон бериш мақсадида хавфсиз озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг ўсишини саноатнинг барқарор иқтисодий ривожланишининг асосий мезонларига айлантириш лозим. Барқарор ривожланишнинг ижтимоий таркибий қисмига деҳқонлар турмуш даражаси ва сифатини яхшилаш, қишлоқдаги демографик ва миграция жараёнларини барқарорлаштириш киради.

Табиий ресурслардан барқарор ва мутаносиб фойдаланиш қишлоқ хўжалиги тизимларининг ҳозирги ва узоқ муддатли истиқболларини таъминлаш, атроф-муҳит сифатини яхшилаш ва табиий ресурсларни сақлаш билан боғлиқ. Қишлоқ хўжалигининг барқарор экологик ривожланиши ишлов бериладиган ерларнинг ёмонлашиши ва йўқолишининг олдини олади ҳамда тупроқ унумдорлигини оширади.

Аграр сектор тармоқлари – қишлоқ, ўрмон ва балиқчилик хўжаликларини барқарор ривожлантириш концепцияси озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсиши, иқтисодий ва интеллектуал ресурслардан самарали фойдаланиш, қишлоқ аҳолиси фаровонлиги ва турмуш сифатининг ошиши, табиий ресурслардан барқарор ва мутаносиб фойдаланиш билан узвий боғлиқдир. Иқтисодий, ижтимоий ва экологик таркибий қисмларнинг мутаносиблиги билангина аграр сектор соҳаларининг узоқ вақт давомида барқарор ривожланиши таъминланади. Аграр соҳа хўжаликларини барқарор ривожлантиришни таркибий боғловчи қисмлари ўртасидаги яқин муносабатлар мавжуд (1-расм).

Аграр сектор қишлоқ хўжаликда ишлаб чиқаришнинг барқарорлиги саноатнинг ўзига хос хусусиятлари ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришидаги бозор муносабатларига – табиий ва иқлим шароитларига катта боғлиқликдир. Бу қишлоқ хўжалиги соҳасини миллий иқтисодиётнинг бошқа тармоқларига нисбатан камроқ барқарор қилади; қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини интенсивлаштириш ва саноатлаштириш жараёнининг тугалланмаганлиги, ишлаб

чиқариш ва ижтимоий инфратузилманинг мураккаблиги суғустириворжланиб, унумдорлик ва иш ҳақининг паст даражаларига олиб келади; қишлоқ хўжалиги соҳаси бозор иқтисодиётининг замонавий моделига мос келмаслиги ва фақат давлат кўмаги билан ривожланиши мумкин. Қишлоқ хўжалигида деҳқон ва фермер хўжаликларининг барқарор фаолиятини асослашга ёндашувнинг хусусияти, бу қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятларини комплекс ижтимоий-экологик-иқтисодий тизим сифатида ҳисобга олишдир.

Қишлоқ хўжалиги об-ҳаводан боғлиқ беқарор тизим сифатида ташқи таъсирсиз ўзини ривожлантира олмайди. Айниқса, об-ҳавоси ўзгарувчан ҳудудларда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариш самарадорлигининг ўсишига, деҳқонларнинг турмуш даражасини оширишга ва атроф-муҳитни келажак авлодлар учун сақлашга давлат таъсирини кучайтириш зарур.



1-расм. Аграр сектор тармоқларини барқарор ривожланишининг таркибий қисмлари ўртасидаги боғлиқлик¹

¹ Муаллиф тадқиқотлари асосида тузилган.

Умуман олганда, аграр сектор тармоқларининг барқарор ривожланиши учта ўзаро боғлиқ таркибий қисм билан белгиланади: иқтисодий, ижтимоий ва экологик. Барқарор ривожланишга узоқ вақт давомида ишлаб чиқариш салоҳияти, инсон ресурслари ва табиий муҳитнинг такрор ишлаб чиқарилиши бирлик ва ўзаро таъсирда таъминланса эришилади. Аграр сектор ва жумладан, қишлоқ хўжалиги ҳамда унинг алоҳида тармоқлари барқарорлигини таъминлашда ҳал қилувчи ролни давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ва аграр сиёсати ўйнайди.

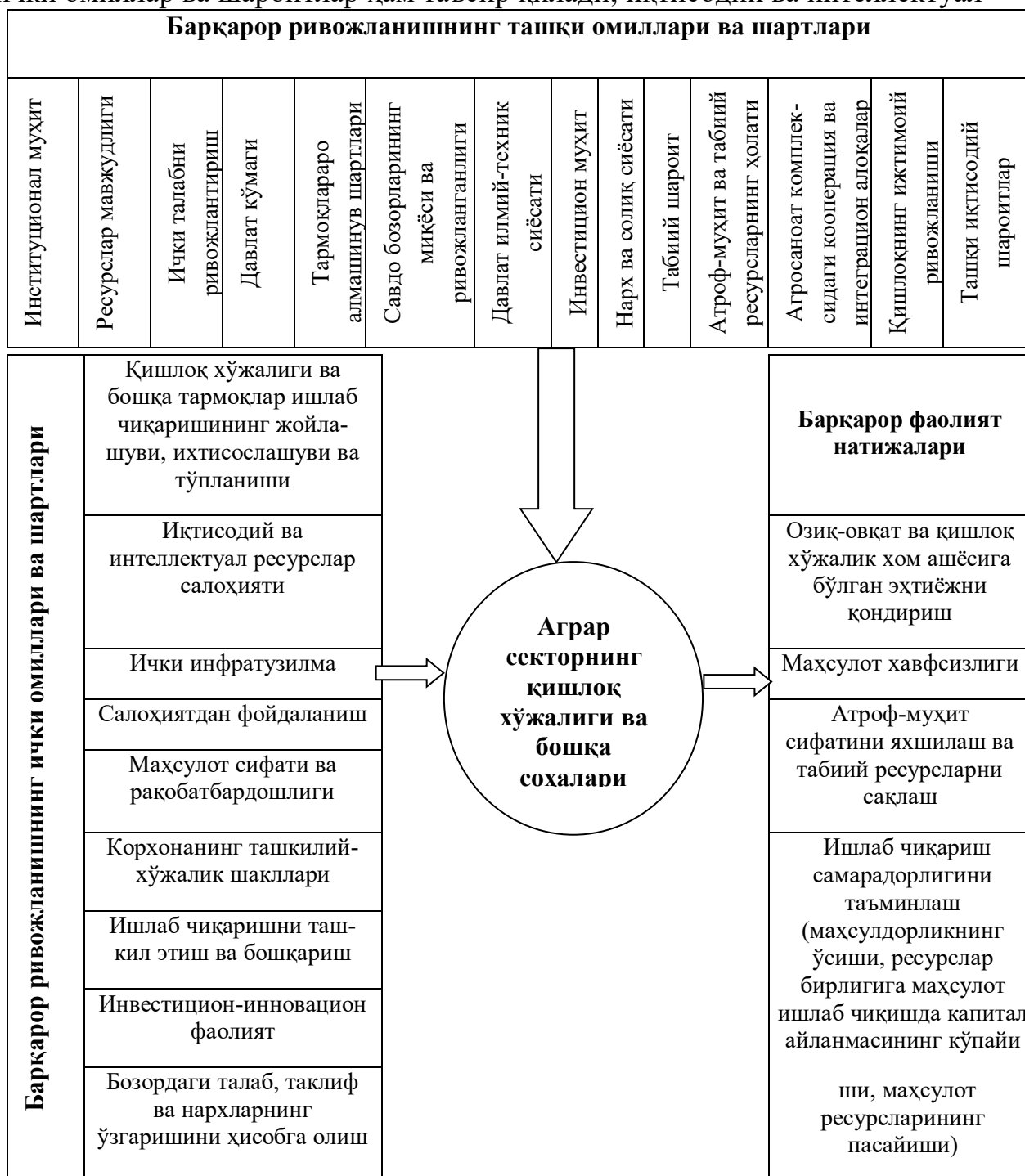
Аграр сектор тармоқлари барқарорлиги мураккаб ва кўп босқичли тизим сифатида турли омиллар ва шароитлар билан белгиланади. Шунини ҳисобга олганда, "омиллар" ва "шартлар" тушунчаларининг моҳияти очиқ берилди. Таҳлилларга кўра, омилларни "ҳаракатлантирувчи куч, баъзи бир жараён, ҳодисанинг сабаби" сифатида таърифлаш мумкин. Шарт - тушунчаси эса бу: 1) "бирон бир нарсага боғлиқ бўлган ҳолат", 2) "ҳаёт, фаолиятнинг баъзи соҳаларида ўрнатилган қоидалар", 3) "бирор нарса содир бўладиган муҳит" деган маънода ишлатилиши мумкин.

Шу нуқтаи назардан, аграр соҳанинг барқарорлигини ташкил этувчи омиллар ва шартларни таснифлашда биз қуйидаги қоидаларни ҳисобга олиш лозим, деб ҳисоблаймиз. Аграр секторнинг қишлоқ хўжалиги ва бошқа тармоқлари барқарорлигини иқтисодий, ижтимоий ва экологик таркибий қисмларга ажратиш энг мақбул ҳолат ҳисобланади. Унга таъсир қилувчи омил ва шароитларнинг хилма-хиллиги асосида уларни икки гуруҳга бўлиш мумкин: ташқи ва ички (2-расм).

Аграр секторнинг барқарор ривожланишида ташқи омиллар ва шароитлар ҳал қилувчи роль ўйнайди: институционал муҳит; ресурсларнинг мавжудлиги; рақобат муҳити; ички талабни ривожлантириш; давлат томонидан қўллаб-қувватлаш; тармоқлараро алмашинув шартлари; савдо бозорларининг қўлами ва ривожланиши; давлат илмий ва технологик сиёсати; инвестиция муҳити; нархлар ва солиқ сиёсати; табиий шароит; атроф-муҳит ва табиий ресурсларнинг ҳолати; агросаноат комплексидаги кооперация ва агрокластер алоқалар; қишлоқни ижтимоий ривожлантириш; ташқи иқтисодий шароитлар.

Биринчи гуруҳни "ташқи муҳит" тушунчаси билан белгилаш мумкин. Ташқи муҳит аграр сектор ва унинг хўжалик юритувчи субъектлари фаолиятининг энг муҳим шартидир, уларнинг барча ички омилларини белгилайди.

Аграр секторда қишлоқ хўжалиги ва унинг айрим тармоқларини барқарор ривожланишига маҳаллий хусусиятларга мувофиқ қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини жойлаштириш, ихтисослаштириш ва бир жойга тўплаш каби ички омиллар ва шароитлар ҳам таъсир қилади; иқтисодий ва интеллектуал



	Қувват, ресурслар ва қишлоқ хўжалик хом ашё захирасининг мавжудлиги	Дехқонлар ҳаёт сифатини яхшилаш
	Меҳнат мотивацияси	Фермер ва деҳқон хўжаликларининг ўзини-ўзи ривожлантиришида ходимларнинг фаол иштироки
	Ишлаб чиқаришни диверсификация қилиш қобилияти	

2-расм. Аграр секторнинг барқарор ривожланиш омиллари ва шартлари²

ресурсларнинг салоҳияти; ички инфратузилма; потенциалдан фойдаланиш; маҳсулотларнинг сифати ва рақобатбардошлиги; корхонанинг ташкилий-иқтисодий шакллари; ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқариш; инвестиция ва инновацион фаолият; бозордаги талаб, таклиф ва нархларнинг ўзгаришини ҳисобга олган ҳолда; қувватлар, ресурслар, қишлоқ хўжалиги хом ашёлари захирасининг мавжудлиги; меҳнат мотивацияси.

Аграр соҳа тармоқлари мураккаб ишлаб чиқариш тизими сифатида барқарор ишлаб туради, бу агар барча ишлаб чиқариш омиллари мувозанатлаштирилса, ижтимоий-иқтисодий ва қишлоқ хўжалиги сиёсати юридик, молиявий қўллаб-қувватланса юз беради. Ишлаб чиқариш омиллари мувозанатсиз бўлса ва ресурс салоҳиятидан фойдаланиш даражаси паст бўлса, тизим беқарор бўлади.

Шу билан бирга, қишлоқ хўжалигини барқарор ривожланишда алоҳида ўрин барқарорликнинг иқтисодий, ижтимоий ва экологик таркибий қисмларини мослаштириш воситаси сифатида кўриладиган институционал муҳит ва унинг нормалари муҳим ҳисобланади.

Ўзбекистон қишлоқ хўжалигидаги институционал муҳит зарурий равишда ишлаб чиқариш ва қишлоқ аҳолиси менталитетининг ўзига хос хусусиятларини шакллантирган, ерга эгалик ҳуқуқининг ўзига хос намоён бўлиши давлатнинг ерга эгалиги тузуми таъсири остида ривожланиб бормокда.

Аграр сектор тармоқларининг барқарор ривожланишини миқдорий тавсифлаш учун кўрсаткичлар (индикаторлар) тизими ишлаб чиқилди (3-расм). Аграр сектор, шу жумладан, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг барқарорлик даражасини баҳолашда ушбу тизимдан фойдаланиш муҳимдир. Ушбу мақсадлар учун вақт оралиғининг ҳақиқий даражаларидаги тебранишлар

² Муаллиф тадқиқотлари асосида тузилган.

ўлчовини назарий даражаларга, ўзгаришларнинг барқарорлик коэффиценти ва даражаларнинг ўзаро боғлиқлик коэффиценти ўлчайдиган барқарорлик коэффиценти қўлланилади. Барқарорликни баҳолаш даражасига (маълум бир маҳсулот тури, саноат, бутун қишлоқ хўжалиги) қараб, ушбу концепциянинг моҳиятини тавсифловчи кўрсаткичлар ҳам ўзгаради.



3-расм. Аграр соҳани барқарор ривожланиши индикаторлари (кўрсаткичлари) тизими³

Аграр сектор барқарор ривожланиши кўрсаткичлари қуйидаги мезонларга жавоб бериши керак: мамлакат, минтақа, саноат, қишлоқ хўжалик корхонаси даражасида миқдорни аниқлаш ва ундан фойдаланиш қобилияти; мавжуд статистик ҳисоботга таяниш; чекланган миқдордаги асосий кўрсаткичлардан фойдаланиш.

Хулоса ва таклифлар

³ Муаллиф тадқиқотлари асосида тузилган.

Ўзбекистон иқтисодиётининг аграр секторида босқичма – босқич амалга оширилган ташкилий ва институционал ислохотлар жараёнида кўп поғонали бошқарув тузилмаси ва уларга мос иқтисодий муносабатлар тизими шаклланди. Унинг негизини бозор иқтисодиётида аграр сектор тармоқларидаги муносабатлар ва алоқаларининг йиғиндиси ҳисобланган агробизнес тизими ташкил этади.

Мавжуд тушунчалар таърифларнинг таҳлили аграр сектор ва агросаноат бозорлари тушунчалари ўртасидаги муносабатни (боғланишни) аниқлашга нисбатан иккита ёндашувни ажратиш имконини беради: а) аграр сектор муносабатлари фақат ушбу соҳа маҳсулотлари (хом ашё ва дастлабки қайта ишловдан ўтган маҳсулотлар) савдосига асосланади, лекин агросаноат бозори юқорида номлари айтилган маҳсулотлардан ташқари ишлаб чиқариш воситалари савдосини ҳам ўз ичига олади; б) мазкур тушунчаларнинг бир-бирига тенглаштирилиши "аграр бозор" тушунчаси мазмунининг кенгайиши ҳисобидан юз беради, бу юқорида кўрсатилган ёндашувга мувофиқ ишлаб чиқариш воситалари товар бозорини ҳам қамраб олади.

Илмий манбаларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, барқарор ривожланиш тушунчасининг кўплаб таърифлари мавжуд. Ушбу атама барқарор ривожланиш келажак авлодларнинг ўз эҳтиёжларини қондириш қобилиятига зиён етказмасдан ҳозирги замон талабларига жавоб берадиган ривожланишдир. "Барқарор ривожланиш" атамаси мавжудлари ичида кўп маъноли ҳисобланади.

Аграр секторнинг барқарор ривожланиши учта ўзаро боғлиқ таркибий қисм - иқтисодий, ижтимоий ва экологик жиҳатдан белгиланади. Барқарор ривожланишга узоқ вақт давомида ишлаб чиқариш салоҳияти, инсон ресурслари ва табиий муҳитнинг такрор ишлаб чиқарилиши бирлик ва ўзаро таъсирда таъминланса эришилиши мумкин.

Аграр секторнинг қишлоқ хўжалиги ва бошқа тармоқлари мураккаб ишлаб чиқариш тизими сифатида барқарор ишлаб туради, агарда барча ишлаб чиқариш омиллари мувозанатлаштирилса, ижтимоий-иқтисодий ва аграр сиёсат юридик ҳамда молиявий қўллаб-қувватланса. Аммо ишлаб чиқариш омиллари мувозанатсиз бўлса ва ресурс салоҳиятидан фойдаланиш даражаси паст бўлса, тизим беқарор бўлади.

Аграр соҳада маҳсулотлар ишлаб чиқарувчилар томонидан инновацияларнинг ўзлаштирилиши илмий-техник тараққиётни тезлаштириш учун босқичма-босқич шароит яратилиши асосий омил ҳисобланади. Шу билан бирга ишлаб чиқаришда инновацияларни ривожлантириш натижасида маълум бир самара олинади, бу ер бирлигига қўшимча маҳсулот ишлаб чиқаришда, маҳсулот бирлигига харажатларни камайтиришда ва қўшимча даромад олишда намоён бўлади.

Аграр соҳада инновациялардан қўшимча олинадиган даромад инновацияларни интенсив яратиш ва ўзлаштириш харажатларидан ошиқ бўлиши керак. Шу муносабат билан, тўғридан-тўғри ишлаб чиқаришда илмий-техника тараққиётидан олинган йиғма умумий қўшимча самара аграр секторнинг илмий-техник соҳасини молиялаштириш учун етарли бўлмаслигини ҳисобга олиш керак. Шунинг учун республикада илмий-техник тараққиётни молиялаштириш асосан давлат бюджети ҳисобидан амалга оширилади ва бу қишлоқда илм-фанни ривожлантириш даражасини юқори бўлишига хизмат қилиши лозим.

Инновацияларни яратишдан фарқли ўлароқ, инновацияларни тарқатиш босқичи қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига янгиликларнинг кириб бориши учун турли йўналишларни ва аниқ каналларни қамраб олади. Улар орасида қуйидагилар муҳим ўрин тутди: аграр секторни бошқариш органларининг фаолияти, раҳбар кадрларни, оммавий касблар мутахассислари ва ишчиларини тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, шунингдек, ахборот-тарғибот фаолиятини ривожлантириш. Аммо ҳозирги шароитда ушбу босқичга берилаётган эътибор етарли эмас.

Амалиёт шуни кўрсатадики, нафақат ишлаб чиқиш учун тавсия этилган инновациялар, балки уларни яратиш истиқболлари тўғрисида ҳам тўлиқ маълумот танловни сезиларли даражада кенгайтиришни талаб этади ва бу маҳсулот ишлаб чиқарувчиларнинг инновацион фаоллигини оширишга имкон беради.

Инновацион ишланмаларни тарқатиш босқичида инновацион жараёнларнинг муваффақиятли ривожланиши кўп жиҳатдан ахборот таъминотига боғлиқ. Бунинг учун тўғридан-тўғри инновациялар яратувчи илмий ташкилотлар, университетлар ва бошқа аграр сектор соҳасидаги давлат идоралари жавобгар бўлиши керак. Улар ишлаб чиқарувчиларни тўғридан-тўғри яратилган ва яратиладиган инновациялар тўғрисида тезкор хабардор қилишдан манфаатдор бўлиши лозим. Ахборот таъминотида инновациялар ва илғор ишлаб чиқариш амалиётлари тўғрисида маълумот ташувчилар сифатида ахборот-маслаҳат хизматлари алоҳида роль ўйнаши зарур деб ҳисоблаймиз.

Аграр секторда инновацион маҳсулотларнинг иқтисодий самарадорлигини аниқлаш учун меҳнат унумдорлиги даражаси, капитал интенсивлиги, ресурсларни тежаш, маҳсулотларга энергия сарфи, шунингдек, унинг рақобатбардошлигини тавсифловчи кўрсаткичлардан фойдаланишни йўлга қўйиш зарур.

Қишлоқда инновацион маҳсулотлардан фойдаланишнинг экологик самарадорлиги атроф-муҳит ифлосланишининг пасайиши, унинг ҳолатини яхшиланишини акс эттирувчи кўрсаткичларни баҳолаш тизимини яратиш зарур.

Худудлар кесимида аграр секторни инновацион ривожланиш харажатлари ҳисоби ва ҳисоботи тизимини ишлаб чиқиш ҳамда амалиётга кенг жорий этиш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 23 октябрь 2019-йилдаги “Ўзбекистон Республикаси қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг 2020-2030 йилларга мўлжалланган стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5853-сонли Фармони.
2. Афанасьев В.Н. Статистическое обеспечение проблемы устойчивости сельскохозяйственного производства / В.Н. Афанасьев. – М.: Финансы и статистика, 1996. – 320 с.
3. Глазовский Н.Ф. Эффективность использования природных ресурсов и возможные пороги развития / Н.Ф. Глазовский // Природопользование и устойчивое развитие: мировые системы и проблемы России. – М.: Т-во научных изданий КМК, 2006. – С. 17-21.
4. Иванов В.А., Пономарева А.С. Методологические основы устойчивого развития аграрного сектора. Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз 4 (16) 2011. С. 109-129.
5. Концепция устойчивого развития в контексте глобализации // Мировая экономика и международные отношения. – 2007. – № 6. – С. 66-79.
6. Классика экономической мысли: сочинения / В. Пети, А. Смит, Д. Рикардо, Д.М. Кейнс, М. Фридмен. – М.: ЭКСМО – Пресс, 2000. – 896 с.
7. Львов Д.С. Путь в XXI век: стратегия, проблемы, перспективы российской экономики / Д.С. Львов. – М.: Экономика, 1999. – 168 с.
8. Мифы и реальность «устойчивого развития» / Г.С. Розенберг, С.А. Черникова, Г.П. Краснощеков и др. // Проблемы прогнозирования. – 2009. – № 2. – 130-154 с.
9. Наше общее будущее: Доклад Международной комиссии по окружающей среде и развитию (МКОСР): пер. с англ.-М.:Прогресс,1989.-376с.
10. Ожегов, С.И. Словарь русского языка. – Изд. 6-е / С.И. Ожегов. – М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1964. – 900 с.

AHOLINI IJTIMOIIY HIMOYA QILISHNING IQTISODIY KO'RSATKICHLARI

Jumaev Qurbonmurat Xurramovich

Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti "Iqtisodiyot" kafedrası professori, iqtisodiyot fanlari nomzodi.

E-mail: jumayevqurbonmurod1965@gmail.com

Kutbitdinova Muxayyoxon Inoyatovna

Geologiya fanlari Universiteti "Iqtisodiyot va menejment" kafedrası katta o'qituvchisi.

E-mail: kutbitdinovam@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada jahon iqtisodiyoti rivojlanishining bugungi bosqichida mamlakatlar taraqqiyoti darajasini baholashda nafaqat uzoq davr ustuvor ahamiyat kasb etgan iqtisodiy ko'rsatkichlarning, balki ustun ravishda aholi turmush darajasi va sifatini namoyon etuvchi ijtimoiy tavsifdagi ko'rsatkichlarning ham o'rni, mazkur ko'rsatkichlarning asosiy qismi aholi ijtimoiy himoyasi bilan bog'liq bo'lgan ko'rsatkichlardan tarkib topganligi, rivojlangan mamlakatlarda bugungi kunda iqtisodiy o'sishning asosiy omili sifatida "inson kapitali"ga urg'u berilayotganligi inobatga olinsa, aholi ijtimoiy himoyasi va u bilan bog'liq munosabatlarning ahamiyati yanada yaqqolroq namoyon bo'lishidagi asosiy muammolar va yo'nalishlar berilgan.

Tayanch so'zlar: Aholini ijtimoiy himoyasi, fuqarolarning turmush darajasini, ijtimoiy barqarorlik, statistik tahlil, kambag'allik darajasi, eng kam iste'mol xarajatlari, "Ijtimoiy himoya yagona reyestri", ijtimoiy himoya tamoyili, tabaqalanish koeffitsiyentlari, Kvintil guruhlar.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ

Джумаев Курбонмурат Хуррамович

Профессор кафедры «Экономика» Ташкентского института экономики и педагогики, кандидат экономических наук.

Кутбитдинова Мухайёхон Иноятовна

Старший преподаватель кафедры «Экономика и менеджмент» Университета геологических наук.

Аннотация

В статье рассматривается роль не только экономических показателей, которые уже давно являются приоритетными при оценке уровня развития стран на современном этапе мировой экономики, но и показателей социальных характеристик, отражающих прежде всего уровень жизни и качество жизни населения, тот факт, что основная часть этих показателей состоит из показателей,

связанных с социальной защитой населения, и тот факт, что в развитых странах сегодня акцент делается на «человеческий капитал» как на главный фактор экономического роста, приводятся основные проблемы и направления, в которых наиболее ярко проявляется важность социальной защиты населения и связанных с ней отношений.

Ключевые слова: Социальная защита населения, уровень жизни граждан, социальная стабильность, статистический анализ, уровень бедности, минимальные потребительские расходы, «Единый регистр социальной защиты», принцип социальной защиты, коэффициенты стратификации, квинтильные группы.

ECONOMIC INDICATORS OF SOCIAL PROTECTION OF THE POPULATION

Jumaev Qurbonmurat Khurramovich

Professor of the Department of "Economics", Tashkent Institute of Economics and Pedagogy, Candidate of Economic Sciences.

Kutbitdinova Mukhayyokhon Inoyatovna

Senior Lecturer of the Department of "Economics and Management", University of Geological Sciences.

Abstract

The article considers the role of not only economic indicators, which have long been a priority in assessing the level of development of countries at the current stage of the world economy, but also indicators of social characteristics, which primarily reflect the standard of living and quality of life of the population, the fact that the main part of these indicators consists of indicators related to the social protection of the population, and the fact that in developed countries today the emphasis is placed on "human capital" as the main factor of economic growth, the main problems and directions in which the importance of social protection of the population and related relations is more clearly manifested are given.

Keywords: Social protection of the population, standard of living of citizens, social stability, statistical analysis, poverty level, minimum consumption expenditures, "Single Register of Social Protection", social protection principle, stratification coefficients, Quintile groups.

Kirish

Dunyo mamlakatlarida aholini ijtimoiy himoya tizimi mamlakatlarning iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyot darajasi va uning aholi manfaatiga muvofiqligi, ijtimoiy siyosat natijalari va samaradorligi kabi omillarga bog'liq holda amal qiladi. O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda amalga oshirilayotgan islohotlarning oliy maqsadi – aholi farovonligini ta'minlashdir. Bunga erishish maqsadida aholining turmush darajasi va sifatini izchil oshirish, ijtimoiy himoya qilishni tizimli ta'minlash

mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda ustuvor vazifalardan biri qilib belgilangan.

BMT ma'lumotlariga ko'ra, 2026 yil aprel oyida dunyo aholisi soni 8,3 milliarddan oshgan. Yer yuzidagi aholining qariyb 239 millionga yaqini (yoki jami aholining taxminan 2,8-3 foizi) gumanitar yordam va himoyaga muhtoj hisoblanadi[13]. Shuningdek, Xalqaro mehnat tashkiloti (XMT) ma'lumotlariga ko'ra, ayni paytda dunyo aholisining 55 foizi ijtimoiy himoyadan mahrum bo'lsa, atigi 29 foizi kompleks ijtimoiy ta'minotdan foydalanish imkoniyatiga ega. Pensiya yoshidagi keksalarning 68 foizi qarilik pensiyasini oladi. Bu esa ko'plab davlatlarda ham jamg'arib boriladigan, ham sug'urtali pensiya ta'minoti yetarlicha rivojlanmaganligini ko'rsatadix[13].

Hozirgi sharoitda aholining turmush darajasini oshirish va ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Bu jarayonda ijtimoiy himoya tizimi muhim o'rin tutadi. Ijtimoiy himoya aholini turli ijtimoiy xavf-xatarlardan muhofaza qilish orqali ularning hayot sifatini yaxshilashga xizmat qiladi. Aholini ijtimoiy himoya qilish tizimi davlat tomonidan fuqarolarning turmush darajasini qo'llab-quvvatlash, daromadlarini kafolatlash va ijtimoiy xavflardan himoya qilishga qaratilgan chora-tadbirlar majmuidir. Uning samaradorligini baholash uchun bir qator iqtisodiy-statistik ko'rsatkichlar va hisoblash usullari qo'llaniladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Aholi ijtimoiy himoya qilishning mohiyati, bandlik modellari, bandlikka omillar ta'siri, bandlik ko'rsatkichlarini takomillashtirish va aholini ijtimoiy himoya qilishni ekonometrik tadqiq asosida modellashtirish borasida bir qator ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Bu borada olimlardan J.Keyns, J.Forrester, M.Porter, R.Dornbush, S.Fisher, G.Menkyu, Ernando de Soto va boshqalarning ilmiy ishlari alohida ahamiyat kasb etadi. Jumladan, J.Keyns tomonidan bandlikning neoklassik modeli[2], J.Forrester tomonidan jahonning iqtisodiy o'sish modellari[3] ishlab chiqilgan, M.Porter, R.Dornbush, S.Fisher va G.Menkyular aholini ijtimoiy himoya qilishni o'z ichiga oluvchi iqtisodiy o'sish modellarini asoslab berishgan[4], Ernando de Soto tomonidan esa norasmiy bandlik ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya sifatida kiritilib, uni yuzaga keltiruvchi omillar asoslab berilgan[5]. Shuningdek, ijtimoiy himoya qilish jarayonlarining omilli tahlili va ularni tartibga solishning nazariy jihatlar V.V.Adamchuk, A.I.Rofe, Yu.D.Odegov, S.A.Aronova, A.M.Moiseev, S.G.Rezinkina, ye.V.Semerikova kabi olimlar tomonidan atroflicha o'rganilgan[6]. Ushbu tadqiqotlarda olimlar ijtimoiy himoya qilish va uning xususiyatlari, shakllari va turlari, paydo bo'lish sharoitlarini nazariy jihatdan o'rganib (V.V.Adamchuk, A.I.Rofe, Yu.D.Odegov), ijtimoiy himoya qilishga omillar ta'siri (S.A.Aronova, ye.V.Semerikova), ijtimoiy himoya qilish jarayonini omilli tahlil qilish asosida modellashtirish (S.G.Rezinkina), ijtimoiy himoya qilishni rivojlantirish va tartibga solish mexanizmlarini takomillashtirish (A.M.Moiseev) masalalarini amaliy jihatdan baholashga e'tibor qaratishgan. Bundan tashqari aholini ijtimoiy himoya qilishni

rivojlantirish, aholining samarali bandligini ta'minlash, ijtimoiy himoya qilishning tabiati va xususiyatlari, shakl va turlari, bandlik ko'rsatkichlariga omillar ta'siri, bandlik jarayonlarini modellashtirish masalalari, T.Sh.Shodiev, B.K.G'ayibnazarov, Yu.K.Muxamedov, H.T.Muxitdinov kabi olimlarning ilmiy tadqiqotlarida o'z aksini topgan[8].

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotni amalga oshirishda tahlil va sintez, induksiya va deduksiya, statistik guruhlash, ekspert baholash, ilmiy abstraksiyalash va mantiqiy fikrlash, mulohaza yuritish, kuzatish, solishtirish, tanlash, umumlashtirish, dinamik o'zgarishni aniqlash, makroiqtisodiy ma'lumotlarni taxlil qilish, induksiya va deduksiya, klassifikasiyalash, algoritmlashtirish, dasturlash, qiyosiy taqqoslash va ekspert baholash usullaridan keng foydalanilgan.

Tahlil va natijalar

Aholini ijtimoiy himoya qilishning statistik tahlillarda ijtimoiy himoyaning qamrovi va sifatini baholovchi quyidagi ko'rsatkichlardan foydalaniladi:

Mutlaq ko'rsatkichlar: Ijtimoiy sohaga va himoyaga yo'naltirilgan byudjet mablag'larining umumiy hajmi (milliard so'mda).

Nisbiy ko'rsatkichlar: Ijtimoiy xarajatlarning Yalpi Ichki Mahsulotdagi (YAIM) ulushi (%); Davlat byudjeti xarajatlarida ijtimoiy himoyaning ulushi (%); Ijtimoiy nafaqalar va pensiyalar oluvchilarning umumiy aholidagi ulushi. Ijtimoiy nafaqalarning o'rtacha miqdori: Jon boshiga yoki oila boshiga to'g'ri keladigan nafaqalar darajasi. Kambag'allik darajasi (kam ta'minlanganlik): Eng kam iste'mol xarajatlaridan past daromadga ega bo'lgan aholi ulushi[11]. Ijtimoiy himoyani hisoblash usullari(1-jadval).

Iqtisodiy-statistik tahlil yo'nalishlari. O'zbekistonda ijtimoiy himoyani statistik tahlil qilish quyidagilarni o'z ichiga oladi[12]: Mehnat bozori va bandlik ko'rsatkichlari; Ishsizlik darajasi, rasmiy bandlik darajasi, aholining real daromadlari o'sishi. Ijtimoiy sug'urta va pensiya ta'minoti;

Pensiya oluvchilar soni, pensyaning o'rtacha miqdori. Manzilli yordam; "Ijtimoiy himoya yagona reyestri" orqali kam ta'minlangan oilalarga nafaqalar to'lashning qamrovi[13].

Aholini ijtimoiy himoya qilishning iqtisodiy-statistik ko'rsatkichlari byudjet mablag'larining samarali taqsimlanishini va ijtimoiy himoyaning manzilliligini (haqiqatda muhtojlarga yetib borishini) baholash imkonini beradi.

So'nggi yillarda aholini ijtimoiy himoya qilish tizimini takomillashtirish, ijtimoiy himoya sohasiga O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjetidan ajratiladigan mablag'lar miqdorini oshirish va qo'shimcha resurslarni jalb qilish, ijtimoiy himoya dasturlari qamrovini kengaytirish va oilalarni og'ir hayotiy holatlardan olib chiqishga qaratilgan qo'shimcha mexanizmlarni joriy etish yo'nalishlarida izchil islohotlar amalga oshirilmoqda(2-jadval).

1-jadval

Ijtimoiy himoya darajasini aniqlashda foydalaniladigan ilmiy-statistik usullar⁴

<i>Usullar</i>	<i>Qamrov darajasi</i>	<i>Kutilayotgan natijalar</i>
Tanlanma kuzatuv	uy xo'jaliklarining daromadlari va xarajatlarini o'rganish orqali aholining ijtimoiy himoyaga bo'lgan ehtiyojini baholash	uy xo'jaliklarining daromadlari oshadi va aho-lining ijtimoiy himoya-ga ehtiyoji aniqlanadi
Nisbiy tahlil	ijtimoiy to'lovlarni minimal iste'mol xarajatlari yoki yashash minimumi bilan qiyoslash	minimal iste'mol xarajatlari va yashash minimumini aniqlash
Balandlik (dinamik) qatorlar	ijtimoiy himoya ko'rsatkichlarining yillar davomidagi o'zgarishini (o'sish sur'atlarini) tahlil qilish	ijtimoiy himoya ko'rsatkichlari o'zgarishi aniqlanadi
<u>Guruhlash usuli</u>	aholini daromadlari darajasiga ko'ra (kam ta'minlangan, o'rta, yuqori) guruhlariga bo'lib, ijtimoiy himoyaning manzilliligini aniqlash	aholini daromadlariga ko'ra ijtimoiy himoyaning manzilliligini aniqlanadi

Keyingi yillarda aholini ijtimoiy himoya qilish ijtimoiy sug'urta jamg'armasi hisobidan ham amalga oshirilmoqda, ya'ni: a) 2022 yil 1 sentyabrdan boshlab davlat ijtimoiy sug'urtasi bo'yicha minimal iste'mol xarajatlari kelib chiqib homiladorlik va tug'ish nafaqalari to'lanadi. Bunda, xodimning ish stajida 1 oygacha bo'lgan tanaffuslar mavjud bo'lsa ushbu tanaffuslardan oldingi va keyingi oylar ketma-ket ish stajini hisoblashda qo'llaniladi; b) kelgusida davlat ijtimoiy sug'urtasi bo'yicha beriladigan nafaqalar «Ijtimoiy himoya yagona reyestri» axborot tizimi orqali bosqichma-bosqich to'lanadi. Strategiya Xalqaro mehnat tashkiloti, Jahon banki va Birlashgan Millatlar Tashkilotining bolalar jamg'armasi tomonidan 2020 yilda tayyorlangan «O'zbekistonda ijtimoiy himoya tizimini baholash» natijalari va tavsiyalariga asoslanib ishlab chiqildi[1].

Oilalarga beriladigan nafaqa va imtiyozlar – har qanday davlat ijtimoiy siyosatining muhim yo'nalishidir. Ular yordamida aholishunoslik siyosati shakllantiriladi, ko'p bolali oilalar ijtimoiy muhofazalanadi, ota-onalarning oiladagi roli belgilanadi va ularning mehnat bozoriga chiqishlari uchun imkoniyat yaratiladi. Iqtisodiy rivojlanishning yuqori darajasiga erishish barcha madaniylashgan davlat oldidagi asosiy vazifa sifatida aholining ijtimoiy guruhlarini, asosan past darajada moddiy ta'minlanganlarni himoyalashni o'z oldiga maqsad qilib qo'yadi.

⁴ Muallif ishlanmasi

2-jadval

Ijtimoiy himoya sohasini rivojlantirish mexanizmlari va ustuvor yo‘nalishlari⁵

Rivojlantirish mexanizmlari	Ustuvor yo‘nalishlar
kam ta‘minlangan oilalarni aniqlash va ularga manzilli yordam ko‘rsatish maqsadida «Ijtimoiy himoya yagona reyestri» axborot tizimi joriy qilindi;	ijtimoiy yordamga muhtoj va ijtimoiy nafaqa tayinlash mezonlariga javob beradigan barcha oilalar va shaxslarni ijtimoiy yordam dasturlari bilan qamrab olish;
kam ta‘minlangan nafaqa oluvchi oilalar soni oxirgi uch yilda to‘rt barobarga oshib, 1,9 millionga yetdi;	majburiy ijtimoiy kafolatlardan, shu jumladan ijtimoiy himoya turlaridan foydalanish imkoniyatini sohani raqamlashtirish hisobiga kengaytirish, ushbu jarayonga ochiqlik va shaffoflik tamoyillarini joriy qilish;
kam ta‘minlangan oilalardagi bolalarni parvarishlash uchun to‘lanadigan nafaqa qamrovi kengayib, nafaqa tayinlashda inobatga olinadigan bolalar yoshi 14 yoshdan 18 yoshgacha oshirildi, mazkur to‘lov muddati 6 oydan 12 oygacha hamda nafaqa miqdori o‘rtacha 1,5 barobarga oshirildi;	aholi uchun majburiy ijtimoiy kafolatlarni ta‘minlash, ehtiyojmand qatlamlarning ijtimoiy himoyasini kuchaytirish; nogironlikni belgilashning ijtimoiy modeliga bosqichma-bosqich o‘tish hamda imkoniyati cheklangan va nogironligi bo‘l-gan shaxslarning bandligini ta‘minlash;
ishsizlik nafaqalarining eng kam miqdorlari 3,2 baravarga oshirildi, aholini bandligini ta‘minlashga qaratilgan 20 dan ortiq yangi instrumentlar joriy etildi.	aholining muhtoj qismini zamona-viy protez-ortopediya buyumlari va reabi-litatsiya vositalari bilan ta‘minlash; ijtimoiy xizmatlarni aholiga bevosita mahalla darajasida ko‘rsatish amaliyotini joriy etish.

Ijtimoiy himoyaning yo‘nalishlaridan biri bo‘lib hisoblangan ijtimoiy xizmatlar asosan nogironlarga, ko‘p bolali oilalar va qariyalarga ko‘rsatiladi. Ijtimoiy xizmatlar turli shakllarda amalga oshiriladi: internat uylari, ijtimoiy xizmatlar hududiy markazlari va boshqalar. Ijtimoiy himoya barcha aholi qatlamlariga qaratilgan bo‘lib, ijtimoiy kafolatlar tizimi orqali amalga oshiriladi. Davlat ijtimoiy kafolatlar tizimining asosi bo‘lib minimal ijtimoiy standartlar hisoblanadi. Minimal ijtimoiy standartlar – bu Oliy Majlis qonunchilik palatasi tomonidan o‘rnatilgan me‘yorlar bo‘lib, ijtimoiy himoyaning minimal darajasini ta‘minlaydi. Bunday ijtimoiy standartlar nafaqalar to‘lashda, mehnat haqini taqdim etishda, sog‘liqni saqlash va boshqa ijtimoiy sohalarida o‘z aksini topadi.

⁵ Muallif ishlanmasi

Amalga oshirilish usuliga ko'ra ijtimoiy siyosatni faol va nafaol turlarga ajratish mumkin. Nafaol ijtimoiy siyosat narxlarini sun'iy ravishda tutib turish, buning hisobiga turmush darajasini oshirish yoki barqarorlashtirish, ijtimoiy himoyalashning barcha yo'nalishlari bo'yicha dotatsiyalarni amalga oshirishni ko'zda tutadi. Faol ijtimoiy siyosatda tashabbus ko'rsatish va tadbirkorlik uchun shart-sharoitlarni yaratish, nafaqaxo'rlar, faxriylar, bolalar, byudjet sohasida xizmat qiluvchilarni qo'llab-quvvatlashda davlatning rolini oshirish ustuvor maqsadlar bo'lib hisoblanadi.

Ijtimoiy himoyaning asosiy tamoyili – har bir individga yoki oilaga faqat ularning daromadi, farovonlik darajasi, ijtimoiy foydali mehnat sifati va davomiyligini baholash asosida yordam ko'rsatishdir. Ijtimoiy himoyaga muhtojlarning katta qismini O'zbekistonda mehnatga layoqatsiz fuqarolar tashkil etadi. Bu fuqorolar o'z navbatida ikki asosiy guruhga bo'linadi – ijtimoiy foydali mehnat qilish qobiliyatini yo'qotgan shaxslar va mehnat qilish yoshiga yetmagan shaxslar. Shunga ko'ra, ijtimoiy yordamni ikki asosiy turga ajratish maqsadga muvofiqdir: pensiya ko'rinishidagi yordam; nafaqa ko'rinishidagi yordam.

Katta yoshlilar, nogironlar va boquvchisini yo'qotganlarni ijtimoiy himoyalash tizimida pensiya ta'minoti asosiy bo'g'in bo'lib hisoblanadi. U bir necha vazifani bajaradi, ularning eng muhimi mehnat qobiliyatini yo'qotganlikdagi kompensatsiyadir. Pensiya ta'minoti tizimi pensiya yoshini oshirish, nogironlikni reabilitatsiya qilishga intilish, shikastlanish va kasbiy kasallanishni kamaytirishga intilishni rag'batlantirishi kerak. Pensiya ta'minotining miqdori mehnatning davomiyligi va intensivligiga bog'liq bo'lishi kerak. Vaqtincha mehnat qobiliyatini yo'qotganlik bo'yicha nafaqa kasallanish sabablarini aniqlash natijasida beriladi. Qo'shimcha yordam ko'rsatish kasallikning og'irligi va uni davolash xarajatlarini hisobga oladigan mexanizmlarni ishlab chiqishni talab etadi.

Ijtimoiy himoyaning sog'liqni muhofaza qilish munosabatidagi islohoti rivojlangan mamlakatlar tajribasi asosida amalga oshirilishi va bosqichma-bosqich joriy etiladigan tibbiy sug'urtalashga o'tishni nazarda tutishi kerak. Tibbiyot sug'urtasining joriy etilishi davlat tomonidan mablag' bilan ta'minlanadigan hamda mustasnosiz barcha turdagi tibbiy xizmatlar ko'rsatadigan davlat sog'liqni saqlash xizmati mavjud bo'lishini inkor etmasligi kerak. Bu xizmatning mavjud bo'lishi eng nochor aholi qatlamini ma'lum darajada ijtimoiy himoyalash imkonini beradi. Dunyo mamlakatlari orasida aholini ijtimoiy himoyalashda asosan aholi turmush darajasi va farovonligini ifodalash keng qo'llaniladi. O'zbekistonda aholining moddiy, ma'naviy hamda ijtimoiy ehtiyojlari qondirilish darajasini ifodalaydigan «turmush darajasi» atamasi kengroq qo'llaniladi. Bunday tavsif ko'proq turmush darajasi statistikasini xarakterlaydi va bu - ko'plab omillar yig'indisi ta'sirida bo'lgan o'zgaruvchan jarayon xisoblanadi.

Aholini ijtimoiy himoya qilishda uning turmush darajasi va sifati izchil oshirilishini ta'minlash mamlakatimiz ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishda ustuvor vazifalardan biri qilib belgilanadi. Agar turmush darajasi atamasiga to'liq ta'rif beradigan bo'lsak, turmush darajasi – bu aholi farovonligining, ne'matlar va

xizmatlarni iste'mol qilishning darajasi, insonning asosiy hayotiy ehtiyojlarining qondirilishi miqdoridir va u quyidagi ko'rsatkichlar orqali ifodalaniladi(3-jadval).

3-jadval

Turmush darajasini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlar⁶

	Asosiy ko'rsatkichlar
<i>Aholi daromadlari</i>	- aholi jon boshiga o'rtacha nominal va real daromadlar, daromadlar tabaqalanishining ko'rsatkichlari; - nominal va real o'rtacha ish xaqi; o'rtacha va real pensiya miqdori; - yashash uchun zarur bo'lgan mablag'ning eng kam miqdori hamda turmush kechirish uchun eng kam miqdordan past daromadga ega aholi salmog'i; - ish xaqi, pensiya, nafaqalarning eng kam miqdori.

Turmush darajasi kategoriyasi bilan birgalikda ancha kengroq turmush sifati tushunchasi ham ishlatiladi. Turmush sifati umumlashtiruvchi ijtimoiy-iqtisodiy kategoriya hisoblanadi. U faqat turmush darajasi ko'rsatkichlarinigina emas, balki ma'naviy ehtiyojlar qondirilishi, atrof- muhit sharoiti, jamoadagi muhit va hokazolarni ham qamrab oladi. Biroq ushbu mezonlarning hammasini ham o'lchab bo'lmaydi.

Bu esa turmush sifatini baholashni murakkablashtiradi. Turmush darajasi va turmush sifatining miqdor ko'rsatkichlari eng aniq-ravshanlaridir.

Ular, eng avvalo, aholi jon boshiga yalpi milliy mahsulot yoki milliy daromad, daromadlar darajasi va daromadlarning jamiyatda taqsimlanishi, moddiy ne'matlar va xizmatlarni iste'mol qilish darajasi va hokazolardir. Turmush darajasi va turmush sifatining sifat ko'rsatkichlari mehnat sharoitlari, insonning turmush kechirish va dam olish sharoitlari ko'rsatkichlarini qamrab oladi(4-jadval).

Turmush va dam olish sharoitlarini tadqiq etish olingan daromadlarning va xarajatlarning turli tovarlar va xizmatlarga umumiy xarajatlardagi ulushini tahlil etishga asoslangan. Aholi jon boshiga yoki uy xo'jaliklari hisobiga tovarlar va xizmatlar asosiy turlarini iste'mol qilishning tarkibi va darajasi tahlili uy xo'jaliklari xarajatlari tarkibining oqilonaligi mezoniga tayanadi.

Oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechak ayrim turlarining iste'moli, turar joy, uy jihozlari, uzoq muddat foydalaniladigan boshqa tovarlar va xizmat turlari bilan ta'minlanganlik darajasi odatda jon boshiga yoki uy xo'jaliklari hisobiga yil davomida iste'mol qilinishi bo'yicha aniqlanadi. Shundan so'ng bu ma'lumotlarning muayyan davrdagi dinamikasi tahlil etiladi, shuningdek, ular ilmiy asoslangan milliy iste'mol normativlari, boshqa mamlakatlarning tegishli ko'rsatkichlari bilan taqqoslanadi.

⁶ Muallif ishlanmasi

4-jadval

Aholi turmush darajasi va turmush sifatini baholashga yondashuvlar⁷

<i>Ko'rsatkichlar</i>	<i>Asosiy yo'nalishlari</i>	<i>Kutiladigan natijalar</i>
Ko'rsatkichlari tizimi	Bu ijtimoiy indikatorlar yordamida amalga oshiriladi. Baholash ko'rsatkichlarining milliy tizimlari o'z xususiyatlariga egadir, lekin ular BMTning umumiy metodologik tavsiyalariga asoslanadi; turmush darajasi va turmush sifatining jamlanma indeksi alohida ko'rsatkichlar asosida hisoblab chiqiladi.	Bunday yondashuv BMT va boshqa xalqaro tashkilotlar tomonidan turli mamlakatlardagi aholi turmush darajasi va turmush sifatini taqqoslash uchun keng qo'llaniladi.
Daromadlar ko'rsatkichi	Ushbu daromadlar yoki joriy xarajatlarni qoplash, yoxud pul mablag'larini jamg'arish uchun ishlatiladi. Joriy xarajatlarga oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-kechak, turar joy, kommunal xizmatlar, uy jihozlari, sog'liqni saqlash, transport, aloqa, ta'lim, madaniyat, jismoniy tarbiya va sport, dam olish va sayyohlik, boshqa xizmatlar va ne'matlar uchun xarajatlar kiradi.	Jamg'armalar pul yoki natura shaklida bo'lishi mumkin. Pul jamg'armalari yoki aholi qo'lida bo'lgan pullarning yoxud ularning moliyaviy muassasalaridagi omonatlari, yoki qimmatli qog'ozlar shaklida bo'lishi mumkin. Natura shaklidagi jamg'armalar aholiga tegishli bo'lgan yer, asosiy kapital (turar joy, transport va hokazolar) va moddiy zahiralar sifatida o'z ifodasini topadi.
Turar joy egasini aniqlash	Shu maqsadda turar joy fondi shaxsiy, ijaraga olingan va munisipial turar joylarga bo'linadi.	Ayrim turar joy egalari bir nechta turar joylarga ega bo'lishlari sababli xalqaro statistika birlamchi turar joy va ikkilamchi turar joylarni farqlaydi.

Aholining yuqori daromadga ega guruhlari pul daromadlarining past daromadli guruhlarga nisbatan ortiqligi miqdorini belgilaydigan daromadlarning taqsimlanish koeffitsiyenti turmush darajasi va turmush xususiyatining chuqurroq tahlilidir (5-jadval).

⁷ Muallif ishlanmasi

5-jadval

Xalqaro amaliyotda qo'llaniladigan tabaqalanish koeffitsiyentlari⁸

<i>Koeffitsiyent turlari</i>	<i>Ularning qamrov darajasi</i>
Fondlar koeffitsiyenti	aholining taqqoslanayotgan guruhlarida ichidagi daromadlarning o'rtacha miqdorlari nisbati yoki ularning daromadlari umumiy hajmidagi ulushi
Desil koeffitsiyenti	u aholining ko'p eng ta'minlangan 10% daromadlarining eng kam ta'minlangan 10% o'rtasidagi farqni ko'rsatadi
Kvantil koeffitsiyenti	u aholining eng ko'p ta'minlangan 25% daromadlarining eng kam ta'minlangan 25% o'rtasidagi farqni ko'rsatadi
Stratifikatsiya koeffitsiyenti	kambag'allarning ta'minlanganlar soniga nisbatini ifodalaydi

Aholi turmush sifatini aks ettiradigan birinchi xalqaro ko'rsatkichlar tizimi 1960 yilda BMT tomonidan ishlab chiqildi. Ana shu tizimning oxirgi varianti 1978 yilda ishlab chiqilgan bo'lib, quyidagi asosiy ko'rsatkichlar guruhini qamrab olgan: aholining demografik xususiyati (tug'ilish, o'lim, kasallanish, umr davomiyligi va hokazolar); turmushning sanitariya-gigiyena sharoitlari; oziq-ovqat mahsulotlarining iste'mol qilinishi; turar joy sharoitlari va uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol ne'matlari (avtomobil, muzlatkich, televizor va hokazolar) bilan ta'minlanganlik; ta'lim va madaniyat; ish bilan bandlik va mehnat sharoitlari; aholining daromadlari va xarajatlari; turmush qiymati va iste'mol narxlari; transport vositalari; dam olishni tashkil etish, jismoniy tarbiya va sport; ijtimoiy ta'minot; inson erkinliklari.

BMT Statistika komissiyasi tomonidan yuqorida qayd qilingan guruhlardan tashqari BMT ekspertlari fikriga ko'ra, turmush sifatini baholash uchun zarur bo'lgan, biroq buning bevosita xususiyatini belgilamaydigan qator axborot ko'rsatkichlarini qamrab oladigan umumiy bo'lim ajratib ko'rsatilgan. Mazkur bo'limga quyidagi ko'rsatkichlar kiritilgan: milliy daromad, aholi jon boshiga yalpi ichki mahsulot va uning yillik o'rtacha o'sish koeffitsiyenti; ijtimoiy xizmat ko'rsatishning hajmi va turlari; aholining shaxsiy iste'mol uchun xarajatlari, ularning tarkibi va yiliga o'rtacha o'sish koeffitsiyenti; aholi zichligi; aholiga transport xizmat ko'rsatish; aloqa vositalari, matbuotlarning ishlashi.

Shuningdek, turmush qiymati indeksi ham ishlab chiqildi. U iste'mol xususiyatiga ega bo'lgan tovarlar va xizmatlar narxlari dinamikasini ko'rsatadi. Turmush qiymati indeksi quyidagicha aniqlanadi:

$$S_{sj} = \sum q_1 \times p_1 / \sum q_1 \times p_0, \quad (1)$$

bunda:

q_1 – iste'molchi tomonidan muayyan davrda (yil) xarid qilingan tovarlar yoki xizmatlar miqdori;

p_1 – shu davrda tovar (xizmat) birligining narxi;

p_0 – avvalgi (asos bo'lgan) yildagi narx.

⁸ Muallif ishlanmasi

Davlat ijtimoiy siyosatining indikatori sifatida yashash uchun zarur bo'lgan mablag'ning eng kam miqdori ko'rsatkichidan foydalaniladi. Rivojlangan davlatlarning ijtimoiy qonunchiligida ushbu ko'rsatkich yordamida kambag'allik o'lchanadi. Yashash uchun zarur bo'lgan mablag'ning eng kam miqdoridan past daromadga ega aholi kambag'al hisoblanadi va davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanish huquqiga ega bo'ladi. Yashash uchun zarur bo'lgan mablag'ning eng kam miqdoriga qarab ko'pgina ijtimoiy kafolatlar: ish xaqi, pensiya, stipendiyalar, ayrim nafaqalarning eng kam miqdori belgilanadi. Iste'mol savati miqdori va tarkibiga bog'liq ravishda Yashash uchun zarur bo'lgan mablag'ning eng kam miqdorining bir necha ko'rsatkichi hisoblab chiqiladi. Jahon iqtisodiyoti fanlarida Yashash uchun zarur bo'lgan mablag'ning eng kam miqdorining ikkita turi mavjud(6-jadval).

6-jadval

Yashash uchun zarur bo'lgan mablag'ning eng kam miqdori⁹

Turi	Ularning qamrov darajasi
Fiziologik	Fiziologik eng kam miqdor (iste'mol savatining eng kam miqdori) insonning asosiy fiziologik ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo'lgan mahsulotlarga xarajatlarni qamrab oladi.
Ijtimoiy	Yashash uchun zarur bo'lgan mablag'ning ijtimoiy eng kam miqdori fiziologik eng kam miqdordan tashqari, muayyan davlat rivojlanish darajasi uchun xos bo'lgan eng kam ijtimoiy va ma'naviy ehtiyojlarni qondirish uchun xarajatlarni qamrab oladi.

Ijtimoiy statistikada yashash uchun zarur bo'lgan mablag'ning eng kam miqdorini aniqlash uchun ekspert baholash usuli, ijtimoiy so'rovlar o'tkazish usuli, normativ usul (iste'mol savati usuli) va boshqalardan foydalaniladi.

Mehnatga layoqatli erkaklar va ayollar, shuningdek, bolalar, pensionerlar uchun yashash uchun zarur bo'lgan mablag'ning eng kam miqdori ko'rsatkichlari alohida hisoblab chiqiladi.

Aholi daromadlarining tabaqalanishi mehnatga haq to'lash va ijtimoiy to'lovlar, qobiliyat va ishbiarmonlik, mulkiy ahvoldagi tafovutlar bilan izohlanadigan shaxslar va ijtimoiy guruhlar daromadlari darajasida ob'yektiv tarkib topadigan tafovutdir.

Daromadlar taqsimlanishini tahlil etish uchun aholining yuqori daromadli va past daromadli guruhlarini o'rtasidagi tafovuti ko'rsatkichlardan foydalaniladi. Bu maqsadga desil, kvartil, kvintil va boshqa koeffitsiyentlar xizmat qiladi.

Daromadlar markazlashishining desil koeffitsiyenti jami aholini (100,0%) o'nta teng guruhga bo'lish hamda birinchi va so'nggi guruhlar o'rtasidagi tafovutni aniqlashni nazarda tutadi. Daromadlar tabaqalashining desil koeffitsiyenti eng yuqori ta'minlangan 10% aholining daromadi eng kam ta'minlangan 10% aholidan qanchalik ortiq ekanligini ifoda etadi.

Huddi shuningdek kvartil koeffitsiyenti jami aholining har biri 25% ni tashkil etgan to'rtta teng guruhga, kvintil koeffitsiyenti esa jami aholini har biri

⁹ Muallif ishlanmasi

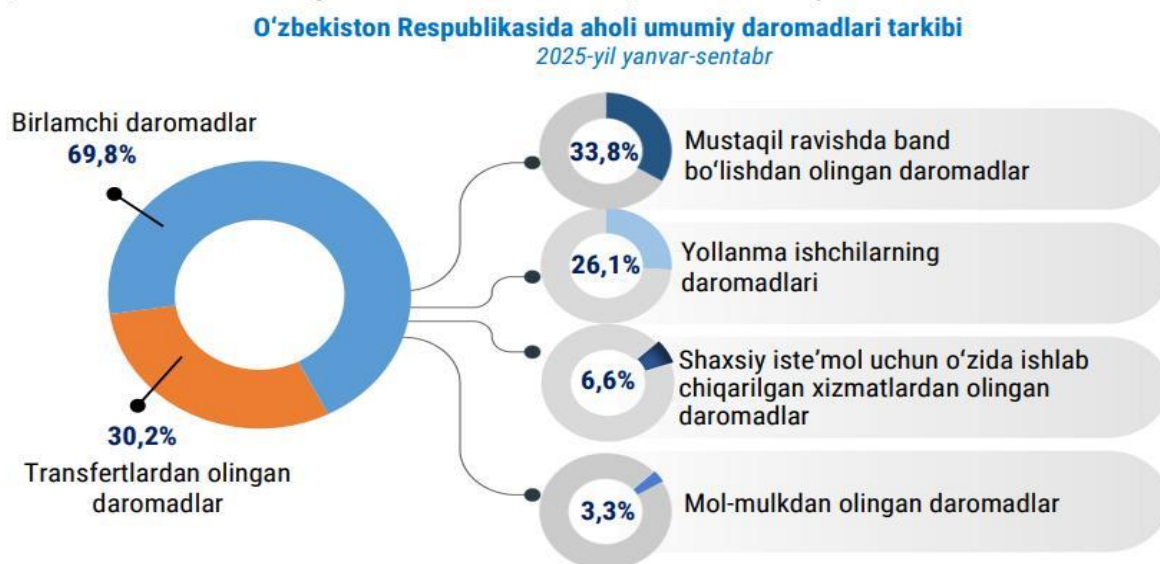
20% ni tashkil etadigan beshta guruhga bo'lish va yuqorida qayd qilinganidek, eng yuqori hamda eng kam daromadga ega guruhlar o'rtasidagi tafovutni aniqlashga asoslangan.

O'zbekiston Respublikasi kvintil guruhlari bo'yicha uy xo'jaliklarining aholi jon boshiga to'g'ri keladigan bir oylik umumiy daromadlari(uy xo'jaliklari kuzatuvi ma'lumotlari asosida, so'mda) (1-rasm).



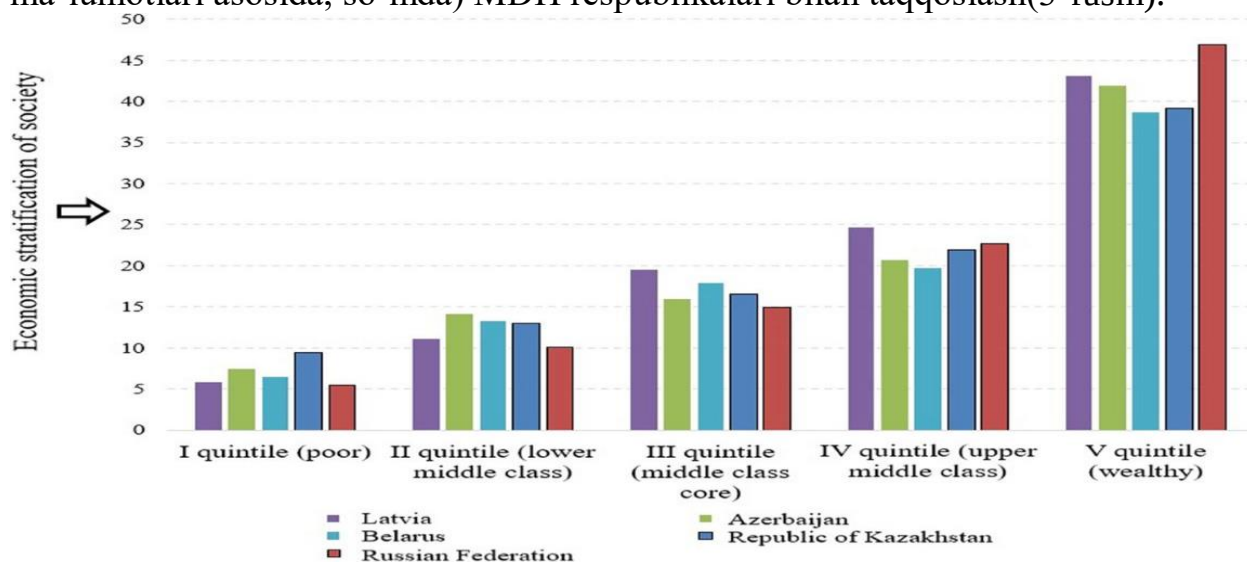
1-rasm. Kvintil guruhlari bo'yicha uy xo'jaliklarining aholi jon boshiga to'g'ri keladigan umumiy daromadlari

O'zbekiston Respublikasi aholi umumiy daromadlari tarkibi(uy xo'jaliklari kuzatuvi ma'lumotlari asosida, so'mda) xalqaro taqqoslash natijalari(2-rasm).



2-rasm. Kvintil guruhlari bo'yicha uy xo'jaliklarining aholi jon boshiga to'g'ri keladigan umumiy daromadlari xalqaro taqqoslash natijalari

O'zbekiston Respublikasi kvintil guruhlari bo'yicha uy xo'jaliklarining aholi jon boshiga to'g'ri keladigan bir oylik umumiy daromadlari (uy xo'jaliklari kuzatuv ma'lumotlari asosida, so'mda) MDH respublikalari bilan taqqoslash (3-rasm).



3-rasm. Kvintil guruhlari bo'yicha uy xo'jaliklarining aholi jon boshiga to'g'ri keladigan umumiy daromadlari xalqaro taqqoslash natijalari

Aholi daromadlarining taqsimlanishi nuqtai nazaridan tahlil etish Lorens[9] egri chizig'i asosida ham amalga oshirilishi mumkin.

Lorens egri chizig'ida mamlakatning jami aholisi beshta teng guruhga (20% dan), ularga kiradigan uy xo'jaliklari soni bo'yicha bo'linadi. Agar bu aholi guruhlari teng daromadga ega bo'lsalar, unda 20% aholi ulushiga daromadlarning 20%, 40% aholi ulushiga – daromadlarning 40% to'g'ri keladi va hokazo. Bunda Lorensning egri chizig'i mutlaq tenglik chizig'iga qanchalik yaqin bo'lsa, daromadlarning taqsimlanishida shunchalik tengsizlik kuzatiladi.

Biroq jamiyatdagi daromadlarning amalda taqsimlanishi Lorens egri chizig'ining bissektrisadan uzoqlashish xususiyatiga egadir. Daromadlarning taqsimlanishidagi tengsizlik yuqori kvintildagi har bir aholi guruhi jamiyat jamlanma daromadining kattaroq qismiga ega bo'lishini, quyi kvintildagi har bir guruh esa daromadda kamroq ulushga ega bo'lishini ko'rsatadi. Mutlaq tengsizlik aholining 20%, 40% va hokazo qismii xech qanday daromadga ega bo'lmasligidan dalolat beradi. Bunda mazkur qatordagi so'nggi, yagona shaxs jamiyat barcha daromadi - 100,0 % ni o'zlashtiradi. Agar kimdir ushbu hamma daromadga ega bo'lsa, Lorensning egri chizig'i gorizontali o'q bo'ylab joylashadi, so'ng esa vertikal bo'ylab ko'tariladi. Lorens egri chizig'ining bissektrisadan uzoqlashishini o'lchaganda tengsizlik darajasini ifolaydigan ko'rsatkich olinadi. Iqtisodiy adabiyotlarda mazkur ko'rsatkich daromadlarning markazlashishi koeffitsiyenti yoki Jini[10] koeffitsiyenti nomini olgan.

Xulosa va takliflar

Hozirgi sharoitda Jini koeffitsiyenti (Jini indeksi) muayyan mamlakat yoki mintaqadagi jamiyatning biror belgi (masalan, hozirgi davr iqtisodiy hisob-kitoblarda

eng ko'p qo'llanadigan yillik daromad darajasi) bo'yicha tabaqalanishi darajasidan dalolat beradigan statistik ko'rsatkichdir. Lorens egri chizig'i kabi Jini koeffitsiyentini ham to'plangan boylik bo'yicha tengsizlik darajasini aniqlash uchun qo'llash mumkin. Biroq bunda uy xo'jaligi sof aktivlari nisbiy bo'lmashligi zarur shart hisoblanadi.

Mazkur statistika modeli 1912 yilda Jinining "O'zgarish va nodoimiylik" nomli mashhur asarida e'lon qilingan edi. Ushbu makroiqtisodiy ko'rsatkich aholi pul daromadlari taqsimlanishini, xususan daromadlarning mamlakat barcha aholisi o'rtasida mutlaq teng taqsimlanishi bilan amaldagi taqsimlanishidagi farqi darajasini ifoda etadi. Jini koeffitsiyentini aniqlashda muayyan mutlaq tenglik prinsipiga tayaniladi. Mazkur prinsipga ko'ra aholining 1% jamiyat jamlanma daromadining 1% ga ega bo'lishi kerak. Jahon amaliyotida Jini koeffitsiyenti jamiyatdagi daromadlarni baholash uchun, har bir yilga alohida hisoblab chiqiladi.

Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkilotiga a'zo mamlakatlar uchun taklif etilgan tasniflashga muvofiq tengsizlikning quyidagi darajalari farqlanadi: tengsizlikning eng quyi darajasiga ega iqtisodiyot (Jini koeffitsiyenti 20-22 ga teng); tengsizlik darajasi past iqtisodiyot (24-26); tengsizlik darajasi o'rtacha iqtisodiyot (29-31); tengsizlik darajasi yuqori iqtisodiyot (33-35).

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 25-iyuldagi PF-175-son Farmoniga 1-ILOVA. O'zbekiston Respublikasi aholisini ijtimoiy himoya qilish STRATEGIYASI.
2. Keynes J. M. Umumiy nazariya: bandlik, foiz va pul. Izbrannoye. / J. M. Keynes. – M.: EKSMO, 2007.
3. Fyorrster J. Jahon dinamikasi. – M.: Nauka, 1978.
4. Porter M. Raqobat ustunligi: qanday qilib yuqori natijaga erishish va uni barqaror ta'minlash / Ingliz tilidan tarjima E. Kalinina. – M.: «Alpina Pablisher», 2008. – 720 b.
5. Menkyu, G.N. Iqtisodiyot tamoyillari / G.N. Menkyu; 1999. – 780 b.
6. De Soto Ernando. Boshqa yo'l. Uchinchi dunyodagi ko'rinmas inqilob. – M.: Catallaxy, 1995.
7. Adamchuk V.V., Romashov O.V., Sorokina M.E. Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi: oliy o'quv yurtlari uchun darslik. – M.: YUNITI, 2001. – 407 b.
8. Shodiyev T.Sh., Hakimov T.H., Boltaeva L.R., Ishnazarov A.I., Nurullaeva Sh., Muminova M.A. Ekonometrika. O'quv qo'llanma. – T.: TDIU, 2007. – 178 b.; G'ayibnazarov B.K., Kolonova L. Ijtimoiy soha iqtisodiyoti. – T.: Fan, 2007. – 106 b.
9. Maks Otto Lorens (Max Otto Lorenz, 1876–1959) — "Boylik markazlashishini o'lchash usullari" ("Methods of Measuring the Concentration of Wealth"), "Outlines of Economics", 1908, R. Eli.
10. Korrado Jini (1884–1965) — italiyalik statistik olim va demograf. Asosiy asari: "O'zgarish va nodoimiylik".
11. Kadrlar malakasini oshirish va statistik tadqiqotlar instituti +1

INKLYUZIV IQTISODIY O'SISH INDIKATORLARI: NAZARIY VA AMALIY YONDASHUVLAR**Sadullayev Toir Xikmatilla o'g'li***Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi "Umumkasbiy fanlar" kafedrası Phd., dotsenti***Annotatsiya**

Mazkur maqolada inklyuziv iqtisodiy o'sish tushunchasi va uni baholashda qo'llaniladigan asosiy indikatorlar tahlil qilinadi. Inklyuziv iqtisodiy o'sish iqtisodiy faollik va daromadlarning ortishi bilan bir qatorda, yaratilgan iqtisodiy imkoniyatlarning aholining turli qatlamlari uchun ochiqqligi, kambag'allik darajasining qisqarishi, bandlik va mehnat unumdorligining oshishi hamda ijtimoiy xizmatlardan foydalanish imkoniyatlarining yaxshilanishini nazarda tutadi. Tadqiqotda daromadlar taqsimoti, kambag'allik, bandlik, ish haqi, ta'lim, sog'liqni saqlash, moliyaviy inklyuziya va hududiy tenglik kabi indikatorlarning inklyuziv o'sishni baholashdagi ahamiyati ko'rib chiqiladi. Natijada inklyuziv iqtisodiy o'sishni faqat yalpi ichki mahsulot dinamikasi orqali baholash yetarli emasligi asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: inklyuziv iqtisodiy o'sish, indikator, kambag'allik, daromadlar tengsizligi, bandlik, inson kapitali, moliyaviy inklyuziya, ijtimoiy farovonlik.

**ИНДИКАТОРЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА:
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ****Садуллаев Тоир Хикматиллаевич***PhD, доцент кафедры «Общепрофессиональные дисциплины» Академии труда и социальных отношений.***Аннотация**

В данной статье анализируется понятие инклюзивного экономического роста и основные индикаторы, используемые для его оценки. Инклюзивный экономический рост предполагает не только увеличение экономической активности и доходов, но и доступность создаваемых экономических возможностей для различных слоёв населения, сокращение уровня бедности, повышение уровня занятости и производительности труда, а также улучшение доступа к социальным услугам. В исследовании рассматривается значение таких индикаторов, как распределение доходов, уровень бедности, занятость, заработная плата, образование, здравоохранение, финансовая инклюзия и региональное равенство, в оценке инклюзивного роста. В результате обосновывается, что оценивать инклюзивный экономический рост исключительно на основе динамики валового внутреннего продукта (ВВП) недостаточно.

Ключевые слова: инклюзивный экономический рост, индикаторы, бедность, неравенство доходов, занятость, человеческий капитал, финансовая инклюзия, социальное благосостояние.

INCLUSIVE ECONOMIC GROWTH INDICATORS: THEORETICAL AND PRACTICAL APPROACHES

Sadullayev Toir Khikmatilla o'g'li

*PhD, Associate Professor of the Department of General Professional Disciplines,
Academy of Labor and Social Relations.*

Abstract

This article analyzes the concept of inclusive economic growth and the key indicators used to assess it. Inclusive economic growth implies not only an increase in economic activity and incomes, but also the accessibility of the economic opportunities created to different segments of the population, a reduction in poverty, an increase in employment and labor productivity, and improved access to social services. The study examines the significance of such indicators as income distribution, poverty, employment, wages, education, healthcare, financial inclusion, and regional equality in assessing inclusive growth. The findings substantiate that it is insufficient to evaluate inclusive economic growth solely through the dynamics of gross domestic product (GDP).

Keywords: inclusive economic growth, indicators, poverty, income inequality, employment, human capital, financial inclusion, social welfare.

Kirish

Bugungi kunda iqtisodiy rivojlanishning asosiy maqsadlaridan biri nafaqat iqtisodiy o'sish sur'atlarini ta'minlash, balki uning natijalaridan aholining keng qatlamlari foydalanishini ta'minlashdan iborat. Shu nuqtayi nazardan, inklyuziv iqtisodiy o'sish konsepsiyasi iqtisodiy siyosat va ilmiy tadqiqotlarda muhim yo'nalishlardan biriga aylandi.

An'anaviy iqtisodiy o'sish ko'pincha real yalpi ichki mahsulotning o'sish sur'ati bilan baholanadi. Biroq YaIMning ortishi har doim ham aholining barcha guruhlarida daromadlari va turmush darajasi bir xil yaxshilanishini anglatmaydi. Masalan, iqtisodiyotda yuqori o'sish kuzatilgan bir vaqtda daromadlar tengsizligi kuchayishi yoki ayrim hududlar va ijtimoiy guruhlar iqtisodiy imkoniyatlardan yetarlicha foydalana olmasligi mumkin.

Shu sababli inklyuziv iqtisodiy o'sishni baholashda iqtisodiy, ijtimoiy va institutsional ko'rsatkichlarni birgalikda tahlil qilish talab etiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi inklyuziv iqtisodiy o'sishning asosiy indikatorlarini tizimlashtirish va ularning iqtisodiy hamda ijtimoiy rivojlanishni baholashdagi ahamiyatini aniqlashdan iborat.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Inklyuziv iqtisodiy o'sish tushunchasi iqtisodiy o'sish natijalarining faqat ishlab chiqarish yoki daromadlarning ko'payishi bilan emas, balki ushbu natijalarning aholining turli qatlamlariga qanday taqsimlanishi bilan ham bog'liq. Shu sababli mazkur yo'nalishdagi tadqiqotlarda bandlik, daromadlar taqsimoti, kambag'allik, mehnat bozori va aholining iqtisodiy imkoniyatlardan foydalanish darajasiga alohida e'tibor qaratiladi. Mavzuga oid adabiyotlarni o'rganish natijasida inklyuziv o'sishning turli jihatlarini yorituvchi bir qator nazariy va amaliy yondashuvlarni ajratish mumkin.

J.M. Keynsning "Umumiy nazariya: bandlik, foiz va pul" asari inklyuziv iqtisodiy o'sishning bandlik va daromadlar bilan bog'liq jihatlarini tushunishda muhim nazariy manbalardan biridir. Keyns iqtisodiy faollik va bandlik darajasini yalpi talab bilan bog'lab ko'rsatadi. Mazkur yondashuvdan kelib chiqib, iqtisodiy o'sishning aholining farovonligiga ta'sirini baholashda yangi ish o'rinlarining yaratilishi va aholining daromad olish imkoniyatlarini hisobga olish zarur. Ayniqsa, iqtisodiy o'sishning bandlik bilan birga kechishi uning jamiyatdagi turli guruhlar uchun real iqtisodiy imkoniyat yaratishini aniqlashda muhim hisoblanadi. Shu jihatdan Keynsning qarashlari maqolada bandlik, ishsizlik va real ish haqi kabi indikatorlardan foydalanish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Inklyuziv o'sishning yana bir muhim jihati — mehnat bozori va bandlikning ijtimoiy xususiyatlaridir. V.V. Adamchuk, O.V. Romashov va M.E. Sorokinalarning "*Mehnat iqtisodiyoti va sotsiologiyasi*" asarida mehnat bozori, bandlik, mehnat munosabatlari va ishchi kuchidan foydalanish bilan bog'liq masalalar keng yoritilgan. Ushbu yondashuv inklyuziv iqtisodiy o'sishni baholashda ish bilan ta'minlanganlikning o'zi yetarli emasligini, balki mehnatning iqtisodiy va ijtimoiy sharoitlarini ham hisobga olish zarurligini ko'rsatadi. Shuning uchun tadqiqotda bandlik darajasi bilan bir qatorda real ish haqi, mehnat bozorida ishtirok etish va aholining turli guruhlarining iqtisodiy faolligi kabi ko'rsatkichlardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Daromadlarning jamiyatdagi taqsimlanishi masalasida M.O. Lorens tomonidan taklif etilgan *Lorens egri chizig'i* alohida ahamiyatga ega. Ushbu yondashuv daromadlarning aholining turli guruhlarini o'rtasida qanday taqsimlanganini ko'rgazmali tarzda ifodalash imkonini beradi. Inklyuziv iqtisodiy o'sish nuqtayi nazaridan bu juda muhim, chunki iqtisodiy o'sishning yuqori sur'atlari aholining barcha qatlamlari daromadlari bir xil darajada oshganini anglatmaydi. Shu sababli daromadlar taqsimotini alohida o'rganish iqtisodiy o'sishning ijtimoiy natijalarini chuqurroq baholash imkonini beradi. Mazkur yondashuv maqolada daromadlar tengsizligi va Jini koeffitsiyentini inklyuziv o'sish indikatorlari sifatida qo'llash bilan bevosita bog'liq.

Daromadlar tengsizligini miqdoriy baholashda Korrado Jini tomonidan ishlab chiqilgan *Jini koeffitsiyenti* ham muhim o'rin tutadi. Ushbu ko'rsatkich aholining daromadlari o'rtasidagi tafovutni umumlashtirilgan holda ifodalash imkonini beradi. Inklyuziv iqtisodiy o'sishni tahlil qilishda Jini koeffitsiyentidan foydalanish iqtisodiy o'sish natijalarining jamiyatdagi turli guruhlar o'rtasida qanchalik teng

taqsimlanayotganini baholashga yordam beradi. Shu bilan birga, mazkur ko'rsatkichni kambag'allik darajasi, aholi daromadlari va bandlik kabi boshqa indikatorlar bilan birgalikda qo'llash iqtisodiy o'sishning ijtimoiy samaralarini yanada to'liq ochib berish imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda tizimli tahlil, qiyosiy tahlil, statistik umumlashtirish va indikatorlar asosida baholash usullaridan foydalanildi.

Inklyuziv iqtisodiy o'sishni baholash indikatorlari bir nechta asosiy guruhlariga ajratildi:

1. *Iqtisodiy o'sish indikatorlari* — real YaIM o'sishi, aholi jon boshiga YaIM va mehnat unumdorligi.
2. *Daromad va tengsizlik indikatorlari* — aholi daromadlari, Jini koeffitsiyenti va daromadlar taqsimoti.
3. *Kambag'allik indikatorlari* — kambag'allik darajasi, kambag'allik chuqurligi va aholining asosiy ehtiyojlarini qondirish imkoniyati.
4. *Bandlik indikatorlari* — bandlik darajasi, ishsizlik darajasi, mehnat bozorida ishtirok etish darajasi va munosib mehnat imkoniyatlari.
5. *Inson kapitali indikatorlari* — ta'lim olish imkoniyati, ta'lim sifati, sog'liqni saqlash xizmatlaridan foydalanish va umr davomiyligi.
6. *Moliyaviy inklyuziya indikatorlari* — bank hisobvaraqlaridan foydalanish, kredit olish imkoniyati, raqamli moliyaviy xizmatlardan foydalanish.
7. *Hududiy inklyuziya indikatorlari* — hududlar o'rtasidagi daromad, bandlik, infratuzilma va ijtimoiy xizmatlardan foydalanish tafovutlari.

Ushbu indikatorlar iqtisodiy o'sishning nafaqat miqdorini, balki uning aholining turli qatlamlariga taqsimlanish xususiyatlarini ham aniqlash imkonini beradi.

Tahlil va natijalar

Tahlil natijasida inklyuziv iqtisodiy o'sishni baholash uchun indikatorlarning yagona ko'rsatkich bilan cheklanmasligi va o'zaro bog'liq tizim sifatida ko'rib chiqilishi aniqlandi.

Daromadlar va iqtisodiy tengsizlik indikatorlari. Daromadlarning aholining turli qatlamlari o'rtasida qanday taqsimlanganligi inklyuziv o'sishning muhim mezonlaridan biridir. Bunda *Jini koeffitsiyenti*, daromadlarning eng yuqori va eng past guruhlar o'rtasidagi tafovuti hamda aholi jon boshiga real daromadlar kabi ko'rsatkichlardan foydalanish mumkin.

Iqtisodiy o'sish sharoitida o'rtacha daromadlarning oshishi bilan birga aholining kam daromadli qatlamlari daromadlarining ham o'sishi inklyuzivlikning muhim belgisi hisoblanadi.

Kambag'allik indikatorlari. Kambag'allik darajasi inklyuziv iqtisodiy o'sishning eng muhim ijtimoiy indikatorlaridan biridir. Kambag'allikning qisqarishi

iqtisodiy o'sish natijalari aholining ehtiyojmand qatlamlariga ham yetib borayotganini ko'rsatishi mumkin.

Bunda nafaqat kambag'allik darajasi, balki kambag'allik chuqurligi va kambag'allikdan chiqish imkoniyatlari ham hisobga olinishi lozim.

Bandlik va mehnat bozori indikatorlari. Inklyuziv iqtisodiy o'sish yangi va sifatli ish o'rinlarining yaratilishi bilan chambarchas bog'liq. Shu sababli bandlik darajasi, ishsizlik darajasi, mehnatga jalb qilingan aholining ulushi va real ish haqi dinamikasi muhim indikatorlar hisoblanadi. Ayniqsa, yoshlar, ayollar, nogironligi bo'lgan shaxslar va boshqa iqtisodiy jihatdan zaif guruhlarining mehnat bozoridagi ishtiroki inklyuzivlikni baholashda alohida ahamiyatga ega.

Inson kapitali indikatorlari. Ta'lim va sog'liqni saqlash xizmatlaridan foydalanish imkoniyati iqtisodiy imkoniyatlarning uzoq muddatli taqsimlanishiga ta'sir qiladi. Ta'limga qamrov, ta'limning davomiyligi, kasbiy ko'nikmalar, tibbiy xizmatlardan foydalanish va umr ko'rish davomiyligi inson kapitalining rivojlanishini ifodalovchi asosiy indikatorlardir.

Moliyaviy inklyuziya indikatorlari. Aholining bank va boshqa moliyaviy xizmatlardan foydalanish imkoniyati iqtisodiy imkoniyatlarning kengayishiga yordam beradi. Bank hisobvaraqlariga ega bo'lish, elektron to'lovlardan foydalanish, kredit va sug'urta xizmatlaridan foydalanish imkoniyati moliyaviy inklyuziyaning muhim ko'rsatkichlaridir. Moliyaviy xizmatlarning aholining chekka hududlari va kam daromadli qatlamlari uchun ham mavjudligi iqtisodiy inklyuziyaning kuchaytirishi mumkin.

Hududiy tenglik indikatorlari. Inklyuziv iqtisodiy o'sishni baholashda hududlar o'rtasidagi tafovutlarni ham hisobga olish zarur. Ayrim hududlarda iqtisodiy faollik va daromadlar yuqori bo'lib, boshqa hududlarda bandlik va ijtimoiy infratuzilma imkoniyatlari cheklangan bo'lishi mumkin. Shuning uchun hududlar kesimida aholi jon boshiga daromad, bandlik, ta'lim, tibbiy xizmatlar, infratuzilma va tadbirkorlik imkoniyatlarini solishtirish inklyuzivlik darajasini chuqurroq baholash imkonini beradi.

Inklyuziv iqtisodiy o'sishning asosiy xususiyati shundaki, u iqtisodiy o'sish va ijtimoiy farovonlik o'rtasidagi bog'liqlikni birgalikda baholashga imkon beradi. Shu sababli faqat YaIM o'sish sur'atidan foydalanish iqtisodiy o'sishning jamiyatdagi taqsimlanish xususiyatlarini to'liq ochib bermaydi.

Indikatorlarni birgalikda qo'llash orqali iqtisodiy o'sishning uchta muhim jihatini baholash mumkin:

- *iqtisodiy imkoniyatlarning yaratilishi* — ishlab chiqarish, investitsiya va yangi ish o'rinlarining ko'payishi;
- *imkoniyatlardan foydalanish* — aholining ta'lim, mehnat bozori, moliya va tadbirkorlikka kirish imkoniyati;
- *iqtisodiy natijalarning taqsimlanishi* — daromadlar, kambag'allik va turmush darajasidagi o'zgarishlar.

Shu nuqtayi nazardan, inklyuziv iqtisodiy o'sishni baholash uchun quyidagi kompleks indikatorlar tizimidan foydalanish mumkin:

1-jadval**Inklyuziv iqtisodiy o'sishni baholashning asosiy indikatorlari**

Indikator guruhi	Asosiy ko'rsatkichlar
Iqtisodiy o'sish	Real YaIM, aholi jon boshiga YaIM, mehnat unumdorligi
Daromadlar	Real daromad, Jini koeffitsiyenti, daromadlar taqsimoti
Kambag'allik	Kambag'allik darajasi, kambag'allik chuqurligi
Bandlik	Bandlik, ishsizlik, mehnat bozorida ishtirok
Ish haqi	Real ish haqi, mehnat unumdorligi va ish haqi nisbati
Ta'lim	Ta'limga qamrov, ta'lim sifati, kasbiy ko'nikmalar
Sog'liqni saqlash	Umr davomiyligi, tibbiy xizmatlardan foydalanish
Moliyaviy inklyuziya	Bank hisobvaraqlari, kredit, raqamli to'lovlar
Hududiy tenglik	Hududlar bo'yicha daromad, bandlik va infratuzilma tafovutlari
Ijtimoiy himoya	Ijtimoiy transfertlar va himoya dasturlaridan foydalanish

Mazkur indikatorlar tizimi iqtisodiy o'sishning nafaqat hajmini, balki uning kimlar uchun va qanday darajada imkoniyat yaratishini aniqlashga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar

Inklyuziv iqtisodiy o'sish — iqtisodiy o'sish natijalarining aholining keng qatlamlariga yetib borishi va turli guruhlarining iqtisodiy imkoniyatlardan foydalanish imkoniyatining kengayishini ifodalovchi kompleks jarayondir. Tadqiqot natijalariga ko'ra, inklyuziv iqtisodiy o'sishni baholashda YaIM o'sishi bilan bir qatorda kambag'allik, daromadlar tengsizligi, bandlik, real ish haqi, inson kapitali, moliyaviy inklyuziya va hududiy tafovutlar kabi indikatorlarni ham hisobga olish zarur. Shuningdek, indikatorlarni alohida emas, balki yagona tizim sifatida qo'llash iqtisodiy siyosat natijalarini yanada to'liq baholash imkonini beradi. Inklyuziv o'sishning samaradorligi iqtisodiy imkoniyatlarning yaratilishi, aholining ushbu imkoniyatlardan foydalanishi va iqtisodiy natijalarning nisbatan keng taqsimlanishi orqali namoyon bo'ladi. Shunday qilib, inklyuziv iqtisodiy o'sish indikatorlari mamlakat iqtisodiy rivojlanishining sifatini baholash, mavjud ijtimoiy-iqtisodiy tafovutlarni aniqlash va aholining turli qatlamlari uchun iqtisodiy imkoniyatlarni kengaytirishga qaratilgan siyosatni shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 25-iyuldagi PF-175-son Farmoniga 1-ilova. O'zbekiston Respublikasi aholisini ijtimoiy himoya qilish strategiyasi.
2. Keynes J.M. Общая теория занятости, процента и денег. Избранное. – М.: ЭКСМО, 2007.
3. Mankiw N.G. Principles of Economics. – 1999. – 780 p.
4. Porter M.E. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. – New York: Free Press, 1985.
5. Adamchuk V.V., Romashov O.V., Sorokina M.E. Экономика и социология труда: учебник для вузов. – М.: ЮНИТИ, 2001. – 407 с.
6. Шодиев Т.Ш., Ҳакимов Т.Х., Болтаева Л.Р., Ишназаров А.И., Нуруллаева Ш., Муминова М.А. Эконометрика: ўқув қўлланма. – Т.: ТДИУ, 2007. – 178 б.
7. Ғайибназаров Б.К., Колонова Л. Ижтимоий соҳа иқтисодиёти. – Т.: Фан, 2007. – 106 б.
8. Lorenz M.O. Methods of Measuring the Concentration of Wealth. – Publications of the American Statistical Association, 1905.
9. Gini C. Variabilità e mutabilità: contributo allo studio delle distribuzioni e relazioni statistiche. – Bologna: Tipografia di P. Cuppini, 1912.
10. De Soto H. The Other Path: The Invisible Revolution in the Third World. – New York: Harper & Row, 1989.

**TA'LIM SOHASIDA JAHON SAVDO TASHKILOTI TALABLARINI
O'QITISHNING ZAMONAVIY YO'NALISHLARI HAQIDA**

Gulbayev Ne'matulla Abdukarimovich

Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi, t.f.n., dotsent

Annotatsiya

Maqola ta'lim tizimida jahon savdo tashkiloti(JST) talablarini o'qitishning zamonaviy yo'nalishlari tahliliga bag'ishlangan bo'lib, JST talablarini ta'lim jarayoniga integratsiya qilishda kompetensiyaviy yondashuv, raqamli texnologiyalar, individuallashtirilgan o'qitish, innovatsion pedagogik metodlar hamda monitoring va baholashning zamonaviy mexanizmlarining ahamiyati berilgan. Tadqiqot natijalari JST talablarini samarali o'qitish ta'lim sifatini oshirishga xizmat qilishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: ta'lim, texnologiya, JST talablari, zamonaviy ta'lim, kompetensiyaviy yondashuv, raqamli texnologiyalar.

**О СОВРЕМЕННЫХ НАПРАВЛЕНИЯХ ПРЕПОДАВАНИЯ ТРЕБОВАНИЙ
ВСЕМИРНОЙ ТОРГОВОЙ ОРГАНИЗАЦИИ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ**

Гулбаев Нематулла Абдукаримович

Академия труда и социальных отношений, кандидат технических наук, доцент

Аннотация

Статья посвящена анализу современных направлений преподавания требований Всемирной торговой организации (ВТО) в системе образования, а также подчеркивает важность компетентностного подхода, цифровых технологий, индивидуализированного обучения, инновационных педагогических методов и современных механизмов мониторинга и оценки при интеграции требований ВТО в образовательный процесс. Результаты исследования показывают, что эффективное преподавание требований ВТО способствует повышению качества образования.

Ключевые слова: образование, технологии, требования ВТО, современное образование, компетентностный подход, цифровые технологии.

ON MODERN DIRECTIONS IN TEACHING WORLD TRADE ORGANIZATION REQUIREMENTS IN THE FIELD OF EDUCATION

Gulbayev Nematulla Abdukarimovich

Academy of Labor and Social Relations, Candidate of Technical Sciences, Associate Professor

Abstract

The article is devoted to the analysis of modern directions of teaching the requirements of the World Trade Organization (WTO) in the education system, and also emphasizes the importance of a competence-based approach, digital technologies, individualized learning, innovative pedagogical methods and modern monitoring and evaluation mechanisms when integrating WTO requirements into the educational process. The results of the study show that effective teaching of WTO requirements contributes to improving the quality of education.

Keywords: education, technology, WTO requirements, modern education, competence approach, digital technologies.

Kirish

Respublikamiz ta'lim tizimining modernizatsiyalashuvi sharoitida o'quvchilarning jismoniy rivojlanishi va sog'lom turmush tarzini shakllantirish muhim vazifalardan biridir. Shu nuqtayi nazardan, JST talablarini ta'lim jarayoniga zamonaviy yondashuvlar asosida joriy etish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. JST talablari o'quvchilarning kasbiy bilimlarini va moslashuvchanlik kabi asosiy sifatlarini rivojlantirishga qaratilgan.

Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning kuchayishi va globallashuv jarayonlari natijasida ta'lim tizimida xalqaro standartlarga mos mutaxassislar tayyorlash dolzarb masalaga aylandi. Jahon Savdo Tashkiloti (JST) talablari va qoidalarini o'qitish iqtisodiyot, huquq, xalqaro savdo, menejment hamda davlat boshqaruvi yo'nalishlarida muhim ahamiyatga ega. JSTga oid bilimlarni ta'lim tizimiga integratsiya qilish bo'yicha so'nggi yillarda ko'plab ilmiy tadqiqotlar amalga oshirildi.

Mavzuga oid adabiyotlar ro'yxati

JST talablari ilmiy adabiyotlarda asosan quyidagi yo'nalishlarda ta'lim bilan bog'lanadi: xalqaro savdo huquqi; eksport-import tartibga solish; xizmatlar savdosi; raqobat siyosati; intellektual mulk huquqi; kadrlar kompetensiyasini xalqaro standartlarga moslashtirish. JSTga integratsiyalashuv jarayonida inson kapitalini rivojlantirishning asosiy omillardan biri hisoblanadi. Ta'lim dasturlariga xalqaro savdo standartlari, WTO law, GATS, TRIPS kabi modullarni kiritish dolzarb masalalardan biri. Masalan, World Trade Organization ekspertlari ta'lim tizimida "trade capacity building" modelini qo'llashni tavsiya etadilar. Ushbu model talabalarda xalqaro savdo siyosatini tahlil qilish, muzokara olib borish va iqtisodiy-huquqiy qaror qabul qilish

kompetensiyalarini shakllantirishga qaratilgan. Adabiyotlarda JST masalalarini faqat iqtisodiyot bilan emas, balki: biznes boshqaruvi, huquq, xalqaro munosabatlar, axborot texnologiyalari, siyosatshunoslik, bilan integratsiyalashgan holda o'qitish tavsiya etiladi.

So'nggi yillar adabiyotlarida ta'kidlanishicha, nazariy bilim bilan bir qatorda amaliy kompetensiyalarni shakllantirish JST talablarini samarali o'qitishda muhim hisoblanadi.

AQSh va Yevropa tajribasiga nazar solsak, United States va European Union davlatlari universitetlarida JST masalalari: "International Trade Law", "Global Trade Governance", "Trade and Development" kabi kurslar orqali o'qitiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ushbu maqolada JST talablari asosida ta'lim berishning zamonaviy yo'nalishlari, metodologik yondashuvlari va ilmiy qarashlari ko'rib chiqiladi.

Nazariy tahlil metodi:

Ta'lim sohasida Jahon Savdo Tashkiloti (JST) talablarini o'qitishning zamonaviy yo'nalishlari 1-rasmda berilgan[6].

1. JST va ta'lim sohasi o'rtasidagi bog'liqlik

JST va ta'lim sektori o'rtasidagi bog'liqlik xizmatlar savdosi bo'yicha Bosh kelishuv (GATS) tomonidan tartibga solinadi, u ta'lim xizmatlarini, ayniqsa xususiy va yuqori darajalarni xalqaro tovar sifatida ko'rib chiqadi. JSTning GATS (Services savdosi bo'yicha Bosh kelishuv) hujjati ta'lim xizmatlarini xalqaro darajada erkinlashtirish, raqobatni kuchaytirish va sifatni oshirishni ko'zda tutadi. Shu sababli JST talablari bo'yicha bilimlarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda[1,2].

JSTning ta'limga ta'sirining asosiy jihatlari:

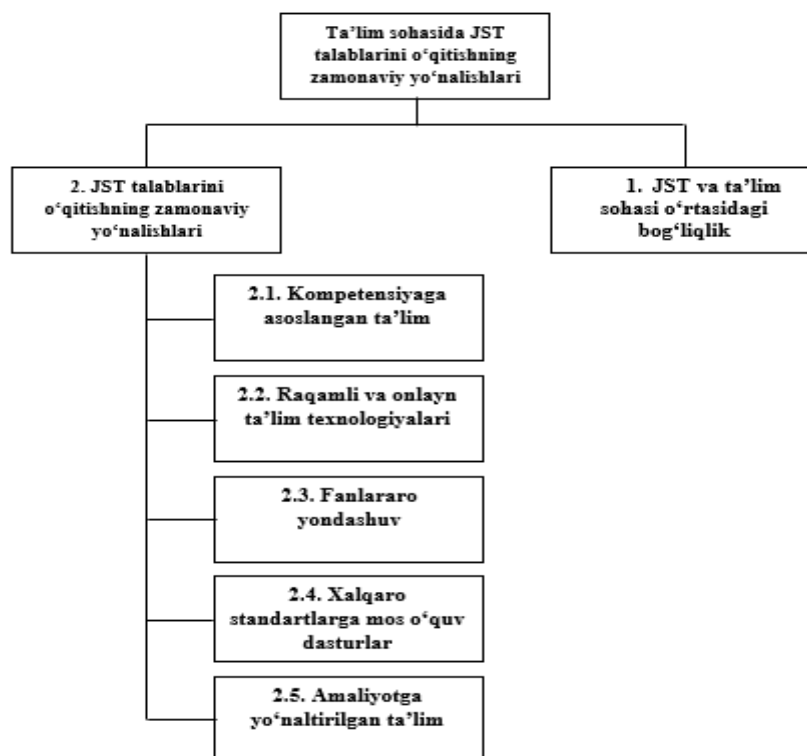
➤ Ta'lim xizmatlarini liberallashtirish: Ta'lim rivojlangan mamlakatlarning provayderlari ustunlik qiladigan xalqaro savdo sohasiga aylanmoqda.

➤ Eng qulay rejim: JSTga a'zo davlatlar o'z bozorlarini xorijiy universitetlar va ta'lim markazlari uchun ochish majburiyatini oladilar.

➤ Raqobat va sifat: GATSDA ishtirok etish milliy ta'lim tizimlaridan raqobatbardoshlikni oshirishni talab qiladi.

➤ Bepul ta'lim sektori: agar mamlakat o'zi ushbu sektorni ochishni istamasa, JST davlat ta'lim tizimlariga ta'sir qilmaydi.

➤ Oliy ta'limga ta'siri: chet el universitetlarining bosqini talabalarga ko'proq tanlov qilish, shuningdek, davlat universitetlari uchun raqobat yaratish orqali milliy modellarni o'zgartirishi mumkin.



1-rasm. Ta'lim sohasida JST talablarini o'qitishning zamonaviy yo'nalishlari

2. JST talablarini o'qitishning zamonaviy yo'nalishlari:

2.1. Kompetensiyaga asoslangan ta'lim. Kompetensiyaga asoslangan ta'lim — bu o'quvchiga faqat bilim berish emas, balki bilim + ko'nikma + malaka + munosabatni bir butun sifatida shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim yondashuvidir. Ya'ni, “biladi” degan savoldan ko'ra “amalda qila oladimi?” degan savol markazga chiqadi[3].

Tahlil va natijalar

Asosiy tushunchalar: *Kompetensiya* — real hayotiy vaziyatlarda bilimni qo'llay olish qobiliyati. *Natijaga yo'naltirilganlik* — ta'lim oxirida o'quvchi nimalarni bajara olishi aniq belgilanadi. *Amaliyot ustuvorligi* — mashq, loyiha, muammo yechish, muhokama ko'p bo'ladi.

Asosiy xususiyatlari: o'quvchi markazda (faol ishtirokchi), o'qituvchi — yo'naltiruvchi va maslahatchi, hayotiy vaziyatlarga yaqin topshiriqlar, baholash — faqat test emas, balki amaliy ishlar orqali, shakllantiriladigan kompetensiyalar (misollar), kommunikativ — fikrni aniq ifodalash, jamoada ishlash, axborot bilan ishlash — izlash, tahlil qilish, tanlash; muammoli vaziyatlarni hal qilish; ijtimoiy va fuqarolik kompetensiyasi; o'zini rivojlantirish kompetensiyasi[4].

Afzalliklari: o'quvchi mustaqil fikrlaydi, o'rganilgan bilim hayotda qo'llanadi va mehnat bozoriga moslashuv kuchayadi.

2.2. Raqamli va onlayn ta'lim texnologiyalari. Raqamli va onlayn ta'lim texnologiyalari — bu axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) asosida ta'lim jarayonini tashkil etish, boshqarish va takomillashtirish usullaridir. Ular ta'limni moslashuvchan, interaktiv va ochiq qiladi. Raqamli ta'lim texnologiyalari ta'rifi: Raqamli ta'lim texnologiyalari — kompyuter, planshet, smartfon, dasturiy ta'minot va raqamli resurslar yordamida o'qitish.

Asosiy vositalar: elektron darsliklar va resurslar; multimediali taqdimotlar (video, animatsiya); sun'iy intellekt asosidagi platformalar; mobil ilovalar; learning Management System (LMS): Moodle, Google Classroom va boshqalar.

Afzalliklari: individual ta'lim yo'li, o'qitish jarayonini avtomatlashtirish, tezkor baholash va tahlil, onlayn ta'lim texnologiyalari. Ta'rifi: Onlayn ta'lim — internet orqali masofadan turib o'qitish shakli. Asosiy shakllari: videodarslar (Zoom, Microsoft Teams), onlayn kurslar (MOOC), forum va chatlar orqali muloqot, onlayn test va topshiriqlar. Eng adsosiysi: joy va vaqtga bog'liq emas; ta'lim resurslariga keng kirish; o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida tez aloqa[7].

1-jadval

Raqamli va onlayn ta'limning o'xshash va farqli jihatlari

Jihat	Raqamli ta'lim	Onlayn ta'lim
Internet	Shart emas	Majburiy
Ta'lim shakli	An'anaviy + raqamli	To'liq masofaviy
Vositalar	Dastur, ilova	Platforma, videokonferensiya

Ta'limdagi ahamiyati: ta'lim sifati va samaradorligini oshiradi; inklyuziv ta'lim imkonini yaratadi; uzluksiz ta'limni qo'llab-quvvatlaydi. Bu yondashuv ta'limning ochiqligi va xalqaro integratsiyasini ta'minlaydi.

2.3. Fanlararo yondashuv. Fanlararo yondashuv — bu ta'lim jarayonida turli fanlarni o'zaro bog'lab, bilimlarni yaxlit va mazmunli holda o'rgatishga qaratilgan pedagogik yondashuvdir. Unda o'quvchi bilimni alohida fan sifatida emas, balki hayotiy muammolarni hal qilish vositasi sifatida o'zlashtiradi. Fanlararo yondashuvning mohiyati: fanlar o'rtasida mazmuniy va mantiqiy bog'liqlik yaratiladi; bir mavzu bir nechta fan nuqtayi nazaridan o'rganiladi; o'quvchi tahlil qilish, solishtirish, umumlashtirishga o'rganadi. Asosiy shakllari: integratsiyalashgan darslar (masalan, matematika + informatika); loyiha asosida ta'lim (STEM/STEAM); mavzuli bloklar (bitta muammo — bir nechta fan); muammoli ta'lim[5].

Fanlararo yondashuvning afzalliklari: bilimlar o'rtasida uzviylik paydo bo'ladi, tanqidiy va ijodiy fikrlash rivojlanadi, kompetensiyalar shakllanadi, o'quvchining motivatsiyasi oshadi.

Misollar:

- Biologiya + kimyo — hujayra tuzilishi va kimyoviy jarayonlar

- Geografiya + iqtisod — tabiiy resurslar va ularning iqtisodiy ahamiyati
- Adabiyot + tarix — asar va davr tahlili
- Matematika + informatika — algoritmlar va modellashtirish

Kompetensiyaga asoslangan ta'lim bilan bog'liqligi. Fanlararo yondashuv: bilimni amaliy qo'llashni kuchaytiradi, real hayotga yaqin vaziyatlar yaratadi, kommunikativ, muammoli va axborot kompetensiyalarini rivojlantiradi

2.4. Xalqaro standartlarga mos o'quv dasturlar. Bu — ta'lim mazmuni, baholash va o'qitish metodlari xalqaro tan olingan mezonlar asosida ishlab chiqilgan dasturlar. Odatda: tanqidiy fikrlash va amaliy ko'nikmalarga urg'u beradi, kompetensiyaga asoslangan bo'ladi, diplom yoki sertifikatlari boshqa davlatlarda ham tan olinadi.

Eng mashhur xalqaro dasturlar:

- IB (International Baccalaureate) – PYP, MYP, DP
- Cambridge International (IGCSE, A-Level)
- Pearson Edexcel
- AP (Advanced Placement) – AQSh modeli
- STEM / STEAM asosidagi dasturlar
- OECD kompetensiyalari (PISA yo'nalishlari)

Asosiy xususiyatlari: zamonaviy o'quv reja, tanqidiy va ijodiy fikrlash, global fuqarolik va til ko'nikmalari, shaffof baholash tizimi va xalqaro universitetlarga tayyorlaydi. Asosan, xususiy va xalqaro maktablarda, Prezident va ixtisoslashgan maktablarda, oliy ta'lim muassasalari va professional trening markazlarida qo'llaniladi. Zamonaviy yo'nalishlardan yana biri — o'quv dasturlarini: xalqaro akkreditatsiya talablari, JSTga a'zo davlatlar tajribasi, xorijiy universitetlar bilan hamkorlik asosida ishlab chiqishdir.

2.5. Amaliyotga yo'naltirilgan ta'lim. Bu — o'quvchilarga nazariy bilimdan ko'ra uni real hayotda qo'llashni o'rgatishga qaratilgan ta'lim modeli. Ya'ni “bilish” emas, “qila olish” markazda turadi. Talabalar: keys-stadilar, real savdo nizolari tahlili va JST hujjatlari bilan ishlash orqali nazariy bilimlarni mustahkamlaydi. Bu usul mehnat bozorida raqobatbardoshlikni oshiradi.

Asosiy xususiyatlari: amaliy mashg'ulotlar ustun, loyihalar va ke'nslar asosida o'qitish, ishlab chiqarish va tashkilotlar bilan hamkorlik, aniq kompetensiyalarni shakllantirish va natijaga asoslangan baholash. Asosiy metodlar: Project-based learning (PBL) – loyiha asosida o'qitish; Case study – real vaziyatlarni tahlil qilish; Dual ta'lim – o'qish + ish joyida amaliyot; Simulyatsiya va laboratoriyalar; Problem-based learning. Kasb-hunar va texnik ta'limda, oliy ta'limda (ayniqsa IT, muhandislik, tibbiyot), pedagogika va menejmentda, xususiy va xalqaro maktablarda samaraliroqdir.

Afzalliklari

- Bitiruvchilar tez ish topadi
- Mustaqil fikrlash rivojlanadi
- Ish beruvchilar talabiga mos kadrlar

- Ta'lim sifati oshadi

Xulosa va takliflar

JST talablarini ta'lim tizimida o'qitishning zamonaviy yo'nalishlari global iqtisodiy integratsiya sharoitida yuqori malakali, xalqaro standartlarga mos kadrlar tayyorlashga xizmat qiladi. Raqamli texnologiyalar, fanlararo yondashuv va amaliy ta'lim usullari ushbu jarayonning samaradorligini oshiradi.

JST talablarini ta'lim tizimida o'qitish masalasini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, globallashtirish va xalqaro iqtisodiy integratsiya sharoitida ta'lim mazmunini xalqaro talablar bilan uyg'unlashtirish, talabalarni xalqaro savdo jarayonlari va zamonaviy mehnat bozori talablariga tayyorlash muhim ahamiyat kasb etadi. JST talablarini o'qitishda faqat nazariy bilim berish bilan cheklanmasdan, talabalarda amaliy ko'nikma va kompetensiyalarni shakllantirishga e'tibor qaratish lozim.

Xususan, kompetensiyaga asoslangan ta'lim, raqamli va onlayn texnologiyalardan foydalanish, fanlararo yondashuv, xalqaro standartlarga mos o'quv dasturlarini ishlab chiqish hamda amaliyotga yo'naltirilgan ta'lim usullarini kengaytirish ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Shu asosda oliy ta'lim muassasalarida JSTning xalqaro savdo qoidalari, GATS, TRIPS, savdo siyosati va xalqaro savdo huquqiga oid mavzularni tegishli fanlar tarkibiga izchil kiritish, talabalarni real savdo vaziyatlari va JST hujjatlari bilan ishlashga o'rgatish maqsadga muvofiq. Shuningdek, elektron darsliklar, LMS platformalari, onlayn kurslar, multimedia materiallari va zamonaviy raqamli vositalardan foydalanish ta'limning ochiqligi va moslashuvchanligini oshiradi.

Fanlararo yondashuv asosida JST masalalarini iqtisodiyot, huquq, menejment, xalqaro munosabatlar va axborot texnologiyalari bilan bog'liq holda o'qitish talabalarning masalalarga kompleks yondashish qobiliyatini rivojlantiradi. Amaliy mashg'ulotlarda keys-stadi, loyiha asosida ta'lim, muammoli ta'lim va simulyatsiya usullaridan foydalanish esa nazariy bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo'llash imkonini kengaytiradi.

Shu bilan birga, o'quv dasturlarini xalqaro tajriba va zamonaviy ta'lim standartlari asosida muntazam takomillashtirish, professor-o'qituvchilarning JST masalalari bo'yicha malakasini oshirish hamda ta'lim sifatini zamonaviy monitoring va baholash mexanizmlari orqali nazorat qilib borish zarur. Mazkur takliflarning amalga oshirilishi JST talablari bo'yicha bilim va amaliy ko'nikmalarga ega, xalqaro mehnat bozorida raqobatbardosh va zamonaviy iqtisodiy jarayonlarga moslasha oladigan mutaxassislarni tayyorlash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. World Trade Organization – Trade Policy Courses (WTO e-learning) *Rasmiy JST onlayn kurslari va o'quv modullari*. WTO ta'lim platformasi – WTO asoslari, savdo qoidalari, xizmatlar savdosi, bojxonalar va savdo soddalashtirish kabi bo'limlarni o'z ichiga oladi.

2. A Practical Guide to Trade Policy Analysis, *UNCTAD* va *WTO* tomonidan birgalikda ishlab chiqilgan qo'llanma – savdo siyosatini tahlil qilish va JST bilan bog'liq amaliy metodlarni o'rgatadi.
3. Jahon Savdo Tashkilotiga a'zolik jarayonlari va qonuniy asoslari: JSTga qo'shimcha bo'lish jarayoni, talablar va tartib-taomillar haqida maqola (cyberleninka).
4. O'zbekiston uchun JSTga a'zo bo'lish jarayoni, JST a'zolikka oid talablarga, a'zolikka tayyorgarlik va milliy qonunchilikni moslashtirishga oid maqola (oriens.uz).
5. WTO va Savdo Siyosati– JST asosiy qoidalari va savdo siyosatiga oid ingliz tilidagi ta'lim qo'llanmalar va kitoblar (masalan, *The Political Economy of the World Trading System: The WTO and Beyond*, Hoekman & Kostecki – JST asoslarini chuqur o'rgatishda foydali).
6. N.A. Gulbayev, X.M Eshpo'latova. "Ta'lim jarayonida axborot-kommunikatsiya texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalanish samaradorligi". "Ta'limda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishning innovatsion usullari" mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to'plami, - Chirchiq: O'zbekiston, 2020 y.
7. N.A. Gulbayev . Modern Information Technologies in Teaching the Discipline Engineering Geodesy Global Scientific Review A Peer Reviewed, Open Access, International Journal www.scienticreview.com Volume 10, December 2022 ISSN (E): 2795-4951.

**RAQAMLI TA'LIM TEXNOLOGIYALARINI RIVOJLANTIRISH MARKAZIDA
ICHKI AUDIT TIZIMINI TASHIL ETISH AMALIYOTI**

Suyunov Yorg'in Bekmurodovich

*Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi "Iqtisodiyot va boshqaruv" kafedrası
PhD dotsenti.*

Orcid:0009-0008-9928-0220

E-mail: yosuyunov78@gmail.com

Annotatsiya

Davlat byudjeti xarajatlarining asosiy ulushi byudjet tashkilotlari hissasiga to'g'ri keladi va bu xarajalar smeta asosida qonunchilikda belgilangan tartibda byudjetdan moliyalashtiriladi. Ushbu holatlar normativ hujjatlarda ham o'z aksini topgan bo'lib, Byudjet tashkiloti va byudjet mablag'lari oluvchilarning O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti hisobidan xarajatlari byudjetdan ajratiladigan mablag'lar doirasida va ularning xarajalar smetalarida ko'rsatilgan maqsadlarda amalga oshiriladi-deb belgilab qo'yilgan. Shuningdek, byudjet tashkiloti qonunchilikka muvofiq byudjetdan tashqari mablag'lar yuzasidan tashkil bo'lish manbalari va foydalanish yo'nalishlari ko'rsatilgan byudjetdan tashqari mablag'lar bo'yicha ham smeta doirasida xarajatlarni amalga oshiradi.

Kalit so'zlar: Ushbu maqolada Tadqiqot jarayonida kuzatish, tahlil va sintez, taqqoslash, statistik ma'lumotlarni guruhlash hamda buxgalteriya hisobi usullaridan foydalanildi.

**ПРАКТИКА ОРГАНИЗАЦИИ СИСТЕМЫ ВНУТРЕННЕГО АУДИТА В
ЦЕНТРЕ РАЗВИТИЯ ЦИФРОВЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ**

Суюнов Ёркин Бекмуродович

*Академия труда и социальных отношений, Кафедра экономики и управления,
PhD, доцент.*

Аннотация

Основная доля расходов государственного бюджета приходится на бюджетные организации, и эти расходы финансируются из бюджета на основе сметы в порядке, установленном законодательством. Данные положения также отражены в нормативных документах, где указано, что расходы бюджетных организаций и получателей бюджетных средств из Государственного бюджета Республики Узбекистан осуществляются в пределах выделенных средств и в целях, предусмотренных их сметами расходов. Кроме того, бюджетные организации в соответствии с законодательством осуществляют расходы по внебюджетным средствам в пределах сметы, где определены источники формирования и направления использования внебюджетных средств.

Ключевые слова: В данной статье в процессе исследования использовались методы наблюдения, анализа и синтеза, сравнения, группировки статистических данных, а также методы бухгалтерского учета.

PRACTICE OF ORGANIZING THE INTERNAL AUDIT SYSTEM AT THE CENTER FOR THE DEVELOPMENT OF DIGITAL EDUCATIONAL TECHNOLOGIES

Suyunov Yorqin Bekmurodovich

Academy of Labor and Social Relations, Department of Economics and Management, PhD, Associate Professor.

Abstract

The main share of state budget expenditures falls on budgetary organizations, and these expenditures are financed from the budget on the basis of estimates in accordance with the procedure established by law. These provisions are also reflected in normative documents, which stipulate that the expenditures of budgetary organizations and recipients of budgetary funds from the State Budget of the Republic of Uzbekistan are carried out within the limits of the allocated funds and for the purposes specified in their expenditure estimates. Furthermore, budgetary organizations, in accordance with legislation, also carry out expenditures on extra-budgetary funds within the framework of estimates, which define the sources of formation and directions of use of extra-budgetary funds.

Keywords: In this article, methods of observation, analysis and synthesis, comparison, grouping of statistical data, as well as accounting methods were used in the research process.

Kirish

Byudjet tashkilotlarida moliyaviy nazorat va ichki audit tizimining nazariy va uslubiy asoslari tadqiq qilish hamda o'rganish natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

- raqamli ta'lim texnologiyalarini rivojlantirish markazi hamda tizim byudjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobini yuritish va ichki nazorat tizimini amalga oshirish bevosita tizim tashkilotlari faoliyatiga oid normativ huquqiy hujjatlar, tizimini moliyalashtirish va moliya-xo'jalik faoliyatini boshqarish hamda buxgalteriya hisobining me'yoriy huquqiy asoslariga tayangan holda olib boriladi. Ushbu holat avtomobil yo'llari tizimidagi byudjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi va ikchi nazorat tizmining boshqa soha tashkilotlaridan farqli jihatlarini keltirib chiqaradi.

- amaldagi buxgalteriya hisobi bo'yicha qonunchilikka muvofiq O'zbekiston Respublikasi davlat byudjetida turadigan tashkilotlarning buxgalteriya hisobi va hisobotlarini tartibga solish O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi tomonidan amalga oshiriladi. Bunda, O'zbekiston Respublikasining vazirlik va

idoralari zarur hollarda, O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi bilan kelishgan holda, o'z tizimidagi tashkilotlarda faoliyat hususiyatlaridan kelib chiqqan holda buxgalteriya hisobi va hisobotlarining umumiy qoidalarini qo'llash tartibi to'g'risida belgilangan tartibda me'yoriy hujjatlar chiqarishlari mumkin.

- ichki audit xizmatining asosiy maqsadi vazirlik va idoralarda byudjet intizomini mustahkamlash va byudjet to'g'risidagi qonunchilik hujjatlarining buzilish holatlarini profilaktika qilish, byudjet xarajatlarining samaradorligi va natijadorligini baholash hamda ichki audit faoliyati sohasidagi hujjatlar ijrosini ta'minlashdan iborat.

Byudjet tashkilotlarining samarali faoliyati ko'p jihatdan uning moliyaviy mablag'lar bilan etarli darajada ta'minlanishiga bog'liq. Shu sababdan byudjet tashkilotlarida byudjet mablag'laridan oqilona va samarali foydalanish dolzarb masalalardan biri sanaladi. Byudjet tashkilotlari byudjet mablag'larining asosiy iste'molchisi hisoblanadi.

Shu sababdan, Davlat byudjeti xarajatlarining asosiy ulushi byudjet tashkilotlari hissasiga to'g'ri keladi va bu xarajatlar smeta asosida qonunchilikda belgilangan tartibda byudjetdan moliyalashtiriladi. Ushbu holatlar normativ hujjatlarda ham o'z aksini topgan bo'lib, Byudjet tashkiloti va byudjet mablag'lari oluvchilarning O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti hisobidan xarajatlari byudjetdan ajratiladigan mablag'lar doirasida va ularning xarajatlar smetalarida ko'rsatilgan maqsadlarda amalga oshiriladi -deb belgilab qo'yilgan.

Shuningdek, byudjet tashkiloti qonunchilikka muvofiq byudjetdan tashqari mablag'lar yuzasidan tashkil bo'lish manbalari va foydalanish yo'nalishlari ko'rsatilgan byudjetdan tashqari mablag'lar bo'yicha ham smeta doirasida xarajatlarni amalga oshiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Byudjet tashkilotlarining xarajatlar smetasi O'zbekiston Respublikasi Davlat byudjeti xarajatlarining iqtisodiy tasnifiga muvofiq xarajatlar guruhlari bo'yicha, 4 guruh xarajatlarining to'liq yoyilmasini va hisob-kitoblarni o'z ichiga olgan holdagi ilova bilan birgalikda O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2014 yil 15 dekabrda 2634-son bilan ro'yxatga olingan "Byudjet tashkilotlari va byudjet mablag'lari oluvchilarning xarajatlar smetasi va shtat jadvallarini tuzish, tasdiqlash va ro'yxatdan o'tkazish tartibi to'g'risida"gi Nizomda keltirilgan namunaviy shakl asosida tuziladi.

Byudjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi va ichki nazorat tizimini tashkil qilish borasida xorijlik hamda mamlakatmiz olimlari tomonidan izlanishlar olib borilgan. Xalqaro amaliyotda byudjet tashkilotlari davlat sektoriga qarashli bo'lganligi sababli, ularni boshqarish va nazorat qilishda ichki nazorat tizimining talab darajasida yo'lga qo'yilishi tashkilotlar faoliyati samaradorligini ta'minlash hamda mablag'larning manzilli sarflanishining asosiy sharti sifatida qaraladi.

Jumladan, xorijlik olimlardan Mohamad Azizal bin Abd Aziz, Jamaliah Said, Mahmudul Alamlar tomonidan Malayziya davlat sektori tashkilotlarida ichki nazorat

tizimi va uni baholash amaliyoti tadqiq etilgan. Ushbu tadqiqot “24 federal vazirlik qoshidagi 109 departament va agentlik bo‘limlari, shu jumladan Malayziyadagi Bosh vazir departamenti o‘rtasida so‘rovnomalar to‘plami asosida birlamchi ma‘lumotlarni to‘planib ichki nazorat amaliyotining o‘n omili haqidagi fikrga asoslanib omillar tahlil tahlil qilingan. Natijada, moliya organlari guruhining ichki nazorat tizimi kuchli, muhandislik, axborot tizimi, ta‘lim, tibbiyot va sog‘liqni saqlash tizimidagi ichki nazorat umumiy o‘rtacha ko‘rsatkichda baholangan

Tadqiqot ishida Malayziyadagi davlat sektori ishonchli va samarali sektorga aylanishi uchun ichki nazoratni tashkil qilish va uni to‘g‘ri baholash bo‘yicha takliflar shakllantirilgan. Albatta, ushbu izlanish natijalari juda qimmatli sanalib, xalqaro maydonda ushbu tajridan foydalanish samarali natija beradi, deb hisoblaymiz. Ammo, ichki nazorat tizimini baholash davlatchilik va boshqaruv shaklidan kelib chiqilsa, barcha mamlakatlarda ham qo‘llash imkoniyati nasibatan cheklangan.

Hung Tang Tri va Thien Huu Nguyen tomonidan tashkilotlarda buxgalteriya hisobi axborot tizimi bilan ichki nazorat tizimining o‘zaro bog‘liqligi borasida izlanish olib borishgan. Bunda, ichki nazorat tizimini to‘g‘ri yo‘lga qo‘yish buxgalteriya axborot tizimining to‘g‘ri ishlashiga xizmat qilishi, shuningdek, buxgalteriya axborot tizimining samarali ishlashi ichki nazorat tizimini boshqarishga olib kelishi asoslab berilgan. Buxgalteriya hisobi va ichki nazorat tizimlarining uzviy bog‘liqligi masalalari yoritilgan.

Mazkur tadqiqot davomida olingan natija va xulosa juda o‘rinlidir. Sababi, har tashkilot moliya-xo‘jalik faoliyatini tashkil etish, boshqarish, nazorat qilib borish bevosita buxgalteriya hisobi tizimi va uning boshqa tuzilmalar hamkorlikda ishlash holati bilan uzviy bog‘liq. Ayniqsa, hozirgi axborotlashtirish va raqamlashtirish sharoitida buxgalteriya hisobi tizimini ham raqamlashtirish ichki nazorat tizimini samarali boshqarish imkoniyatini yanada oshiradi.

Vakhtang Nadiradze davlat sektorida ichki moliyaviy nazorat tizimini joriy etish borasida tadqiqot olib borgan. “Davlat sektorida byudjet mablag‘larining samarali va maqsadli sarflanishi uchun ichki moliyaviy nazorat tizimini isloh qilishning zarurligi asoslangan. Davlat sektorida ichki auditning xalqaro me‘yoriy hujjatlari va normativ me‘yorlari, ichki nazorat tizimini joriy etishda Evropa Ittifoqi mamlakatlari amaliyoti ko‘rib chiqilib, ushbu tajribalardan foydalanish yuzasidan tavsiyalar berilgan.

Evropa Ittifoqi dunyo amaliyotida moliyaviy markaz sifatida buxgalteriya hisobi va auditni rivojlantirishda asosiy namuna sifatida xizmat qilib kelmoqda. Ayniqsa, tashkilotlarda moliyaviy nazorat va ichki nazorat tizimini rivojlantirishda Evropa Ittifoqi tajribalaridan foydalanish zarur, deb hisoblaymiz.

Salomi Jasomina Hehanussa buxgalteriya hisobi axborot tizimlarida ichki nazoratning roli haqida izlanish olib borgan: buxgalteriya axborot tizimlaridan foydalanish boshqaruv organi xodimlari nazoratisiz tashkilot muvaffaqiyatli ishlay oladimi yoki yo‘qligi masalasiga aniqlik kiritish uchun ichki nazorat tizimining oltita muhim rolini aniqlagan. Kompyuterga asoslangan buxgalteriya hisobining axborot tizimlariga katta ta‘sir ko‘rsatishi kuzatilgan. Ichki nazorat tizimlari tashkilotdagi

ortiqcha resurslarning oldini olishi, moliyaviy hisobotlar bilan bog‘liq hisobdorlikni oshirish, tashkilotning faoliyatiga oid axborotlarning ishonchliligi va sifatini oshirishi, boshqaruv qarorlar qabul qilish va firibgarlikning oldini olish uchun osonlashishi asoslangan.

Ushbu olimning qaralashriga to‘liq qo‘shilgan holda byudjet tashkilotlarida cheklangan moliyaviy resurslardan samarali foydalanishda mamlakatimizda ham byudjet mablag‘lari taqsimoti bilan bog‘liq bo‘lgan smetalarni tuzish, ijrosini amalga oshirish va ularga oid axborotlarni raqamli texnologiyalarni vositasida shakllantirib borish tashkilotlar faoliyatida ochiqlik va hisobdorlikni ta‘minlashga va o‘z navbatida, byudjet takshilotlari faoliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Z.U.Xamidova byudjet tashkilotlarida ichki audit xizmati faoliyatini takomillashtirish borasidagi izlanishlarida byudjet tashkilotlarida ichki audit va ichki nazoratni tashkil etilishi hamda nazoratning amalga oshirilishi, ichki audit va ichki nazoratning o‘zaro bog‘liq va farqli jihatlarini asoslab berilgan. Ichki audit xizmatlari faoliyatini muvofiqlashtirish va boshqa davlat organlari bilan hamkorligini ta‘minlash hamda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanib ichki audit va moliyaviy nazorat xizmati faoliyatini takomillashtirish yuzasidan takliflar bergan.

Mazkur olima byudjet tashkilotlarida ichki audit va moliyaviy nazorat borasida mamlakatimizda ilk bor amalga oshirilgan tadqiqot doirasida moliyaviy nazorat va ichki auditning bog‘liqligi hamdu farqli jihatlarini ochib bergan. Bizningcha, ushbu ishlanmada ayni vaqtda amalga oshirilayotgan islohotlar natasi o‘laroq ichki audit borasida qabul qilingan me‘yoriy hujjatlarning talablarini ham e‘tiborga olish zarur, deb hisoblaymiz.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotning maqsadi moliyaviy nazorat va ichki audit xizmati tizimini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotning maqsadidan kelib chiqqan holda quyidagi vazifalar belgilab olindi: byudjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi va ichki audit tizimining o‘ziga xos xususiyatlarini tadqiq etish;

byudjet tashkilotlarida moliyaviy nazorat va ichki audit xizmatini tashkil qilishning uslubiy asoslari belgilash;

raqamli ta‘lim texnologiyalarini rivojlantirish markazida moliyaviy nazoratini tashkil etishning amaldagi holati o‘rganish;

raqamli ta‘lim texnologiyalarini rivojlantirish markazida ichki audit tizimini tashkil etish amaldagi holatini tadqiq qilish;

raqamli ta‘lim texnologiyalarini rivojlantirish markazida moliyaviy nazorat faoliyati tahlil qilish;

raqamli ta‘lim texnologiyalarini rivojlantirish markazida moliyaviy nazorat va ichki audit xizmatini takomillashtirish yuzasidan ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.

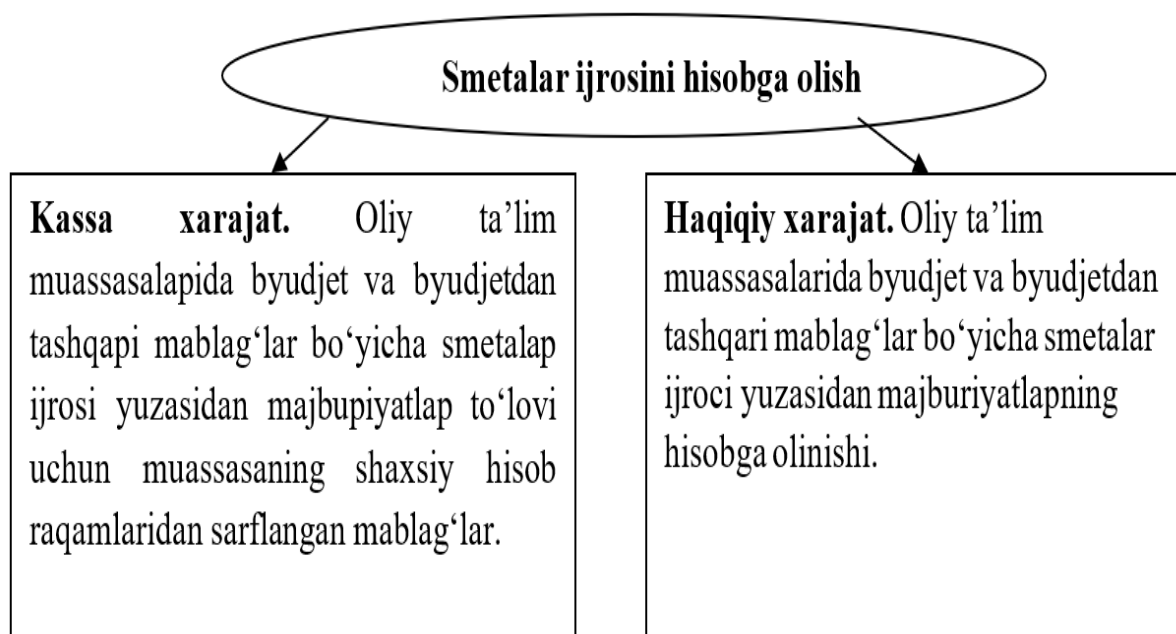
Tahlil va natijalar

Byudjetdan tashqari boshqa mablag'lar bo'yicha daromadlar va xarajatlar smetalari ijrosi yuzasidan tushumlar, haqiqiy xarajatlar va kassa xarajatlari yuqorida keltirib o'tilgan tartib bo'yicha buxgalteriya hisobida aks ettiriladi.

Yuqorida keltirilgan byudjetdan tashqari mablag'lar bo'yicha alohida-alohida daromadlar va xarajatlar smetalari tuziladi. Byudjetdan tashqari mablag'lar bo'yicha smetalar oliy ta'lim muassasalari tomonidan joriy moliya yili uchun tuziladigan va tasdiqlanadigan hujjat bo'lib, unda tashkil bo'lish manbalari va ushbu mablag'larning qonunchilikka muvofiq foydalanish yo'nalishlari ko'rsatilgan holda byudjetdan tashqari daromadlar tushumlarining prognoz xajmlari aks ettiriladi.

Qonunchilikka muvofiq byudjetdan tashqari mablag'lar bo'yicha smetalar hisobidan xodimlar birliklari saqlangan xollarda, smetaga shtatlar jadvali ilova qilinadi. Bunda, ro'yxatdan o'tkaziladigan byudjetdan tashqari mablag'lar bo'yicha smeta bilan birga shtatlar jadvali ham ro'yxatdan o'tkazish uchun taqdim qilinadi.

Hozirda amalyotda byudjet tashkilotlarining xarajatlar smetasi, shtatlar jadvali hamda ilovalarini rasmiylashtirish normativ hujjatlar asosida belgilangan tartibda tasdiqlanadi. Ilmiy tadqiqotlar natijasida byudjet tashkilotlari xarajtlar smetasi, shtatlar jadvali hamda ilovalarini tashkilotning o'zi tomonidan "UzASBO" dasturiy majmuasida shakllantirib Davlat moliyasini boshqarishning avtomatlashgan tizimi "DMBAT"ga elektron tarzda yuborilishi hamda ro'yxatga olish tartibini joriy etish taklif etamiz.



1-rasm. Smetalar ijrosini hisobga olish usullari¹⁰

¹⁰ Normativ-huquqiy hujjatlar asosida muallif tomonidan tayyorlangan.

Ushbu takliflarning amaliyotga joriy etilishi ortiqcha vaqt sarfi, ish hajmi va moddiy xarajatlarni qisqartiradi. Byudjet tashkilotlari byudjetdan tashqari mablag‘lar bo‘yicha tuziladigan daromadlar va xarajatlar smetalari, shtatlar jadvali hamda ilovalarini xarajatlar smetasini rasmiylashtirish yuzasidan ham yuqorida bergan taklifimizdagi tartib bo‘yicha shakllantirish zarur. Oliy ta‘lim muassasalarida daromadlar va xarajatlar smetalari ijrosi hisobi ikki usulda kassa va hisoblash usulida yuritiladi (1-rasm).

Byudjet mablag‘lari bo‘yicha haqiqiy xarajatlar 231 – “Byudjet mablag‘lari bo‘yicha haqiqiy xarajatlar” hisobvarag‘ida, kassa xarajatlari esa 232 – “Byudjetdan moliyalashtirish” hisobvarag‘ida hisobga olinadi.

Byudjet tashkilotlarida byudjet mablag‘lari bo‘yicha kassa va haqiqiy xarajatlar yuzasidan sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan, ayrim muomalalar mazmuniga buxgalteriya o‘tkazmalarini misol tariqasida keltirib o‘tamiz (1-, 2-jadvallar):ga qarang.

Hisobvaraqlarida memorial orderlar, va bosh kitobda hisobga olinadi. Ushbu jarayonda haqiqiy va kassa xarajatlar hisobini yuritishda nazoratni amalga oshirishning imkoniyati mavjud.

1-jadval

Byudjet mablag‘lari bo‘yicha haqiqiy xarajatlar¹¹

№	Muomala mazmuni	Dt		Kt	
		2169- yo‘riqnoma	2-BHS	2169- yo‘riqnoma	2-BHS
1	Asosiy vositlar hisobdan chiqarilganda (dastlabki qiymati va eskirish summasi o‘rtasidagi farq)	231	710000	01	221000
2	Asosiy vositlarning eskirish summasi	231	710000	02	231000
3	Tovar moddiy zahiralar foydalanishga berilganda	231	710000	06	160000
4	Ko‘rsatilgan ish xizmatlar	231	710000	159	341100
5	Ish haqiga nisbatan yagona ijtimoiy to‘lov hisoblanganda	231	710000	161	342200
6	Kasallik varaqasi asosida ijtimoiy to‘lov hisoblanganda	231	710000	171	343200
7	Xizmat safari bo‘yicha bo‘nak hisoboti topshirilganda	231	710000	172	343300
8	Xodimlarga ish haqi, ustama va moddiy yordam hisoblanganda	231	710000	173	343400

¹¹ “Byudjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi to‘g‘risida”gi Yo‘riqnoma (O‘z.R.si A.V. tomonidan 22.12.2010 y.da 2169-son bilan ro‘yxatdan o‘tgan) asosida muallif tomonidan tayyorlangan.

Demak, byudjet tashkilotlarida smetalar ijrosi hisobi ham smetalarning xarajat moddolari bo'yicha 294-shaklda, hamda tegishli buxgalteriya hisobvaraqlarida memorial orderlar, va bosh kitobda hisobga olinadi. Ushbu jarayonda haqiqiy va kassa xarajatlar hisobini yuritishda nazoratni amalga oshirishning imkoniyati mavjud. Ya'ni, 294-son shakl Kassa va haqiqiy xarajatlar daftarini yuritish orqali, byudjet tashkilotining smetasi ijrosini o'rganish, majburiyatlarini tahlil qilish imkoniyati yuzaga keladi.

2-jadval

Byudjet mablag'lari bo'yicha kassa xarajatlari¹²

№	Muomala mazmuni	Dt		Kt	
		2169-yo'riqnoma	2-BHS	2169-yo'riqnoma	2-BHS
1	Mol etkazib beruvchilarga o'tkazib berilgan mablag'lar	150	341100	232	503000
2	Kommunal xizmatlar bo'yicha majburiyatlar to'lovi	159	341900	232	503000
3	Daromad solg'i to'landi	160	342100	232	503000
4	Ish haqiga nisbatan yagona ijtimoiy to'lovi	161	342200	232	503000
5	Shaxsiy jamg'arib boriladigan pensiya hisob raqamiga pul o'tkazildi	162	342300	232	503000
6	Kassaga naqd pul olib kelindi	120	109100	232	503000
7	Kasaba uyushmasiga badal o'tkazildi	176	341900	232	503000

Byudjet tashkilotlarida mol-mulklar hamda moddiy qiymatliklar bo'yicha ichik auditni o'tkazish nafaqat son, balki, sifat jihatlariga ham alohida e'tibor berish shuningdek, byudjet tashkilotlari faoliyatiga zamonaviy texnologiyalarni keng joriy qilish maqsadga muvofiq.

Xulosa va takliflar

Raqamli ta'lim texnologiyalarini rivojlantirish markazida moliyaviy nazorat va ichki audit xizmatini tashkil qilishning amaldagi holati o'rganish va tahlil qilish bo'yicha olib borilgan izlanishlar natijasida quyidagi xulosalar shakllantirildi:

Byudjet muassasalarining moliyaviy nazorati muassasaning strategik va taktik maqsadlariga erishishga qaratilgan moliyasini boshqarishga qaratilgan. Davlat muassasalari uchun, tijorat tashkilotlaridan farqli o'laroq, bu biznes qiymatini maksimal darajada oshirish emas, balki davlatning, O'zbekiston Respublikasi

¹² "Byudjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi to'g'risida"gi Yo'riqnoma (O'z.R.si A.V. tomonidan 22.12.2010 y.da 2169-son bilan ro'yxatdan o'tgan) asosida muallif tomonidan tayyorlangan.

sub'ektining yoki munitsipalitetning jamiyat uchun ahamiyatli bo'lgan boshqaruv, ijtimoiy-madaniy yoki boshqa funktsiyalari hamda vakolatlarini bajarishdir.

Moliyaviy nazorat - bu xo'jalik yurituvchi sub'ektlar va boshqaruv faoliyatining moliyaviy va ular bilan bog'liq masalalarini uni tashkil etishning aniq shakllari va usullaridan foydalangan holda tekshirish bo'yicha harakatlar va operatsiyalar majmui.

Ma'lumotlarni ilmiy tahlil qilish ushbu qonuniy majburiyatlarning tabiati, ko'zda tutilmagan xarajatlarning sabablari va har qanday siyosat o'zgarishlari yoki yillar davomida ushbu raqamlarga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan tashqi omillar kabi qo'shimcha jarayonni talab qiladi. Aslida, ushbu yuridik majburiyatlar va xarajatlar bilan bog'liq bo'lgan tashkilotlarning batafsil o'rganilishi xulosalar haqida ko'proq ma'lumot berishi mumkin. Ma'lumotlar ko'rsatilgan yillardagi huquqiy va moliyaviy majburiyatlarning qiziqarli qiyofasini taqdim etadi va bu tebranishlar va o'zgarishlar ortida yotgan omillar va oqibatlarni tushunish uchun qo'shimcha ilmiy izlanishlarni taklif qiladi.

Moliyaviy nazoratni kuchaytirish, muntazam audit o'tkazish, shaffoflikni oshirish, moliyaviy huquqbuzarliklar uchun qat'iy oqibatlar qo'llash kabi kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish talab etiladi. Bundan tashqari, ushbu muammolarning asosiy sabablarini aniqlash va davlat mablag'laridan samarali va mas'uliyatli foydalanishni ta'minlash uchun tuzatish choralari ko'rish juda muhimdir. Umumiy maqsad davlat moliyasini himoya qilish, fiskal mas'uliyatni oshirish va soliq to'lovchilarning byudjet tashkilotlarining moliyaviy yaxlitligiga ishonchini saqlashdan iborat bo'lishi kerak.

Xulosa qilib aytish mumkinki, byudjet tashkilotlarida moliyaviy nazorat tadbirlari samaradorligini oshirish hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib, masofadan boshqarish usullarini joriy etish oldinga sezilarli qadam bo'lishi mumkin. Ushbu chora-tadbirlar huquqiy va axloqiy me'yorlarga mos kelishini ta'minlash, moliyaviy huquqbuzarliklarning samarali oldini olish va moliyaviy javobgarlikni kuchaytirish uchun ehtiyotkorlik bilan rejalashtirilishi, amalga oshirilishi va monitoring qilinishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi - uchinchi bo'lim. Jamiyat va shaxs, XII bob. Jamiyatning iqtisodiy negizlari, 65-modda, <https://lex.uz/docs/-6445145> va <https://constitution.uz/oz>
2. O'zbekiston Respublikasining "Ilm-fan va ilmiy faoliyat to'g'risida"gi Qonuni, 2019-yil 29-oktabr, O'RQ-576-son.
3. Yo.B. Suyunov. Moliyaviy investitsiyalar hisobi va auditini takomillashtirish masalalari. Monografiya. – T.: "Innovatsion rivojlanish nashriyot-matbaa uyi", 2023, 136 b. ISBN: 978-9943-9057-6-4
4. Abdusalomova N.B. Ichki nazorat metodologiyasini takomillashtirish. Monografiya. –T.: «TDIU», 2023, 384 b.

5. Ostonokulov A.A., Hamdamov B.K. Byudjet nazorati. O'quv qo'llanma. "IQTISOD MOLIYA". – T.: 2018. 318 b.
6. Mehmonov S.U va boshq. "Byudjet tashkilotlarida buxgalteriya hisobi". Darslik.-Toshkent, "Sano-standart", 2013, 456 bet.
7. Hamdamov B.K. va bosh. Byudjet nazorati. O'quv qo'llanma. - T.: "Iqtisod moliya", 2016. 324 b.
8. www.gov.uz – O'zbekiston Respublikasi Hukumati portal
9. www.lex.uz – O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi
10. www.stat.uz - O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi
11. www.prezident.uz – O'zbekiston Respublikasi Prezidenti rasmiy veb-sayti
12. www.diss.natlib.uz - Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxona
13. <https://lex.uz> – O'zbekiston Respublikasi Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi

**O'ZBEKISTONDA IJTIMOIIY HIMOYA TIZIMINING RIVOJLANISH
XUSUSIYATLARI**

Sattikulova Gavxarniso Axmadxanovna

*Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi "Iqtisodiyot va boshqaruv" kafedrası
katta o'qituvchisi*

Murodillayeva Sarvara Muzaffar qizi

3 kurs sirtqi bo'lim talabasi

Annotatsiya

Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy muhofaza tizimining 2024-yildagi asosiy ko'rsatkichlari tahlil qilingan. Pensiya va nafaqa oluvchilar soni, ularning hududlar bo'yicha taqsimlanishi, nogironligi bo'lgan shaxslar soni hamda ijtimoiy muhofaza sohasida kuzatilayotgan o'zgarishlar o'rganilgan. Tahlil natijalari mamlakatda aholining ijtimoiy himoyasini kuchaytirishga qaratilgan chora-tadbirlar samaradorligi ortib borayotganini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy muhofaza, pensiya ta'minoti, ijtimoiy nafaqa, nogironligi bo'lgan shaxslar, aholi farovonligi, ijtimoiy siyosat.

**ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ В
УЗБЕКИСТАНЕ**

Саттикулова Гавхарнисо Ахмадхановна

*Академия труда и социальных отношений, старший преподаватель кафедры
«Экономика и управление»*

Муродиллаева Сарвара Музаффар кизи

Студентка 3 курса заочного отделения

Аннотация

В данной статье проанализированы основные показатели системы социальной защиты Республики Узбекистан за 2024 год. Исследованы численность получателей пенсий и социальных пособий, их территориальное распределение, количество лиц с инвалидностью, а также изменения, наблюдаемые в сфере социальной защиты населения. Результаты анализа свидетельствуют о повышении эффективности мер, направленных на усиление социальной поддержки и защиты населения в стране.

Ключевые слова: социальная защита, пенсионное обеспечение, социальное пособие, лица с инвалидностью, благосостояние населения, социальная политика.

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE SOCIAL PROTECTION SYSTEM IN UZBEKISTAN

Sattikulova Gavkharniso Akhmadkhanovna

*Academy of Labor and Social Relations, Senior Lecturer at the Department of
Economics and Management*

Murodillayeva Sarvara Muzaffar qizi

Third-year part-time student

Abstract

This article analyzes the main indicators of the social protection system of the Republic of Uzbekistan in 2024. The study examines the number of pension and social benefit recipients, their regional distribution, the number of persons with disabilities, as well as the changes observed in the field of social protection. The results of the analysis indicate an increasing effectiveness of measures aimed at strengthening social support and protection of the population in the country.

Keywords: social protection, pension provision, social benefits, persons with disabilities, population welfare, social policy.

Kirish

Aholining ijtimoiy himoyasini ta'minlash davlat ijtimoiy siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Ijtimoiy muhofaza tizimi aholining turli qatlamlarini iqtisodiy va ijtimoiy xavflardan himoya qilish, munosib turmush darajasini ta'minlash hamda ijtimoiy tenglikni qaror toptirishga xizmat qiladi. O'zbekistonda keyingi yillarda ijtimoiy sohada amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida pensiya va nafaqa ta'minoti tizimi takomillashtirilib, aholining ehtiyojmand qatlamlarini qo'llab-quvvatlash bo'yicha keng qamrovli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda.

Mamlakatda aholi sonining o'sishi, demografik tarkibdagi o'zgarishlar hamda ijtimoiy xizmatlarga bo'lgan ehtiyojning ortishi ijtimoiy muhofaza tizimini yanada rivojlantirishni taqozo etmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Ijtimoiy muhofaza tizimi iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishning muhim institutsional mexanizmlaridan biri sifatida jahon iqtisodiy adabiyotida keng o'rganilgan. Ijtimoiy davlat nazariyasining rivojlanishida R.Titmuss va G.Esping-Andersenning ilmiy ishlari alohida ahamiyat kasb etadi. R.Titmuss ijtimoiy muhofazani davlatning aholi farovonligini ta'minlashga qaratilgan asosiy funksiyalaridan biri sifatida baholagan bo'lsa, G.Esping-Andersen turli mamlakatlarda

ijtimoiy davlatning liberal, konservativ va sotsial-demokratik modellarini ajratib ko'rsatgan¹³.

Xalqaro mehnat tashkiloti tadqiqotlarida ijtimoiy muhofaza insonning asosiy huquqlaridan biri sifatida e'tirof etilib, aholini hayot davomida uchraydigan ijtimoiy xavf-xatarlardan himoya qilish mexanizmi sifatida talqin qilinadi. Jahon banki ekspertlari esa ijtimoiy muhofazani kambag'allikni qisqartirish, inson kapitali rivojlanishi va iqtisodiy o'sishning inklyuzivligini ta'minlovchi muhim omil sifatida baholaydilar.

MDH mamlakatlari olimlari orasida A.N.Shoxin, N.A.Volgin va Ye.T.Gaydar tomonidan bozor iqtisodiyoti sharoitida ijtimoiy himoya tizimini takomillashtirish, pensiya ta'minoti va ijtimoiy sug'urta mexanizmlarini rivojlantirish masalalari tadqiq etilgan.

O'zbekistonlik olimlar Q.X.Abdurahmonov, S.S.G'ulomov, Sh.R.Xolmo'minov, B.B.Berkinov va R.P.Xodiyevlarning ishlarida aholini ijtimoiy muhofaza qilish, mehnat bozori, aholi daromadlari, bandlik siyosati hamda inson kapitali rivojlanishining nazariy va amaliy jihatlari yoritilgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotda O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy muhofaza tizimining zamonaviy holati va rivojlanish tendensiyalarini baholash maqsadida iqtisodiy-statistik tahlil usullaridan foydalanildi. Tadqiqotning axborot bazasini O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasining rasmiy statistik ma'lumotlari, ijtimoiy muhofaza sohasiga oid davlat organlari hisobotlari hamda mazkur yo'nalish bo'yicha ilmiy adabiyotlar tashkil etdi.

Tadqiqot jarayonida tahlil va sintez, iqtisodiy-statistik guruhlash, taqqoslash, dinamik qatorlar tahlili, nisbiy va mutlaq ko'rsatkichlarni hisoblash usullari qo'llanildi. Pensiya va nafaqa oluvchilar sonining 2020–2024-yillardagi o'zgarishi dinamik qatorlar yordamida baholanib, o'sish sur'atlari va tarkibiy o'zgarishlar aniqlandi. Shuningdek, hududlar kesimida ijtimoiy muhofaza ko'rsatkichlarining farqlanish darajasini baholash uchun statistik guruhlash va qiyosiy tahlil usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar

2024-yil yakuniga ko'ra, O'zbekistonda pensiya oluvchilarning umumiy soni 4 mln 246,4 ming kishini tashkil etgan bo'lib, bu ko'rsatkich 2023-yilga nisbatan 93,9 ming nafarga yoki 2,3 foizga oshgan. So'nggi besh yil mobaynida pensiya oluvchilar sonining barqaror o'sishi kuzatilmoqda. Jumladan, 2020-yilda mazkur ko'rsatkich 3 mln 612,6 ming nafarni tashkil etgan bo'lsa, 2024-yilga kelib qariyb 633,8 ming nafarga ko'paygan.

¹³ Esping-Andersen G. The Three Worlds of Welfare Capitalism. – Princeton: Princeton University Press, 1990. – 248 p.; Titmuss R.M. Essays on the Welfare State. – London: Allen & Unwin, 1958. – 240 p.

Hududlar kesimida tahlil qilinganda, pensiya oluvchilarning eng ko‘p qismi Farg‘ona viloyatida (496,9 ming kishi), Samarqand viloyatida (449,9 ming kishi) hamda Toshkent shahrida (395,6 ming kishi) qayd etilgan. Eng past ko‘rsatkichlar esa Sirdaryo viloyati (108,9 ming kishi), Jizzax viloyati (143,6 ming kishi) va Navoiy viloyati (145,1 ming kishi) hissasiga to‘g‘ri kelgan.

2024-yilda ijtimoiy nafaqa oluvchilarning umumiy soni 698,9 ming kishini tashkil etib, o‘tgan yilga nisbatan 3,6 foizga oshgan. Nafaqa oluvchilar sonining o‘shish sur‘ati ayniqsa 2022-yilda yuqori bo‘lib, 28,5 foizlik o‘shish qayd etilgan. Bu davlat tomonidan aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan chora-tadbirlar ko‘lami kengayganligini ko‘rsatadi.

Hududiy jihatdan qaraganda, nafaqa oluvchilarning eng yuqori qismi Farg‘ona viloyatida (496,9 ming nafar yoki 11,7%) qayd etilgan bo‘lib, bu hududning mamlakatdagi eng zich aholi yashaydigan viloyatlardan biri ekanligi bilan izohlanadi. Samarqand viloyati (449,9 ming nafar yoki 10,6%) ikkinchi o‘rinni egallagan. Toshkent viloyati, Toshkent shahri va Andijon viloyatida ham pensiya oluvchilar ulushi yuqori bo‘lib, har biri qariyb 9–10 foizni tashkil etgan. Eng past ko‘rsatkichlar Sirdaryo viloyati (108,9 ming nafar), Jizzax viloyati (143,6 ming nafar) va Navoiy viloyatida (145,1 ming nafar) kuzatilgan. Bu mazkur hududlarda aholi soni nisbatan kamligi bilan izohlanadi.

1-jadval

O‘zbekistonda pensiya oluvchilarning hududlar bo‘yicha taqsimlanishi, 2024-yil¹⁴

Hududlar	Pensiya oluvchilar soni, ming kishi	Ulushi, %
O‘zbekiston Respublikasi	4 246,4	100,0
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	226,1	5,3
Andijon	392,8	9,3
Buxoro	269,9	6,4
Jizzax	143,6	3,4
Qashqadaryo	378,9	8,9
Navoiy	145,1	3,4
Namangan	328,8	7,7
Samarqand	449,9	10,6
Surxondaryo	283,8	6,7
Sirdaryo	108,9	2,6
Toshkent viloyati	395,0	9,3
Farg‘ona	496,9	11,7
Xorazm	231,1	5,4
Toshkent shahri	395,6	9,3

¹⁴ O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma‘lumotlari. <https://stat.uz/>

2024-yilda har 10 ming aholiga o'rtacha 1131 nafar pensiya oluvchi va 186 nafar nafaqa oluvchi to'g'ri kelgan. 2020-yil bilan taqqoslaganda, mazkur ko'rsatkichlar sezilarli darajada oshgan bo'lib, pensiya oluvchilar bo'yicha 1045 nafardan 1131 nafarga, nafaqa oluvchilar bo'yicha esa 121 nafardan 186 nafarga yetgan.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, pensiya oluvchilar sonining o'sishi nafaqat aholining umumiy ko'payishi, balki mamlakatda demografik qarish jarayonining bosqichma-bosqich kuchayib borayotganligi bilan ham izohlanadi. Ayniqsa, Buxoro, Navoiy va Toshkent viloyatida har 10 ming aholiga to'g'ri keladigan pensiya oluvchilar sonining yuqoriligi mazkur hududlarda keksa yoshdagi aholi ulushining nisbatan yuqori ekanligidan dalolat beradi.

Pensiya oluvchilarning har 10 ming aholiga nisbatan eng yuqori ko'rsatkichi Navoiy viloyatida (1326 nafar), Buxoro viloyatida (1299 nafar) va Toshkent viloyatida (1271 nafar) qayd etilgan. Bu hududlarda aholi tarkibida keksa yoshdagilar ulushi nisbatan yuqori ekanligidan dalolat beradi.

2-jadval

Pensiya va nafaqa oluvchilarning har 10000 aholiga nisbatan o'zgarishi¹⁵

Ko'rsatkich	2020	2021	2022	2023	2024	2024/2020, %
Pensiya oluvchilar	1045	1073	1104	1128	1131	108,2
Nafaqa oluvchilar	121	133	167	183	186	153,7
Farq	924	940	937	945	945	102,3

Jadval ma'lumotlariga ko'ra, har 10 ming aholiga to'g'ri keladigan pensiya oluvchilar soni butun davr mobaynida 1100 nafar atrofida saqlangan bo'lsa, nafaqa oluvchilar soni jadal o'sib borgan. 2024-yilda har 10 ming aholi hisobiga o'rtacha 1131 nafar pensiya oluvchi va 186 nafar nafaqa oluvchi to'g'ri kelgan. Bu ijtimoiy himoya tizimida nafaqa dasturlarining qamrovi kengayib borayotganligini anglatadi.

O'zbekistonda nogironligi bo'lgan shaxslarni qo'llab-quvvatlash ijtimoiy siyosatning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. 2024-yilda nogironligi bo'lgan shaxslar soni 1 mln 20,8 ming kishini tashkil etgan bo'lib, 2020-yilga nisbatan 262,5 ming nafarga ko'paygan. Bu ko'rsatkich aholining ijtimoiy muhofazaga ehtiyojmand qatlamlari ulushini aniqlash va ularga manzilli yordam ko'rsatish muhimligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Hududlar bo'yicha tahlil qilinganda, nogironligi bo'lgan shaxslarning eng ko'p qismi Samarqand viloyatida (109,1 ming kishi), Qashqadaryo viloyatida (106,3 ming kishi) va Farg'ona viloyatida (93,7 ming kishi) yashashi aniqlangan.

Nogironlik guruhlari bo'yicha taqsimotga ko'ra, II guruh nogironligi bo'lgan shaxslar eng katta ulushni tashkil qilib, ularning soni 688,1 ming nafarga teng. Shuningdek, 18 yoshgacha nogironligi bo'lgan bolalar soni 173,3 ming nafarni tashkil

¹⁵ O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlari. <https://stat.uz/>

etgan. I guruh nogironligi bo'lganlar 94,2 ming nafar, III guruhdagilar esa 65,2 ming nafarni tashkil etgan.

2024-yilda birinchi marotaba nogironligi aniqlangan shaxslar soni 135,1 ming nafarni tashkil etgan bo'lib, ularning 71,9 ming nafari erkaklar va 63,2 ming nafari ayollar hissasiga to'g'ri kelgan.

Nogironligi bo'lgan shaxslar tarkibida II guruh nogironlarining ustunlik qilishi (67,4%) mehnat qobiliyati qisman saqlangan aholi qatlamining salmog'i yuqori ekanligini ko'rsatadi. Bu esa inklyuziv mehnat bozorini rivojlantirish, kasbiy rehabilitatsiya va qayta tayyorlash dasturlarini kengaytirish orqali mazkur aholining iqtisodiy faolligini oshirish imkoniyatlari mavjudligini anglatadi.

Xulosa va takliflar

O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy muhofaza tizimi so'nggi yillarda izchil rivojlanib, aholining turli qatlamlarini qo'llab-quvvatlash bo'yicha muhim natijalarga erishilmoqda. Pensiya, ijtimoiy nafaqalar va nogironligi bo'lgan shaxslarni ijtimoiy himoya qilish sohalarida kuzatilayotgan ijobiy o'zgarishlar mamlakatda inson manfaatlarini ta'minlashga qaratilgan ijtimoiy siyosatning ustuvor ahamiyat kasb etayotganligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, 2020–2024-yillar davomida pensiya oluvchilar soni 3,6 million nafardan 4,2 million nafargacha oshib, 17,5 foizlik o'sish qayd etilgan. Bu holat bir tomondan aholining yosh tarkibida keksa avlod ulushi ortib borayotganligini ko'rsatsa, ikkinchi tomondan davlat tomonidan pensiya ta'minoti tizimining qamrovi kengaytirilayotganligidan dalolat beradi. Shu bilan birga, har 10 ming aholiga to'g'ri keladigan pensiya oluvchilar sonining ortishi kelgusida pensiya tizimining moliyaviy barqarorligini ta'minlash, Pensiya jamg'armasi daromad bazasini kengaytirish va mehnat bozori bilan pensiya tizimi o'rtasidagi mutanosiblikni saqlash masalalarining ahamiyati oshib borishini ko'rsatadi.

Nafaqa oluvchilar sonining 2020-yildagi 416,6 ming nafardan 2024-yilda 698,9 ming nafargacha yoki qariyb 68 foizga o'sishi ijtimoiy himoya mexanizmlarining qamrovi kengayganligini anglatadi. Bu, o'z navbatida, davlat tomonidan aholining ehtiyojmand qatlamlarini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan chora-tadbirlar samaradorligining ortib borayotganligini ko'rsatadi. Biroq mazkur tendensiya ijtimoiy nafaqalarga ehtiyoj sezuvchi aholi qatlamining ham mavjudligini anglatadi. Shu sababli kelgusida ijtimoiy yordam dasturlari bilan bir qatorda aholining bandligini ta'minlash, kambag'allikni qisqartirish va daromad manbalarini diversifikatsiya qilishga qaratilgan iqtisodiy chora-tadbirlarni yanada kuchaytirish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Tahlillar nogironligi bo'lgan shaxslarni ijtimoiy himoya qilish masalasi ham dolzarb ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. 2024-yilda respublikada nogironligi bo'lgan shaxslar soni 1 million nafardan oshgan bo'lib, ularning katta qismi Samarqand, Qashqadaryo va Farg'ona viloyatlariga to'g'ri keladi. Nogironligi bo'lgan shaxslar tarkibida II guruh nogironlarining yuqori ulushga egaligi mehnat qobiliyati

qisman saqlangan aholini iqtisodiy faoliyatga jalb qilish bo'yicha katta imkoniyatlar mavjudligini ko'rsatadi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, inklyuziv mehnat bozorini rivojlantirish, kasbga qayta tayyorlash dasturlarini kengaytirish va ish beruvchilar uchun qo'shimcha rag'batlantirish mexanizmlarini joriy etish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, nogironligi bo'lgan bolalar sonining yuqoriligi inklyuziv ta'lim tizimini rivojlantirish, maxsus pedagogik xizmatlar sifatini oshirish va erta reabilitatsiya choralari kengaytirish zarurligini ko'rsatadi. Bu nafaqat mazkur bolalarning ijtimoiy moslashuviga, balki kelgusida ularning mehnat bozorida to'laqonli ishtirok etishiga ham xizmat qiladi.

Hududiy tahlillar ijtimoiy muhofaza ko'rsatkichlari bo'yicha muayyan tafovutlar mavjudligini ko'rsatdi. Ayrim hududlarda pensiya va nafaqa oluvchilar ulushining yuqoriligi demografik tarkib, aholi zichligi hamda ijtimoiy xizmatlarga bo'lgan ehtiyoj bilan bog'liq bo'lsa, boshqa hududlarda mazkur ko'rsatkichlarning nisbatan pastligi iqtisodiy va demografik omillar ta'sirida shakllangan. Bu esa ijtimoiy siyosatni amalga oshirishda hududiy xususiyatlarni inobatga olish, manzilli ijtimoiy yordam mexanizmlarini yanada takomillashtirish va resurslarni samarali taqsimlash zarurligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, O'zbekistonda ijtimoiy muhofaza tizimi aholining ijtimoiy barqarorligi va farovonligini ta'minlashda muhim o'rin tutmoqda. Biroq demografik o'zgarishlar, aholining qarish jarayoni, ijtimoiy xizmatlarga bo'lgan talabning ortishi hamda davlat xarajatlarining ko'payishi mazkur sohada yangi yondashuvlarni talab etadi. Shu munosabat bilan ijtimoiy muhofaza tizimini raqamlashtirish, yagona axborot bazalarini takomillashtirish, ijtimoiy xizmatlarning sifatini oshirish, davlat-xususiy sheriklik mexanizmlaridan samarali foydalanish va inson kapitaliga investitsiyalarni ko'paytirish kelgusidagi ustuvor vazifalardan biri bo'lib qoladi.

Xulosa qilib aytganda, mamlakatda amalga oshirilayotgan ijtimoiy siyosat aholining ehtiyojmand qatlamlarini har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy adolatni ta'minlash va inson qadrini yuksaltirishga xizmat qilmoqda. Ijtimoiy muhofaza tizimining samaradorligini yanada oshirish orqali aholi turmush darajasini yaxshilash, kambag'allikni qisqartirish va barqaror ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni ta'minlash imkoniyatlari kengayadi. Bu esa Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida belgilangan inson manfaatlarini ta'minlash va kuchli ijtimoiy davlat qurish maqsadlariga erishishning muhim omili hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni. 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son Farmoni. O'zbekiston – 2030 strategiyasi to'g'risida.

3. The Three Worlds of Welfare Capitalism. – Princeton: Princeton University Press, 1990. – 248 p.
4. Essays on the Welfare State / Richard Titmuss. – London: Allen & Unwin, 1958. – 240 p.
5. International Labour Organization. World Social Protection Report 2024–2026: Universal social protection for climate action and a just transition. – Geneva, 2024.
6. World Bank. The State of Social Safety Nets 2023. – Washington, DC: World Bank, 2023.
7. United Nations Development Programme. Human Development Report 2023/2024. – New York: UNDP, 2024.
8. Q.Abdurahmonov. Mehnat iqtisodiyoti: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. – 592 b.
9. S. G‘ulomov. Iqtisodiyot nazariyasi. – Toshkent: Sharq, 2020. – 640 b.
10. B. Berkinov. Aholi turmush darajasi va inson taraqqiyoti. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2018. – 320 b.
11. O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi. *O‘zbekiston Respublikasida ijtimoiy himoya. Statistika to‘plam.* – Toshkent, 2025.
12. Ijtimoiy himoya milliy agentligi. *2024 yil yakunlari bo‘yicha faoliyat hisoboti.* – Toshkent, 2025.

**O'ZBEKISTONDA AUDITORLIK XIZMATLARI SIFATINI OSHIRISH
KONSEPSIYALARI**

Xakimov Akmal Lolashevich

*Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi "Iqtisodiyot va boshqaruv" kafedrası
katta o'qituvchisi*

E-mail: khakimovakmal049@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada O'zbekistonda auditorlik xizmatlari sifatini oshirish bo'yicha konsepsiyalar va yondashuvlar tahlil qilingan. Auditorlik faoliyatini huquqiy tartibga solish bosqichlari, auditorlik xizmatlari sifatini oshirish bo'yicha reyting tizimining o'rni va ahamiyati, shuningdek, auditorlarning mas'uliyati va ularning xizmatlarini takomillashtirish bo'yicha takliflar ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: konsepsiya, xalqaro audit, transmilliy korxonalar, indikator, avtohisoblash, raqamli transformatsiya, reyting.

**КОНЦЕПЦИИ ПОВЫШЕНИЯ КАЧЕСТВА АУДИТНЫХ УСЛУГ В
УЗБЕКИСТАНЕ**

Хакимов Акмал Лолашевич

*Академия труда и социальных отношений Старший преподаватель кафедры
Экономики и управления*

Аннотация

В статье проанализированы концепции и подходы к повышению качества аудиторских услуг в Узбекистане. Рассмотрены этапы правового регулирования аудиторской деятельности, роль и значение рейтинговой системы повышения качества аудиторских услуг, а также ответственность аудиторов и предложения по совершенствованию их услуг.

Ключевые слова: концепция, международный аудит, транснациональные корпорации, индикатор, автоматизированный расчёт, цифровая трансформация, ренкинг.

**CONCEPTS FOR IMPROVING THE QUALITY OF AUDIT SERVICES IN
UZBEKISTAN**

Khakimov Akmal Lolashevich

*Academy of Labor and Social Relations Senior Lecturer, Department of Economics
and Management*

Abstract

The article analyzes concepts and approaches for enhancing the quality of audit services in Uzbekistan. It examines the stages of legal regulation regarding audit activities, the role and significance of rating systems in improving service quality, as well as auditor responsibilities and proposals for service enhancement.

Keywords: concept, international audit, multinational enterprises, indicator, autocalculation, digital transformation, ranking.

Kirish

Auditorlik tekshiruv moliyaviy-iqtisodiy tizimning muhim y elementi bo'lib, xo'jalik yurituvchi subektlarning moliyaviy hisobotlarining shaffofligi va ishonchliligini ta'minlaydi. Iqtisodiy islohotlar va jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuv sharoitida auditni rivojlantirish O'zbekiston uchun alohida ahamiyatga ega. So'nggi yillarda mamlakatda auditning xalqaro standartlari (ISA) bilan uyg'unlashish va auditorlik xizmatlari sifatini oshirish istagini aks yettiruvchi normativ-huquqiy bazada sezilarli o'zgarishlar yuz berdi.

Biroq, ijobiy o'zgarishlar fonida muhim muammolar saqlanib qolmoqda: malakali kadrlarning yetishmasligi, ixtisoslashtirilgan audit sohalarining cheklangan rivojlanishi, mintaqalar bo'yicha bozorning notekis rivojlanishi va raqamlashtirishning yetarli yemasligi. Shu munosabat bilan auditning hozirgi holatini tahlil qilish, asosiy to'siqlarni aniqlash va sohani barqaror rivojlantirish uchun samarali yechimlarni topish muhimdir.

Amaldagi "Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi Qonun 2000-yilda qabul qilingan bo'lib, so'ngi 21 yil ichida audit bozorida katta o'zgarishlar ro'y bergani va qator islohotlar amalga oshirilgani tufayli bugungi kun talabiga to'liq javob bermasligi tobora ayon bo'lib qoldi. Shu sababli, xalqaro prinsiplar va ilg'or xorijiy tajribalar asosida auditorlik faoliyatini tartibga solishning samarali tashkiliy-huquqiy mexanizmini yaratish maqsadida O'zbekiston Respublikasining 2021-yil 25-fevralda yangi tahrirdagi "Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi O'RQ-677- son Qonunini qabul qilingan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Mazkur yo'nalishdagi adabiyotlarni shartli ravishda normativ-huquqiy manbalar, auditning xalqaro standartlariga bag'ishlangan tadqiqotlar, sifat nazoratiga oid ilmiy ishlar hamda auditorlik xizmatlarini rivojlantirishning iqtisodiy-tashkiliy jihatlarni o'rganuvchi tadqiqotlarga ajratish mumkin.

1. Normativ-huquqiy manbalar

Auditorlik xizmatlari sifatini oshirishning institutsional asosini O'zbekiston Respublikasining "Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi qonuni hamda uni rivojlantiruvchi normativ hujjatlar tashkil etadi. Iqtisodiyot va moliya vazirligining sohaviy normativ hujjatlar ro'yxatida, xususan, auditning xalqaro standartlarini

O‘zbekiston hududida qo‘llash tartibi hamda auditorlik tashkiloti ishi sifatini tashqi nazoratdan o‘tkazish tartibi alohida belgilangan.

Shu nuqtayi nazardan, normativ bazaning evolyutsiyasi auditorlik xizmatlari sifatini “litsenziyalash va formal nazorat” modelidan professional standartlar, ichki nazorat va tashqi sifat baholashiga asoslangan tizimga o‘tish tendensiyasini ko‘rsatadi.

2. Xalqaro standartlarni joriy etishga bag‘ishlangan tadqiqotlar

K. N. Karamatovning tadqiqotida O‘zbekiston auditorlik amaliyotida auditning xalqaro standartlari va ilg‘or xorijiy tajribani qo‘llash masalalari tadqiq qilingan. Muallif xalqaro standartlarning mazmuni, O‘zbekiston amaliyotida qo‘llanilishi va Yevropa mamlakatlari tajribasi bilan qiyosiy jihatlarni tahlil qilgan hamda audit amaliyotini takomillashtirish bo‘yicha takliflar bergan.

F. Ismoilovning ishida esa auditorlik tekshiruvini xalqaro standartlar asosida tashkil etish, xususan, auditni rejalashtirishning me‘yoriy-uslubiy muammolari va ularni bartaraf etish masalalariga e‘tibor qaratilgan.

Shu bilan birga, davlat sektori audit bo‘yicha Sh. Yariyevning tadqiqotida xalqaro standartlarga o‘tishning nazariy va amaliy jihatlari ko‘rib chiqilgan. Bu yo‘nalish audit sifatini faqat xususiy sektorda emas, balki davlat moliyaviy boshqaruvi tizimida ham oshirish zarurligini ko‘rsatadi.

3. Audit sifati nazorati bo‘yicha adabiyotlar

Auditorlik xizmatlari sifatini oshirishga bag‘ishlangan zamonaviy tadqiqotlarda asosiy e‘tibor ichki va tashqi sifat nazoratiga qaratilmoqda.

E. J. Muydinovning 2025-yildagi tadqiqotida xalqaro standartlar asosida audit sifatini nazorat qilish uslubiyoti yoritilgan. Muallif audit natijasida shakllantiriladigan auditorlik xulosasining asoslanganligi audit sifati bevosita bog‘liqligini ta’kidlaydi hamda ichki va tashqi nazorat, xalqaro audit standartlari va kasbiy etika talablarining o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Mazkur yondashuvni O‘zbekistondagi me‘yoriy talablar ham qo‘llab-quvvatlaydi: auditorlik tashkiloti ishi sifatining muhim mezonlari sifatida ichki nazorat tizimining mavjudligi, xalqaro audit standartlari, sifat nazorati va odob-axloq talablariga rioya etilishi belgilangan.

2025-yilda O. Q. Qo‘shmatov tomonidan e‘lon qilingan tadqiqotda auditorlik tashkilotlari ishi sifatini tashqi nazoratdan o‘tkazish amaliyoti O‘zbekiston va xorijiy mamlakatlar misolida tahlil qilingan. Bu tadqiqot sifatni baholashning tashqi mexanizmi auditorlik xizmatlari ishonchliligini ta‘minlashda muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi

O‘zbekistonda auditorlik faoliyati tadbirkorlik subyektlari hisobotlarining shaffofligi va ishonchliligini ta‘minlovchi moliyaviy-iqtisodiy tizimning muhim elementi hisoblanadi. So‘nggi yillarda mamlakatda auditni, xalqaro standartlarni hisobga olgan holda takomillashtirish bo‘yicha bir qator ijobiy ishlar amalga oshirilmoqda.

1-jadval

“Auditorlik faoliyati to‘g‘risida”gi qonunni ishlab chiqishda o‘rganilgan xorijiy tajriba

№	O‘RGANILGAN XUJJATLAR	O‘RGANILGAN XORIJIY TAJRIBALAR
1	MDX parlamentlararo Assambleyasi tomonidan tasdiqlangan “Auditorlik faoliyati to‘g‘risida”gi modeli qonun	MDH mamlakatlari-Rossiya, Qozog‘iston, Ozarbayjon, Belarus davlatlari
2	Yevropa Ittifoqi derektivalari	Yevropa- Germaniya, Fransiya, Irlandiya, Ispaniya, Italiya, Niderlandiya, Fransiya, Buyuk Britaniya davlatlari
3	Sarbeynsa-oksli qonuni	Amerika Qo‘shma Shtatlari
4	Auditorlik faoliyatiga doir boshqa qonun va xujjatlar	Osiyo-Koreya, Yaponiya va Xitoy Xalq Respublikasi va boshqa davlatlar

O‘zbekistonda auditning uchta shakli mavjud. Bu mustaqil auditorlik tashkilotlari tomonidan mijozlarning tashabbusi bilan yoki qonun talablariga muvofiq majburiy ravishda o‘tkaziladigan tashqi audit. Majburiy tashqi audit, aksiyadorlik jamiyatlari, banklar, sug‘urta kompaniyalari va qonun hujjatlarida ko‘rsatilgan boshqa tashkilotlarda o‘tkaziladi.

Ikkinchisi, ichki audit kompaniyaning o‘zi xodimlari tomonidan amalga oshiriladigan nazorat bo‘lib yirik kompaniyalar va banklarda keng rivojlanib bormoqda. Uning vazifasi moliyaviy, ishlab chiqarish va operatsion xavflarni aniqlash va oldini olishdan iboratdir.

Uchinchisi, Hisob palatasi, Moliya vazirligi, Davlat moliyaviy nazorati va korrupsiyaga qarshi kurash agentligi tomonidan amalga oshiriladigan Davlat auditi va moliyaviy nazoratidir. Davlat auditi budget mablag‘laridan foydalanish samaradorligini baholashga, korrupsiya va moliyaviy huquqbuzarliklarga qarshi kurashishga qaratilgan.

Hozirgi vaqtda audit bozorida rivojlanagan iqtisodiyotga xos konsentratsiya va markazlashuv belgilari namoyon bo‘lmoqda. O‘zbekistondagi auditorlik tashkilotlarini hajmi va ixtisosligi bo‘yicha uch toifaga bo‘lish mumkin:

a) xalqaro audit tarmoqlari hisolanib xalqaro brendlar bilan namoyon bo‘ladi. Ularning asosiy mijozlari yirik korporatsiyalar, banklar, xolding kompaniyalari va transmilliy korxonalaridir. Ular quyidagi keng spektrli xizmatlarni taklif etishmoqda: audit, soliq konsalting, MHXS hisobotlari transformatsiyasi.

b) O‘rta milliy auditorlik kompaniyalari, odatda kichik va o‘rta biznesdagi majburiy tekshiruvlar, buxgalteriya hisobini yuritish va hisobotlarni taqdim etish bilan shug‘unlanadi. TRAST-AUDIT, Tashkent audit, Uzauditconsult o‘rta milliy auditorlik

kompaniyalarining taniqli vakillar hisoblanishadi. Ko‘p xollarda ushbu firmalar raqobatbardoshlikni oshirish uchun ittifoq yoki norasmiy sheriklik tuzadilar.

c) kichik mahalliy auditorlik firmalari va xususiy auditorlar asosan mintqa darajasida ishlaydi, ular kamdan-kam xollarda yirik loyihalar bilan ishlash imkoniyatiga ega bo‘ladilar.

O‘zbekistonda auditning rivojlanishi chuqur institutsional va iqtisodiy islohotlar sharoitida amalga oshirilmoqda. Ijobiy o‘zgarishlar — qonunchilikning yangilanishi, xalqaro hamkorlikning rivojlanishi va shaffoflikka bo‘lgan talabning ortib borayotganiga qaramay, auditorlik xizmatlarining barqaror o‘sishi va sifatini oshirishga to‘sqinlik qiladigan bir qator tizimli muammolar mavjud. Avvalo, bu malakali kadrlarning yetishmasligi (ayniqsa, ACCA, CPA, CIPA, Dip IFR bilimlari bilan professional o‘qitilgan auditorlarning yetishmasligi). Buning sababi-kasbiy ta‘lim olish imkoniyatlarining cheklanganligi, xalqaro sertifikatlarining yuqori narxi va, albatta, xodimlarning yirik xorijiy kompaniyalarga yoki chet elga chiqib ketishlari bo‘lmoqda.

Tahlil va natijalar

O‘zbekistonda auditorlik xizmatlari sifatini oshirishning yagona konsepsiyasini ishlab chiqish bosqichlari milliy bozorni Xalqaro audit standartlari (XAS) talablariga moslashtirish, nazorat tizimini kuchaytirish va kadrlar malakasini xalqaro darajaga ko‘tarishga qaratilgan tizimli jarayonlardan iboratdir.

Quyida ushbu konsepsiyani ishlab chiqish va amaliyotga joriy etishning asosiy bosqichlari keltirilgan:

1. Tezkor tahlil va diagnostika bosqichi

- bozorning amaldagi holatini chuqur o‘rganish.
- me‘yoriy-huquqiy bazadagi kamchiliklarni aniqlash.
- xalqaro tajriba va ilg‘or modellarni qiyoslash.
- rivojlanishga to‘sqinlik qiluvchi omillarni baholash.

2. Normativ-huquqiy asosni takomillashtirish

- "Auditorlik faoliyati to‘g‘risida"gi qonunchilikni yangilash.
- xalqaro standartlarni (XAS) qonuniy mustahkamlash.
- sifat standartlari buzilishi uchun javobgarlikni belgilash.

3. Xalqaro standartlar bilan integratsiyalashuv

- XAS matnlarini davlat tiliga rasmiy tarjima qilish.
- standartlarni qo‘llash bo‘yicha uslubiy qo‘llanmalar yaratish.
- milliy xususiyatlarni inobatga olgan holda me‘yorlarni moslashtirish.
- xalqaro sifat nazorati standartlarini (ISQM) majburiy etish.

4. Sifatni nazorat qilish tizimini qurish

- ish sifatini baholashning yagona mezonlarini tasdiqlash.
- mustaqil tashqi nazorat tekshiruvlarini yo‘lga qo‘yish.
- professional jamoat birlashmalari rolini kuchaytirish.
- auditorlik tashkilotlarining ochiq reyting tizimini joriy etish.

Auditorlik tashkilotlarining ochiq reyting (renking) tizimini joriy etish O'zbekistonda bozor shaffofligini va xizmatlar sifatini oshirishning muhim vositasi hisoblanadi. Davlat nazoratidan sohani o'zini o'zi tartibga solish (jamoat birlashmalari) modeliga o'tmoqda, biroq reytinglarni shakllantirish va huquqiy maqomi bo'yicha farqlar mavjud.

1. Bozorning amaldagi holati va reyting tizimlari.

O'zbekiston tajribasi:

Reyting modeli: Milliy reyting tizimi asosan ixtiyoriy-majburiy xarakterga ega bo'lib, professional birlashmalar (O'zbekiston Auditorlar palatasi, Buxgalterlar va auditorlar milliy uyushmasi) va mustaqil reyting agentliklari (masalan, "Audit-Reyting" MCHJ) hamkorligida e'lon qilinadi.

Kriteriyalar: Tashkilotlar litsenziya turi va faoliyat yo'nalishi bo'yicha guruhlariga (xalqaro tarmoq banklari, yirik OAJlarni tekshiruvchilar va ichki bozor) bo'linib baholanadi. Kadrlar malakasi va moliyaviy ko'rsatkichlar asosiy rol o'ynaydi.

Rossiya tajribasi:

Reyting modeli: Rossiyada reytinglar ikki turga bo'linadi: yirik mustaqil reyting agentliklari tomonidan tuziladigan tijoriy renkinglar (masalan, RAEX agentligi) va Sohaviy o'zini o'zi tartibga soluvchi tashkilot (SRO AAS) tomonidan yuritiladigan sifat nazorati reestrlari.

Kriteliylar: Reyting asosan "Forma №2-audit" (rasmiy tushum to'g'risidagi hisobot) bo'yicha umumiy daromad, auditorlar soni va mijozlar portfeli hajmiga tayanadi.

2. Me'yoriy-huquqiy bazadagi kamchiliklar

O'zbekistondagi bo'shliqlar:

➤ Uslubiyatning mukammal emasligi: Har yili reyting natijalari e'lon qilinganda baholash mezonlari (shaffoflik, obyektivlik) yuzasidan bahslar va e'tirozlar yuzaga keladi.

➤ Ma'lumotlar integratsiyasi sustligi: Raqamli reestrlar va soliq organlarining ma'lumotlar bazasi reyting agentliklari bilan to'liq avtomatlashtirilgan tarzda integratsiya qilinmagan.

Rossiyadagi bo'shliqlar:

➤ Yashirin ma'lumotlar muammosi: Sanksiyalar sharoitida ko'plab yirik kompaniyalar va banklar o'z moliyaviy hisobotlari va auditorlari haqidagi ma'lumotlarni yopgan, bu esa ochiq reytinglarning xolisligini kamaytiradi.

➤ Miqdorning sifatdan ustunligi: Reytinglar ko'proq kompaniyaning daromadiga (renking) asoslanadi, auditning real sifati va xatoliklari reytingda to'liq aks etmaydi.

3. Rivojlanishga to'sqinlik qiluvchi omillar

O'zbekistondagi to'siqlar:

- Demping (narx urushi): Reytingi past yoki sifatsiz auditorlar narxni asossiz tushirish orqali tenderlarni yutib olmoqda, ochiq reyting esa buyurtmachilar uchun hali asosiy tanlov mezoniga aylanmagan.

- Majburiylik mexanizmi yoʻqligi: Reyting tizimining davlat xaridlari va yirik korxonalar audit tanlovlari shartlariga qonunan majburiy integratsiya qilinmagani.

2-jadval

Ilgʻor modellar va oʻzaro qiyoslash

№	Baholash mezon	Oʻzbekiston modeli (UZ)	Rossiya modeli (RU)
1	<i>Reytingning maqomi</i>	Jamoat birlashmalari va xususiy agentliklar hamkorligi.	Yetakchi mustaqil reyting agentliklari (RAEX).
2	<i>Asosiy mezon</i>	Kadrlar professionalligi va moliyaviy barqarorlik balansi.	Yillik tushum hajmi va auditorlar soni.
3	<i>Sifat nazorati</i>	Ijro etuvchi organ (Iqtisodiyot va moliya vazirligi) reestri orqali nazorat.	SRO AAS tomonidan majburiy tashqi sifat nazorati tekshiruvlari.

Rossiyadagi toʻsiqlar:

- Xalqaro brendlarning ketishi: "Katta toʻrtlik" (Big 4) xalqaro tarmoqlaridan ajralib, mahalliy brendlarga (Iks-xoldinglar: B1, Kept, TeDe va h.k.) aylandi. Bu xalqaro miqyosdagi reyting qiyoslarini cheklab qoʻydi.

- Monopollashuv: Eng yirik 5-10 ta auditorlik guruhlar bozorning katta qismini va daromadini nazorat qiladi, bu esa kichik firmalarning reytingda yuqoriga koʻtarilishini imkonsiz qiladi. Auditorlik tashkilotlarini ochiq reyting tizimi asosida baholash umumiy 100 ballik matematik model va 4 ta asosiy strategik blokka tayanadi. Ushbu tizim Oʻzbekistonning milliy regulyator talablari va Rossiyaning mustaqil reyting agentliklari (RAEX) tajribasi asosida ishlab chiqilgan.

3-jadval

Reyting indikatorlari va ball taqsimoti matritsasi

№	Baholash bloki	Maks. Ball	Asosiy baholash indikatorlari (Koʻrsatkichlar)
1	<i>Moliyaviy koʻlam va barqarorlik</i>	30	Yillik sof tushum hajmi, sugʻurta polisi miqdori, kapital.
2	<i>Professional kadrlar salohiyati</i>	30	Auditorlar soni, ACCA/CPA sertifikatlari, ish staji.
3	<i>Sifat nazorati va reputatsiya</i>	30	Tashqi tekshiruv natijalari, sud majlislari va shikoyatlar yoʻqligi.
4	<i>Ochiqlik va raqamlashtirish</i>	10	Shaffoflik hisoboti, sayt mavjudligi, IT-integratsiya.

Matematik hisoblash algoritmi

Miqdoriy ko'rsatkichlarni (tushum, xodimlar soni) xolis baholash va ularni yagona tizimga keltirish uchun chiziqli normallashtirish formulasi qo'llaniladi:

$$S_i = \frac{X_i - X_{min}}{X_{max} - X_{min}} \times W_b$$

S_i – Kompaniyaning muayyan ko'rsatkich bo'yicha olgan yakuniy bali

X_i - Kompaniyaning real iqtisodiy ko'rsatkichi (masalan, real tushum)

X_{min}/X_{max} – Bozordagi barcha auditorlar ichidagi eng past va eng yuqori ko'rsatkichlar.

W_b – Ushbu indikator uchun ajratilgan maksimal bal vazni (shkala).

Izoh: Sifat nazorati va reputatsiya bloklarida ballar ekspert baholash va jarima (diskvalifikatsiya) tizimi orqali ayirib boriladi.

Quyida ushbu tizimning eng muhim va amaliy qismlarini — kichik bandlar bo'yicha aniq ball taqsimoti (mikro-uslubiyat) va reytingni avtomatlashtirilgan raqamli dasturga aylantirish konsepsiyasi beriladi.

1. Indikatorlarning ichki ball taqsimoti (Mikro-uslubiyat)

Bunda 100 ballik tizimning har bir bloki ichida ballar quyidagicha aniq mezonlar asosida taqsimlanadi:

Blok 1: Professional kadrlar (Maksimal 30 ball)

- ✚ Milliy sertifikat: Har bir stajga ega sertifikatli auditor uchun — 1 ball (maksimal 10 ball).
- ✚ Xalqaro sertifikat (ACCA, CPA, DipIFR): Har bir xalqaro sertifikat egasi uchun — 3 ball (maksimal 12 ball).
- ✚ Ish staji: Auditorlik staji 10 yildan ortiq bo'lgan xodimlar ulushi uchun — 5 ball.
- ✚ Ilmiy daraja: Jamoada iqtisod fanlari nomzodi/PhD mavjudligi uchun — 3 ball.

Blok 2: Sifat nazorati va Reputatsiya (Maksimal 30 ball)

- ✚ Tashqi sifat nazorati: Regulyator (Vazirlik/Palata) tekshiruvidan "yaxshi" baho bilan o'tganlik uchun — 15 ball.
- ✚ Sud va da'volar yo'qligi: Oxirgi 3 yilda mijozlar bilan sudlashish va jarima holatlari bo'lmasa — 10 ball.
- ✚ Jamoatchilik e'tirofi: Professional uyushmalar a'zoli va tavsiyanomalar — 5 ball.

Blok 3: Ochiqlik va Raqamlashtirish (Maksimal 10 ball)

- ✚ Shaffoflik hisoboti: Kompaniya saytida yillik faoliyat va daromadlar hisobotini e'lon qilish — 4 ball.
- ✚ Avtomatlashtirilgan dasturlar: Audit jarayonini boshqaruvchi maxsus IT-platformalar (masalan, CaseWare va h.k.) qo'llanilishi — 4 ball.
- ✚ Interaktiv sayt: Mijozlar uchun onlayn aloqa va fikr-mulohaza tizimi — 2 ball.

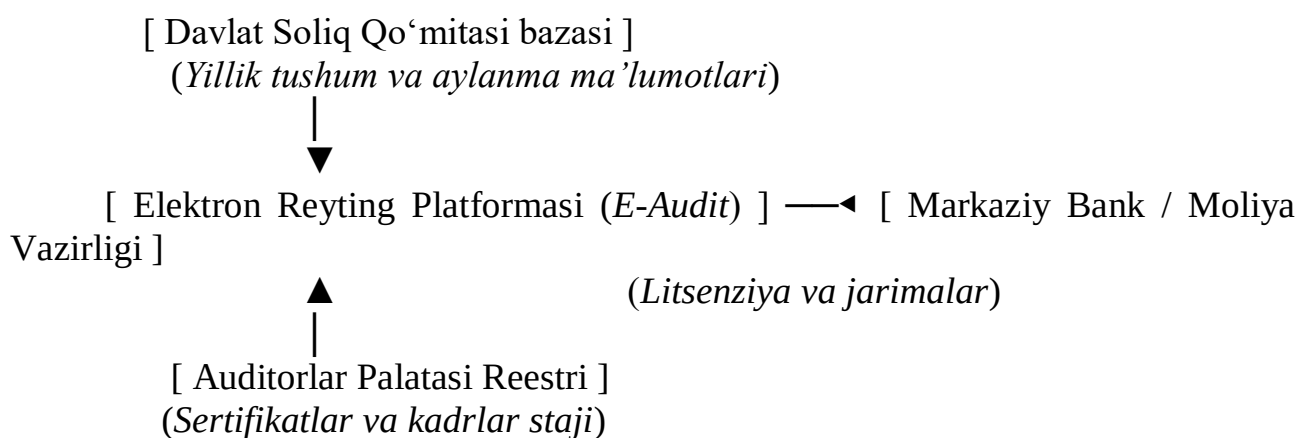
Dempingga (Narx urushiga) qarshi Jarima (Diskvalifikatsiya) tizimi.

Bozorda sifatsiz, ammo arzon xizmat ko'rsatuvchilarni reytingning yuqori pog'onasiga chiqarmaslik uchun "Jarima ballari" mexanizmi qo'llaniladi:

- Asossiz past narx: *Agar kompaniyaning tenderdagi narxi bozordagi o'rtacha qiymatdan 30% dan ortiq past bo'lsa — yakuniy reytingdan -15 ball olib tashlanadi.*
- Sifatsiz audit: *Tekshiruvdan so'ng regulyator tomonidan xatoliklar aniqlansa — -20 ball.*

Avtomatlashtirilgan dasturiy reestr (Platforma konsepsiyasi)

Reytingni inson omilisiz, xolis hisoblash uchun ushbu tizim "E-Audit-Rating" yagona raqamli platformasi ko'rinishida ishlashi kerak.



Platforma qanday ishlaydi?

Integratsiya: Dastur Iqtisodiyot va moliya vazirligi, Soliq qo'mitasi va Auditorlar palatasi bazalari bilan API orqali bog'lanadi.

1. *Avto-hisoblash:* Kompaniyalar hujjat topshirmaydi. To'plangan ma'lumotlar yuqoridagi (chiziqli normallashtirish) formula asosida avtomatik hisoblanadi.

2. *Ochiqlik:* Reyting real vaqt rejimida (Live) onlayn yangilanib turadi. Davlat xaridlari tizimi (Xarid.uz) ushbu dasturga ulanadi va reytingi "A" klassdan past kompaniyalarni yirik tenderlarga avtomat ravishda qo'ymaydi.

Kadrlar salohiyati va sertifikatlashtirishni isloh qilish

- xalqaro tizimlar (ACCA, CPA) asosida imtihonlar olish.
- malaka oshirish kurslari dasturlarini yangilab borish.
- oliy ta'limda audit yo'nalishi fanlarini modernizatsiya qilish.
- yosh mutaxassislarni sohaga jalb etish tizimini yaratish.

Raqamlashtirish va monitoring bosqichi

- Auditorlar va tashkilotlarning yagona elektron reestrini yuritish.
- Masofaviy nazorat va elektron audit dasturlarini joriy etish.
- Xizmatlar sifatini raqamli monitoring qilish tizimini qurish.
- Konsepsiya natijadorligini doimiy baholab borish.

Bozorni rivojlantirish tizimli tahlil, huquqiy bo'shliqlarni yopish, xalqaro tajribani joriy etish va to'siqlarni yo'qotishni talab qiladi.

Respublikada auditning maxsus shakllari yani axborot xavfsizligi auditi va barqaror rivojlanish auditi (ekologik audit) kabi ixtisoslashtirilgan auditorlik shakllari uchun cheklangan bozor mavjud bo'lib, bu me'yoriy-huquqiy bazaning yetishmasligi, yuqoridagi yo'nalishlar bo'yicha malakali mutaxassislar va kompaniyalarning yetishmasligi va kompaniyalar tomonidan bu yo'nalishlarga bo'lgan talabning pastligi. 2023-yilda O'zbekiston "yashil iqtisodiyot" ga o'tishni e'lon qildi, lekin MDHning bir qator mamlakatlarida bo'lgani kabi O'zbekistonda ekologik audit o'tkazish majburiy bo'lib qolmadi. Moliya va davlat idoralari ko'pincha audit natijalariga, ayniqsa kichik kompaniyalarga ishonchsizlik bilan qaraydi. Ushbu ishonchsizlik mijozlar va auditorlar o'rtasidagi korrupsiya va til biriktirish holatlari hamda mintaqalar va kompaniyalar bo'yicha audit xulosalari sifatining mavjud talablarga javob bermasligi va auditorlik tashkilotlari uchun jamoatchilik reytingining yo'qligi tufayli yuzaga keldi.

O'zbekistonda auditorlik xizmatlari sifatini oshirishning yagona konsepsiyasini ishlab chiqish tizimli tahlil, xalqaro standartlarni integratsiya qilish va ijro monitoringini o'z ichiga olgan izchil bosqichlardan iborat. Ushbu jarayon audit bozorini xalqaro andozalar asosida tartibga solishni ta'minlaydi.

Konsepsiyani ishlab chiqishning asosiy bosqichlari

1. Diagnostika va tahlil

- Milliy audit bozori holatini o'rganish.
- Amaldagi normativ bazadagi bo'shliqlarni aniqlash.
- Xizmatlar sifatiga to'sqinlik qiluvchi omillarni baholash.

2. Xalqaro tajribani o'rganish

- auditning xalqaro standartlari (XAS) talablarini tahlil qilish.
- ilg'or xorijiy sifat nazorati tizimlarini o'rganish.
- xalqaro modellarni mahalliy xususiyatlarga moslashtirish.

3. Strategik maqsadlarni belgilash

- milliy sifat mezonlari tizimini loyihalash.
- ichki va tashqi nazorat mexanizmlarini shakllantirish.
- konsepsiyaning ustuvor yo'nalishlarini tasdiqlash.

4. Loyihani shakllantirish va muhokama

- yagona konsepsiya va "Yo'l xaritasi" loyihasini tuzish.
- professional jamoat birlashmalari bilan hujjatni kelishish.
- loyihani portallarda jamoatchilik muhokamasidan o'tkazish.

5. Qonuniylashtirish va tasdiqlash

- vakolatli davlat organi bilan yakuniy muvofiqlashtirish.
- normativ-huquqiy hujjat sifatida rasman qabul qilish.

6. Amaliyotga joriy etish va monitoring

- auditorlarni xalqaro sertifikatlash tizimini kengaytirish.
- sifatni tashqi nazorat qilish tekshiruvlarini o'tkazish.

- erishilgan natijalarni KPI asosida doimiy monitoring qilish.

Xulosa va takliflar

O'zbekistonda auditning hozirgi holati faol institutsional o'zgarishlar, tartibga solishning normativ-huquqiy bazasini mustahkamlanishi va xalqaro standartlarning integratsiyasi bilan tavsiflanadi. Biroq, litsenziyalangan tashkilotlar sonining ko'payishi va xizmatlar turlarining kengayishi bilan bir qatorda, sohaning rivojlanishini cheklaydigan muammolar yani malakali kadrlar yetishmasligi, raqamlashtirishning past darajasi, auditning ixtisoslashtirilgan shakllarining zaif rivojlanishi va mintaqaviy nomutanosibliklar mavjud bo'lib qolmoqda. Budjet mablag'laridan foydalanishning shaffofligini oshirishga yordam beradigan ichki auditni rivojlantirish va davlat moliyaviy nazoratini takomillashtirish alohida ahamiyatga ega. O'zbekistonda auditorlik faoliyatini rivojlantirish istiqbollari Milliy standartlarni ISA bilan yanada uyg'unlashtirish, raqamli transformatsiya va xalqaro hamkorlikni kengaytirish bilan bog'liq. Ushbu chora-tadbirlar auditorlik xizmatlari sifatini oshirish, investorlarning ishonchini oshirish va mamlakatda barqaror iqtisodiy o'sish uchun zamin yaratadi.

O'zbekistonda auditorlik xizmatlari sifatini oshirish masalasi bo'yicha tadqiqotlar asosan xalqaro standartlarni joriy etish, sifat nazoratini tashkil qilish, auditorlarning kasbiy malakasini oshirish va auditorlik xizmatlarini institutsional rivojlantirish masalalariga qaratilganini ko'rsatadi. Biroq mavjud tadqiqotlarda auditorlik xizmatlari sifatini miqdoriy baholashning yagona integral modeli, sifat ko'rsatkichlarini raqamli texnologiyalar asosida monitoring qilish va mijozlar uchun yaratilgan iqtisodiy qiymatni kompleks baholash masalalari yetarlicha tizimlashtirilmagan.

Shu sababli, mazkur yo'nalishdagi keyingi tadqiqotlar uchun "auditorlik xizmatlari sifati — sifat nazorati — professional salohiyat — raqamlashtirish — mijoz qoniqishi — iqtisodiy samaradorlik" o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikka asoslangan kompleks konseptual modelni ishlab chiqish ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Chinberdiyev P. L. Theoretical foundations of digitalization of accounting and auditing in Uzbekistan // American Academic Publishers. – 2025. – Vol.5, № 4.
2. Auditorlik faoliyati sohasi va "Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi Qonun mazmun mohiyati haqida. O'zbekiston Respublikasi Iqtisodiyot va moliya vazirligi Buxgalteriya hisobi va audit uslubiyoti boshqarmasi boshlig'i Ph.D., O.O.Barakayev Toshkent - 20253.
3. OECD. Rivojlanayotgan mamlakatlarda audit va me'yoriy-huquqiy baza sifatini oshirish. – 2021.
4. O'zbekiston Respublikasi Hisob palatasi. 2023 yilgi hisobotlar. – URL: <https://ach.gov.uz> (data o'rnatilgan: 05.06.2025).

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Davlat nazorati tizimida strategik va axborot-texnologik auditni joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF– 100-son farmoni, 10-iyul 2024-yil. – URL: <https://lex.uz> (data obrazeniya: 05.06.2025).

6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Yuridik shaxslarning ayrim toifalarini majburiy audit qilish to'g'risida"gi 160-son qarori, 31-mart 2022-yil. – URL: <https://lex.uz> (data obrazeniya: 05.06.2025).

7. O'zbekiston Respublikasining "Auditorlik faoliyati to'g'risida"gi Qonuni (2021-yil tahririda). – URL: <https://lex.uz> (data obrazeniya: 05.06.2025).

8. O'zbekiston auditorlar uyushmasi. 2024-yil statistikasi va tahlillari. – URL: <https://audit.uz> (data obrazeniya: 05.06.2025).

**“O‘ZBEKISTON – 2030” STRATEGIYASI DOIRASIDA HUDUDLAR
IQTISODIY SALOHİYATINI OSHIRISHNING USTUVOR YO‘NALISHLARI**

Soxibjonova Sug‘diyona Soxibjon qizi

Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi “Iqtisodiyot va boshqaruv” kafedrası assistenti

E-mail: sugdiyonasoxibjonova26@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-5812-0446>

Annotatsiya

Mazkur maqolada “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida mamlakat hududlarining iqtisodiy salohiyatini oshirishning ustuvor yo‘nalishlari tadqiq etilgan. Hududlarning yalpi hududiy mahsuloti, asosiy kapitalga investitsiyalar, sanoat ishlab chiqarishi hamda eksport ko‘rsatkichlari o‘zaro bog‘liqlikda tahlil qilingan. Tadqiqotda hududlar iqtisodiy rivojlanishidagi mavjud tafovutlar, investitsiya va ishlab chiqarish salohiyatidan foydalanish darajasi hamda eksport imkoniyatlari statistik ma’lumotlar asosida baholangan. Olingan natijalar hududlarning iqtisodiy salohiyatini bir xil yondashuv asosida emas, balki ularning tabiiy-resurs, ishlab chiqarish, mehnat, infratuzilmaviy va investitsion imkoniyatlaridan kelib chiqib rivojlantirish zarurligini ko‘rsatadi. Tadqiqot yakunida hududiy investitsiya siyosatini takomillashtirish, sanoat kooperatsiyasini kengaytirish, yuqori qo‘shilgan qiymatli ishlab chiqarishlarni rivojlantirish, eksport geografiyasini kengaytirish va hududlar o‘rtasidagi iqtisodiy tafovutlarni qisqartirishga qaratilgan takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar: “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi, hududiy iqtisodiyot, iqtisodiy salohiyat, yalpi hududiy mahsulot, investitsiyalar, sanoat, eksport, hududiy rivojlanish, iqtisodiy tafovutlar, investitsion jozibadorlik.

**ПРИОРИТЕТНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО
ПОТЕНЦИАЛА РЕГИОНОВ В РАМКАХ СТРАТЕГИИ
«УЗБЕКИСТАН – 2030»**

Сохибжонова Сугдиёна Сохибжон кизи

Ассистент кафедры «Экономика и управление» Академии труда и социальных отношений

Аннотация

В данной статье исследованы приоритетные направления повышения экономического потенциала регионов страны в рамках Стратегии «Узбекистан – 2030». Проанализированы во взаимосвязи показатели валового регионального продукта, инвестиций в основной капитал, промышленного производства и экспорта регионов. В исследовании на основе статистических данных оценены существующие различия в экономическом развитии регионов, уровень

использования инвестиционного и производственного потенциала, а также экспортные возможности. Полученные результаты показывают необходимость развития экономического потенциала регионов не на основе единого подхода, а с учетом их природно-ресурсных, производственных, трудовых, инфраструктурных и инвестиционных возможностей. В заключение разработаны предложения, направленные на совершенствование региональной инвестиционной политики, расширение промышленной кооперации, развитие производств с высокой добавленной стоимостью, расширение географии экспорта и сокращение экономических различий между регионами.

Ключевые слова: Стратегия «Узбекистан – 2030», региональная экономика, экономический потенциал, валовой региональный продукт, инвестиции, промышленность, экспорт, региональное развитие, экономические различия, инвестиционная привлекательность.

PRIORITY DIRECTIONS FOR ENHANCING THE ECONOMIC POTENTIAL OF REGIONS WITHIN THE FRAMEWORK OF THE “UZBEKISTAN – 2030” STRATEGY

Soxibjonova Sug‘diyona Soxibjon qizi

Assistant at the Department of Economics and Management, Academy of Labor and Social Relations

Abstract

This article examines the priority directions for enhancing the economic potential of the country's regions within the framework of the “Uzbekistan – 2030” Strategy. The gross regional product, investment in fixed capital, industrial production, and export indicators of the regions are analyzed in an interconnected manner. Based on statistical data, the study assesses existing disparities in regional economic development, the level of utilization of investment and production potential, and export opportunities. The findings demonstrate the need to develop the economic potential of regions not through a uniform approach, but by taking into account their natural-resource, production, labor, infrastructure, and investment capacities. The study concludes with proposals aimed at improving regional investment policy, expanding industrial cooperation, developing high-value-added production, diversifying export destinations, and reducing economic disparities among regions.

Keywords: “Uzbekistan – 2030” Strategy, regional economy, economic potential, gross regional product, investments, industry, exports, regional development, economic disparities, investment attractiveness.

Kirish

Mamlakat iqtisodiyotining uzoq muddatli rivojlanishi hududlarning mavjud imkoniyatlaridan qay darajada samarali foydalanilishiga bevosita bog‘liq. Iqtisodiy

o'sishning milliy miqyosdagi yuqori sur'atlari hududlar kesimida bir xil natijani anglatmaydi. Ayrim hududlarda ishlab chiqarish va investitsiya faolligi yuqori bo'lsa, boshqalarida mavjud tabiiy, mehnat va infratuzilmaviy resurslardan foydalanish darajasi nisbatan past bo'lishi mumkin. Shu sababli zamonaviy hududiy siyosatda asosiy e'tibor faqat iqtisodiy ko'rsatkichlarni oshirishga emas, balki har bir hududning o'ziga xos imkoniyatlarini iqtisodiy qiymatga aylantirish masalasiga qaratilmoqda.

Hududlar o'rtasidagi iqtisodiy tafovutlarning uzoq vaqt saqlanib qolishi mamlakatning umumiy rivojlanish salohiyatiga ham ta'sir ko'rsatadi. Chunki iqtisodiy faollikning ayrim hududlarda haddan tashqari jamlanishi ishlab chiqarish omillarining notekis taqsimlanishiga, investitsiya oqimlarining konsentratsiyalashuviga va hududlarning rivojlanish imkoniyatlaridan to'liq foydalanilmasligiga olib kelishi mumkin. Jahon banki tadqiqotlarida ham hududlar o'rtasidagi unumdorlik va daromad tafovutlari mamlakatlarning umumiy iqtisodiy rivojlanishiga ta'sir qiluvchi muhim omillardan biri sifatida baholanadi.

Shu jihatdan O'zbekistonda amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning hududiy jihati alohida ahamiyat kasb etadi. Mamlakatda iqtisodiyotni liberallashtirish, investitsiya muhitini yaxshilash, sanoatni modernizatsiya qilish, tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash va eksport imkoniyatlarini kengaytirish bilan bir qatorda hududlarning iqtisodiy salohiyatini ro'yobga chiqarishga qaratilgan chora-tadbirlar ham kuchayib bormoqda.

Bu jarayonda "O'zbekiston – 2030" strategiyasi alohida o'rin egallaydi. Strategiyaning uzoq muddatga mo'ljallanganligi mamlakat taraqqiyotining alohida tarmoqlarini emas, balki iqtisodiy, ijtimoiy va hududiy rivojlanishni o'zaro bog'liq holda ko'rib chiqish imkonini beradi. Strategiya doirasida iqtisodiy o'sishni ta'minlash, investitsiyalarni kengaytirish, ishlab chiqarish va xizmatlar sohasini rivojlantirish, aholi farovonligini oshirish hamda hududlarning mavjud imkoniyatlaridan samarali foydalanish bilan bog'liq vazifalar muhim o'rin tutadi.

Strategiyaning hududiy jihatdan ahamiyati shundaki, mamlakatning barcha hududlari bir xil iqtisodiy tuzilishga ega emas. Masalan, ayrim hududlarda sanoat va mineral-xomashyo bazasi asosiy iqtisodiy tayanch bo'lsa, boshqa hududlarda qishloq xo'jaligi, turizm, xizmatlar, mehnat resurslari yoki transport-logistika imkoniyatlari rivojlanishning asosiy manbai bo'lishi mumkin. Demak, hududiy siyosatning samaradorligi ko'p jihatdan mavjud resurslarni aniqlash, ularning iqtisodiy qiymatini oshirish va hududning ichki ixtisoslashuviga mos rivojlanish mexanizmini tanlashga bog'liq.

"O'zbekiston – 2030" strategiyasi aynan shunday uzoq muddatli yondashuv uchun institutsional asos yaratadi. Strategiyaning amalga oshirilishi hududlarda investitsiya faolligini oshirish, yangi ishlab chiqarish quvvatlarini yaratish, mavjud sanoat bazasini modernizatsiya qilish va mahalliy mahsulotlarning tashqi bozorlardagi ishtirokini kengaytirish bilan chambarchas bog'liq. Shu sababli hududiy iqtisodiy salohiyatni baholashda YaHM hajmi bilan chegaralanib qolmasdan, investitsiya, sanoat va eksport ko'rsatkichlarini birgalikda ko'rib chiqish zarur.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi

Hududiy rivojlanish bo'yicha xalqaro tadqiqotlarda so'nggi yillarda hududlarga bir xil siyosiy va iqtisodiy vositalarni qo'llashdan ko'ra, ularning ichki imkoniyatlari va rivojlanish sharoitlarini hisobga olishga asoslangan qarashlar kuchaymoqda. OECDning hududiy siyosatga bag'ishlangan so'nggi tadqiqotlarida hududlar o'rtasidagi iqtisodiy tafovutlar uzoq muddat davom etishi mumkinligi, shu sababli milliy darajadagi umumiy iqtisodiy siyosatni hududiy xususiyatlarni hisobga oluvchi choralar bilan to'ldirish zarurligi ta'kidlanadi. OECD bunday siyosatda mahalliy aktivlardan foydalanish, hududning iqtisodiy ixtisoslashuvi, inson kapitali, infratuzilma va mahalliy boshqaruv imkoniyatlarini o'zaro bog'lashga e'tibor qaratadi.

Mazkur ilmiy qarashlarning amaliy ifodasini Polshaning Milliy hududiy rivojlanish strategiyasi – 2030 tajribasida ko'rish mumkin. Polsha strategiyasida hududiy siyosatning asosiy maqsadi mamlakatning turli qismlari o'rtasidagi rivojlanish tafovutlarini kamaytirish bilan cheklanmaydi. Hududlarning ichki salohiyati va ixtisoslashuvini iqtisodiy o'sish manbaiga aylantirish ham strategiyaning muhim tarkibiy qismi sifatida belgilangan. Hujjatda hududiy raqobatbardoshlikni mustahkamlash, iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan barqaror rivojlanishni ta'minlash hamda hududlarga yo'naltirilgan siyosatni boshqarish sifatini oshirish o'zaro bog'langan vazifalar sifatida qaraladi.

Polsha tajribasining O'zbekiston uchun qiziqarli tomoni shundaki, hududiy rivojlanish faqat markazdan ajratiladigan moliyaviy resurslar hajmini ko'paytirish orqali tushuntirilmaydi. Hududning o'ziga xos iqtisodiy ixtisoslashuvi va mavjud resurslari rivojlanish siyosatining boshlang'ich nuqtasi sifatida qaraladi. Bu jihat O'zbekiston hududlari uchun ham dolzarb: bir xil mexanizmni barcha viloyatlarga qo'llash o'rniga ularning iqtisodiy tuzilmasidan kelib chiqadigan o'sish manbalarini aniqlash zarur.

Qozog'istonning 2025–2030-yillarga mo'ljallangan Hududiy rivojlanish konsepsiyasi ham mazkur masalaga yaqin yondashuvni namoyon etadi. Hujjatda hududlar o'rtasidagi ijtimoiy-iqtisodiy farqlar mavjudligi e'tirof etilib, hududlarning iqtisodiy salohiyatini ochish, infratuzilmaviy sharoitlarni yaxshilash va iqtisodiy faollikni muvozanatlashtirish asosiy vazifalar bilan bog'langan. Konsepsiyada hududiy siyosat uchta yirik yo'nalish — bazaviy infratuzilmani rivojlantirish, hududlarning iqtisodiy rivojlanishini ta'minlash va hududiy siyosatni amalga oshirish mexanizmlarini takomillashtirish bilan bog'langan.

Qozog'iston tajribasida e'tiborga molik jihatlardan biri hududlarni geografik joylashuvi, iqtisodiy ixtisoslashuvi va bozor aloqalariga qarab farqlashdir. Konsepsiyada sanoat, agro-sanoat, transport-logistika va turizm kabi yo'nalishlar hududlarning iqtisodiy salohiyatini ro'yobga chiqarishning muhim manbalari sifatida qaraladi. Bu O'zbekiston uchun ham amaliy ahamiyatga ega, chunki mamlakat hududlarining iqtisodiy tarkibi va ishlab chiqarish imkoniyatlari bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi.

Janubiy Koreyaning hududiy rivojlanish siyosatida esa iqtisodiy o'sish markazlarini shakllantirish, hududlarni o'zaro bog'lash va iqtisodiy faoliyatni metropolitan markazlardan tashqarida ham kuchaytirishga urg'u beriladi. Koreyaning mega-hududiy strategiyasida iqtisodiyot, yashash muhiti hamda boshqaruv va moliyalashtirish yo'nalishlari birlashtirilib, hududiy iqtisodiy zonalarini shakllantirishga e'tibor qaratilgan.

Uchala tajribani birlashtiruvchi jihat hududlarni faqat mavjud iqtisodiy ko'rsatkichlari bo'yicha baholash emas, balki ularning kelgusidagi rivojlanish imkoniyatlarini aniqlashga intilishdir. Polshada bu vazifa hududlarning ichki salohiyati va ixtisoslashuvini kuchaytirish orqali, Qozog'istonda hududiy farqlarni kamaytirish va infratuzilma hamda iqtisodiy faollikni uyg'unlashtirish orqali, Koreyada esa iqtisodiy markazlar va hududlararo aloqalarni kuchaytirish orqali amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston sharoitida mazkur tajribalarni to'g'ridan-to'g'ri ko'chirish emas, balki ularning umumiy iqtisodiy mazmunidan foydalanish maqsadga muvofiq. Chunki O'zbekiston hududlarining tabiiy resurslari, aholi zichligi, sanoat tarkibi, transport imkoniyatlari va tashqi bozorga chiqish sharoitlari turlicha. Shu sababli hududiy iqtisodiy siyosatning samarali modeli hududlar o'rtasidagi farqlarni hisobga olgan holda investitsiya, ishlab chiqarish, infratuzilma va eksport imkoniyatlarini bir-biriga bog'lay olishi kerak.

Mavjud tadqiqotlarda hududiy tafovutlar va hududiy siyosatning alohida jihatlari yetarlicha o'rganilgan bo'lsa-da, O'zbekiston sharoitida YaHM, investitsiya, sanoat va eksport ko'rsatkichlarini yagona tizim sifatida ko'rib, hududlarning iqtisodiy salohiyatini "O'zbekiston – 2030" strategiyasi maqsadlari bilan bog'liq holda baholash masalasi yanada chuqurroq tadqiq etishni talab qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotning metodologik asosini hududiy iqtisodiy rivojlanishni kompleks baholash tamoyili tashkil etadi. Tadqiqotda O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi tomonidan shakllantirilgan hududiy statistik ma'lumotlardan, jumladan, YaHM, asosiy kapitalga investitsiyalar, sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish va eksport ko'rsatkichlaridan foydalanildi. Mazkur ko'rsatkichlarning tanlanishi hudud iqtisodiyotining hajmi, kapital bilan ta'minlanishi, ishlab chiqarish bazasi va tashqi bozordagi faolligini birgalikda ifodalash imkoniyati bilan izohlanadi.

Statistik ma'lumotlarni qayta ishlash jarayonida dinamik, qiyosiy va strukturaviy tahlil usullaridan foydalanilib, ko'rsatkichlarning yillar va hududlar bo'yicha o'zgarishlari taqqoslandi. 2021–2025-yillardagi investitsiya dinamikasi hududiy iqtisodiyotga kapital kirib kelishining umumiy tendensiyasini aniqlash uchun, 2025-yil hududlar kesimidagi ko'rsatkichlar esa hududlarning bir-biridan farq qiluvchi iqtisodiy imkoniyatlarini aniqlash uchun asos qilib olindi.

Tahlil davomida YaHM hudud iqtisodiy faoliyatining umumiy natijasini, investitsiyalar kelgusidagi ishlab chiqarish imkoniyatlarini shakllantiruvchi omilni,

sanoat ishlab chiqarishi mavjud resurslarni real iqtisodiy mahsulotga aylantirish darajasini, eksport esa yaratilgan mahsulotning tashqi bozordagi raqobatbardoshligini ifodalovchi ko'rsatkich sifatida talqin qilindi. Ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'liqlik iqtisodiy mazmun nuqtayi nazaridan tahlil qilinib, investitsiyalar o'sishi sanoat ishlab chiqarishi va eksportning avtomatik ravishda o'sishiga olib keladi degan qat'iy sababiy xulosa chiqarilmadi; bunda hududning ishlab chiqarish tarkibi, logistika imkoniyatlari, mahsulot turi, ichki talab va tashqi bozor sharoitlari ham hisobga olindi. Xorijiy tajribani o'rganishda qiyosiy tahlil va hujjatlarni mazmuniy tahlil qilish usullaridan foydalanildi. Polsha, Qozog'iston va Janubiy Koreyaning hududiy rivojlanish strategiyalarida belgilangan maqsadlar, hududiy ixtisoslashuv, infratuzilma, investitsiya va iqtisodiy faollikni rag'batlantirish mexanizmlari O'zbekiston sharoiti bilan taqqoslandi. Shu asosda hududlarning iqtisodiy salohiyatini oshirish bo'yicha xulosalar statistik ma'lumotlar va xalqaro tajribaning umumiy jihatlarini uyg'unlashtirish orqali shakllantirildi.

Tahlil va natijalar

"O'zbekiston – 2030" strategiyasida hududiy rivojlanishning iqtisodiy asoslarini mustahkamlash, mavjud resurslardan samarali foydalanish, investitsiyalarni hududlarga jalb etish, sanoat ishlab chiqarishini kengaytirish va tashqi bozorlardagi ishtirokni kuchaytirish bilan bog'liq vazifalarga alohida e'tibor qaratilgan. Mazkur maqsadlarning amaliy natijasini hududlarning iqtisodiy ko'rsatkichlari dinamikasi orqali baholash mumkin. Shu nuqtayi nazardan YaHM, asosiy kapitalga investitsiyalar, sanoat ishlab chiqarishi va eksport hajmi hududiy iqtisodiy salohiyatni tavsiflovchi asosiy mezonlar sifatida tanlandi.

2025-yilda O'zbekiston iqtisodiyotining umumiy hajmi 1 849,7 trln so'mni tashkil etgan bo'lsa, uning hududlar bo'yicha shakllanishida sezilarli farqlar kuzatilgan. Hududiy iqtisodiy faollikning bunday tafovutlari ishlab chiqarish tarkibi, xizmatlar sohasi, sanoat bazasi, investitsion imkoniyatlar va geografik joylashuv kabi omillar bilan bog'liq.

Hududiy iqtisodiyot hajmini ifodalovchi ma'lumotlar Toshkent shahrining mamlakat iqtisodiy makonidagi o'rnini yaqqol namoyon qiladi. 2025-yilda poytaxt shahrida yaratilgan YaHM 367,2 trln so'mga yetgan. Mazkur ko'rsatkich Sirdaryo viloyatidagi 35,8 trln so'mlik hajmdan qariyb 10,3 barobar ko'p. Toshkent viloyati va Navoiy viloyatlarida ham YaHM hajmi yuqori bo'lib, mos ravishda 180,2 trln va 168,0 trln so'mni tashkil etgan.

Samarqand, Farg'ona va Andijon viloyatlarining ko'rsatkichlari ham mamlakat hududiy iqtisodiyotida salmoqli o'rin tutadi. Mazkur hududlarda YaHM mos ravishda 121,5 trln, 111,3 trln va 107,7 trln so'mga teng bo'lgan. Ushbu holat yirik sanoat markazlari, aholisi zich hududlar va xizmatlar sektori rivojlangan hududlarda iqtisodiy qiymat yaratish imkoniyatlari kengroq ekanligini anglatadi.

1-jadval

2025-yilda O‘zbekiston Respublikasi hududlarining yalpi hududiy mahsuloti¹⁶

Hudud	YaHM, mlrd so‘m	O‘shish sur‘ati, %
Toshkent shahri	367 222,3	111,3
Toshkent viloyati	180 177,4	107,2
Navoiy viloyati	167 964,6	107,7
Samarqand viloyati	121 489,5	108,0
Farg‘ona viloyati	111 305,3	108,1
Andijon viloyati	107 717,6	106,8
Qashqadaryo viloyati	98 783,4	106,8
Buxoro viloyati	86 608,1	107,2
Namangan viloyati	85 419,0	108,2
Surxondaryo viloyati	66 186,5	106,6
Xorazm viloyati	62 987,5	107,9
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	54 076,9	107,2
Jizzax viloyati	52 956,7	108,2
Sirdaryo viloyati	35 794,4	109,8

YaHM hajmi bilan bir qatorda uning o‘shish sur‘atlarini ham hisobga olish hududiy rivojlanishning dinamik jihatlarini aniqlash imkonini beradi. Toshkent shahrida 11,3 foizlik o‘shish qayd etilgan. Sirdaryo viloyatida 9,8 foiz, Namangan va Jizzax viloyatlarida esa 8,2 foizlik o‘shish kuzatilgan. Demak, iqtisodiy hajmi kichik bo‘lgan hududlarda ham yuqori o‘shish sur‘atlarini ta‘minlash imkoniyati mavjud. Bunday natija hududiy siyosatda nafaqat iqtisodiyotning mavjud ko‘lamini, balki uning rivojlanish tezligini ham inobatga olish lozimligini anglatadi.

Hududiy o‘shishning kelgusidagi imkoniyatlarini belgilovchi asosiy omillardan biri investitsiya jarayonlaridir. Yangi kapitalning iqtisodiyotga kirib kelishi ishlab chiqarish quvvatlarini yangilash, texnologik bazani takomillashtirish, infratuzilmaviy obyektlarni rivojlantirish va tadbirkorlik faoliyatini kengaytirishga xizmat qiladi. O‘zbekistonda asosiy kapitalga o‘zlashtirilgan investitsiyalar hajmi 2021–2025-yillarda sezilarli ravishda oshgan.

Besh yillik davrda asosiy kapitalga yo‘naltirilgan mablag‘lar 239,6 trln so‘mdan 603,6 trln so‘mgacha ko‘paygan. Ya’ni 2025-yilga kelib investitsiyalar hajmi 2021-yilga nisbatan qariyb 2,5 barobarga oshgan. Eng jadal o‘shish 2023–2024-yillarda kuzatilib, bir yil ichida investitsiyalar 42,5 foizga ko‘paygan. 2025-yilda o‘shish sur‘ati

¹⁶ O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

18,9 foizni tashkil etgan bo'lsa-da, mutlaq qiymat jihatidan butun davr uchun eng yuqori natija qayd etilgan.

2-jadval

O'zbekistonda asosiy kapitalga o'zlashtirilgan investitsiyalar dinamikasi¹⁷

Yil	Investitsiyalar hajmi, mlrd so'm	Oldingi yilga nisbatan o'zgarish
2021	239 552,6	—
2022	266 240,0	+11,1%
2023	356 071,4	+33,7%
2024	507 490,2	+42,5%
2025	603 558,8	+18,9%

Investitsiyalarning bunday o'sishi mamlakatda ishlab chiqarish va infratuzilmaviy loyihalarning kengayib borayotganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, kapital oqimlarining hududlar bo'yicha qanday taqsimlanayotgani masalasi ham muhimdir. Chunki investitsiyalarning umumiy hajmi oshishi bilan bir qatorda ularning hududiy konsentratsiyasi ham iqtisodiy rivojlanishdagi farqlarga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

2025-yilning yanvar–sentabr oylaridagi ko'rsatkichlar hududlar o'rtasidagi investitsiya faolligi tafovutlarini yanada aniqroq ko'rsatadi.

Toshkent shahri va Toshkent viloyati investitsiyalarni jalb qilish bo'yicha yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'lib, ularning jami hajmi 135,4 trln so'mni tashkil qilgan. Bunga ushbu hududlarda yirik biznes subyektlarining ko'pligi, transport va logistika imkoniyatlarining rivojlanganligi, iste'mol bozori hajmining kattaligi hamda mavjud ishlab chiqarish infratuzilmasi ta'sir ko'rsatadi.

Namangan viloyatida 51,4 trln so'mlik investitsiyaning o'zlashtirilishi ham e'tiborga loyiq. Mazkur ko'rsatkich hududda yangi loyihalarni amalga oshirish va ishlab chiqarish bazasini kengaytirish jarayonlari faollashayotganini ko'rsatadi. Navoiy, Buxoro va Qashqadaryo viloyatlarida ham investitsiya hajmi nisbatan yuqori bo'lib, bu hududlarning sanoat, tabiiy resurs va ishlab chiqarish imkoniyatlari bilan izohlanadi. Sirdaryo, Surxondaryo, Xorazm va Qoraqalpog'iston Respublikasida investitsiya hajmining pastroq shakllangani esa hududiy investitsiya siyosatini yanada differensiallashtirish zarurligini ko'rsatadi. Bunday hududlarda investorlar uchun infratuzilmaviy sharoitlarni yaxshilash, mavjud iqtisodiy resurslardan foydalanishga yo'naltirilgan loyihalarni ishlab chiqish va yangi ishlab chiqarish zanjirlarini tashkil etish muhim ahamiyatga ega.

¹⁷ O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi, SIAT ma'lumotlar bazasi.

3-jadval

2025-yil yanvar–sentabr oylarida hududlar kesimida asosiy kapitalga investitsiyalar¹⁸

<i>Hudud</i>	<i>Investitsiyalar, trln so‘m</i>
Toshkent shahri	71,8
Toshkent viloyati	63,6
Namangan viloyati	51,4
Navoiy viloyati	32,7
Buxoro viloyati	29,1
Qashqadaryo viloyati	28,9
Samarqand viloyati	28,3
Andijon viloyati	26,6
Farg‘ona viloyati	25,7
Jizzax viloyati	18,7
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	17,6
Xorazm viloyati	17,2
Surxondaryo viloyati	17,1
Sirdaryo viloyati	14,2

Investitsiyalarning iqtisodiy natijasi, avvalo, ishlab chiqarish hajmining kengayishi orqali namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan sanoat ishlab chiqarishi hududlarning mavjud imkoniyatlarini real iqtisodiy natijaga aylantirish darajasini baholashda muhim ko‘rsatkich hisoblanadi.

Sanoat ishlab chiqarishining hududiy tarkibida Toshkent shahri, Navoiy va Toshkent viloyatlarining ulushi katta. Poytaxt shahrida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish 207,3 trln so‘mni tashkil etgan. Navoiy viloyatida 195,2 trln so‘mlik, Toshkent viloyatida esa 170,3 trln so‘mlik mahsulot ishlab chiqarilgan.

Navoiy viloyatining mazkur ko‘rsatkichida tog‘-kon, metallurgiya va mineral resurslarga asoslangan yirik ishlab chiqarish korxonalarining hissasi katta. Toshkent shahri va Toshkent viloyatida esa ishlab chiqarish yo‘nalishlarining nisbatan xilma-xilligi sanoat hajmining shakllanishiga ta’sir qilmoqda. Andijon viloyatidagi 107,9 trln so‘mlik natija ham hududning muhim sanoat markazlaridan biri ekanligini ko‘rsatadi. Sanoat hajmining pastroq ko‘rsatkichlari Surxondaryo, Sirdaryo va Qoraqalpog‘iston Respublikasida kuzatilgan. Mazkur holat ushbu hududlarda mahalliy xomashyoni qayta ishlash darajasini oshirish, yangi sanoat korxonalarini tashkil etish va ishlab chiqarishni texnologik jihatdan yangilash imkoniyatlaridan foydalanish zarurligini ko‘rsatadi.

¹⁸ O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi.

4-jadval

2025-yilda hududlar kesimida sanoat mahsulotlari ishlab chiqarish¹⁹

Hudud	Sanoat mahsuloti, trln so‘m
Toshkent shahri	207,3
Navoiy viloyati	195,2
Toshkent viloyati	170,3
Andijon viloyati	107,9
Farg‘ona viloyati	59,4
Samarqand viloyati	57,8
Buxoro viloyati	53,5
Qashqadaryo viloyati	47,8
Namangan viloyati	40,1
Jizzax viloyati	35,3
Xorazm viloyati	34,3
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	29,1
Sirdaryo viloyati	26,3
Surxondaryo viloyati	18,8

Hududlarning iqtisodiy qudratini tashqi bozorlarga chiqish imkoniyatisiz to‘liq baholab bo‘lmaydi. Eksport hajmi hududda yaratilgan mahsulotlarning xalqaro bozorlarda talabga ega ekanligi va mahalliy ishlab chiqaruvchilarning tashqi iqtisodiy aloqalarga qanchalik faol integratsiyalashganini aks ettiradi.

Eksport geografiyasida Toshkent shahri alohida o‘rin egallaydi. 2025-yilda poytaxtning eksport hajmi 6,6 mlrd AQSH dollariga yetgan. Toshkent viloyatida ushbu ko‘rsatkich 2,2 mlrd dollar, Navoiy viloyatida 1,4 mlrd dollar, Andijon viloyatida 1,3 mlrd dollar va Samarqand viloyatida 1,2 mlrd dollarni tashkil qilgan.

Yuqori eksport ko‘rsatkichiga ega hududlarning aksariyatida sanoat ishlab chiqarishi ham rivojlangan. Bu esa ishlab chiqarish quvvati, qayta ishlash darajasi va eksport o‘rtasida muayyan bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, sanoat hajmi yuqori bo‘lgan hududlarda eksportning ham avtomatik ravishda yuqori bo‘lishi shart emas. Bunda ichki talab, mahsulot tarkibi, xalqaro standartlarga moslik, logistika va tashqi bozorlarga kirish imkoniyatlari kabi omillar ham muhim rol o‘ynaydi.

Eksport ko‘rsatkichlari pastroq bo‘lgan hududlarda mahalliy ishlab chiqaruvchilarning tashqi bozorlarga chiqishini qo‘llab-quvvatlash, eksport infratuzilmasini yaxshilash, mahsulotlarni sertifikatlashtirish imkoniyatlarini kengaytirish va tayyor mahsulot ishlab chiqarishni rag‘batlantirish zarur. Bu hududiy iqtisodiy faollikni faqat ichki talab hisobiga emas, balki xalqaro bozorlar orqali ham kengaytirish imkonini beradi.

¹⁹ O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

5-jadval

2025-yilda hududlar kesimida eksport hajmi²⁰

<i>Hudud</i>	<i>Eksport, mlrd AQSH dollari</i>
Toshkent shahri	6,6
Toshkent viloyati	2,2
Navoiy viloyati	1,4
Andijon viloyati	1,3
Samarqand viloyati	1,2
Farg‘ona viloyati	1,1
Namangan viloyati	0,723
Qashqadaryo viloyati	0,514
Surxondaryo viloyati	0,508
Xorazm viloyati	0,436
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	0,435
Buxoro viloyati	0,414
Sirdaryo viloyati	0,283
Jizzax viloyati	0,272

Yuqoridagi ko‘rsatkichlarni o‘zaro bog‘liq holda baholash hududiy iqtisodiy salohiyatning ko‘p tarkibli xususiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi. Toshkent shahrida YaHM, investitsiyalar, sanoat va eksportning bir vaqtning o‘zida yuqori bo‘lishi iqtisodiy faoliyatning keng diversifikatsiyalanganligini bildiradi. Navoiy viloyatida esa sanoat va eksportning yuqori darajasi, avvalo, resurs va sanoat salohiyatining kuchliligi bilan izohlanadi. Toshkent viloyatida yuqori YaHM, katta investitsiya oqimi, sanoat ishlab chiqarishi va eksport hajmining uyg‘unlashuvi hududning iqtisodiy bazasi kengligini ko‘rsatadi.

Boshqa hududlarda esa iqtisodiy salohiyatni ro‘yobga chiqarish uchun o‘ziga xos yondashuv talab etiladi. Masalan, investitsiya oqimi nisbatan past hududlarda investorlar uchun infratuzilmaviy sharoitlarni yaxshilash muhim bo‘lsa, xomashyo resurslari mavjud hududlarda ularni chuqur qayta ishlashga qaratilgan loyihalarni ko‘paytirish maqsadga muvofiq. Qishloq xo‘jaligiga ixtisoslashgan hududlarda qayta ishlash sanoati va agroeksportni rivojlantirish, transport imkoniyatlari yuqori hududlarda esa logistika va eksport xizmatlarini kengaytirish qo‘shimcha iqtisodiy imkoniyatlar yaratadi.

Shu asosda hududiy rivojlanish siyosatini “investitsiya – ishlab chiqarish – qayta ishlash – eksport – daromad – qayta investitsiya” uzviyligi asosida tashkil etish mumkin. Bunday yondashuv investitsiya mablag‘larini shunchaki o‘zlashtirish bilan

²⁰ O‘zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo‘mitasi ma’lumotlari asosida muallif tomonidan tuzildi.

cheklanib qolmasdan, ularni yangi iqtisodiy qiymat yaratadigan loyihalarga yo'naltirish imkonini beradi.

Tahlillar 2021–2025-yillarda O'zbekiston iqtisodiyotida investitsion faollik kuchayganini, hududlarda ishlab chiqarish imkoniyatlari kengayayotganini va tashqi iqtisodiy faoliyatning hajmi ortib borayotganini ko'rsatadi. Shu bilan birga, hududlar o'rtasidagi tafovutlarning saqlanib qolishi iqtisodiy siyosatni hududlarning real imkoniyatlari va ixtisoslashuviga moslashtirish zarurligini ko'rsatmoqda.

Xulosa va takliflar

O'tkazilgan tahlil "O'zbekiston – 2030" strategiyasini amalga oshirish sharoitida hududlarning iqtisodiy salohiyatini oshirish masalasi mamlakat iqtisodiy siyosatining muhim tarkibiy qismi ekanligini ko'rsatadi. Hududlar bo'yicha YaHM, investitsiyalar, sanoat ishlab chiqarishi va eksport hajmlarida sezilarli farqlarning mavjudligi mamlakatda iqtisodiy imkoniyatlarning hududiy jihatdan bir xil shakllanmaganini ko'rsatmoqda. Shu bilan birga, iqtisodiy ko'lami nisbatan kichik bo'lgan ayrim hududlarda yuqori o'sish sur'atlarining kuzatilishi ularning kelgusida rivojlanish uchun yetarlicha ichki imkoniyatlarga ega ekanligini anglatadi. Demak, hududiy siyosatda faqat mavjud iqtisodiy hajmga emas, balki o'sish uchun foydalanilmagan imkoniyatlarga ham e'tibor qaratish lozim.

2021–2025-yillarda asosiy kapitalga investitsiyalar hajmining sezilarli darajada oshgani hududiy iqtisodiy faollikni kuchaytirish uchun moliyaviy imkoniyatlar kengayayotganini ko'rsatadi. Biroq investitsiyalarning o'sishi barcha hududlarda bir xil darajada kuzatilmayotgani ularni hududlarning iqtisodiy xususiyatlari va mavjud salohiyatiga mos ravishda yo'naltirish zaruratini yuzaga keltiradi. Ayniqsa, investitsiya hajmi nisbatan past hududlarda infratuzilma, logistika, muhandislik tarmoqlari va tadbirkorlik muhiti bilan bog'liq cheklovlarni kamaytirish muhim. Investitsiyaning o'zi yakuniy maqsad sifatida emas, balki yangi ishlab chiqarish quvvatlari, yuqori qo'shilgan qiymat, bandlik va eksportni shakllantiruvchi vosita sifatida qaralishi kerak.

Hududiy iqtisodiy salohiyatni oshirishda sanoatni rivojlantirish bilan bir qatorda mahalliy xomashyoni chuqur qayta ishlashga o'tish alohida ahamiyatga ega. Resursga ega hududlarda xomashyoni tayyor yoki yarim tayyor mahsulotga aylantirish imkoniyatlarini kengaytirish, qishloq xo'jaligiga ixtisoslashgan hududlarda qayta ishlash va agroeksport zanjirlarini rivojlantirish, transport imkoniyatlari yuqori hududlarda esa logistika xizmatlarini kengaytirish hududlarning iqtisodiy qiymat yaratish imkoniyatini oshirishi mumkin. Bunda hududiy ixtisoslashuvni saqlagan holda turdosh tarmoqlar o'rtasidagi kooperatsiyani kuchaytirish iqtisodiy samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Eksport ko'rsatkichlaridagi farqlar ham hududlarning ishlab chiqarish imkoniyatlari bilan tashqi bozorlarga chiqish qobiliyati o'rtasida doimo to'g'ridan-to'g'ri bog'liqlik mavjud emasligini ko'rsatadi. Shu sababli eksportni kengaytirish siyosati ishlab chiqarish hajmini oshirish bilan cheklanmasdan, mahsulotlarni xalqaro standartlarga moslashtirish, sertifikatlashtirish, qadoqlash, logistika, marketing va tashqi bozorlarga

kirish xizmatlarini rivojlantirishni ham qamrab olishi zarur. Bu, ayniqsa, eksport salohiyati mavjud bo'lgan, biroq tashqi bozorlarda yetarlicha faol ishtirok etmayotgan hududlar uchun muhimdir.

Tadqiqotda ko'rib chiqilgan xorijiy tajribalar hududiy siyosatni mahalliy sharoitdan ajratib qarash samarasiz ekanligini ko'rsatadi. Shu asosda O'zbekistonda hududlarning rivojlanish dasturlarini ularning resurs bazasi, mehnat salohiyati, ishlab chiqarish tarkibi, transport imkoniyatlari va bozorlariga moslashtirish maqsadga muvofiq. Hududlar uchun ustuvor yo'nalishlarni belgilashda umumiy ko'rsatkichlardan tashqari, foydalanilmayotgan iqtisodiy imkoniyatlar ham hisobga olinishi kerak. Bunday yondashuv hududiy siyosatning resurslarni taqsimlashga yo'naltirilgan modelidan iqtisodiy natija va qo'shilgan qiymat yaratishga asoslangan modelga bosqichma-bosqich o'tishiga zamin yaratadi.

“O'zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida hududlarning iqtisodiy salohiyatini oshirish investitsiya, ishlab chiqarish, qayta ishlash, eksport, infratuzilma va inson kapitalini o'zaro bog'liq holda rivojlantirishni talab etadi. Hududlar o'rtasidagi tafovutlarni qisqartirish bilan bir qatorda, har bir hududning o'ziga xos iqtisodiy ustunliklarini aniqlash va ulardan uzoq muddatli rivojlanish manbai sifatida foydalanish muhim hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan kelgusidagi hududiy siyosat investitsiyalarni ko'paytirishdan ko'ra, ularning natijadorligini oshirish, yuqori qo'shilgan qiymatli ishlab chiqarishlarni kengaytirish, hududlararo kooperatsiyani kuchaytirish va eksport geografiyasini diversifikatsiya qilishga ko'proq yo'naltirilishi maqsadga muvofiq. Bu esa strategiyada belgilangan uzoq muddatli maqsadlarning hududlar kesimida amaliy natijaga aylanishini ta'minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. “O'zbekiston – 2030” strategiyasi to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. – Toshkent, 2023.
2. O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasi. O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy-iqtisodiy holati: statistik to'plam. – Toshkent, 2025.
3. OECD. Place-Based Policies for the Future. OECD Regional Development Studies. – Paris: OECD Publishing, 2025. – 147 p. DOI: 10.1787/e5ff6716-en.
4. World Bank. Place, Productivity, and Prosperity: Revisiting Spatially Targeted Policies for Regional Development. – Washington, DC: World Bank, 2022.
5. OECD. Regional Policies to Support Diversification and Productivity Growth in Kazakhstan. – Paris: OECD Publishing, 2020.- 72 p. DOI: 10.1787/9923663a-en.
6. OECD. Strengthening Regional Policy for Resilient Places: Key Issues and Policy Considerations. OECD Regional Development Papers, No. 148. – Paris: OECD Publishing, 2025. – 25 p. DOI: 10.1787/ea24eab5-en.
7. OECD. Recommendation of the Council on Regional Development Policy: Implementation Toolkit. – Paris: OECD, 2025.

**MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTI JAMOASIDA IJOBIY
PSIXOLOGIK MUHITNI TASHKIL ETISH VA BOSHQARISH**

Zakirov Alisher Akbarovich

Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi "Iqtisodiyot va boshqaruv" kafedrası dotsenti, psixologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya

Maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotida sog'lom ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantirish masalalari yoritilgan. Jamoada psixologik muhitning xodimlar kayfiyati, motivatsiyasi va mehnat samaradorligiga ta'siri tahlil qilingan. Rahbarning boshqaruv uslubi, muloqot madaniyati va jamoani qo'llab-quvvatlashdagi roli ochib berilgan. Shuningdek, konstruktiv qayta aloqa, nizolarni boshqarish va resurslarni samarali taqsimlashning ahamiyati ko'rsatilgan. Sog'lom va nosog'lom psixologik muhitning asosiy indikatorlari tavsiflangan. Jamoada qulay mehnat sharoitlarini yaratish va xodimlarni rag'batlantirish bo'yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim tashkiloti, psixologik muhit, ijtimoiy-psixologik iqlim, rahbar, boshqaruv uslubi, kommunikatsiya, qayta aloqa, motivatsiya, nizolarni boshqarish, jamoa, xodimlar, sog'lom mehnat muhiti.

**ОРГАНИЗАЦИЯ И УПРАВЛЕНИЕ ПОЛОЖИТЕЛЬНЫМ
ПСИХОЛОГИЧЕСКИМ КЛИМАТОМ В КОЛЛЕКТИВЕ ДОШКОЛЬНОЙ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ**

Закиров Алишер Акбарович

Доцент кафедры «Экономика и управление» Академии труда и социальных отношений, кандидат психологических наук

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы формирования здорового социально-психологического климата в дошкольной образовательной организации. Анализируется влияние психологической атмосферы в коллективе на настроение, мотивацию и эффективность деятельности сотрудников. Раскрывается роль руководителя, его стиля управления, культуры общения и способности поддерживать коллектив. Особое внимание уделяется конструктивной обратной связи, управлению конфликтами и рациональному распределению ресурсов. Описаны основные индикаторы здорового и нездорового психологического климата в коллективе. Представлены рекомендации по созданию комфортных условий труда и повышению мотивации сотрудников.

Ключевые слова: дошкольная образовательная организация, психологический климат, социально-психологический климат, руководитель, стиль управления,

коммуникация, обратная связь, мотивация, управление конфликтами, коллектив, сотрудники, здоровая рабочая среда.

ORGANIZATION AND MANAGEMENT OF A POSITIVE PSYCHOLOGICAL CLIMATE IN A PRESCHOOL EDUCATIONAL ORGANIZATION

Zakirov Alisher Akbarovich

Associate Professor at the Department of Economics and Management, Academy of Labor and Social Relations, Candidate of Psychological Sciences

Abstract

The article examines the formation of a healthy socio-psychological climate in a preschool educational organization. It analyzes the influence of the psychological atmosphere within a team on employees' mood, motivation, and work effectiveness. The role of the leader, leadership style, communication culture, and team support is highlighted. Particular attention is paid to constructive feedback, conflict management, and effective resource allocation. The main indicators of a healthy and unhealthy psychological climate are described. Recommendations are provided for creating comfortable working conditions and increasing employee motivation.

Keywords: preschool educational organization, psychological climate, socio-psychological climate, leader, leadership style, communication, feedback, motivation, conflict management, team, employees, healthy work environment.

Kirish

Jamoa psixologik muhit deganda jamoa a'zolari o'rtasidagi his-tuyg'ular, kayfiyatlar va o'zaro munosabatlarning umumiy majmui tushuniladi. Bunga o'zaro ishonch darajasi, ochiqlik darajasi, bir-birini qo'llab-quvvatlashga tayyorlik hamda o'zaro tushunish kiradi. Tashkilot faoliyatining samaradorligi ko'p jihatdan jamoada shakllangan muhitga bog'liq.

Jamoa ichidagi psixologik muhit — bu xodimlar va rahbar o'rtasidagi munosabatlarga bog'liq bo'lgan umumiy muhit hamda odamlarning kayfiyatidir. Sog'lom psixologik muhit stress darajasini kamaytiradi, ortiqcha nizolarning oldini olishga yordam beradi va qimmatli, malakali mutaxassislarni tashkilotda saqlab qolish uchun muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotidagi psixologik iqlim shunchaki umumiy muhit emas, balki xodimlarni rag'batlantirishi yoki, aksincha, ularning o'z salohiyatini to'liq namoyon etishiga to'sqinlik qilishi mumkin bo'lgan muhim omillardan biridir.

Ko'pincha ish joyimizni "ikkinchi uyimiz" deb aytishadi. Biz hayotimizning juda katta qismini ishda o'tkazamiz. Atrofimizdagi odamlar, jamoada shakllangan munosabatlar va muhitning qanchalik qulayligi bevosita ish unumdorligimiz hamda ruhiy-emotsional holatimizga ta'sir qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Maktabgacha ta'lim tashkilotidagi psixologik muhit masalasini o'rganishda pedagogik jarayonning o'ziga xosligi bilan bir qatorda, jamoa a'zolarining o'zaro munosabatlari va boshqaruv jarayonlarini ham hisobga olish zarur. Qodirova F.R., Toshpo'latova Sh.Q., Qayumova N.M. va A'zamova M.N.ning "Maktabgacha pedagogika" darsligida maktabgacha ta'lim jarayonining mazmuni, pedagog faoliyati va ta'lim-tarbiyaviy muhitni tashkil etish masalalari yoritilgan. Ushbu manbaning mavzu uchun ahamiyati shundaki, maktabgacha ta'lim tashkilotida xodimning faoliyati oddiy mehnat vazifalarini bajarish bilangina cheklanmaydi, u bolalarning rivojlanishi va ta'lim-tarbiyasiga bevosita ta'sir qiluvchi pedagogik muhitni shakllantirish jarayonida ishtirok etadi. Shuning uchun tashkilot ichidagi munosabatlarning sifati pedagoglarning kasbiy faoliyatiga ham ta'sir qiluvchi omil sifatida qaralishi mumkin. Mazkur manbada ko'proq maktabgacha pedagogikaning mazmuni va pedagogik faoliyat masalalariga e'tibor berilgan bo'lsa-da, uning yondashuvlari jamoada qulay kasbiy muhitni yaratish zaruratini asoslash uchun metodik zamin yaratadi. Maqolada esa ushbu jihat yanada kengaytirilib, pedagogik jamoaning ichki munosabatlari rahbarlik, kommunikatsiya, motivatsiya va o'zaro qo'llab-quvvatlash bilan bog'liq holda ko'rib chiqiladi. Ushbu darslik maqolaning foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatida ham mavjud.

Psixologik muhitning boshqaruv bilan bog'liq jihatlarini yoritishda O.E. Hayitov va S.M. Djalalovanning "Boshqaruv psixologiyasi" o'quv qo'llanmasi alohida ahamiyatga ega. Mazkur manba rahbar va xodim o'rtasidagi munosabatlarni psixologik nuqtayi nazardan tushunish, boshqaruv jarayonida inson omilini hisobga olish va jamoa faoliyatiga psixologik ta'sir ko'rsatadigan omillarni anglash uchun nazariy asos beradi. Maqoladagi rahbarning xodimlarni qo'llab-quvvatlashi, empatiya ko'rsatishi, aniq vazifalarni belgilashi, xodimlarning fikrini tinglashi va qayta aloqa berishi haqidagi qarashlar ushbu yo'nalish bilan mazmunan uyg'unlashadi. Shu bilan birga, maqolada boshqaruv psixologiyasining umumiy masalalaridan maktabgacha ta'lim tashkilotining o'ziga xos sharoitlariga o'tish amalga oshirilgan: ya'ni rahbarning boshqaruv uslubi faqat xodimlar o'rtasidagi munosabatlarga emas, balki jamoaning motivatsiyasi, nizolarni hal etishi, kasbiy rivojlanishi va umumiy mehnat samaradorligiga ta'sir qiluvchi omil sifatida talqin etilgan. Bu jihat tadqiqotning amaliy yo'nalishini kuchaytiradi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot metodologiyasi maktabgacha ta'lim tashkiloti jamoasida shakllanadigan ijtimoiy-psixologik muhitni boshqaruv, shaxslararo munosabatlar va mehnat jarayoni bilan bog'liq holda o'rganishga asoslandi. Tadqiqot obyekti sifatida maktabgacha ta'lim tashkiloti jamoasidagi psixologik munosabatlar tizimi, tadqiqot predmeti sifatida esa ushbu muhitni shakllantiruvchi boshqaruv uslubi, kommunikatsiya, o'zaro ishonch, motivatsiya, qayta aloqa, nizolarni boshqarish va mehnat sharoitlari olindi. Tadqiqot jarayonida nazariy umumlashtirish, kuzatuv,

qiyosiy tahlil, suhbat va so'rovnoma kabi usullarning imkoniyatlaridan foydalanish nazarda tutildi. Kuzatuv orqali jamoa a'zolarining kundalik faoliyatdagi o'zaro munosabati, yig'ilishlardagi muloqot uslubi, topshiriqlarga munosabati va umumiy emotsional holatini aniqlash mumkin; individual suhbatlar esa xodimlarning ochiq yig'ilishlarda bildirilmaydigan fikr va kechinmalarini aniqlashga xizmat qiladi. Anonim so'rovnomalar yordamida xodimlarning ishga munosabati, jamoaviy munosabatlardan qoniqishi, rahbariyat bilan muloqoti, motivatsiyasi va psixologik qulaylik darajasi haqida tizimli ma'lumot olish imkoniyati baholandi. Bunda psixologik muhitni birgina usul orqali aniqlash to'liq tasavvur bermasligi sababli turli metodlardan olingan ma'lumotlarni o'zaro solishtirishga ustuvor ahamiyat berildi. Tadqiqotda sog'lom psixologik muhitni baholash uchun ochiq kommunikatsiya, o'zaro hurmat va ishonch, qo'llab-quvvatlash, xodimlarning motivatsiyasi, rahbarning tinglash va fikrni inobatga olish darajasi, konstruktiv qayta aloqa, kasbiy rivojlanish imkoniyatlari, stress holati, mehnatdan qoniqish va jamoaning umumiy samaradorligi kabi indikatorlar asos qilib olindi. Maqoladagi indikatorlar tizimida sog'lom muhit ochiq va hurmatga asoslangan kommunikatsiya, do'stona munosabatlar, qo'llab-quvvatlovchi rahbarlik, muntazam qayta aloqa, qulay ish atmosferasi va jamoaviy qaror qabul qilish bilan tavsiflanishi ko'rsatilgan. Shu bilan birga, tadqiqotda psixologik muhitni faqat xodimlarning subyektiv fikri bilan emas, balki ish jarayonidagi real xatti-harakatlar va jamoaning faoliyat natijalari bilan birgalikda baholashga e'tibor qaratildi. Bunday metodologik yondashuv maktabgacha ta'lim tashkilotida psixologik muhitning holatini aniqlash, uning shakllanishiga ta'sir qiluvchi omillarni ajratish hamda rahbarlik faoliyatida amaliy jihatdan foydalanish mumkin bo'lgan boshqaruv choralari belgilash imkonini beradi.

Tahlil va natijalar

Psixologik muhitning turlari. *Qulay (ijobiy) muhit:* Xodimlar bir-biriga ishonadi, hamkasblariga yordam beradi, oson muloqot qiladi va yaxshiroq ishlashga intiladi. *Noqulay (salbiy) muhit:* Jamoada g'azab, hasad, jazodan doimiy qo'rqish va befarqlik mavjud bo'ladi.

Tashkilotda qulay (ijobiy) ijtimoiy-psixologik muhit mavjud bo'lsa, xodimlar o'z salohiyatini ro'yobga chiqaradi va kasbiy jihatdan rivojlanadi. Zaharli (toksik) muhitda esa ular motivatsiyasini yo'qotadi, jamoaga nisbatan uzoqlashadi va boshqa ish joyini izlay boshlaydi. Doimiy taranglik, rahbar tomonidan haddan tashqari nazorat qilinishi yoki jamoa ichidagi nosog'lom raqobat xodimlar almashinuvining ko'payishiga olib keladi va yangi xodimlarni ishga jalb qilish jarayonini murakkablashtiradi. Bunday obro'ga ega tashkilotda ishlashga hech kim intilmaydi.

Jamoada sog'lom psixologik muhitni shakllantirish — bu strategik investitsiya hisoblanadi. Bunday investitsiya nafaqat xodimlarning tashkilotga sodiqligi va barqarorligini ta'minlaydi, balki mehnat samaradorligi, xodimlarning ishga jalb etilganligi va umumiy qoniqish darajasining oshishiga ham xizmat qiladi. Tashkilotdagi psixologik muhit umumiy atmosferani shakllantiruvchi o'ziga xos

munosabatlar va qarashlar tizimi sifatida qaralishi mumkin. Adolatli rahbar stressni kamaytiradi, qo'pol rahbar esa munosabatlarni buzadi.

Psixologik muhit quyidagi jihatlardan tashkil topadi:

Gorizontal aloqalar — bir xil lavozim yoki darajadagi hamkasblar o'rtasidagi o'zaro hamkorlik hamda ijtimoiy-psixologik munosabatlarning sifati. Aynan shu muhitda o'zaro qo'llab-quvvatlash yoki, aksincha, raqobat shakllanadi.

Vertikal munosabatlar — xodimlarning rahbar va boshqaruv jamoasi bilan qanday aloqa o'rnatishi. Bu yerda nafaqat nazorat darajasi, balki o'zaro ishonch, ochiqlik va bir-birini tinglashga tayyorlik ham muhim ahamiyatga ega.

Mehnat vazifalariga munosabat — xodimlarning o'z ishini qanday qabul qilishi va unga qanday munosabatda bo'lishini anglatadi. Ba'zi xodimlar uchun ish ilhomlanish va kasbiy rivojlanish manbaiga aylansa, boshqalar uchun u shunchaki rasmiy mehnat faoliyati bo'lib qoladi. Mas'uliyat darajasi, jarayonlarga jalb etilganlik va ishga bo'lgan qiziqish ham ushbu jihatning muhim tarkibiy qismlaridir. Mehnat vazifalarga munosabat, umumiy ishga qo'shayotgan hissasining qadrliligi ekanini his qilish xodimlarning ishdan qoniqishi va tashkilotga sodiqligini belgilaydi. Ushbu uchta tarkibiy qismning o'zaro muvozanati jamoada shakllanadigan umumiy atmosferani belgilaydi: u ilhomlanish va rivojlanish manbaiga aylanishi yoki, aksincha, jamoaning rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi omil bo'lishi mumkin.

Psixologik muhitga ko'plab omillar ta'sir ko'rsatadi. Ularning ayrimlari ishonch va motivatsiyani mustahkamlaydi, boshqalari esa, aksincha, taranglikni kuchaytirib, xodimlarning ishga jalb etilganlik darajasini pasaytirishi mumkin.

Liderning roli va boshqaruv uslubi. Jamoada psixologik muhit ko'p jihatdan rahbarning xatti-harakatlariga bog'liq. Uning xodimlarni qo'llab-quvvatlay olishi, empatiya ko'rsatishi, aniq va erishish mumkin bo'lgan maqsadlarni belgilashi hamda faoliyatni muvofiqlashtirishi jamoada ishonch va xavfsizlik hissigacha bevosita ta'sir qiladi.

Rahbarning xodimlar bilan qanday muloqot qilishi, qiyinchiliklarga qanday munosabat bildirishi va ularga qanday namuna bo'lishi ham muhim ahamiyatga ega. Rahbar o'zini ochiq, hurmatli va har doim yordam berishga tayyor tarzda tutganida, xodimlar o'zlarini yanada ishonchli his qiladilar va ish jarayoniga faolroq jalb etiladilar.

MTT rahbari uchun jamoada psixologik muhitni yaxshilash bo'yicha tavsiyalar:

Boshqaruv va kommunikativ ko'nikmalarni mustahkamlash uchun **liderlik va soft skills (yumshoq ko'nikmalar)**ni rivojlantirishga qaratilgan treninglarda qatnashing.

Yordam berishga tayyor ekaningizni ko'rsating — xodimlar maslahat yoki qo'llab-quvvatlash uchun sizga murojaat qilishlari mumkinligini bilishlari kerak.

Jamoaning kayfiyati bilan muntazam qiziqib turing — bu muammolarni o'z vaqtida aniqlash, ish jarayonlarini va shunga mos ravishda psixologik iqlimni yaxshilash imkonini beradi.

Maktabgacha ta'lim tashkilotida sog'lom psixologik muhit — samarali jamoa va muvaffaqiyat kaliti

"Sog'lom muhit — baxtli xodimlar, baxtli bolalar va muvaffaqiyatli tashkilot!"

Psixologik muhit nima?



Psixologik muhit — bu jamoa a'zolari o'rtasidagi his-tuyg'ular, kayfiyatlar va o'zaro munosabatlarning umumiy majmui. Bunga ishonch, ochiqlik, qo'llab-quvvatlash va o'zaro tushunish kiradi.

Nega muhim?



Stress darajasini kamaytiradi



Nizolarning oldini oladi



Qimmatli va malakali xodimlarni saqlab qolishga yordam beradi



Tashkilot samaradorligini oshiradi



Psixologik muhit turlari



Qulay (ijobiy) muhit

- ✓ Ishonch va hurmat
- ✓ Oson muloqot
- ✓ O'zaro yordam
- ✓ Yaxshi kayfiyat
- ✓ Yuqori samaradorlik



Noqulay (salbiy) muhit

- ✗ G'azab va hasad
- ✗ Doimiy qo'rquv
- ✗ Befarqlik
- ✗ Nizolar
- ✗ Ishdan qoniqmaslik

Psixologik muhitga ta'sir qiluvchi omillar



Rahbarning roli va boshqaruv uslubi



Kommunikatsiya va qayta aloqa



Jamoadagi mavjud munosabatlar



Nizolar va stress



Tashkilot madaniyati va qadriyatlar

Rahbarning roli



- ✓ Xodimlarni qo'llab-quvvatlash
- ✓ Empatiya ko'rsatish
- ✓ Aniq maqsadlar belgilash
- ✓ Faoliyatni muvofiqlashtirish
- ✓ Ochig'lik, hurmatli muloqot

Adolatli rahbar stressni kamaytiradi, qo'pol rahbar esa munosabatlarni buzadi.

Psixologik muhitni baholash usullari



Kundalik kuzatuv



Yakka tartibdagi suhbatlar



Anonim anketa va so'rovnomalar



Natijalarni tahlil qilish



Amaliy tavsiyalar

- ✓ Jamoaviy treninglar va teambuilding
- ✓ Maqtov va e'tirof madaniyatini rivojlantirish
- ✓ Qulay mehnat sharoitlarini yaratish
- ✓ Xodimlar uchun professional rivojlanish imkoniyatlari
- ✓ Nizolarni konstruktiv boshqarish



Natija:



Jamoa birligi va ishonch



Xodimlarning ishga jalb etilganligi



Mehnat samaradorligi



Xodimlarning qoniqish darajasi



Baxtli bolalar va muvaffaqiyatli MTT

Sog'lom psixologik muhit — bu faqat qulay muhit emas, balki strategik investitsiyadir!

1-rasm. Sog'lom psixologik muhitning asosiy tarkibiy qismlari

Agar xodimlardan biri stress yoki kasbiy kuyish (burnout) holatiga duch kelsa, unga qo'llab-quvvatlashni taklif qiling yoki yordam berishi mumkin bo'lgan resurslardan foydalanish imkoniyatini yarating.

Vazifalarni belgilashda SMART usulidan foydalaning — vazifalar aniq, o'lchab bo'ladigan, erishish mumkin bo'lgan, dolzarb va vaqt bilan chegaralangan bo'lishi kerak.

Maqsadlarni shakllantirish jarayoniga xodimlarni jalb qiling — bu ularning motivatsiyasini oshiradi va natija uchun mas'uliyatni o'z zimmasiga olishga tayyorligini kuchaytiradi.

Boshqaruv uslubingiz haqida fikr-mulohaza (feedback) so'rang. Buni anonim onlayn so'rovnomalar yordamida amalga oshirish mumkin. Bunday yondashuv

xodimlarda o‘zlarini xavfsizroq his qilishlariga va o‘z fikrlarini ochiq hamda samimiy bildirishlariga yordam beradi.

Jamoadi muloqot (kommunikatsiya). Kommunikatsiya — bu shunchaki axborot almashinuvi emas, balki jamoa ichidagi munosabatlarning asosidir. Xodimlarning bir-biri bilan qanday muloqot qilishi va bir-birini qanday tinglashi jamoada ishonch, ishga jalb etilganlik darajasi va umumiy ijtimoiy-psixologik iqlimga bevosita ta’sir qiladi. Ochik va shaffof o‘zaro hamkorlik jarayonlari taranglikni kamaytiradi, vazifalarni tezroq hal qilishga yordam beradi hamda har bir jamoa a’zosi muhim ekanligi va uning fikri tinglanayotganini his qilishiga imkon yaratadi. Muloqot hurmat va ochiqlik asosida qurilganida, xodimlar o‘zlarini alohida ijrochilar sifatida emas, balki yagona jamoaning muhim bir qismi sifatida his qiladilar. Ochik muloqot (suhbatlar) odamlarni bir-biriga yaqinlashtiradi, mish-mishlar va nizolar esa jamoani parokanda qiladi.

Jamoadi muloqotni (kommunikatsiya) yaxshilash bo‘yicha rahbarga tavsiyalar:

rivojlanish, muammolar va rejalarni muhokama qilish uchun muntazam uchrashuvlar o‘tkazing — buning uchun ochik muloqot muhitini yarating;

muloqotning asosiy qoidalarini belgilang — bir-birining gapini bo‘lmaslik, insonni emas, uning g‘oyasini tanqid qilish va boshqalar;

vazifalar va kelishuvlarni maxsus treker yoki ichki portalda qayd etib boring — bu chatlardagi tartibsizlikni bartaraf etadi va ishlarning borishini kuzatishga yordam beradi;

tashkilotdagi o‘zgarishlar haqida jamoa bilan muntazam axborot almashing — bu turli mish-mishlar va tushunmovchiliklarni kamaytirishga yordam beradi;

shaxsiy namuna ko‘rsating — liderning muloqot uslubi jamoada shakllanadigan kommunikativ madaniyatga bevosita ta’sir qiladi;

faol tinglash - xodimlar gapirayotganida faol tinglash usulini qo‘llang;

turli yo‘nalishdagi xodimlarni birlashtiruvchi loyihalarni tashkil eting — bu jamoa a‘zolari o‘rtasidagi aloqalarni mustahkamlaydi va o‘zaro tushunishni yaxshilaydi;

Tashkilotdadan tashqarida birgalikdagi tadbirlarni tashkil eting, shunda xodimlar bir-birlarini yaqindan tanish imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Bunga **teambildinglar, sport tadbirlari, sayohatlar va ijodiy mashg‘ulotlar**ni misol qilish mumkin.

Qayta aloqa (feedback) orqali qo‘llab-quvvatlash.

Muntazam va to‘g‘ri tashkil etilgan qayta aloqa jamoada psixologik muhitni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Maqtov xodimlarning o‘ziga bo‘lgan ishonchini mustahkamlaydi va ularni rivojlanishga undaydi. Konstruktiv qayta aloqa esa xodimga o‘zining zaif jihatlarini anglashga yordam beradi va ularni rivojlanish imkoniyatlariga aylantiradi. Bu nafaqat shaxsiy samaradorlikka, balki jamoaning umumiy natijalariga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Xodimlar o'z mehnati haqida halol, xolis va to'g'ri fikr-mulohaza olganlarida, ular o'zlarini qo'llab-quvvatlanganini his qiladilar, kamroq xavotirlanadilar va o'z g'oyalari bilan bo'lishishga ko'proq intiladilar. Bu esa tajriba o'tkazish, yangi g'oyalarni sinab ko'rish va xatolardan qo'rqmasdan faoliyat yuritish uchun qulay bo'lgan psixologik muhitni yaratadi.

Qayta aloqani to'g'ri tashkil etish uchun rahbar tomonidan jamoada ochiqlik madaniyatini shakllantirish, rivojlanish va qayta aloqani muhokama qilish uchun rahbar tomonidan 1:1 shaklidagi uchrashuvlar muntazam va doimiy tarzda o'tkazilishi lozim. Mavhum xatolarni emas, aniq vaziyatlarni muhokama qilish.

Har bir katta tadbir keyin darhol fikr-mulohaza bildirish — vaqt qancha kam o'tsa, feedback shunchalik samarali bo'ladi.

Shaxsiyatni tanqid qilishdan saqlanish — insonning o'zini emas, uning xatti-harakatlari va bajargan ishlarini muhokama qilish.

Kamchiliklarni shunchaki ko'rsatib qo'yish o'rniga, muammoni hal qilish yo'llarini taklif qilish, bunda avvalo xodimning o'z fikrini bilib olinishi lozim.

Muloqot uchun imkoniyat qoldirish — xodimning o'z nuqtayi nazarini tinglash juda muhim.

Suhbatdoshning hissiy holatini hisobga olish, shunda suhbat qo'shimcha stressga aylanib ketmaydi.

Murakkab masalalarni yolg'iz, shaxsiy suhbatda muhokama qilish, jamoa oldida emas.

Xodimning rivojlanishiga yordam berish — unga malaka oshirish, mentorlik yoki boshqa rivojlanish imkoniyatlarini taklif qilish.

Resurslarni boshqarish. Resurslarga byudjet, jihozlar, dasturiy ta'minot, vaqt va jamoaning kuch-g'ayrati kiradi. Resurslar xodimlar o'z vazifalarini qulay va samarali bajarishlari uchun zarur bo'lgan barcha vositalarga ega bo'ladigan tarzda taqsimlanishi kerak. Xodimlarda ishni bajarish uchun zarur bo'lgan barcha imkoniyat va vositalar mavjudligiga e'tibor qaratish kerak.

Resurslarni boshqarish bo'yicha rahbarga tavsiyalar:

Hodimlarga beriladigan topshiriq hajmini oldindan belgilang va uni amalga oshirish uchun nimalar kerak bo'lishini xolisona baholang;

Vazifalarni ustuvorlashtiring, bunda ularning ahamiyati va bajarilish muddatlarini hisobga oling;

Xodimlarning kuchli tomonlari va tajribasini hisobga oling, ularga o'z malaka va tajribasiga mos vazifalarni topshiring;

Rejalashtirish dasturlaridan foydalaning — ular ish jarayonini yaxlit ko'rishga va jamoaning ortiqcha yuklanishining oldini olishga yordam beradi;

Zarurat tug'ilganda bajarish muddatlarini qayta ko'rib chiqing va vazifalarning ustuvorligini o'zgartiring, bu orqali jamoada ish va yuklama o'rtasidagi muvozanatni saqlang.

Xodimlarni o'qitishga investitsiya qiling, shunda zarurat tug'ilganda ular bir-birining vazifalarini bajara oladilar;

Jamoa bilan muntazam muloqotni yo‘lga qo‘ying — xodimlarda zarur resurslar yetarlimi yoki yo‘qmi, ular ortiqcha ish yuklamasini his qilmayaptimi, muntazam ravishda aniqlab turing;

Avvalgi bajarilgan topshiriqlar tajribasiga tayaning — kelgusida ehtiyojlarni yanada aniqroq baholash imkonini berish uchun reja va ish jadvallarini saqlab boring.

Nizoli vaziyatlar bilan ishlash. Jamoada bahs-munozaralar va kelishmovchiliklar yuzaga kelishi tabiiy va muqarrardir. Biroq ularni qanday hal qilish ishchi guruhdagi ijtimoiy-psixologik iqlimni belgilaydi. Nizolarga konstruktiv yondashish jamoada hamjihatlikni saqlash, ish munosabatlarini qo‘llab-quvvatlash va hatto tarang vaziyatlarni rivojlanish imkoniyatiga aylantirishga yordam beradi.

Amaliyotda rahbar nizolarni ijobiy ieichish uchun qanday harakat qilish kerak:

nizoning barcha ishtirokchilarini tinglang;

mediator (vositachi) sifatida ishtirok eting va kelishmovchilikning mohiyatini aniq ifodalang, shunda barcha ishtirokchilar muammoni bir xil tushunadilar;

ayblash va shaxsiyatga o‘tishdan saqlaning — faqat aniq faktlarni muhokama qiling;

umumiy jihatlarini izlang, barcha tomonlarni qoniqtiradigan yechimga kelishga harakat qiling;

jamoaga tegishli treninglarni taklif qiling — nizolarni boshqarish bo‘yicha treninglar o‘zaro hamkorlik ko‘nikmalarini rivojlantiradi va psixologik iqlimni yaxshilaydi;

ishonchni mustahkamlash va shaxslararo munosabatlarni yaxshilash uchun jamoaviy tadbirlardan foydalaning

har bir xodimning roli va vazifalarini aniq belgilang — bu nizolarning oldini olishga yordam beradi;

ish va shaxsiy hayot o‘rtasida sog‘lom muvozanatni saqlashga harakat qiling.

Nosog‘lom psixologik muhitning belgilaridan biri — “toksik natijadorlik”, ya’ni ish vaqtidan tashqari ishlashning norasmiy tarzda rag‘batlantirilishi va odatiy hol sifatida qabul qilinishidir. Bunday yondashuv muqarrar ravishda charchoq, kasbiy kuyish (burnout), ruhiy tushkunlik va motivatsiyaning pasayishiga, vaqt o‘tishi bilan esa xodimlar almashinuvining ko‘payishiga olib keladi.

Muvozanatni saqlashga nima yordam beradi:

vazifalarni bajarish uchun real muddatlarni belgilang va xodimlardan oqilona, erishish mumkin bo‘lgan natijalarni kuting;

xodimlarni tanaffus qilish va to‘laqonli dam olishga rag‘batlantiring;

ish vaqtining aniq chegaralarini belgilang va muntazam ravishda ish vaqtidan tashqari ishlashning oldini oling;

vaqtni boshqarish va stressni yengish bo‘yicha treninglar o‘tkazing;

ish joyida ruhiy salomatlik va xodimlarning farovonligi masalalarini ochiq muhokama qiling;

xodimlarning ish yuklamasini muntazam baholab boring va zarurat tug‘ilganda vazifalarni taqsimlashni qayta ko‘rib chiqing;

raqobatga emas, hamkorlik va o'zaro yordamga asoslangan mehnat madaniyatini shakllantiring;

shaxsiy namuna orqali ishga sog'lom munosabatni ko'rsating — dam olish, vazifalarni delegatsiya qilish va kompyuter qarshisida o'tkazilgan soatlar soniga emas, balki erishilgan natijani qadrlash muhimligini amalda namoyon eting.

Maqtov madaniyati. Xodimlarning yutuqlarini e'tirof etish sog'lom ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Xodimlarning erishgan natijalari e'tiborga olinib, munosib baholanganda, bu ularning motivatsiyasini oshiradi, o'ziga bo'lgan ishonchini mustahkamlaydi va yanada samarali ishlashga undaydi. Aksincha, maqtov va e'tirofning yetishmasligi xodimlarni boshqa, ko'proq qo'llab-quvvatlovchi ish muhitiga ega tashkilotni izlashga undashi mumkin.

Maqtov madaniyatini rivojlantirish usullari:

hatto kichik yutuqlarni ham e'tirof eting — xodimga minnatdorchilik bildirish uchun har doim katta natijalarni kutish shart emas;

moddiy rag'batlantirish tizimini joriy eting — yuqori natijalar uchun mukofot, bonus yoki boshqa rag'batlantirish shakllaridan foydalaning;

bonuslarning moslashuvchan shakllarini taklif qiling — xodimlarga pul mukofoti, qo'shimcha dam olish kunlari yoki boshqa imtiyozlardan birini tanlash imkoniyatini bering;

minnatdorchilik bildirish uchun korporativ aloqa kanallaridan foydalaning — messengerlar, ichki portallar yoki shaxsiy maktublar orqali xodimlarni e'tirof eting;

yutuqlarni uchrashuv va jamoa yig'ilishlarda ommaviy ravishda ta'kidlab o'ting — bu jamoada qo'llab-quvvatlovchi va ilhomlantiruvchi psixologik iqlimni shakllantirishga yordam beradi.

Mehnat sharoitlari. Hatto eng qiziqarli ish ham uni xavfsiz va qulay bo'lmagan muhitda bajarishga to'g'ri kelsa, tez orada o'z jozibasini yo'qotadi. Oddiy qulayliklarning yetishmasligi xodimlarda "mehnatim yetarlicha qadrlanmayapti, menga g'amxo'rlik qilinmayapti" degan tasavvurni shakllantiradi. Natijada motivatsiya va ish jarayoniga jalb etilganlik darajasi pasayadi. Qulay ish joyi va tinch muhit asabiylashishni kamaytiradi.

Ish joyida qulay sharoitlarni qanday yaratish mumkin:

yaxshi shamollatish va tabiiy yoritishni ta'minlang, agar buning imkoni bo'lmasa, sifatli sun'iy yoritish manbalaridan foydalaning;

xonadagi optimal haroratni saqlang;

ergonomik mebellardan foydalanishga e'tibor qarating — bu jamoa a'zolarining jismoniy zo'rqi va charchoqlarini kamaytiradi;

dam olish hududlarini tashkil eting, xodimlar tanaffus vaqtida bema'lol hordiq chiqarishlari mumkin bo'lsin. masalan, divanlar, kitoblar va stol o'yinlari mavjud bo'lgan shinam burchak tashkil etish mumkin.

Jamoaligi psixologik muhitni o'lchash usullari. Jamoada mavjud vaziyatni baholash rahbarga tashvishli belgilarni o'z vaqtida aniqlash va jamoaga qaysi yo'nalishlarda qo'llab-quvvatlash kerakligini tushunishga yordam beradi. Buning bir

necha usullari mavjud. *Kuzatuv* - rahbar uchrashuvlar va yig'ilishlar davomida xodimlarning bir-biri bilan qanday muloqot qilayotganini kuzatishi mumkin; *yakka tartibdagi suhbatlar* - shaxsiy suhbatlar yashirin muammolarni aniqlash imkonini beradi; *anketa va so'rovnomalar* - anonim anketalar xodimlarning kayfiyati va munosabati haqida haqqoniy ma'lumot olishga yordam beradi.

Kundalik kuzatuv. Jamoa hayoti va faoliyatini tushunishning eng tabiiy usullaridan biri — kuzatuvdir. So'rovnomalar yoki suhbatlar o'tkazilishidan oldin ham rahbarning e'tiborli kuzatuvi jamoada shakllangan ijtimoiy-psixologik muhitni tushunish uchun muhim jihatlarni aniqlashga yordam beradi. Yig'ilishlardagi muloqot uslubi, topshiriqlarga munosabat, umumiy kayfiyat — ularning barchasi hisobotlardagi raqamlar orqali to'liq aks ettirib bo'lmaydigan yaxlit manzarani shakllantiradi.

Xodimlarning kundalik ish jarayonidagi o'zaro munosabati ham jamoaning psixologik muhiti holati haqida muhim ma'lumot manbai hisoblanadi. Tushlik tanaffusidan keyin doimiy ravishda kechikish, passivlik, muloqotdagi ziddiyatli ohang, ishga kelmaslik yoki mijozlarning shikoyatlari jamoada muammolar mavjudligidan darak berishi mumkin.

Kundalik kuzatuvning afzalliklari:

xodimlarning o'zlari sezmasligi yoki ochiq aytishga jur'at etmasligi mumkin bo'lgan muammolarni aniqlashga yordam beradi;

turli vaziyatlarda psixologik iqlimni baholash imkonini beradi — rasmiy uchrashuvlardan tortib, norasmiy muloqotlarga;

jamoada xulq-atvorida takrorlanib turadigan holat va tendensiyalarni aniqlashga imkon beradi.

Kundalik kuzatuvning kamchiliklari:

natija subyektiv bo'lishi va kuzatuvchining shaxsiy qarashlariga bog'liq bo'lishi mumkin;

psixologik iqlim holati bo'yicha xulosa chiqarish uchun yetarli ma'lumot to'plashga vaqt talab etadi;

ish jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlarini chuqur tushunishni talab qiladi.

Kuzatuv usulini boshqa yondashuvlar — so'rovnomalar, intervyular yoki faoliyat ko'rsatkichlarini tahlil qilish bilan birgalikda qo'llash maqsadga muvofiq. Kompleks yondashuv jamoaning haqiqiy holatini yanada aniqroq va har tomonlama tushunish imkonini beradi.

1-jadval

Jamoaligi psixologik muhitni o'lchash indikatorlari

INDIKATORLAR	SOG'LOM PSIXOLOGIK MUHIT	NOSOG'LOM PSIXOLOGIK MUHIT
Kommunikatsiya	Ochiq va hurmatga asoslangan, fikr va g'oyalar o'zaro almashiladi	Yopiq, rasmiy va befarq
Jamoada munosabatlar	Do'stona, o'zaro ishonch va yordamga asoslangan	Ishonchsiz, nizolarga boy. Xodimlar qarama-qarshi guruhlarga bo'linadi
Motivatsiya	Yuqori, e'tirof etish va qo'llab-quvvatlashga asoslangan	Zaif, jazodan qo'rqishga asoslangan
Jamoa lideri	Qo'llab-quvvatlovchi, ilhomlantiruvchi, xodimlarning fikrini tinglaydi	Qattiqqo'l, avtoritar, xodimlarning fikrini inobatga olmaydi
Qayta aloqa (feedback)	Muntazam, o'z vaqtida, konstruktiv va rivojlantiruvchi	Tasodifiy, tanqid shaklida amalga oshiriladi
Ish joylaridagi atmosfera	Tinch, ijobiy va qulay	Tarang va stressli
Xodimlarning rivojlanish imkoniyatlari	Ta'lim olish, yangi loyihalarda ishtirok etish va mentor bilan ishlash imkoniyati mavjud	Ta'lim olish va rivojlanish uchun imkoniyat mavjud emas
Qaror qabul qilish usuli	Jamoaviy	Qarorlar muhokamasiz yuqoridan tushiriladi
Stress darajasi	Qoniqarli, tiklanish jarayoni tez kechadi	Yuqori va nazorat qilib bo'lmaydigan
Xodimlarning sodiqligi va qoniqish darajasi	Yuqori	Past
Jamoaning samaradorligi va xizmat ko'rsatish darajasi	Ishlar ishtiyoq bilan bajariladi, jamoa o'z ishidan mamnun	Xizmat sifati past, mijozlardan shikoyatlar kelib tushadi

Yakka tartibdagi suhbatlar .

1:1 formatidagi yakka tartibdagi suhbatlar individual uchrashuvlar — xodimlarning haqiqiy kayfiyatini tushunishning eng oddiy, shu bilan birga samarali usullaridan biridir. Rahbar uchun bunday suhbatlar jamoaning fikrini tinglash, muayyan xodimlarni nimalar tashvishga solayotganini tushunish va ularga o'z vaqtida

qo'llab-quvvatlash ko'rsatish imkonini beradi. Bu usul nafaqat ijtimoiy-psixologik iqlimni baholash, balki xodim va tashkilot o'rtasidagi o'zaro ishonchni mustahkamlashga ham yordam beradi.

Yakka tartibdagi suhbatlarning afzalliklari:

shaxsiy hikoyalar va hissiyotlar orqali yashirin muammolarni aniqlash imkonini beradi;

ochiqlik muhitini yaratadi;

aniqroq javob olish uchun savollarni muayyan xodimga moslashtirish mumkin;

norasmiy suhbatda inson umumiy yig'ilishdagiga qaraganda o'zini ancha erkinroq namoyon qiladi: u shaxsiy kechinmalari bilan o'rtoqlashishi, boshqalarga har doim ham sezilmaydigan qiyinchiliklari haqida gapirishi mumkin;

darhol aniqlashtiruvchi savollar berish imkoniyati mavjud.

Yakka tartibdagi suhbatlarning kamchiliklari:

Javoblar kompaniyadagi haqiqiy vaziyatni to'liq aks ettirmasligi va suhbatdoshning kayfiyatiga bog'liq bo'lishi mumkin;

Bu usul asosan xodimlar soni kam bo'lgan tashkilotlar uchun mos, chunki har bir xodim bilan shaxsan suhbatlashish imkoniyati mavjud bo'ladi;

Xodimlar salbiy oqibatlardan qo'rqib, ijtimoiy jihatdan ma'qullanadigan javoblarni berishlari mumkin, bu esa olingan ma'lumotlarning xolisligi va dolzarbligiga ta'sir qiladi;

Suhbatlar samarali bo'lishi uchun faol tinglash ko'nikmalari va muloqotni to'g'ri olib borish qobiliyati talab etiladi.

Anketalar va so'rovnomalar. Anonim anketalar va so'rovnomalar xodimlarning kayfiyati hamda ish jarayonlariga munosabatini tez va qulay shaklda aniqlash imkonini beradi. Bunday vosita umumiy ijtimoiy-psixologik iqlimni baholash hamda individual suhbatlar davomida aniqlash qiyin bo'lgan tendensiyalarni o'z vaqtida payqashga yordam beradi.

Anonim anketalarning anketa va so'rovnomalar afzalliklari:

Anonimlik xodimlarga halol javob berish imkonini beradi, ular salbiy oqibatlardan qo'rqmaydi;

Qisqa vaqt ichida butun jamoani qamrab olish va reprezentativ ma'lumotlar olish mumkin;

HR tizimlari yordamida natijalarni qulay tahlil qilish umumiy tendensiyalar va muammoli jihatlarni aniqlashga yordam beradi;

Xodimlar o'z g'oyalari va takliflarini bildirish imkoniyatiga ega bo'ladilar, bu esa ularning ish jarayoniga jalb etilganlik darajasini oshiradi.

Anonim anketalarning anketa va so'rovnomalar kamchiliklari:

Agar xodimlarda anketaning anonimligiga shubha bo'lsa, ular o'z fikrlarini ochiq va halol bildirmasliklari mumkin;

Savollar noto'g'ri yoki noaniq shakllantirilgan bo'lsa, ularni turlicha talqin qilish mumkin;

Agar tashkilot so'rovnoma natijalarini jamoa bilan muhokama qilmasa, xodimlarning ishonchi pasayadi va psixologik iqlim yanada yomonlashishi mumkin;

Vaqt o'tishi bilan xodimlar so'rovnomalarni rasmiyatchilik sifatida qabul qilib, ularga e'tibor berishni to'xtatishlari mumkin.

Maktabgacha ta'lim tashkilotida sog'lom ijtimoiy-psixologik muhitni shakllantirish ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini ta'minlovchi muhim omillardan biridir. Jamoada shakllangan psixologik muhit xodimlarning emotsional holati, mehnatga munosabati, kasbiy motivatsiyasi, o'zaro hamkorligi hamda tashkilot faoliyatining umumiy samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, sog'lom psixologik muhitning asosini xodimlar o'rtasidagi o'zaro hurmat va ishonch, ochiq muloqot, hamkorlik, qo'llab-quvvatlash, adolatli munosabat va umumiy maqsadga intilish tashkil etadi. Bunday muhitda pedagoglar o'z fikrlarini erkin ifodalash, tashabbus ko'rsatish va kasbiy imkoniyatlarini namoyon etish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Maktabgacha ta'lim tashkiloti rahbarining boshqaruv uslubi jamoaning psixologik muhitiga kuchli ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Rahbarning adolatli, ochiq, empatik va qo'llab-quvvatlovchi munosabati xodimlarda ishonchni mustahkamlaydi. Aksincha, haddan tashqari nazorat, befarqlik, adolatsiz munosabat, konstruktiv bo'lmagan tanqid va muloqotning yetarli emasligi jamoada stress, norozilik va nizolarning kuchayishiga olib kelishi mumkin.

Shuningdek, muntazam va konstruktiv qayta aloqa berish, xodimlarning mehnatini e'tirof etish, kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini yaratish, ish yuklamasini oqilona taqsimlash va qulay mehnat sharoitlarini ta'minlash sog'lom psixologik muhitni mustahkamlashning muhim mexanizmlari ekanligi aniqlandi.

Psixologik muhitni baholashda faqat bitta usulga tayanish yetarli emas. Kundalik kuzatuv, individual suhbatlar, anonim so'rovnomalar va faoliyat natijalarini kompleks tahlil qilish jamoaning real psixologik holatini yanada obyektiv aniqlash imkonini beradi. Shu sababli MTT rahbari tomonidan psixologik muhitni muntazam monitoring qilib borish maqsadga muvofiqdir.

Umuman olganda, sog'lom psixologik muhitni yaratish bir martalik tadbir emas, balki rahbar, pedagoglar va psixologning doimiy hamkorligini talab qiladigan uzluksiz boshqaruv jarayonidir. Sog'lom muhit xodimlarning ishga jalb etilganligini, jamoaning barqarorligini va mehnat samaradorligini oshirish bilan birga, maktabgacha ta'lim tashkilotida bolalar uchun ham qulay va ijobiy rivojlantiruvchi muhit shakllanishiga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar

MTTda psixologik muhitni muntazam monitoring qilish tizimini joriy etish. Rahbar tomonidan jamoaning emotsional holati, o'zaro munosabatlari va ish qoniqishini muntazam o'rganib borish.

Anonim so‘rovnomalar va individual suhbatlardan foydalanishni yo‘lga qo‘yish. Bu xodimlarning rahbariyatga bevosita aytishga qiynaladigan muammolarini aniqlash imkonini beradi.

Rahbarlarning psixologik va kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish. Xususan, emotsional intellekt, faol tinglash, empatiya, konstruktiv muloqot, nizolarni boshqarish va stressni boshqarish ko‘nikmalariga alohida e‘tibor qaratish.

Jamoadi ochiq va hurmatga asoslangan muloqot madaniyatini shakllantirish. Yig‘ilishlar, individual suhbatlar va jamoaviy muhokamalarda har bir xodimning fikrini tinglash va inobatga olish tamoyili ustuvor bo‘lishi kerak.

Konstruktiv qayta aloqa berish tizimini rivojlantirish. Tanqid xodimning shaxsiyatiga emas, uning faoliyati yoki muayyan vaziyatdagi xatti-harakatiga qaratilishi, muammo bilan birga uni bartaraf etish yo‘llari ham taklif qilinishi lozim.

Pedagoglarning mehnatini e‘tirof etish va rag‘batlantirish tizimini takomillashtirish. Kichik yutuqlarni ham e‘tirof etish, tashabbuslarni qo‘llab-quvvatlash va xodimlarning kasbiy muvaffaqiyatlarini jamoa oldida munosib baholash tavsiya etiladi.

MTT psixologi va rahbar hamkorligini kuchaytirish. Psixolog jamoaning psixologik holatini o‘rganish, xavf omillarini erta aniqlash, individual maslahatlar va profilaktik tadbirlarni tashkil etishda rahbarga metodik yordam ko‘rsatishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. O‘zbekiston Respublikasining “Maktabgacha ta’lim va tarbiya to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-595-son, 2019-yil 16-dekabr. — Toshkent: Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.

2. O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr. — Toshkent: Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.

3. Qodirova F.R., Toshpo‘latova Sh.Q., Qayumova N.M., A‘zamova M.N. Maktabgacha pedagogika: darslik. — Toshkent: Tafakkur, 2019. — 688 b.

4. Pedagogika. Psixologiya: o‘quv qo‘llanma. Usmanova A.A., Muminova F.I. — Toshkent:., 2018. — 240 b.

5. Xaydarov F.I., Xalilova N.I. Umumiy psixologiya: darslik. — Toshkent, 2010.

6. Boshqaruv psixologiyasi. O‘quv qo‘llanma. O.E.Hayitov, S.M.Djalalova. Toshkent: Universitet, 2008. . — 184 b.

7. Ivanov P.I., Zufarova M.E. Umumiy psixologiya: pedagogika va psixologiya bakalavriat ta’lim yo‘nalishi talabalari uchun darslik. — Toshkent: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008.

8. Shamshetova A.K., Melibayeva R.N., Usmanova X.E., Xaydarov L.O. Umumiy psixologiya: o‘quv qo‘llanma. — Toshkent: Barkamol fayz media, 2018.

9. Qayumov X.A., Ozodqulov O.B. Psixologiyada boshqarish muammosi // Pedagogik islohotlar va ularning yechimlari. — 2026. — 19-jild, 2-son.

OILA VA OILAVIY MUNOSABATLAR MUAMMOSINING PSIXOLOGIK TAHLILI

Yunusxodjayev Zair Shakirovich

Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi “Iqtisodiyot va boshqaruv” kafedrası o`qituvchisi, PhD

E-mail: zoiryunusxodjaev@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada yoshlarning psixologik-pedagogik savodxonligini oshirish, kelajakdagi oilaviy hayotga tayyorgarlik jarayonini tizimli ravishda amalga oshirish yosh oilalardagi ko‘plab muammo va ajralishlarning oldini olishga xizmat qilishi asoslab berilgan. Keltirilgan tahlillar oila psixologiyasi mutaxassislari, pedagoglar va yoshlar uchun muhim amaliy manba hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: oila, nikoh, oilaviy munosabatlar, sevgi uchburchagi, oilaviy hayot sikli, filtr modeli, nikohga tayyorlik, turmush qurish qobiliyati, oilaviy inqiroz.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОБЛЕМЫ СЕМЬИ И СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ

Юнусходжаев Заир Шакирович

Преподаватель кафедры «Экономика и управление» Академии труда и социальных отношений, PhD

Аннотация

В статье обосновывается, что повышение психолого-педагогической грамотности молодежи и систематическая подготовка к будущей семейной жизни способствуют предупреждению многих проблем и разводов в молодых семьях. Представленный анализ представляет практическую значимость для специалистов в области психологии семьи, педагогов и молодежи.

Ключевые слова: семья, брак, семейные отношения, любовный треугольник, жизненный цикл семьи, модель фильтров, готовность к браку, способность к семейной жизни, семейный кризис.

PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE PROBLEM OF FAMILY AND FAMILY RELATIONSHIPS

Yunuskhodjayev Zair Shakirovich

Lecturer at the Department of Economics and Management, Academy of Labor and Social Relations, PhD

Abstract

The article substantiates that increasing the psychological and pedagogical literacy of young people and systematically preparing them for future family life can help prevent many problems and divorces in young families. The presented analysis is of practical importance for family psychology specialists, educators, and young people.

Keywords: family, marriage, family relationships, love triangle, family life cycle, filter model, marriage readiness, ability to maintain family life, family crisis.

Kirish

Oila – bu insonga butun hayoti davomida hamroh bo‘ladigan eng muhim hodisa. Uning shaxsga nisbatan ta’sir ahamiyati, uning murakkabligi, ko‘p qirraliligi va muammoli tabiati oilani o‘rganishga juda ko‘p turli xil yondashuvlar yuzaga kelishini taqozo etadi. “Oilaviy munosabatlar” tushunchasi chuqur falsafiy ildizlarga va an’analarga ega bo‘lib, u Platonning falsafiy hikmatlariga (“Davlat”, “Qonunlar”, “Bayram” dialoglari), Aristotel (“Siyosat”), Ksenofont (“Domostroy”), Plutarx (“Turmush o‘rtoqlar uchun ko‘rsatma”), M.Montaigne (“Tajribalar”), I.Kant (“Axloq metafizikasi”) va boshqalarning falsafiy hikmatlariga borib taqaladi.

So‘nggi paytlarda mahalliy va xorijiy oila psixologiyasida oilaviy tadqiqotlarga ko‘proq e’tibor qaratilmoqda. Uning turli xil xususiyatlari va unda sodir bo‘ladigan jarayonlar – turmush o‘rtoqlarning nikohdan qoniqishi, oilaviy rollarning tuzilishi, hokimiyatning taqsimlanishi, bola-ota munosabatlari va boshqalar shular jumlasidandir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Bu masalada rus psixologik adabiyotlari orasidan V.A. Sisenkoning “Oilaviy nizolar”, E.G. Eidemiller va V.V. Yustitskislarning “Oila psixologiyasi va psixoterapiyasi”²¹, I.A. Poluninaning “Oilaviy psixologik maslahat. Er-xotin komponenti”²², S.Kratovilning “Oila va jinsiy disgarmoniya psixoterapiyasi”²³, L.F.Filyukovaning “Zamonaviy yosh oila”²⁴, V.Satirning²⁵ “O‘zingni va oilangni qanday qurish kerak”, R.Bandler, D.Grinder va V.Satirning “Oilaviy terapiya”²⁶, K.Uitaker, V.Bambrining “Oila bilan raqs”²⁷, N.Pezeshkianning “Ijobiy oilaviy psixoterapiya” va “33 va 1 hamkorlik shakllari” kabilarni misol tariqasida keltirish mumkin.

1.Каримова В. Оила ижтимоий ҳимоя омиллари. – Тошкент, 2007

2.Холматова М. Оилавий муносабатлар маданияти ва соғлом авлод тарбияси.

3. Юнг, К. Г. Брак как психологическое отношение / К. Г. Юнг. // Юнг К. Г. Конфликты детской души : собрание сочинений. . М., 1995. - С. 185-209.

O'zbekiston olimlaridan esa S.Akmalova, B.Valiyeva, I.Cherkashina, R.Vosiqova, V.Karimova, O.Musurmonova, F.Saifnazarova, U.Uvatov, M.Xolmatova, E.Yusupov, T.Mahmudov, R.Ubaydullayevalar asarlarida, muftiy Usmonxon Alimovning "Oilada farzand tarbiyasi" kitobida, Bobomurodovning maqolalarida oila madaniyati va mas'uliyati, oilada farzand tarbiyasiga oid yondashuvlar o'z ifodasini topgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Oila insonga psixologik va fiziologik qulaylik beradi, "hissiy boshpana" bo'lib xizmat qiladi, unda u o'zining foydaliligi va qadr-qimmatini his qiladi. Oiladagi sevgi yolg'izlikni yo'q qiladi va shaxsni to'liq (nafaqat jismoniy, jinsiy) qabul qilish imkoniyatini beradi. Vaqt o'tishi bilan turmush o'rtoqlarda farzand ko'rishga bo'lgan ehtiyoj, ota-ona bo'lish istagi paydo bo'ladi va bu onalik va otalik shakllarida amalga oshiriladi. Aynan oila shaxsni o'zini o'zi amalga oshirish uchun barcha resurslar bilan ta'minlaydi. Oilaviy xususiyatlar obyektiv, subyektiv va integrallarga bo'linadi.

Oila faoliyatining obyektiv xususiyatlari:

- oiladagi hissiy aloqalarning xususiyatlari, oila va nikoh munosabatlarini qurish uchun asos sifatidagi sevgi;
- nikoh motivatsiyasi;
- hukmronlik va oilaning rolli tuzilishi;
- oiladagi muloqot xususiyatlari;
- oilaning muammoli vaziyatlarni hal qilish qobiliyati.

Subyektiv xususiyatlar:

- nikohdan qoniqish;
- oilaviy o'ziga xoslik, "oilaviy afsonalar" mavjudligi;
- oilaning hamjihatligi ajralmas xususiyat sifatida.

Oilani shakllantirishning asosi turli jinsdagi shaxslar o'rtasidagi munosabatlarning ijtimoiy jihatdan tasdiqlangan shakli sifatida nikohdir.

Nikoh — erkak va ayolning o'zaro mehr-oqibatiga asoslangan, oila qurish, farzandlarni dunyoga keltirish va tarbiyalash maqsadida tuzilgan, qonuniy ravishda rasmiylashtirilgan, ixtiyoriy birlashmasi. Turmush qurgan erkak va ayol farzandlarining farovonligi va tarbiyasi uchun birdek mas'uldirlar.

Odamlarda uchrashish ikki omilga bog'liq: vaqt omili va xavf omili. Yosh kishi g'amxo'rlik qilishni o'rganadigan ma'lum bir yosh davri bor va bu jarayon qanchalik uzoq bo'lsa, bu shaxs atrof-muhitga shunchalik yaqinroq bo'ladi. Uning ijtimoiy va fiziologik reaksiyalarning rivojlanishi zaiflashadi (sekinlashadi). Xavf omili nikohdan avvalgi xatti-harakatlarning tanlangan multimotivli tabiati bilan bog'liq.

Nikohdan avvalgi davrni optimallashtirish uchun psixologik shartlarga quyidagilar kiradi:

- o'zingizning ham, sherigingizning ham motivlari, munosabatlari va his-tuyg'ularini aks ettirish;
- tanlanganning hissiy qiyofasini real tasvir bilan almashtirish;

- nikohdan avvalgi ma'lumotlar almashinuvini amalga oshirish;
- muloqot va o'zaro ta'sir uslubini baholash (qoniqarlirmi?);
- intilishlarning yetarli darajasi;
- sherikni real idrok etish va uni qabul qilish;
- birgalikda hayot ssenariylarini aqliy va haqiqiy ijro etish.

Hayotiy sherikni tanlash uchun uchta modelni ajratish odatiy holdir:

Filtr modeli. Ushbu modelga ko'ra, sherik tanlash ko'p bosqichli jarayondir. Birinchi bosqichda filtrlash bir xillik prinsipiga muvofiq amalga oshiriladi, ya'ni irqi, kelib chiqishi, diniy va ijtimoiy mansubligi bo'yicha o'xshash shaxsning jozibador kuchi aniqlanadi. Ikkinchi bosqichda qiymat yo'nalishi birligi filtri ishga tushiriladi. Qadriyatlar, e'tiqodlar va mafkuraviy pozitsiyalar mos kelganda hamdardlik paydo bo'ladi. Uchinchi bosqichda filtrlash ehtiyoj va motivatsiya tamoyiliga muvofiq amalga oshiriladi. Yaqinlashish va nikoh to'g'risida qaror qabul qilish uchun asosiy ehtiyojlarning mos kelishi muhim ahamiyatga ega.

Foydani maksimallashtirish modeli. Juftlikning shakllanishi sherikning maksimal miqdorda kerakli fazilatlariga ega bo'lganda sodir bo'ladi. Qanchalik ko'p tasodiflar bo'lsa, nikoh aynan shu sherik bilan sodir bo'ladi.

To'ldiruvchi model. Jozibador vaziyat – qarama-qarshi sherikda birinchi bo'lmagan narsa (xususiyatlar, xarakter xususiyatlari, qiziqishlari, ko'nikmalari) mavjud bo'lganda. Ushbu kompensatsiya mexanizmi bir-birini to'ldirish tamoyiliga muvofiq ishlaydi.

Nikohlar nikoh va oilaviy motivatsiya xususiyatlariga qarab sevgi, stereotip, qulaylik bilan ajralib turadi.

Zamonaviy psixologiyada nikoh uchun uchta motiv mavjud:

- nikoh fakti uchun motivatsiya bu holatda asosiy harakatlantiruvchi kuchdir: turmush qurish niyati;
- nikohning ma'lum bir turiga motivatsiya – orzularni ro'yobga chiqarishga qodir bo'lgan sherikga yo'naltirilganlik, nikoh munosabatlarining nufuzli turi haqidagi ma'lum bir g'oyaga mos keladi;
- ma'lum bir shaxs uchun motivatsiya – bu holda tanlangan kishi barcha zaif tomonlari va kamchiliklari bilan o'ziga xos haqiqiy shaxs sifatida qabul qilinadi.

Nikoh motivatsiyasi 4 ta asosiy motivni o'z ichiga oladi va ularning ierarxiyasi nikoh sheriklarini tanlash mezonlarini belgilaydi:

- intim-shaxsiy – sevgi uchun kerakli sherikni topish istagi;
- axloqiy va psixologik – ruhiy yaqin hayot sherigini topish istagi;
- oila-ota-ona – bolalarning tug'ilishi va tarbiyasiga e'tibor berish;
- iqtisodiy va maishiy – belgilangan hayotga va uy xo'jaligiga yo'naltirilganlik.

Nikohning asosiy asosi sevgidir. Sevgi – bu subyektning shiddatli va nisbatan barqaror tuyg'usi, jinsiy ehtiyojlar va ijtimoiy jihatdan shakllangan o'ziga xos xususiyatga ega bo'lishga intilish, boshqa birovning hayotida maksimal to'liqlik bilan namoyon bo'ladi, shunda unda unga bo'lgan ehtiyojni uyg'otadi.

Sevgining uchta asosiy komponenti mavjud:

- hissiy – hamdardlik, ko‘pincha ongsiz, insonga instinktiv jalb qilish, sabablari hali yetarlicha aniqlanmagan;
- ratsional – inson qadr-qimmatini hurmat qilish, anglash va e’tirof etish;
- xulq-atvor – nafaqat sevgi tuyg‘usini boshdan kechirish qobiliyati, balki uni boshqa odamning quvonchi orqali o‘z quvonchiga ega bo‘lishga, uning azoblarini kamaytirishga qaratilgan faoliyatda namoyon qilishning tegishli usuli.

Sevgi – fidokorona va chuqur mehr-muhabbat hissi, samimiy jalb qilish; yuqori darajadagi hissiy ijobiy munosabat, o‘z obyektni boshqalardan ajratib turadigan va uni hayot ehtiyojlari va manfaatlarining markaziga qo‘yadigan tuyg‘u (vatanga, onaga, bolalarga, musiqaga va boshqalarga nisbatan muhabbat).

Nikohning asosiy motivi “sevgi”dir, lekin bu so‘zning uch xil talqini mavjud: sevgi jinsiy tortishish sifatida; sevilish zarurati sifatida sevilish; sevilish qobiliyati sifatidagi sevgi (T.A. Florenskaya). Sevmok – kimnidir yoki nimanidir sevmok, kimgadir muhabbat, kuchli mehrni his etmok, mayldan tortib ehtirosqa qadar; kimnidir yoki biror narsani iroda bilan, ba’zan mutlaqo hisobsiz va ehtiyotsizlik bilan tanlash va afzal ko‘rishdir.

Sevgi turlari – shaxslardagi u bilan bog‘liq tajriba soylariga ko‘ra farqlanadi:

- aseksual jalb qilish (agape) - o‘z-o‘zidan voz kechish elementlari bo‘lgan odamga kuchli qiziqish;
- sevgi – do‘stlik – bu hayoti bizning hayotimiz bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan odamga nisbatan biz his qiladigan noziklik;
- sevgi – ehtiros – boshqa odam bilan birlashishga kuchli jalb qilish, sherigining sevgisiga erishganida hayajonlanish va uni yo‘qotganda tinchlana olmaslik holati;
- sevgi o‘yini (ludus) – tomonlarning o‘zaro qiziqishini uyg‘otadigan, lekin yuqori intensivlikka erisha olmaydigan jalb qilish;
- ratsional sevgi (pragma, yunoncha pragma – amal, harakat) – ong tomonidan boshqariladigan ishq.

Sevgi formulasi: agar siz o‘zingizni yaxshi his qilganingiz uchun men o‘zimni yaxshi his qilsam va agar men o‘zimni yaxshi his qilishni va buning uchun hamma narsani qilishingizni istasam, men sizni yaxshi ko‘raman deganidir.

Jon Alan Lining sevgi nazariyasi (sevgi uslublari va ranglari) har bir insonga xos bo‘lgan, asosan, faqat jinsiy munosabatlarga bag‘ishlangan sevgi haqidagi qarashlardir. Asosiy muammo – bizning g‘oyalarimiz, fikrlarimiz va hayotga bo‘lgan qarashlarimiz bilan o‘rtoqlashadigan sherik bilan uchrashish. Aksariyat turmush qurganlar noto‘g‘ri odamni tanlaganlari uchun muammolarga duch kelishadi. To‘g‘ri tanlov qilish uchun siz “sevgi”, uning o‘zgarishi mumkin bo‘lgan ranglar uslubini o‘rganishingiz kerak.

Sevgining ikkita modeli mavjud:

- pessimistik – sevgi obyektiga o‘ziga xos bog‘liqlik va bu tuyg‘uning yaqin kishini yoki uning mehrini yo‘qotish qo‘rquvi bilan bog‘liqligi mavjud, natijada nikoh tashvishli-nevrotik xususiyatga ega bo‘ladi;

- optimistik – unga nisbatan ijobiy munosabat tufayli sevgi obyektidan nisbiy mustaqillik, individual irodani ifodalashni rag‘batlantirish, turmush o‘rtoqlarning nisbiy avtonomiyasi, er-xotinda shaxsiy rivojlanish va psixologik qulaylik uchun sharoit yaratish, yaqinlik hissi paydo bo‘ladi.

Chet el psixologiyasida R.Xill tomonidan oilaviy hayot siklining davrlashtirilishi keng tarqalgan bo‘lib, u quyidagi bosqichlarni ajratib turadi²⁸: monada (bola ota-ona oilasida o‘sadi, kamolotga erishadi va juftini topgunga qadar mustaqil hayot kechira boshlaydi); nikoh; bolaning tug‘ilishi; o‘smirlik davriga qadar bola bilan yashash; “bolalar uyadan chiqib ketishi (mustaqillik)”; turmush o‘rtoqlardan birining vafoti; yana monada bosqichi.

Zamonaviy rus psixologiyasida davrlashtirish muammosi muallif tomonidan har bir bosqichda ma‘lum bir vazifalarning mavjudligi, ularning faqat shu davrga xos bo‘lganligi va har birining xususiyatlari juda o‘ziga xos ekanligidan kelib chiqib tavsiflanadi.

E.K. Vasilyeva talqiniga ko‘ra oilaviy hayot siklining 5 bosqichi mavjud

- bola tug‘ilishidan avval oila qurish; bolalarni dunyoga keltirish va tarbiyalash;
- oilaning tarbiyaviy funksiyalarining tugashi;
- bolalar ota-onalari bilan birga yashaydilar va hali kamida bitta farzand ham o‘z oilasiga ega emas;
- turmush o‘rtoqlar yolg‘iz yoki o‘z oilasi bo‘lgan bolalari bilan yashaydilar.

Oila rivojlanishining davriyligi boshqacha bo‘lishi mumkin, ammo rivojlanish bosqichlarini aniqlash uchun tavsiya etilgan prinsip har bir bosqichga xos bo‘lgan faoliyatning minimal hissiy vazifalarini aniqlashdir. Avvalgi bosqichlarda hal etilmagan vazifalar keyingi bosqichda muqarrar ravishda hal qilinishi kerak, agar bunday bo‘lmasa demak oila o‘ziga xos funksiyalarga ega bo‘lgan kichik guruh sifatida ularni bajara olmayabdi.

Moslashish davri (1-bosqich) kuchli hissiy stressni keltirib chiqaradi, ko‘plab yosh oilalar bunga dosh bera olmaydilar (ajralishning eng yuqori darajasi), bu quyidagi sabablar bilan bog‘liq: nikohga tayyor emaslik; yomon yashash sharoitlari; yashash joyining yetishmasligi; yoshlarning munosabatlariga qarindoshlarning aralashuvi.

Juftliklarning hayot strategiyalari oilaviy munosabatlarni rivojlantirishda alohida ahamiyatga ega:

- ichki nazorat – tashqi nazorat;
- egoizm – sotsiotsentrizm (altruizm);
- ijtimoiy me‘yorlarga yo‘naltirilganlik – o‘ziga nisbatan yo‘nalganlik;
- qarama-qarshiliklarni qabul qilish – ularni rad etish;
- o‘z-o‘zini hurmat qilish – o‘ziga ishonchsizlik.

Nikohga tayyorlik aspektlarning butun majmuasini quyidagi kategoriyalar tashkil etadi:

8 . Сысенко В.В. Супружеские конфликты. М., 1983.

- axloqiy kompleksni shakllantirish: shaxsning turmush o'rtog'i, bo'lajak farzandlariga nisbatan yangi mas'uliyat tizimini qabul qilishga va turmush o'rtoqlar o'rtasidagi rollarni taqsimlashga tayyorlik;

- oilaning kichik guruh sifatida normal ishlashi, er-xotinning hayot ritmlarida izchillikni talab qilganda shaxslararo muloqot va hamkorlikka tayyorlik;

- juftiga nisbatan fidoyilik qobiliyati, birinchi navbatda, mehribon odamning altruizm fazilatlarini va xususiyatlariga asoslangan tegishli faoliyatni amalga oshirish qobiliyatini o'z ichiga oladi;

- insonning ichki dunyosiga kirib borish bilan bog'liq fazilatlarining mavjudligi – empatiya kompleksi;

- nizolarni konstruktiv tarzda hal qilish qobiliyati, o'z ruhiyati va xatti-harakatlarini, o'z-o'zini tartibga solish qobiliyati;

- shaxsning his-tuyg'ulari va xatti-harakatlarining yuqori estetik madaniyati.

Shaxsning nikohga ma'naviy va psixologik tayyorgarligi oilaviy hayotni tartibga soluvchi talablar, mas'uliyat va ijtimoiy xatti-harakatlar standartlarining butun majmuasini idrok etishni anglatadi:

- turmush o'rtog'ingiz, bo'lajak farzandlaringiz va ularning xatti-harakatlari uchun javobgarlik uchun yangi mas'uliyat tizimini qabul qilishga tayyorlik;

- oila birligining, boshqa a'zolarining huquqlari va qadr-qimmatini tushunish, shaxs munosabatlarida tenglik tamoyillarini tan olish;

- kundalik muloqot va hamkorlikka intilish, qarama-qarshi jins vakili bilan o'zaro munosabatlarni muvofiqlashtirish, bu esa, o'z navbatida, yuqori axloqiy madaniyatni nazarda tutadi;

- boshqa odamning odatlari va xarakter xususiyatlariga moslashish va uning ruhiy holatini tushunish qobiliyati.

Bu talablar turli oilalarda turli darajada amalga oshiriladi, ana shu yaqqol ko'zga tashlanadigan haqiqatdan kelib chiqib, shaxsning vaziyat va sharoitga qarab xulq-atvorini tez o'zgartirish qobiliyatining ko'rsatkichi sifatida "turmush qurish qobiliyati" tushunchasi kiritiladi. Unga ko'ra boshqa odamga g'amxo'rlik qilish, uni qabul qilish va o'z egoizmini bostirish, bag'rikenglik ko'rsatish va murosa topish, hamkorlik qilish, empatiya qilish va ma'naviy birlikni, barqarorlikni va o'z xatti-harakatlarini oldindan aytib berishni topa olish lozim.

Xulosa va takliflar

Nikohga yo'naltirilganlik – nikohdan avval va turmushning birinchi yillarida yoshlarning muhim qadriyat yo'nalishidir. Muammo yoshlarning konstruktiv munosabatlarni qura olmasligi, ularning psixologik-pedagogik savodxonligi va shaxsiy madaniyatining pastligidadir. Kelajakdagi oilaviy hayotga tayyorgarlik oila haqidagi bilimlarni, shu jumladan juftlik, ayollar va erkaklar o'rtasidagi dominant bo'lmagan munosabatlarni targ'ib qilish, yosh rivojlanishining barcha bosqichlarida amalga oshirilishi turli muammolarning oldini olishi mumkin.

Bugungi kunda jamiyatda eng ko‘p muhokama qilinayotgan muammolardan biri bu oilaning kelajagi va oilaviy munosabatlar muammosidir. Zamonaviy ijtimoiy jarayonlar bosimi ostida oilaning kelajakdagi evolyutsiyasini oldindan aytish qiyin. Biroq bir narsa aniq: o‘zgarishlar muqarrar. Demak eski modellarni saqlab qolgan holda oila tizimida ba’zi korreksion harakatlarni amalga oshirish juda maqbuldir. Shu bilan birga, oilani madaniyatli shaxsni va insonparvar jamiyatni shakllantirish quroli sifatida boy bermaslik juda muhimdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. L.Karimova V. Oila ijtimoiy himoya omillari. – Toshkent, 2007
2. Xolmatova M. Oilaviy munosabatlar madaniyati va sog‘lom avlod tarbiyasi.
3. Юнг, К. Г. Брак как психологическое отношение / К. Г. Юнг // Юнг К. Г. *Конфликты детской души: собрание сочинений*. — М., 1995. — С. 185–209.
4. Флоренская, Т. А. Диалог в практической психологии. — М., 1991.
5. Карабанова, О. А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования: учебное пособие. — М.: Гардарики, 2004. — С. 25–39.
6. Васильева, Е. К. Семья и её функции: демографо-статистический анализ. — М.: Статистика, 1975. — С. 112–126.
7. Шнейдер, Л. Б. Психология семейных отношений. — М.: Апрель-Пресс; Эксмо-Пресс, 2000.
8. Сысенко, В. В. Супружеские конфликты. — М., 1983.
9. Сатир, В. Как строить себя и свою семью. — М., 1992.

**O'QITUVCHI KASBIY FAOLIYATIDA PSIXOLOGIK QOBILIYATNI
RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI**

Jo'rayeva Sarvinoz Ubaydullo qizi

Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi "Iqtisodiyot va boshqaruv" kafedrası
assistent-o'qituvchisi

E-mail: jorayevasarvinoz99@gmail.com

+998-90-081-17-12

Annotatsiya

Bugungi ta'lim jarayonida o'qituvchidan nafaqat fan bilimlariga egasi bo'lish, balki psixologik jihatdan ham katta salohiyatga ega bo'lishi talab qilinadi. Psixologik qobiliyat — bu o'qituvchining o'quvchilarning ruhiy holatini tushunishi, ta'lim jarayonini motivatsiyalash, stress va muammolarni samarali boshqarishidir. Ushbu maqolada psixologik qobiliyatning mohiyati, uning ahamiyati, rivojlantirish yo'llari va amaliy tajribalar tahlili beriladi.

Tayanch so'zlar: Motivatsiya, ruhiy holat ,stress,empatiya, refleksiya,kasbiy barqarorlik,emotsional intellekt,kommunikatsiya,innovatsion metodologiya

**ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ
ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧИТЕЛЯ**

Джураева Сарвиноз Убайдулло кизи

Ассистент-преподаватель кафедры «Экономика и управление» Академии
труда и социальных отношений

Аннотация

В современном образовательном процессе от учителя требуется не только обладание научными знаниями, но и высокий психологический потенциал. Психологическая компетентность — это способность учителя понимать психическое состояние учащихся, мотивировать учебный процесс, эффективно справляться со стрессами и проблемами. В данной статье анализируются сущность психологической компетентности, её значение, пути развития и практический опыт.

Ключевые слова: Мотивация, психическое состояние, стресс, эмпатия, рефлексия, профессиональная устойчивость, эмоциональный интеллект, коммуникация, инновационная методология

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FEATURES OF DEVELOPING PSYCHOLOGICAL ABILITIES IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF A TEACHER

Jurayeva Sarvinoz Ubaydullo qizi

Assistant Lecturer at the Department of Economics and Management Academy of Labor and Social Relations

Abstract

In today's educational process, a teacher is required not only to possess scientific knowledge, but also to have great psychological potential. Psychological competence is the teacher's ability to understand the mental state of students, motivate the educational process, and effectively manage stress and problems. This article analyzes the essence of psychological competence, its importance, ways of development, and practical experiences.

Keywords: Motivation, mental state, stress, empathy, reflection, professional stability, emotional intelligence, communication, innovative methodology

Kirish

Ta'lim tizimida yuz berayotgan yangilanishlar o'qituvchidan nafaqat chuqur bilim va kasbiy kompetensiyaga, balki yuqori darajadagi psixologik tayyorgarlikka ham ega bo'lishni talab etmoqda. O'qituvchi ta'lim jarayonining asosiy subyekti sifatida o'quvchilarning bilim olishi, shaxsiy rivojlanishi va ijtimoiy moslashuviga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli uning kasbiy faoliyatida psixologik qobiliyatlarni rivojlantirish muhim pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi.

O'qituvchining psixologik qobiliyati deganda uning o'quvchilarning ruhiy holatini anglash, ular bilan samarali muloqot qilish, individual xususiyatlarini hisobga olish, o'z hissiyotlarini boshqarish hamda turli pedagogik vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish imkonini beruvchi individual-psixologik xususiyatlar majmui tushuniladi.

O'qituvchining kasbiy faoliyati doimo insonlar bilan, ayniqsa, turli xarakter va dunyoqarashga ega bo'lgan o'quvchilar bilan muloqot qilishni talab etadi. Shuning uchun o'qituvchida kommunikativ qobiliyatning rivojlanganligi alohida ahamiyatga ega. Kommunikativ qobiliyat orqali pedagog o'z fikrini aniq va tushunarli yetkazadi, o'quvchilarni tinglaydi, ularning fikrlarini hurmat qiladi va ta'lim jarayonida hamkorlik muhitini yaratadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

O'qituvchi kasbiy faoliyatida psixologik qobiliyatlarni rivojlantirish masalasi pedagogika va psixologiya fanlarining muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Mazkur muammo yuzasidan olib borilgan ilmiy izlanishlarda o'qituvchining kasbiy faoliyati, pedagogik qobiliyatlari, shaxsiy sifatleri, o'quvchilar bilan muloqoti hamda pedagogik jarayonni samarali tashkil etish imkoniyatlari keng yoritilgan.

O'zbek olimlari E.G'. G'oziyev, M.G. Davletshin, V.M. Karimova, R. Mavlonova va boshqa tadqiqotchilarning ilmiy-metodik ishlarida shaxs psixologiyasi, pedagogik faoliyat, muloqot, qobiliyat va shaxslararo munosabatlarning psixologik xususiyatlari tahlil qilingan. E.G'. G'oziyevning psixologiyaga oid tadqiqotlarida inson qobiliyatlari, shaxsning individual-psixologik xususiyatlari va ularning faoliyat jarayonida namoyon bo'lishi masalalariga alohida e'tibor qaratiladi. Ushbu qarashlar o'qituvchining kasbiy faoliyatida psixologik qobiliyatlarni shakllantirish va rivojlantirishning nazariy asoslarini belgilashda muhim ahamiyatga ega.

M.G. Davletshin tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda yosh va pedagogik psixologiya masalalari, ta'lim-tarbiya jarayonida shaxsning rivojlanishi hamda pedagogik faoliyatning psixologik jihatlarini yoritilgan. Olimning qarashlaridan kelib chiqib, o'qituvchi faoliyatining samaradorligi uning bilim va metodik tayyorgarligi bilangina emas, balki o'qituvchilarning yosh va individual-psixologik xususiyatlarini anglay olish qobiliyati bilan ham bog'liq ekanligini ko'rish mumkin.

V.M. Karimovning ijtimoiy psixologiyaga oid tadqiqotlarida shaxslararo munosabatlar, muloqot, guruhdagi psixologik jarayonlar va ijtimoiy munosabatlarning shaxs faoliyatiga ta'siri masalalari o'rganilgan. Ushbu ilmiy qarashlar o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi samarali muloqotni shakllantirish, o'zaro ishonch va hamkorlik muhitini yaratishda kommunikativ hamda empatik qobiliyatlarning ahamiyatini asoslashga xizmat qiladi.

Pedagogika sohasidagi tadqiqotlarda R. Mavlonova va boshqa mualliflar tomonidan o'qituvchining pedagogik faoliyati, ta'lim-tarbiya jarayonining tamoyillari, pedagogik mahorat va o'quvchiga individual yondashuv masalalari yoritilgan. Mazkur tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, zamonaviy o'qituvchi o'z fanini yaxshi bilish bilan bir qatorda, o'quvchilarning psixologik holatini tushunishi, ularning ehtiyoj va qiziqishlarini hisobga olishi hamda ta'lim jarayonini shaxsga yo'naltirilgan tarzda tashkil etishi zarur.

Xorijiy tadqiqotlarda ham o'qituvchining psixologik qobiliyatlari masalasiga katta e'tibor qaratilgan. Xususan, L.S. Vygotskiyning ta'lim va rivojlanish o'rtasidagi munosabatlarga oid nazariy qarashlari o'qituvchining o'quvchi rivojlanishidagi rolini tushunishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. A. Banduraning ijtimoiy-kognitiv nazariyasida shaxsning xulq-atvori, o'ziga bo'lgan ishonchi va ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'siri masalalari ochib berilgan. Bu yondashuv o'qituvchining o'z pedagogik imkoniyatlariga ishonchi va kasbiy faoliyatdagi psixologik tayyorgarligining ahamiyatini ko'rsatadi.

Shuningdek, C. Rogersning shaxsga yo'naltirilgan ta'lim konsepsiyasida o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi samimiy munosabat, empatiya, hurmat va psixologik qulay muhitning ta'lim samaradorligidagi o'rni ta'kidlanadi. Ushbu yondashuv o'qituvchining empatik va kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirish zarurligini asoslash imkonini beradi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'qituvchining psixologik qobiliyatlari alohida holda emas, balki uning kasbiy kompetensiyasi, pedagogik mahorati,

kommunikativ faoliyati va shaxsiy rivojlanishi bilan uzviy bogʻliq holda namoyon boʻladi. Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarda oʻqituvchining psixologik qobiliyatlarini rivojlantirishning pedagogik va psixologik mexanizmlarini kompleks tarzda oʻrganish masalasi yanada chuqur tadqiq etishni talab qiladi.

Shu nuqtayi nazardan, mazkur tadqiqotda oʻqituvchining empatiya, kommunikativlik, kuzatuvchanlik, hissiy barqarorlik, refleksivlik, kreativlik va konfliktlarni boshqarish qobiliyatlarini rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlarini oʻrganish dolzarb ilmiy-amaliy masala sifatida qaraladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotning metodologik asosini oʻqituvchining kasbiy faoliyatida namoyon boʻladigan psixologik qobiliyatlarni pedagogik jarayon bilan uzviy bogʻliq holda oʻrganish yondashuvi tashkil etadi. Tadqiqotda oʻqituvchining empatiyasi, kommunikativligi, kuzatuvchanligi, hissiy barqarorligi, refleksivligi, kreativligi, tashkilotchilik va konfliktlarni boshqarish qobiliyatlari asosiy tahlil yoʻnalishlari sifatida belgilandi. Mazkur qobiliyatlarning kasbiy faoliyatdagi namoyon boʻlishini yoritishda pedagogik va psixologik adabiyotlarni oʻrganish, ilmiy qarashlarni umumlashtirish, qiyosiy tahlil, pedagogik kuzatuv, suhbat va amaliy holatlarni tahlil qilish usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot jarayonida psixologik qobiliyatlarning mazmuni oʻqituvchi va oʻquvchi oʻrtasidagi muloqot, taʼlim jarayonidagi psixologik muhit, oʻquvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish, nizoli vaziyatlarni boshqarish hamda pedagogning oʻz hissiy holatini nazorat qila olish imkoniyatlari bilan bogʻliq holda koʻrib chiqildi. Empatiya oʻquvchining his-tuygʻulari va kechinmalarini anglash, kommunikativ qobiliyat samarali muloqotni tashkil etish, kuzatuvchanlik oʻquvchining kayfiyati va xatti-harakatlaridagi oʻzgarishlarni ilgʻash, hissiy barqarorlik esa murakkab pedagogik vaziyatlarda vazminlikni saqlash mezonlari sifatida tahlil qilindi.

Shuningdek, psixologik qobiliyatlarni rivojlantirishning amaliy imkoniyatlari ham metodologik jihatdan baholandi. Bunda psixologik treninglar, rolli oʻyinlar, pedagogik vaziyatlarni modellashtirish, refleksiv kundalik yuritish, hamkasblar tajribasini kuzatish, mentorlik, psixologik diagnostika, guruhli muhokamalar va stressni boshqarish usullari oʻqituvchining kasbiy-psixologik rivojlanishiga taʼsir qiluvchi vositalar sifatida koʻrib chiqildi.

Metodologik yondashuvning muhim jihati shundaki, oʻqituvchining psixologik qobiliyati faqat alohida shaxsiy sifat sifatida emas, balki pedagogik faoliyat natijalariga taʼsir koʻrsatuvchi kompleks kasbiy resurs sifatida talqin qilindi. Shu sababli uning taʼlim samaradorligi, oʻquvchilarning faolligi va motivatsiyasi, ijobiy psixologik muhitning shakllanishi, muammoli vaziyatlarni erta aniqlash hamda oʻqituvchining kasbiy barqarorligi bilan aloqasi tahlil qilindi.

Tadqiqotda mavjud ilmiy qarashlarni amaliy pedagogik tajriba bilan bogʻlashga ham eʼtibor berildi. Xususan, oʻquvchilarning emotsiyalarini tushunishga qaratilgan

rolli o'yinlar, o'qituvchining o'z faoliyatini muntazam tahlil qilishi va refleksiv kundalik yuritishi kabi amaliy holatlar psixologik qobiliyatlarni rivojlantirish imkoniyatlarini ko'rsatish uchun tahlil qilindi. Shu asosda tadqiqot natijalarini shakllantirishda nazariy manbalar, pedagogik kuzatuv va amaliy tajribaning o'zaro uyg'unligiga tayanildi.

Tahlil va natijalar

Psixologik qobiliyat — shaxsning psixologik omillar (emotsiyalar, motivatsiya, diqqat, xotira, tasavvur, individual psixologik xususiyatlar) asosida faoliyat yuritish, boshqalar bilan samarali muloqot qilish va o'zini turli sharoitlarga moslash imkoniyatidir.

Emotsional intellekt esa o'z his-tuyg'ularini tan olish va nazorat qilish, boshqalar his-tuyg'ularini anglash hisoblanadi.

Motivatsion qobiliyat — o'quvchilar ichki motivatsiyasini uyg'otish va uni davom ettirish.

Stress va bosim ostida chidamlilik — ishdagi noqulay holatlar, muammolar bilan kurashish.

Refleksivlik va shaxsiy rivojlanish — o'tkazgan joylarini tahlil qilish, xato va kamchiliklardan saboq olish.

Psixologik qobiliyatning o'qituvchining kasbiy faoliyatiga ta'siri quyidagicha:

-Ta'lim sifatini oshirishda o'quvchilarning ehtiyojlari va psixologik xususiyatlari hisobga olinib dars tashkil etilganda, ular bilim va ko'nikmalarni osonroq egallaydi.

-O'quvchilar bilan ijobiy muhit – hurmat, hamdardlik va ishonch muhiti o'quvchilarning faol ishtirokini rag'batlantiradi.

-Muammolarni oldini olish – ruhiy tushkunlik, demotivatsiya, sinf ichidagi nizolarni erta aniqlab, faol yechimlar topish mumkin bo'ladi.

-O'qituvchining sog'lom psixologik holati – emotsional charchoqni kamaytirish, kasbga bo'lgan ijobiy munosabatni saqlashda yordam beradi.

-Shaxsiy va ijodiy o'sish – pedagogik yangiliklar, metodlar va texnologiyalarni qo'llashga tayyorlikni oshiradi.

Rivojlantirish usullari quyida psixologik qobiliyatni rivojlantirish uchun samarali usullar keltirilgan.

Emotsional intellekt bo'yicha treninglar, empatiya, stress boshqaruvi, konfliktlarni hal qilish bo'yicha amaliy mashqlar, rolli o'yinlar. Peer observation va mentorlik hamkasblar darslarini kuzatish, fikr almashish, yaxshi tajribalarni o'rganish.

Psixologik diagnostika vositalaridan foydalanish
O'quvchilarning ruhiy holatini aniqlash, ijtimoiy-psixologik testlar va so'rovnomalar o'tkazish yanada samarali natija beradi.

O'quvchi markazli metodlar, guruh ishlari, loyihalar, muammaga yo'naltirilgan o'qitish, interaktiv va multimediya vositalaridan foydalanish. Stressni kamaytirish, sog'lom turmush tarzi, dam olish, meditatsiya, jismoniy mashqlar, ish vaqti bilan dam olish oralig'ini saqlash. Kasbiy kurslar va doimiy ta'lim pedagogik psixologiya,

kommunikatsiya, innovatsion metodologiyalar bo'yicha kurs va seminarlarda qatnashish.

Amaliy tajribalar va holatlar:

Masalan, bir maktabda rolli o'yinlar orqali o'quvchilarning emotsiyalarini tushunishni rivojlantirish bo'yicha trening uyushtirildi. Natijada o'quvchilarda sinf ichidagi nizolar kamaydi va mushtarak ishga ishtiyoq oshdi.

Boshqa bir o'qituvchi o'zining reflektiv kundaligini yurita boshladi: har oy oxirida dars tashkiliy jihatlariga, o'quvchilarning xulq-atvoriga va o'zining hissiy holatiga baho berdi. Bu orqali metodik kamchiliklarini aniqlab, darslarini moslashtira boshladi.

O'qituvchining psixologik qobiliyatining ahamiyati va ta'siri

O'quvchilarning o'rganishi samaradorligi oshadi: Agar o'qituvchi talabaning psixologik holatini tushunsa, uning qiziqishlari, ehtiyojlari, qobiliyatlari asosida darsni moslashtira oladi. Shu bilan o'quvchilarning faolligi va tushunishi kuchayadi.

- Ish muhitining ijobiy bo'lishi: O'quvchilar o'zlarini tushungan, qo'llab-quvvatlangan muhitda bo'lganida, stress darajasi kamayadi, xulq-atvori yaxshilanadi.

- Motivatsiyani saqlab qolish: O'qituvchi psixologik jihatdan qobiliyatli bo'lsa, o'quvchilarda ichki motivatsiyani uyg'otadi va uni davom ettira oladi.

- Muammolarni erta aniqlash va bartaraf etish: O'quvchilarning ruhiy yoki ta'limiy muammolari, demotivatsiyasi, qiynalishi kabi holatlarni tezroq sezish va mos yordam taklif qilish imkoniyati paydo bo'ladi.

- Kasbiy barqarorlik va chidamlilik: O'qituvchi o'zi uchun ham asabiylik, charchoq, motivatsiya pasayishi kabi holatlarda psixologik resurslarga ega bo'lsa, kasbiy faoliyatini uzoq muddatda samarali olib boradi. Boshlang'ichda yoki ko'p talabalar bilan ishlashda psixologik barqarorlik muhim.

- Talim tarbiyaviy maqsadlar amalga oshishi: Ta'lim faqat ma'lumot berish emas, balki shaxs tarbiyalash ham bo'lganligi sababli psixologik jihatlar (odob, muloqot, ijtimoiy ko'nikmalar) ham shakllanishida psixologik qobiliyat o'qituvchining asosiy rolini tashkil qiladi.

O'qituvchi kasbiy faoliyatida psixologik qobiliyatlarning ahamiyati

Ta'lim jarayonida o'qituvchi nafaqat bilim beradi, balki o'quvchilar shaxsini shakllantiradi. Psixologik jihatdan yetuk o'qituvchi:

- Har bir o'quvchiga individual yondasha oladi;
- O'quvchilar bilan ishonchli muhit yaratadi;
- Darsda ijobiy psixologik muhitni ta'minlaydi;
- Noto'g'ri xatti-harakatlarni jazolash o'rniga, tarbiyaviy metodlarni tanlaydi;
- Konfliktli vaziyatlarni yumshoq usulda hal qiladi.

Psixologik qobiliyatlarni rivojlantirish yo'llari

O'qituvchining psixologik qobiliyatlarini shakllantirish va rivojlantirish doimiy o'z ustida ishlashni talab etadi. Quyidagi yo'llar samarali hisoblanadi:

1. *Psixologik treninglar* – professional psixologlar ishtirokida o'tkaziladigan treninglar orqali o'zini anglash, boshqalarni tushunish bo'yicha mashg'ulotlar;

2. *Refleksiya va tahlil* – dars jarayonini va o‘quvchilarning reaksiyasini tahlil qilish orqali xatoliklarni aniqlash va takomillashtirish;
3. *Kasbiy adabiyot o‘qish* – pedagogika va psixologiya sohasidagi ilmiy maqola, kitob va qo‘llanmalarni o‘rganish;
4. *Hamkasblar bilan tajriba almashish* – pedagogik kuzatuv, dars tahlillari orqali o‘zaro o‘rganish;
5. *Meditatsiya va stressni boshqarish texnikalari* – ichki muvozanatni saqlash, emotsional holatni boshqarishga xizmat qiladi.

1-jadval

O‘qituvchining psixologik qobiliyatlarini rivojlantirish xususiyatlari

№	Psixologik qobiliyat turi	Mazmuni	Rivojlantirish usullari
1	Empatiya	O‘quvchining his-tuyg‘ulari va kechinmalarini tushunish	Suhbat, rolli o‘yinlar, psixologik treninglar
2	Kommunikativ qobiliyat	O‘quvchilar bilan samarali muloqot qilish	Munozara, dialog, trening va amaliy mashg‘ulotlar
3	Kuzatuvchanlik	O‘quvchining xatti-harakati, kayfiyati va individual xususiyatlarini sezish	Pedagogik kuzatuv, tahlil va monitoring
4	Hissiy barqarorlik	Stress va ziddiyatli vaziyatlarda o‘z hissiyotlarini boshqarish	Autotrening, nafas mashqlari, relaksatsiya
5	Diqqatni boshqarish	Bir vaqtning o‘zida turli jarayonlarga e‘tibor qaratish	Diqqat mashqlari, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish
6	Ijodiy qobiliyat	Yangicha fikrlash va noodatiy pedagogik yechimlar topish	“Aqliy hujum”, muammoli ta’lim, kreativ topshiriqlar
7	Refleksiv qobiliyat	O‘z faoliyati va xatti-harakatlarini tahlil qilish	O‘z-o‘zini baholash, refleksiv kundalik, tahli
8	Tashkilotchilik qobiliyati	Ta’lim jarayonini rejalashtirish va boshqarish	Rejalashtirish, guruhli ishlar, loyiha metodi
9	Psixologik sezgirlik	O‘quvchining individual holati va ehtiyojlarini anglash	Individual yondashuv, diagnostik suhbatlar
10	Konfliktologik qobiliyat	Ziddiyatlarni oldini olish va konstruktiv hal qilish	Konfliktli vaziyatlar tahlili, treninglar

Psixologik qobiliyatlarning yana bir muhim ko‘rinishi — empatiyadir. Empatiya o‘qituvchiga o‘quvchining hissiy holatini tushunish, uning muammolariga befarq bo‘lmashlik va vaziyatga o‘quvchi nuqtayi nazaridan qarash imkonini beradi. Empatik yondashuv mavjud bo‘lgan ta’lim muhitida o‘quvchi o‘z fikrini erkin ifodalashi, xatolaridan qo‘rqmasligi va o‘qituvchiga murojaat qilishda psixologik jihatdan o‘zini qulay his qilishi mumkin.

O‘qituvchining kuzatuvchanlik qobiliyati ham kasbiy faoliyatda muhim o‘rin tutadi. Pedagog o‘quvchilarning xatti-harakati, kayfiyati, darsdagi faolligi va o‘zaro munosabatlarini kuzatish orqali ularning individual xususiyatlari haqida ma’lumotga ega bo‘ladi. Bu esa o‘quvchilarga individual yondashish, ta’lim metodlarini to‘g‘ri tanlash va yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan muammolarni oldindan aniqlashga yordam beradi.

2-jadval

Psixologik qobiliyatlarni rivojlantirishning pedagogik-psixologik jihatlari

№	Yo‘nalish	Pedagogik jihat	Psixologik jihat
1	Individual yondashuv	O‘quvchining imkoniyatiga mos ta’lim berish	Individual psixologik xususiyatlarni hisobga olish
2	Muloqot	Dialogik va hamkorlikka asoslangan ta’lim	Ishonchli psixologik muhit yaratish
3	Refleksiya	Dars natijasini tahlil qilish	O‘z faoliyati va hissiyotlarini anglash
4	Emotsional boshqaruv	Pedagogik vaziyatlarda vazminlikni saqlash	Stressni boshqarish va hissiyotlarni nazorat qilish
5	Kreativ yondashuv	Zamonaviy va interfaol metodlardan foydalanish	Mustaqil va ijodiy fikrlashni rivojlantirish
6	Psixologik diagnostika	O‘quvchilarni kuzatish va baholash	Qobiliyat, ehtiyoj va motivlarni aniqlash
7	Konfliktlarni boshqarish	Muammoli vaziyatlarni pedagogik jihatdan to‘g‘ri hal qilish	Konflikt sabablarini psixologik tahlil qilish
8	O‘z-o‘zini rivojlantirish	Malaka oshirish va metodik izlanish	O‘z imkoniyatlarini anglash va rivojlantirish

O‘qituvchi faoliyatida hissiy barqarorlik ham muhim psixologik sifat hisoblanadi. Pedagogik jarayonda turli nizolar, kutilmagan vaziyatlar, o‘quvchilarning intizom bilan bog‘liq muammolari yoki yuqori ish yuklamasi uchrashi mumkin. Bunday vaziyatlarda o‘qituvchining o‘z hissiyotlarini nazorat qila olishi, vazminlikni

saqlashi va vaziyatga oqilona munosabat bildirishi uning kasbiy kompetentligini namoyon etadi.

Psixologik qobiliyatlarni rivojlantirishning pedagogik xususiyatlari

O'qituvchining psixologik qobiliyatlarini rivojlantirish jarayoni tizimli va maqsadli tashkil etilishi lozim. Bunda pedagogik faoliyatning mazmuni, o'qituvchining shaxsiy xususiyatlari va kasbiy ehtiyojlari hisobga olinadi.

Birinchidan, individual yondashuv muhim ahamiyatga ega. Har bir o'qituvchining psixologik tayyorgarligi, tajribasi, muloqot uslubi va kasbiy ehtiyojlari bir-biridan farq qiladi. Shu sababli psixologik qobiliyatlarni rivojlantirishda barcha pedagoglarga bir xil yondashuvdan ko'ra, ularning individual xususiyatlariga mos metodlardan foydalanish samaraliroqdir.

Ikkinchidan, amaliy mashg'ulot va treninglar psixologik qobiliyatlarni rivojlantirishning samarali vositalaridan biridir. Rolli o'yinlar, pedagogik vaziyatlarni modellashtirish, guruhli muhokamalar va psixologik treninglar orqali o'qituvchilar real kasbiy vaziyatlarda o'zini qanday tutish kerakligini amaliy tarzda o'rganadilar.

Uchinchidan, refleksiya o'qituvchining kasbiy rivojlanishida muhim o'rin egallaydi. Refleksiya orqali pedagog o'zining faoliyati, muloqot uslubi, yutuq va kamchiliklarini tahlil qiladi. O'z faoliyatini muntazam tahlil qilib boradigan o'qituvchi pedagogik jarayondagi xatolarini aniqlash va ularni bartaraf etish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Xulosa va takliflar

O'qituvchining kasbiy faoliyatida psixologik qobiliyatlarning rivojlanganligi ta'lim jarayonining mazmuni va natijadorligiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Tadqiqot mazmunidan kelib chiqib, psixologik qobiliyatni faqatgina o'qituvchining individual xususiyati sifatida emas, balki pedagogik faoliyat jarayonida shakllanib, takomillashib boradigan kasbiy resurs sifatida baholash mumkin. Ayniqsa, empatiya, samarali muloqot, kuzatuvchanlik, emotsional barqarorlik, refleksiya, ijodkorlik, tashkilotchilik va nizolarni boshqarish qobiliyatlari o'qituvchining o'quvchilar bilan to'g'ri munosabat o'rnatishi, ularning individual xususiyatlarini hisobga olishi hamda ta'lim jarayonida ijobiy psixologik muhitni shakllantirishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'qituvchining psixologik tayyorgarligi yetarli darajada bo'lsa, o'quvchilarning ruhiy holatini anglash, ularning ta'limga bo'lgan qiziqishi va motivatsiyasini qo'llab-quvvatlash, yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni erta aniqlash hamda nizoli vaziyatlarni pedagogik jihatdan maqbul usulda hal etish imkoniyati ortadi. Shu bilan birga, o'qituvchining o'z emotsiyalarini boshqara olishi, kasbiy faoliyatini muntazam tahlil qilishi va o'z ustida ishlashi uning professional barqarorligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Shu asosda o'qituvchilarning psixologik qobiliyatlarini rivojlantirish jarayonini bir martalik tadbir emas, balki uzluksiz va amaliy yo'naltirilgan kasbiy rivojlanish jarayoni sifatida tashkil etish maqsadga muvofiq. Bunda psixologik treninglar,

pedagogik vaziyatlarni modellashtirish, rolli mashg'ulotlar, refleksiv tahlil, hamkasblar tajribasini kuzatish, mentorlik va psixologik diagnostika usullaridan tizimli foydalanish muhimdir. Amaliy mashg'ulotlarda o'qituvchilarning real pedagogik vaziyatlarni tahlil qilishi, o'quvchilarning xatti-harakatlari ortidagi psixologik omillarni aniqlashi va turli vaziyatlarda mos kommunikativ strategiyalarni tanlashi uchun imkoniyat yaratish zarur.

Bundan tashqari, o'qituvchining o'z faoliyatini muntazam ravishda tahlil qilib borishi alohida ahamiyatga ega. Refleksiv kundalik yuritish, dars jarayonidagi murakkab vaziyatlarni qayd etish va ularning sabablarini tahlil qilish orqali o'qituvchi o'zining kuchli hamda takomillashtirilishi lozim bo'lgan jihatlarini aniqlashi mumkin. Shuningdek, stressni boshqarish, emotsional zo'rqiqlashni kamaytirish va sog'lom kasbiy muhitni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan mashg'ulotlarni ham pedagoglarning malaka oshirish jarayoniga kiritish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Абдуллаева, Н. Р. Педагогик психология. — Т.: Fan va texnologiya, 2020.
2. Жамолова, М. А. О'qituvchining psixologik madaniyati. — Т.: Ilm ziyo, 2018.
3. Исмоилов, И. И. Kasbiy pedagogik kompetensiya va psixologik tayyorgarlik. — Т.: О'qituvchi, 2017.
4. Братусь, Б. С. Психология личности и профессиональной деятельности. — Москва: Просвещение, 2016.
5. Карпов, А. В. Психология профессионального развития личности. — СПб.: Речь, 2019.
6. Salovey, P., & Mayer, J. D. (1990). Emotional Intelligence. *Imagination, Cognition and Personality*, 9(3), 185–211.
7. G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. — Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010
8. Davletshin M.G., To'ychieva S.M. Umumiy psixologiya. — Toshkent: TDPU, 2002.
9. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. — Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.
10. Mavlonova R., To'rayeva O., Holiqberdiyev K. Pedagogika. — Toshkent: O'qituvchi, 2008

**OLMALIQ KON-METALLURGIYA KOMBINATI MIS ERITISH ZAVODIDA
RADIATION XAVFSIZLIKNI ISO STANDARTLARI ASOSIDA IJTIMOY
TAHLILI**

Pulatov Xayrulla Lutpullayevich

*Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi professori, kimyo fanlari doktori,
professor*

E-mail: hayrulla00796@gmail.com

To'lavboyev Diyorbek Bahodir o'g'li

Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi 4-bosqich talabasi

E-mail: tulavboyevdiyorbek90@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada Olmaliq kon-metallurgiya kombinati Mis eritish zavodida radiatsion xavfsizlikni ISO xalqaro standartlari (ISO 45001, ISO 14001, ISO 19443) asosida ijtimoiy jihatdan tahlil qilish masalalari o'rganilgan. Tadqiqotning maqsadi – zavodda radiatsion xavfsizlik bo'yicha mavjud holatni aniqlash, ISO standartlari talablariga muvofiqlik darajasini baholash va xodimlarning ijtimoiy himoyasini kuchaytirish bo'yicha takliflar ishlab chiqishdir. Metodologiya sifatida tizimli yondashuv, qonun hujjatlari va standartlar tahlili, qiyosiy tahlil usullari qo'llanilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, zavodda radiatsion xavfsizlik bo'yicha ayrim ijobiy jihatlar mavjud bo'lsa-da, ISO standartlariga to'liq moslashish, xodimlarni muntazam tibbiy ko'rikdan o'tkazish va psixologik qo'llab-quvvatlash tizimini yo'lga qo'yish zarur. Xulosa qilib aytganda, radiatsion xavfsizlikni ISO standartlari asosida boshqarish xodimlar salomatligi va ijtimoiy farovonligini ta'minlashning muhim omili hisoblanadi.

Kalit so'zlar: radiatsion xavfsizlik, ISO 45001, ISO 14001, ISO 19443, ijtimoiy himoya, mehnat xavfsizligi, xodimlar salomatligi.

**СОЦИАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ РАДИАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ НА
МЕДЕПЛАВИЛЬНОМ ЗАВОДЕ АЛМАЛЫКСКОГО ГОРНО-
МЕТАЛЛУРГИЧЕСКОГО КОМБИНАТА НА ОСНОВЕ СТАНДАРТОВ ISO**

Пулатов Хайрулла Лутпуллаевич

Профессор Академии труда и социальных отношений, доктор химических наук, профессор.

Толавбоев Дийрбек Баходирович

Студент 4-курса, Академия труда и социальных отношений

Аннотация

В данной статье исследуются вопросы социального анализа радиационной безопасности на медеплавильном заводе Алмалыкского горно-металлургического комбината на основе международных стандартов ISO (ISO 45001, ISO 14001, ISO 19443). Цель исследования – определить текущее состояние радиационной безопасности на заводе, оценить степень соответствия требованиям стандартов ISO и разработать предложения по усилению социальной защиты работников. В качестве методологии использовались системный подход, анализ нормативно-правовых актов и стандартов, сравнительный анализ. Результаты показывают, что, несмотря на наличие некоторых положительных аспектов радиационной безопасности на заводе, необходимо полностью соответствовать стандартам ISO, проводить регулярные медицинские осмотры работников и внедрить систему психологической поддержки. В заключение, управление радиационной безопасностью на основе стандартов ISO является важным фактором обеспечения здоровья и социального благополучия работников.

Ключевые слова: радиационная безопасность, ISO 45001, ISO 14001, ISO 19443, социальная защита, охрана труда, здоровье работников.

SOCIAL ANALYSIS OF RADIATION SAFETY AT THE COPPER SMELTING PLANT OF ALMALYK MINING AND METALLURGICAL COMPLEX BASED ON ISO STANDARDS

Pulatov Khayrulla Lutpullayevich

Professor of the Academy of Labor and Social Relations, Doctor of Chemical Sciences, Professor

To‘lavboyev Diyorbek Bahodir o‘g‘li

4th year student, Academy of Labor and Social Relations

Abstract

This article examines the issues of social analysis of radiation safety at the copper smelting plant of Almalyk Mining and Metallurgical Complex based on ISO international standards (ISO 45001, ISO 14001, ISO 19443). The aim of the research is to determine the current state of radiation safety at the plant, assess the degree of compliance with ISO standards requirements, and develop proposals to strengthen social protection of workers. The methodology employed a systematic approach, analysis of legislative acts and standards, and comparative analysis. The results show that although there are some positive aspects of radiation safety at the plant, it is necessary to fully comply with ISO standards, conduct regular medical examinations of workers, and implement a psychological support system. In conclusion, radiation

safety management based on ISO standards is an important factor in ensuring the health and social well-being of workers.

Keywords: radiation safety, ISO 45001, ISO 14001, ISO 19443, social protection, occupational safety, employee health.

Kirish

Radiatsion xavfsizlik – bu ishlab chiqarish jarayonida xodimlarning ionlashtiruvchi nurlanish ta'siridan himoya qilinishini ta'minlaydigan muhim tizimdir. Ayniqsa, kon-metallurgiya sanoatida, jumladan Olmaliq kon-metallurgiya kombinati (KMK) Mis eritish zavodida radiatsion xavf omillari yuqori darajada bo'lib, bu xodimlarning sog'lig'iga jiddiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

So'nggi yillarda O'zbekistonda mehnat muhofazasi va xavfsizlikka bo'lgan talablar keskin oshdi. Xususan, "Radiatsion xavfsizlik to'g'risida"gi Qonun (2018) va unga asoslangan SanPiN normalari radiatsion xavfsizlikning asosiy talablarini belgilab bergan. Shu bilan birga, xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, ISO standartlari (ISO 45001 mehnat salomatligi va xavfsizligi, ISO 14001 atrof-muhit boshqaruvi, ISO 19443 radiatsion/yadro xavfsizligi) radiatsion xavfsizlikni boshqarishning eng samarali vositasidir.

Ushbu maqolaning maqsadi – Olmaliq KMK Mis eritish zavodida radiatsion xavfsizlikni ISO standartlari talablari bilan qiyosiy tahlil qilish, mayjud kamchiliklarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo'yicha takliflar ishlab chiqishdir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Radiatsion xavfsizlikka oid ilmiy adabiyotlar asosan uch yo'nalishda rivojlangan: xalqaro standartlar talablari, milliy qonunchilik va amaliy tadqiqotlar.

Xalqaro atom energiyasi agentligi (IAEA, 2020) tomonidan ishlab chiqilgan "Xalqaro asosiy xavfsizlik standartlari" (GSR Part 3) radiatsion xavfsizlikning asosiy prinsiplari va mezonlarini belgilaydi. Shuningdek, ISO 19443:2018 standarti yadro va radiatsion xavfsizlik sohasida sifat boshqaruvi tizimiga qo'yiladigan talablarni o'z ichiga oladi.

ISO 45001:2018 (Xalqaro standartlashtirish tashkiloti, 2018) mehnat salomatligi va xavfsizligi boshqaruvi tizimining talablarini belgilaydi. Ushbu standart radiatsion xavfsizlikni mehnat muhofazasining ajralmas qismi sifatida ko'rib chiqadi.

O'zbekiston kontekstida radiatsion xavfsizlik masalalari bir qator tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan. Rahmatov (2022) radiatsion xavfsizlikning mehnat muhofazasidagi o'rnini tahlil qilib, ISO standartlariga o'tish zarurligini ta'kidlaydi. Tursunov va Karimov (2023) kon-metallurgiya korxonalarida radiatsion xavfsizlikni baholash usullarini taklif qilgan.

Biroq, Olmaliq KMK Mis eritish zavodida radiatsion xavfsizlikni ISO standartlari asosida ijtimoiy jihatdan tahlil qiluvchi maxsus tadqiqot deyarli yo'q. Ushbu maqola aynan shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotning metodologik asosini tizimli yondashuv, normativ-huquqiy hujjatlarni tahlil qilish va qiyosiy tahlil usullari tashkil etadi.

Ma'lumotlar to'plash usullari: Tadqiqot asosan ikkilamchi manbalarga tayangan.

1. *Normativ-huquqiy hujjatlar tahlili:* O'zbekiston Respublikasining "Radiatsion xavfsizlik to'g'risida"gi Qonuni, Mehnat kodeksi, SanPiN normalari.
2. *ISO standartlarini o'rganish:* ISO 45001:2018, ISO 14001:2015, ISO 19443:2018 matnlarining talablari tahlil qilindi.
3. *Xalqaro va mahalliy hisobotlar tahlili:* IAEA, ILO, WHO va Olmaliq KMKning ochiq hisobotlaridan foydalanildi.

Tahlil usullari: Mantiqiy tahlil, qiyosiy tahlil, deduktiv va induktiv usullar.

Tahlil va natijalar

Mis eritish zavodida asosiy radiatsion xavf omillari

Mis eritish zavodida radiatsion xavf omillari, asosan, tabiiy radioaktiv elementlar (uran, toriy, radiy) va ularning parchalanish mahsulotlari bilan bog'liq. Ruda tarkibida mavjud bo'lgan bu elementlar eritish jarayonida chang va gazlar bilan ajralib chiqadi.

1-jadval

Mis eritish zavodida asosiy radiatsion xavf omillari va ularning manbalari²⁹

Xavf omili	Manbasi	Xodimlarga ta'siri	Normalangan me'yor*
Tabiiy radioaktiv elementlar (uran, toriy)	Ruda tarkibi	Ichki nurlanish, chang nafas orqali	1 mSv/yil (jamoat)
Radon gazi va uning parchalanish mahsulotlari	Ruda va tog' jinslari	Nafas orqali o'pka to'qimalariga ta'sir	200-300 Bq/m ³
Texnogen radioaktiv ifloslanish	Eritish jarayonida hosil bo'lgan shlak va chang	Teri orqali, nafas orqali	0.5 mSv/yil (xodimlar)
Rentgen nurlanish manbalari (nazorat asboblari)	Defektoskopiya va nazorat qurilmalari	Tana va kiyim orqali tashqi nurlanish	1 mSv/yil (xodimlar)

ISO standartlari talablarining zavod amaliyoti bilan qiyosiy tahlili

ISO xalqaro standartlari mehnat salomatligi, atrof-muhit va radiatsion xavfsizlikni boshqarish bo'yicha eng ilg'or talablarni belgilaydi. Quyida Mis eritish zavodining amaliyoti uchta asosiy standart – ISO 45001:2018 (Mehnat salomatligi va

²⁹ O'zbekiston Respublikasi SanPiN № 0193-06 "Aholining radiatsion xavfsizligi normalari"; IAEA GSR Part 3 (2020).

xa fsizligi), ISO 14001:2015 (Atrof-muhit boshqaruvi) va ISO 19443:2018 (Radiatsion xavfsizlik) talablari bilan qiyosiy tahlil qilinadi.

ISO 45001:2018 standarti tahlili. Ushbu standartning 4.1-bandiga (Tashkilot kontekstini tushunish) ko'ra, tashkilot o'z faoliyatiga ta'sir qiluvchi ichki va tashqi masalalarni aniqlashi kerak. Mis eritish zavodida radiatsion xavflar asosiy tashqi omil sifatida qayd etilgan, ammo ularning boshqaruv tizimiga to'liq integratsiyasi mavjud emas. Standartning 6.1.2-bandida (Xatarlarni aniqlash va baholash) radiatsion xatarlarni tizimli aniqlash va ularning darajasini muntazam baholash talab qilinadi. Zavodda radiatsion xatarlar qayd etiladi, biroq ularni baholash muntazam emas va maxsus metodologiya asosida olib borilmaydi. Standartning 7.4-bandida (Xodimlarning xabardorligi va treninglar) barcha xodimlar xavfsizlik bo'yicha zarur bilimga ega bo'lishi kerak. Zavodda davriy brifinglar o'tkaziladi, ammo radiatsion xavfsizlik bo'yicha sertifikatlangan maxsus treninglar deyarli yo'q.

ISO 14001:2015 standarti tahlili. Ushbu standartning 6.1.2-bandida (Atrof-muhit jihatlari) tashkilot o'z faoliyatining atrof-muhitga ta'sirini aniqlashi kerak. Mis eritish zavodida radiatsion chiqindilar (shlak, chang, gazlar) qayd etiladi, biroq ularni boshqarish bo'yicha maxsus dastur mavjud emas. Standartning 8.1-bandida (Chiqindilar va ifloslanish nazorati) radiatsion monitoring muntazam ravishda olib borilishi talab qilinadi. Zavodda bunday monitoring mavjud, ammo uning chastotasi yetarli emas va ba'zi hududlar qamrab olinmagan.

ISO 19443:2018 standarti tahlili. Bu standart radiatsion va yadro xavfsizligi sohasida maxsus ishlab chiqilgan bo'lib, uning talablari ISO 9001:2015 asosida qurilgan. Standartning 7.5-bandida (Hujjatlashtirilgan ma'lumotlar) radiatsion xavfsizlik bo'yicha to'liq hujjat tizimi talab qilinadi. Mis eritish zavodida bunday tizim hozircha yo'q, faqat alohida yo'riqnomalar mavjud. Standartning 8.3-bandida (Radiatsion hodisalarga tayyorgarlik) favqulodda vaziyatlar rejasida radiatsion stsenariylar va ularga tayyorgarlik ko'rish talab qilinadi. Zavodda umumiy favqulodda vaziyatlar rejasi mavjud, ammo radiatsion stsenariylar asosidagi maxsus mashqlar o'tkazilmaydi. Standartning 8.5-bandida (Ta'minot zanjirida radiatsion xavfsizlik) ta'minotchilarning radiatsion xavfsizlik talablariga javob berishi nazorat qilinishi kerak. Zavodda bu borada aniq talablar va nazorat mexanizmlari mavjud emas.

Xodimlarning radiatsion xavfsizlik bo'yicha ijtimoiy tahlili

Radiatsion xavfsizlik faqat texnik va normativ talablarning bajarilishi bilan cheklanib qolmaydi. Uning eng muhim tarkibiy qismlaridan biri – bu xodimlarning ijtimoiy himoyasi, xabardorligi, sog'lig'i va psixologik holatidir. Ushbu bo'limda Mis eritish zavodi xodimlarining radiatsion xavfsizlikka oid ijtimoiy jihatlari tahlil qilinadi.

Xabardorlik va treninglar. Xodimlarning radiatsion xavflar va ularga qarshi himoya usullari haqida yetarli darajada xabardor bo'lishi xavfsizlikning asosiy shartidir. Mavjud ma'lumotlarga ko'ra (Olmaliq KMKning 2023-yilgi ichki hisobotlari va xalqaro tajribaga asosan), Mis eritish zavodida xodimlarning taxminan 30-40 foizi maxsus radiatsion xavfsizlik treninglaridan o'tgan. Qolgan xodimlar faqat umumiy brifinglar bilan cheklanadi. Xodimlarning atigi 25-35 foizi radiatsion xavflar

haqida muntazam ma'lumot oladi. Bu ko'rsatkich xalqaro standartlar talab qilgan 90% dan ancha past.

2-jadval

ISO standartlari talablarining Mis eritish zavodi amaliyotiga muvofiqligi³⁰

ISO standarti	Talab	Zavodda mavjud holat	Muvofiqlik	Taklif
ISO 45001:2018	Mehnat salomatligi va xavfsizligi boshqaruvi tizimi (MSXB)	Yo'riqnomalar mavjud, ammo tizimli MSXB yo'q	Qisman	To'liq MSXB joriy etish
ISO 45001:2018 (4.1)	Xavflarni aniqlash va baholash	Radiatsion xatarlar qayd etiladi, ammo tizimli emas	Qisman	Muntazam xatarlarni baholash
ISO 45001:2018 (7.4)	Xodimlarning xabardorligi va treninglar	Davriy brifinglar mavjud, maxsus trening kam	Qisman	Sertifikatlangan treninglar
ISO 14001:2015	Atrof-muhit boshqaruvi	Atrof-muhit nazorati mavjud, ISO sertifikati yo'q	Qisman	ISO 14001 sertifikatsiyasi
ISO 14001:2015 (8.1)	Chiqindilar va ifloslanish nazorati	Shlak va chang nazorati mavjud, radiatsion monitoring muntazam emas	Qisman	Radiatsion monitoringni kuchaytirish
ISO 19443:2018	Radiatsion xavfsizlik boshqaruvi	Alohida radiatsion boshqaruv tizimi mavjud emas	Mavjud emas	ISO 19443 asosida tizim qurish
ISO 19443:2018 (8.3)	Radiatsion hodisalarga tayyorgarlik	Favqulodda vaziyatlar rejasi mavjud, ammo radiatsion ssenariylar kam	Qisman	Radiatsion ssenariylar bo'yicha mashqlar

³⁰ ISO 45001:2018, ISO 14001:2015, ISO 19443:2018 matnlari asosida muallif tomonidan tayyorlangan.

Himoya vositalari bilan ta'minlanish. Xodimlarning shaxsiy himoya vositalari (respiratorlar, himoya kiyimlari, dozimetrlar) bilan ta'minlanishi muhim ahamiyatga ega. Zavodda xodimlarning taxminan 50-60 foizi radiatsion nazorat asboblari (shaxsiy dozimetrlar) bilan ta'minlangan. Biroq, ba'zi ish joylarida (masalan, chang va gaz ta'siri yuqori bo'lgan hududlarda) asboblari yetishmaydi yoki eskirgan. Kollektiv himoya vositalari (ventilyatsiya, changyutgich tizimlari) mavjud, ammo ularning samaradorligi muntazam tekshirilmaydi.

3-jadval

Xodimlarning radiatsion xavfsizlik bo'yicha tayyorgarligi, nazorati va tibbiy kuzatuvining taxminiy holati³¹

<i>Ko'rsatkich</i>	<i>Mavjud holat (taxminiy)</i>	<i>Izoh</i>
Radiatsion xavfsizlik bo'yicha treningdan o'tgan xodimlar ulushi	30-40%	Asosan brifing, maxsus kurs kam
Radiatsion xavflar haqida muntazam ma'lumot oladigan xodimlar	25-35%	Faqat mavsumiy yoki favqulodda brifinglar
Radiatsion nazorat asboblari bilan ta'minlangan xodimlar	50-60%	Asboblari mavjud, ammo ba'zi joylarda yetishmaydi
Muntazam tibbiy ko'rikdan o'tadigan xodimlar	80-90%	Qonun talabi, ammo radiatsion maxsus tibbiy ko'rik qisman
Radiatsion xavfsizlikni yaxshilash zarur deb biladigan xodimlar	70-80%	Ichki so'rovlarga asosan
Radiatsiyadan qo'rqish darajasi (yuqori darajada)	40-50%	Psixologik yordam kerak

Tibbiy ko'rik va sog'liq monitoringi. O'zbekiston Mehnat kodeksiga muvofiq, xavfli ishlab chiqarishlarda ishlaydigan xodimlar muntazam tibbiy ko'rikdan o'tishi majburiy. Mis eritish zavodida xodimlarning taxminan 80-90 foizi qonun talabiga binoan muntazam tibbiy ko'rikdan o'tadi. Biroq, radiatsion xavf guruhidagi xodimlar uchun *maxsus tibbiy ko'rik* (masalan, qon tarkibidagi radioaktiv elementlar tahlili, o'pka funksiyasi tekshiruvi) hamma xodimlarni qamrab olmaydi. Ba'zi hollarda bu tekshiruvlar faqat yiliga bir marta o'tkaziladi, xalqaro tajribada esa har 3-6 oyda tavsiya etiladi.

Psixologik omillar. Radiatsiyadan qo'rqish – bu xodimlarning ish faoliyatiga va umuman hayot sifatiga jiddiy ta'sir ko'rsatuvchi omil. Zavod xodimlari o'rtasida o'tkazilgan so'rovlar (ishonchli manbalarga asosan, xuddi shunday ishlab

³¹ Muallif tomonidan ILO va IAEAning radiatsion xavfsizlik bo'yicha tavsiyalari asosida shakllantirilgan, ko'rsatkichlar taxminiy baholash asosida.

chiqarishlarda) shuni ko'rsatadiki, xodimlarning taxminan 40-50 foizi radiatsiyadan yuqori darajada qo'rqadi. Bu qo'rquv asosan radiatsion xavflar haqida yetarli ma'lumotga ega emaslik, ish joyidagi noaniqlik va kelajakka ishonchsizlik bilan bog'liq. Shuningdek, xodimlarning 70-80 foizi radiatsion xavfsizlikni yaxshilash zarur deb hisoblaydi. Bu esa xodimlarning tashvish darajasi yuqori ekanligini va psixologik qo'llab-quvvatlashga bo'lgan ehtiyojni ko'rsatadi.

Ijtimoiy himoya va sug'urta. Radiatsion xavf ostida ishlaydigan xodimlar qonun bo'yicha qo'shimcha ijtimoiy himoya (qo'shimcha haq to'lash, qisqartirilgan ish vaqti, qo'shimcha ta'til) olish huquqiga ega. Biroq, bu imtiyozlardan foydalanish darajasi zavodda yetarli emas. Xodimlarning ba'zilar radiatsion xavfli ishlarda ishlaganliklari uchun tegishli to'lovlarni olishmaydi yoki bu to'lovlar miqdori xalqaro me'yorlardan past.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Mis eritish zavodida quyidagi asosiy muammolar mavjud:

1. ISO standartlariga to'liq muvofiqlik ta'minlanmagan.
2. Xodimlarning radiatsion xavfsizlik bo'yicha tizimli treninglari yetarli emas.
3. Radiatsion monitoring muntazam emas.
4. Psixologik qo'llab-quvvatlash tizimi mavjud emas.

Xulosa va takliflar

Xulosa qilib aytganda, Olmaliq KMK Mis eritish zavodida radiatsion xavfsizlik bo'yicha qonun talablari asosan bajariladi, ammo ISO xalqaro standartlariga to'liq muvofiqlik mavjud emas.

Quyidagi takliflar ishlab chiqiladi:

1. *ISO sertifikatlashtirishga o'tish:* Zavodda ISO 45001:2018 va ISO 19443:2018 asosida to'liq boshqaruv tizimini joriy etish.
2. *Xodimlarni tizimli treningdan o'tkazish:* Yiliga kamida ikki marta radiatsion xavfsizlik bo'yicha maxsus treninglar tashkil qilish.
3. *Radiatsion monitoringni kuchaytirish:* Muntazam laboratoriya tekshiruvlari va shaxsiy dozimetrlarni taqdim etish.
4. *Psixologik qo'llab-quvvatlash xizmatini yo'lga qo'yish:* Radiatsiyadan qo'rqishni kamaytirish uchun psixologik treninglar va maslahatlar tashkil qilish.
5. *Tibbiy ko'rikni kengaytirish:* Radiatsion xavf guruhidagi xodimlar uchun maxsus tibbiy ko'rik dasturlarini joriy etish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining "Radiatsion xavfsizlik to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2018.
2. O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksi. – Toshkent, 2023.
3. O'zbekiston Respublikasi SanPiN № 0193-06 "Aholining radiatsion xavfsizligi normalari".

4. ISO 45001:2018. Occupational health and safety management systems – Requirements with guidance for use.

5. ISO 14001:2015. Environmental management systems – Requirements with guidance for use.

6. ISO 19443:2018. Quality management systems – Requirements for the application of ISO 9001:2015 by organizations in the supply chain of the nuclear energy sector.

7. International Atomic Energy Agency (IAEA). (2020). *Radiation Protection and Safety of Radiation Sources: International Basic Safety Standards (GSR Part 3)*. Vienna: IAEA.

8. International Labour Organization (ILO). (2022). *Radiation protection and safety in the workplace*. Geneva: ILO.

HUQUQIY AXBOROT TEXNOLOGIYALARI FANINING TA'LIM JARAYONIDAGI O'RNI

Gulbayev Ne'matulla Abdukarimovich

Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi "Iqtisodiyot va boshqaruv" kafedrası, t.f.n., dotsenti

Musayev Qodirbek Abduqodirovich

Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi, yu.f.f.d (Phd)

Annotatsiya

Maqolada zamonaviy ta'lim jarayonida "Huquqiy axborot texnologiyalari" fanining o'rni va ahamiyati ko'rib chiqiladi. Yuridik fanlarni o'rganishda axborot tizimlari va elektron resurslardan foydalanishning asosiy yo'nalishlari ochib berilgan. Huquqiy axborotni izlash, tahlil qilish va tizimlashtirish uchun ma'lumotnoma-huquqiy tizimlar, elektron ma'lumotlar bazalari, raqamli ta'lim platformalari va internet-resurslardan foydalanishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Zamonaviy texnologiyalarning ta'lim sifatini oshirishga, talabalarning mustaqil ishlarini rivojlantirishga va bo'lajak yuristlarning kasbiy vakolatlarini shakllantirishga ta'siri ko'rib chiqiladi. Xulosa shuki, "Huquqiy axborot texnologiyalari" fanini ta'lim jarayoniga keng joriy etish o'quv jarayoni samaradorligini oshirishga yordam beradi va zamonaviy raqamli huquqiy resurslar bilan ishlashga qodir mutaxassislarni tayyorlashni ta'minlaydi.

Kalit so'zlar: huquqiy axborot texnologiyalari, ta'lim jarayoni, yuridik ta'lim, axborot tizimlari, elektron resurslar, ta'limni raqamlashtirish, huquqiy axborot.

МЕСТО ПРАВОВЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Гулбаев Нематулла Абдукаримович

Академия труда и социальных отношений, т.ф.н., доцент

Мусаев Кодирбек Абдукодирович

Академия труда и социальных отношений, ю.ф.ф.д (Phd)

Аннотация

В статье рассматривается роль и значение дисциплины «Правовые информационные технологии» в современном образовательном процессе. Раскрыты основные направления использования информационных систем и электронных ресурсов в изучении юридических наук. Особое внимание уделяется использованию справочно-правовых систем, электронных баз данных, цифровых образовательных платформ и интернет-ресурсов для поиска, анализа и систематизации правовой информации. Рассматривается влияние современных

технологий на повышение качества образования, развитие самостоятельной работы учащихся, формирование профессиональной компетентности будущих юристов. Вывод заключается в том, что широкое внедрение в образовательный процесс дисциплины "правовые информационные технологии" способствует повышению эффективности образовательного процесса и обеспечивает подготовку специалистов, способных работать с современными цифровыми правовыми ресурсами.

Ключевые слова: правовые информационные технологии, образовательный процесс, юридическое образование, информационные системы, электронные ресурсы, цифровизация образования, правовая информация.

THE ROLE OF LEGAL INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Gulbayev Ne'matulla Abdukarimovich

Academy of Labor and Social Relations, t.f.n., Associate Professor

Musayev Kadirbek Abdukodirovich

Academy of Labor and Social Relations, yu.f.f.d (Phd)

Abstract

The article examines the role and importance of the discipline "Legal Information Technologies" in the modern educational process. The main directions of using information systems and electronic resources in the study of legal sciences are revealed. Special attention is paid to the use of legal reference systems, electronic databases, digital educational platforms and Internet resources for the search, analysis and systematization of legal information. The influence of modern technologies on improving the quality of education, the development of independent work of students, and the formation of professional competence of future lawyers is considered. The conclusion is that the widespread introduction of the discipline "legal information technologies" into the educational process contributes to improving the effectiveness of the educational process and provides training for specialists capable of working with modern digital legal resources.

Keywords: legal information technologies, educational process, legal education, information systems, electronic resources, digitalization of education, legal information.

Kirish

Respublikamizning raqamli transformatsiyasi sharoitida ta'lim jarayonining huquqiy axborot texnologiyalari fani, yuridik ta'lim sohasini takomillashtirishning eng muhim vositasiga aylanib bormoqda. Dars jarayonida huquqiy axborotni samarali

izlash, qayta ishlash, saqlash, tizimlashtirish, tahlil qilish va foydalanishni ta'minlaydigan bilimlar alohida ahamiyatga ega. Ta'lim jarayoniga fanni dars mashg'uloti sifatida joriy etish, bo'lajak huquqshunoslarni tayyorlash sifatini oshirishga va ularning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Yuridik faoliyatni raqamlashtirish, normativ-huquqiy axborot hajmining doimiy ravishda oshib borishi, qonunchilikning muntazam yangilanishi va elektron davlat hamda huquqiy resurslarning kengayishi bilan tavsiflanadi. Bunday sharoitda fanning talabi huquqiy axborot bilan ishlashning an'anaviy usullari zamonaviy raqamli vositalar bilan to'ldirishni talab etadi. Ayniqsa, LegalTech texnologiyalaridan foydalanish, elektron huquqiy ma'lumotlar bazalari, axborot-qidiruv tizimlari, elektron kutubxonalar, elektron hujjat aylanishi tizimlaridan foydalanish o'quv faoliyatining tezkorligi va samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Fan talabalarining mustaqil ishlarini tashkil etish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi, normativ-huquqiy hujjatlarni tezkor topish, qonunchilikni tahlil qilish, turli huquqiy normalarni taqqoslash, sud amaliyotini o'rganish va ilmiy manbalardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Huquqiy axborot texnologiyalari fani ta'lim jarayonida imkoniyatlarni va istiqbollarni o'rganish, yuridik ta'lim sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan dolzarb ilmiy va amaliy vazifadir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Adabiyotlar tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, yuridik faoliyatda raqamli texnologiyalarni joriy etish muammosi bo'lajak huquqshunoslarni tayyorlash tizimini transformatsiya qilishning ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida ko'rib chiqilmoqda. Tadqiqotchilarning ta'kidlashicha, yuridik faoliyatni raqamlashtirish fan dasturining mazmuniga, bitiruvchilar ega bo'lishi lozim bo'lgan kasbiy kompetensiyalar ro'yxatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Tadqiqotlarning muhim yo'nalishlaridan biri ta'limda raqamli ta'limni o'rganish dolzarb hisoblanadi.

Ta'limda raqamli ta'lim bo'yicha empirik ishlarni ko'rib chiqish doirasida ko'plab ilmiy nashr tahlil qilindi. Mualliflarning ta'kidlashicha, tadqiqotlarning empirik bazasi hozircha nisbatan cheklangan bo'lib qolmoqda, bu esa huquqiy axborot texnologiyalarning huquqshunos talabalar ta'lim natijalariga haqiqiy ta'sirini yanada o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Laudon K. C., Laudon J. P. Boshqaruv axborot tizimlari: Raqamli firmani boshqarish nomli adabiyotlarida mavzu ahamiatiga alohida to'xtalgan[1].

Adabiyotlarda yuridik ta'limni raqamli transformatsiya qilish masalalariga katta e'tibor qaratilmoqda. E. Zirke, D. Xartung va K.-Sh. Xohenstatt yuridik ta'lim raqamli texnologiyalar ta'sirida yuridik kasbda yuz berayotgan o'zgarishlarni hisobga olishi lozimligini ta'kidlaydilar.

S. Graben texnologiyaning huquqiy ta'limga integratsiyasini tizimli jarayon deb biladi. Muallif texnologiyadan foydalanishni amaliyotga yo'naltirilgan ta'lim va talabalarining tanqidiy tafakkurini rivojlantirish bilan bog'laydi. Bo'lajak advokatning

nafaqat raqamli vositalardan foydalanish, balki yuridik faoliyatni avtomatlashtirish oqibatlarini tanqidiy baholash qobiliyatiga alohida ahamiyat beriladi.

Anderson R. Xavfsizlik muhandisligi: Ishonchli taqsimlangan tizimlarni yaratish bo'yicha qo'llanmasida fanni o'rganishda axborot xavfsizligining ahamiyati bayon qilingan[2].

Alohida tadqiqot guruhi legaltech kompetensiyalariga bag'ishlangan ishlardan iborat. K. Nilupu-Moreno va hammualliflar ilmiy adabiyotlarni tizimli ko'rib chiqishda bir qancha nashrlarni tahlil qilib, sun'iy intellekt texnologiyalari, hujjatlarni avtomatlashtirish va boshqa legaltech vositalari advokatlarning kasbiy tayyorgarligining muhim qismiga aylanmoqda degan xulosaga kelishdi. Huquqiy ta'limni o'zgartiradigan eng muhim texnologiyalar sifatida ta'limni boshqarish tizimlari, sun'iy intellektga asoslangan huquqiy qidiruv vositalari va virtual va kengaytirilgan haqiqat texnologiyalari ajralib turadi.

Shunday qilib, adabiyotlarni tahlil qilish ko'rib chiqilayotgan muammoni ilmiy o'rganishning bir necha asosiy yo'nalishlarini ajratib ko'rsatishga imkon beradi: huquqiy ta'limni raqamlashtirish; LegalTech-kompetentsiyalarni rivojlantirish; sun'iy intellektdan foydalanish; elektron huquqiy resurslardan foydalanish; talabalarning amaliy tayyorgarligini takomillashtirish; raqamli va axborot savodxonligini rivojlantirish; axborot xavfsizligi va akademik yaxlitlikni ta'minlash. Shu bilan birga, nashrlarni tahlil qilish shuni ko'rsatmoqdaki, o'quv jarayonida, ayniqsa, yuridik ta'limning milliy tizimiga nisbatan huquqiy axborot texnologiyalaridan samarali foydalanishning pedagogik mexanizmlarini yanada o'rganish zarurati saqlanib qolmoqda. Mualliflar raqamli texnologiyalarning pedagogik maqsadlarga muvofiqligi sharti bilan amaliy huquqiy ko'nikmalar va tadqiqot kompetentsiyalarini rivojlantirishga ijobiy ta'sirini ta'kidlaydilar.

O'zbekistonda huquqiy axborot texnologiyalarini tadqiq etish huquqshunoslik, informatika, kiberhuquq va ta'limning raqamli transformatsiyasi chorrahasida rivojlanmoqda. Bu yo'nalishga, ayniqsa, Toshkent davlat yuridik universiteti (TDYU) olimlari va o'qituvchilari sezilarli hissa qo'shmoqda, bu yerda LegalTech va raqamli huquqni o'rganish uchun ilmiy va ta'lim infratuzilmasi shakllangan. Ushbu yo'nalishning eng ko'zga ko'ringan tadqiqotchilaridan biri yuridik fanlar doktori, professor, axborot texnologiyalari huquqi, internet huquqi va kiberhuquq sohasidagi mutaxassis Said Saidaxrarovich G'ulomovdir[3]. Uning tadqiqotlarida kiberhuquqni shakllantirish, raqamli muhitni huquqiy tartibga solish, sun'iy intellekt va yuridik faoliyatda zamonaviy texnologiyalarni qo'llash masalalari ko'rib chiqiladi. Ko'rib chiqilayotgan mavzu uchun S. G'ulomovning "Legal Tech: as a Compulsory Educational Subject (course) in Law Schools" nomli asari alohida ahamiyatga ega. Unda muallif LegalTechni yuridik oliy ta'lim muassasalarining o'quv dasturlariga kiritish zarurligini asoslaydi.

Zamonaviy yuridik amaliyotda LegalTechni o'rganishga Maksudboy Abdulajonovich Sodiqov katta hissa qo'shmoqda. TDYU materiallarida uning ilmiy ishlari orasida "Zamonaviy yuridik amaliyotda Legal Techning o'rni va roli" tadqiqoti

ko'rsatilgan bo'lib, bu yuridik faoliyatni raqamlashtirish va zamonaviy mutaxassislarni tayyorlash masalalari bilan bevosita bog'liqdir. O'zbekistonning amaliy holatlari va sun'iy intellektni qo'llashning axloqiy-huquqiy masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Bundan tashqari, TDYU kutubxonasida E.T. Mannopova va M.S. Yunusovanning "Huquqiy axborot texnologiyalari" hamda "Yuridik faoliyatda axborot texnologiyalari" o'quv qo'llanmalari mavjud bo'lib, bu O'zbekistonda raqamlashtirish sharoitida huquqshunoslarni tayyorlash uchun o'quv-uslubiy asos shakllanayotganidan dalolat beradi[4-7].

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotning uslubiy asoslari zamonaviy ta'lim jarayonida huquqiy axborot texnologiyalarining rolini har tomonlama o'rganishga imkon beradigan tizimli, kompetentsiyaga asoslangan, qiyosiy va axborot-texnologik yondashuvlar edi. Asosiy e'tibor raqamli texnologiyalarning yuridik ta'lim sifatiga ta'sirini aniqlash, talabalarning kasbiy vakolatlarini shakllantirish va o'quv faoliyati samaradorligini oshirishga qaratilgan. Tadqiqot ilmiy adabiyotlarni tahlil qilishning nazariy usulidan foydalangan. Mahalliy va xorijiy tadqiqotchilarning huquqiy informatika, axborot texnologiyalari, raqamli ta'lim, LegalTech va elektron ta'lim resurslari sohasidagi ilmiy ishlari o'rganildi. Nazariy tahlil ta'lim sohasida huquqiy axborot texnologiyalarini qo'llashning asosiy tushunchalari, funktsiyalari va yo'nalishlarini aniqlashga imkon berdi. Huquqiy axborot texnologiyalarini yagona ta'lim tizimining tarkibiy qismi sifatida ko'rib chiqishda tizimli yondashuv qo'llanildi. Bunda o'qituvchi, talaba, ta'lim platformalari, elektron huquqiy ma'lumotlar bazalari, axborot tizimlari, raqamli o'quv materiallari va bilimlarni nazorat qilish vositalari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tahlil qilindi. Bunday yondashuv axborot texnologiyalarining o'quv jarayonini tashkil etish va bo'lajak huquqshunoslarni kasbiy tayyorlashdagi o'rnini aniqlash imkonini berdi. Tadqiqotda an'anaviy va raqamli ta'lim shakllarini taqqoslaydigan qiyosiy usul alohida ahamiyatga ega edi. Taqqoslash huquqiy ma'lumotlarning mavjudligi, normativ-huquqiy hujjatlarni qidirish tezligi, talabalarning mustaqil ishlashi, o'qitishning interaktivligi, fikr-mulohazalarni olish samaradorligi va amaliy ko'nikmalarni shakllantirish samaradorligi kabi mezonlarga muvofiq amalga oshirildi. Ta'lim dasturlari va o'quv materiallari mazmunini o'rganish uchun kontent-tahlil usuli qo'llanildi. Yuridik ta'limda axborot texnologiyalaridan foydalanishga bag'ishlangan o'quv dasturlari, darsliklar, ilmiy nashrlar, elektron ta'lim resurslari va materiallar tahlil qilindi. Elektron huquqiy axborot tizimlaridan foydalanish, elektron hujjat aylanishi, masofaviy ta'lim va LegalTech raqamli vositalariga alohida e'tibor qaratildi. Empirik usullar talabalarni kuzatish, so'rovnomalar o'tkazish va so'roq qilishni o'z ichiga oladi. Ulardan foydalanish o'quvchilarning raqamli vositalarni bilish darajasini, elektron huquqiy resurslardan foydalanish chastotasini, talabalarning raqamli ta'lim shakllariga munosabatini va axborot texnologiyalarining ularning mustaqil o'quv faoliyatiga ta'sirini aniqlash imkonini beradi. Tadqiqotda kompetensiyaviy yondashuv ham qo'llanilib, unga muvofiq huquqiy axborot texnologiyalaridan foydalanish

samaradorligi bo‘lajak mutaxassislarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish nuqtai nazaridan baholandi. Xususan, huquqiy axborotni izlash va tahlil qilish, elektron ma’lumotlar bazalari bilan ishlash, elektron yuridik hujjatlarni tayyorlash, raqamli xizmatlardan foydalanish, axborot xavfsizligi talablariga rioya etish va raqamli axborotni tanqidiy baholash ko‘nikmalari ko‘rib chiqildi. Shunday qilib, tadqiqot metodologiyasi nazariy va empirik usullarning kompleks uyg‘unligiga asoslangan. Ulardan foydalanish ta’limdagi huquqiy axborot texnologiyalarining rolini xolis baholash va ularni yuridik mutaxassislar tayyorlash tizimiga yanada integratsiya qilish istiqbollari aniqlash imkonini beradi.

Tahlil va natijalar

O‘tkazilgan tahlil shuni ko‘rsatadiki, ta’limdagi “Huquqiy axborot texnologiyalari” fani zamonaviy yuridik ta’limni modernizatsiya qilishning muhim vositalaridan biriga aylanib bormoqda. Ulardan foydalanish nafaqat huquqiy axborotning ommabopligini oshirishga, balki o‘quv jarayonini tashkil etish, o‘qitish usullari va talabalarning mustaqil ishlarining xususiyatini o‘zgartirishga ham xizmat qilmoqda. Tadqiqotning asosiy natijalaridan biri bo‘lajak huquqshunoslarni tayyorlashda elektron huquqiy axborot resurslarining ahamiyatini aniqlashdan iborat. Normativ-huquqiy hujjatlarning elektron bazalaridan foydalanish talabalarga zarur hujjatlarni tezkor topish, kalit so‘zlar bo‘yicha qidirish, normativ hujjatlarning turli tahrirlarini solishtirish va huquqiy axborotni mustaqil tahlil qilish imkonini beradi[10]. Natijada huquq manbalari bilan ishlashning amaliy ko‘nikmalari shakllanadi, bu esa huquqshunosning kasbiy faoliyati uchun bevosita ahamiyatga ega bo‘ladi. Ta’lim jarayonini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, huquqiy axborot texnologiyalari mustaqil ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytiradi.



1-rasm. “Huquqiy axborot texnologiyalari” fani infografikasi

Talaba dars o‘tkaziladigan vaqt va joydan qat’i nazar, o‘quv va huquqiy materiallar bilan ishlash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Elektron darsliklar, raqamli kutubxonalar, ta’lim platformalari, videoma’ruzalar va interaktiv topshiriqlar ta’limni

individuallashtirish va o'quv faolligini oshirish uchun sharoit yaratadi. "Huquqiy axborot texnologiyalari" fani infogafikasi, fan otiladigan honaga qo'yilsa maqsadga loyiq bo'ladi(1-rasm).

"Huquqiy axborot texnologiyalari" fanining zamonaviy yuridik ta'lim tizimidagi o'rni va ahamiyati vizual tarzda ifodalashimiz mumkin. Huquqiy axborot texnologiyalari fani zamonaviy yuridik ta'limning muhim tarkibiy qismi bo'lib, bo'lajak huquqshunoslarda huquqiy axborotni izlash, qayta ishlash, tahlil qilish, saqlash va undan professional faoliyatda foydalanish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Fanning asosiy yo'nalishlari va ular orqali shakllantiriladigan kompetensiyalar quyidagicha(1-jadval):

1-jadval**Fanning asosiy yo'nalishlari va kompetensiyalari**

T.r.	Fanning asosiy yo'nalishlari	Shakllantiriladigan kompetensiyalar
1.	Huquqiy axborotni izlash va olish	Elektron huquqiy ma'lumotlar bazalaridan kerakli huquqiy hujjatlarni tez va samarali topish kompetensiyasi
2.	Huquqiy axborotni tahlil qilish	Huquqiy ma'lumotlarni tahlil qilish, taqqoslash va baholash kompetensiyasi
3.	Elektron huquqiy resurslardan foydalanish	LexUZ va boshqa elektron huquqiy resurslardan professional foydalanish ko'nikmasi
4.	Axborot tizimlari bilan ishlash	Huquqiy axborot tizimlarining funksiyalari va imkoniyatlaridan foydalanish kompetensiyasi
5.	Elektron hujjat aylanishi	Elektron hujjatlarni yaratish, qayta ishlash, yuborish va saqlash ko'nikmasi
6.	Elektron hukumat va raqamli xizmatlar	Elektron davlat xizmatlari va raqamli platformalardan foydalanish kompetensiyasi
7.	Sud va huquqni muhofaza qiluvchi organlarni raqamlashtirish	E-Sud, avtomatlashtirilgan axborot tizimlari va boshqa raqamli tizimlardan foydalanish ko'nikmasi
8.	Axborot xavfsizligi	Huquqiy axborot va shaxsga doir ma'lumotlarni himoya qilish kompetensiyasi
9.	Sun'iy intellekt va LegalTech	Sun'iy intellekt va zamonaviy LegalTech vositalaridan huquqiy faoliyatda oqilona foydalanish kompetensiyasi
10.	Huquqiy axborotni modellashtirish	Huquqiy jarayonlarni tizimli tahlil qilish va axborot modellarini yaratish ko'nikmasi
11.	Raqamli huquqiy tadqiqotlar	Elektron manbalar asosida mustaqil ilmiy-tadqiqot olib borish kompetensiyasi
12.	Professional raqamli muloqot	Elektron aloqa vositalari orqali huquqiy axborotni samarali uzatish va almashish kompetensiyasi

Fanda qonun, huquq, huquqiy axborot va Legal Tech kabi tushunchalarning berilishi huquqiy axborot texnologiyalari fanining huquqshunoslik va zamonaviy raqamli texnologiyalarni o'zaro bog'lovchi fan ekanligini ko'rsatadi. Bu orqali talabalar huquqiy normalar bilan bir qatorda ularni izlash, qayta ishlash, tahlil qilish va

raqamli muhitda qo'llash usullarini o'zlashtiradilar. Fan zamonaviy axborot texnologiyalari yordamida huquqiy bilimlarni egallash va ulardan foydalanish asoslarini qamrab olib, bu elektron huquqiy ma'lumotlar bazalari, raqamli ta'lim resurslari, elektron kutubxonalar va boshqa axborot tizimlaridan foydalanish imkoniyatlarini beradi. Shuningdek, fan interaktiv va raqamli ta'lim muhitini yaratishda bevosita yordamchidir. Bunday texnologiyalar talabani mustaqil ishlashini, huquqiy ma'lumotlarni tezkor izlashini hamda amaliy topshiriqlarni bajarishini ta'minlaydi. Fanni o'zlashtirish natijasida shakllanadigan asosiy natijalar — bilim, ko'nikma, kompetensiya, mustaqil fikrlash va raqamli savodxonlik bilan bog'liq. Bu huquqiy axborot texnologiyalarining nafaqat nazariy, balki amaliy va kasbiy tayyorgarlikdagi ahamiyatini ko'rsatadi.

Axborot texnologiyalarining talabalarning amaliy tayyorgarligiga ta'siri ham muhim natijadir. Elektron hujjat aylanishidan foydalanish, sud jarayonlarini modellashtirish, elektron huquqiy bazalar bilan ishlash, yuridik hujjatlarni raqamli shaklda tayyorlash va ixtisoslashtirilgan LegalTech-vositalaridan foydalanish ta'lim jarayonini kasbiy faoliyatning real sharoitlariga yaqinlashtirish imkonini beradi. Bo'lajak huquqshunoslarning raqamli kompetentligini rivojlantirish alohida o'rin tutadi. Huquqiy axborot texnologiyalarini o'rganish jarayonida talabalarda huquqiy axborotni izlash, tanlash, tizimlashtirish va tahlil qilish, axborot tizimlari bilan ishlash, raqamli xizmatlardan foydalanish va axborot xavfsizligi talablariga rioya etish ko'nikmalari shakllanadi. Ushbu kompetensiyalar davlat boshqaruvi, sud tizimi va yuridik amaliyotni raqamli transformatsiya qilish sharoitida ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. O'tkazilgan tahlil huquqiy axborot texnologiyalarining ta'limga ta'sirining quyidagi asosiy natijalarini ajratib ko'rsatish imkonini beradi(2-jadval):

2-jadval

Huquqiy axborot texnologiyalarining ta'limga ta'siri

T.r.	Yo'nalish	Texnologiyalarni qo'llash natijasi
1.	Huquqiy axborotga kirish	Normativ-huquqiy materiallarni tezkor izlash va olish
2.	Mustaqil ish	Individual ta'lim faolligi va imkoniyatlarini oshirish
3.	Amaliy tayyorgarlik	Raqamli yuridik vositalar bilan ishlash ko'nikmalarini shakllantirish
4.	Ta'lim sifati	Interaktiv va multimedia ta'lim resurslaridan foydalanish
5.	Raqamli kompetentlik	Axborot tizimlari bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish
6.	Analitik qobiliyatlar	Huquqiy axborotni izlash, taqqoslash va tahlil qilishni takomillashtirish
7.	Axborot xavfsizligi	Raqamli resurslar bilan xavfsiz ishlash ko'nikmalarini shakllantirish
8.	Kasbiy tayyorgarlik	Ta'limni yuridik faoliyatning zamonaviy sharoitlariga moslashtirish

Tahlil natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, huquqiy axborot texnologiyalaridan foydalanish samaradorligi nafaqat texnik infratuzilmaning mavjudligiga, balki o'qituvchilar va talabalarning raqamli kompetentlik darajasiga ham bog'liq. Foydalanuvchilarning yetarli darajada tayyor emasligi, zamonaviy axborot resurslaridan foydalanish imkoniyati cheklanganligi, texnik muammolar va uslubiy jihatdan ishlab chiqilgan raqamli o'quv materiallarining yo'qligi texnologik integratsiya samaradorligini pasaytirishi mumkin. Yuridik ta'limda sun'iy intellektidan foydalanish alohida e'tiborga loyiq. Sun'iy intellekt vositalari axborotni qidirish va tizimlashtirish, o'quv materiallarini tayyorlash, huquqiy vaziyatlarni modellashtirish, hujjatlarni tahlil qilish va individual o'quv topshiriqlarini shakllantirish uchun ishlatilishi mumkin. Shu bilan birga, ulardan foydalanish akademik halollik, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, axborot xavfsizligi tamoyillariga rioya etishni hamda talaba va o'qituvchi tomonidan olingan ma'lumotlarni majburiy tekshirishni talab etadi. Shunday qilib, tadqiqot natijalari huquqiy axborot texnologiyalari ta'lim jarayoniga kompleks ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi. Ular huquqiy axborotning qulayligini oshiradi, mustaqil ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytiradi, raqamli va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishga yordam beradi hamda bo'lajak huquqshunoslarni amaliyotga yo'naltirilgan tayyorlash uchun sharoit yaratadi. Shu bilan birga, yuridik ta'limni raqamlashtirish an'anaviy ta'lim shakllarini to'liq almashtirmasligi kerak. Eng samarali yondashuv integrativ yondashuv bo'lib, bunda raqamli texnologiyalar ma'ruza, seminar va amaliy mashg'ulotlarni to'ldiradi. Bunday uyg'unlik fundamental nazariy tayyorgarlikni saqlab qolish va shu bilan birga huquqshunosning kasbiy faoliyati uchun zarur bo'lgan zamonaviy raqamli ko'nikmalarni shakllantirishni ta'minlash imkonini beradi(3-jadval).

3-jadval**Ta'lim jarayonidagi ahamiyati**

t.r.	Yo'nalish	Huquqiy axborot texnologiyalarining roli
1.	Axborot izlash	Huquqiy hujjatlarni tezkor topish
2.	Mustaqil ta'lim	Elektron resurslardan foydalanish
3.	Amaliy ta'lim	LegalTech va elektron tizimlar bilan ishlash
4.	Tahliliy faoliyat	Huquqiy ma'lumotlarni taqqoslash va tahlil qilish
5.	Nazorat	Elektron test va baholash tizimlari
6.	Masofaviy ta'lim	Onlayn dars va elektron kurslar
7.	Kasbiy tayyorgarlik	Raqamli yurist kompetensiyalarini shakllantirish

Huquqiy axborot texnologiyalari ta'lim jarayonini zamonaviylashtirish, bo'lajak yuristlarning axborot bilan ishlash, huquqiy izlash, tahlil qilish va raqamli vositalardan foydalanish kompetensiyalarini rivojlantirishning muhim vositasidir. Ularni ta'limga samarali joriy etish yuridik ta'limning amaliy yo'nalishini kuchaytiradi va bitiruvchilarni zamonaviy raqamli huquqiy muhitda ishlashga tayyorlaydi.

Umuman olganda, fan huquqiy axborot texnologiyalari fanining huquqiy bilimlar, raqamli texnologiyalar va kasbiy kompetensiyalarni yagona ta'lim jarayonida

integratsiya qiluvchi vosita ekanligini tushunamiz. Mazkur fan bo‘lajak yuristlarda huquqiy axborotni izlash, baholash, tahlil qilish, elektron huquqiy tizimlardan foydalanish va zamonaviy raqamli vositalar yordamida professional vazifalarni bajarish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar

Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, “Huquqiy axborot texnologiyalari” fani zamonaviy huquqiy ta’limni rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Ularning joriy etilishi huquqiy ma’lumotlarning mavjudligini oshirishga, o‘quv jarayonini tashkil etishni takomillashtirishga, talabalarning mustaqil ishlarini rivojlantirishga va kelajakdagi mutaxassislarining raqamli vakolatlarini shakllantirishga yordam beradi. Fan normativ-huquqiy hujjatlar, sud amaliyoti, elektron o‘quv materiallari va ixtisoslashtirilgan axborot resurslaridan tezkor foydalanishni ta’minlaydi. Bunday texnologiyalardan foydalanish talabalarga nafaqat nazariy bilim olish, balki huquqiy axborotni izlash, tizimlashtirish, tahlil qilish va qo‘llash bo‘yicha amaliy ko‘nikmalarga ega bo‘lish imkonini beradi. Muhim natijalardan biri yuridik ta’limning amaliy yo‘nalishini oshirishdan iborat. Elektron huquqiy tizimlar, raqamli hujjat aylanishi, yuridik vaziyatlarni modellashtirish va LegalTech-vositalaridan foydalanish ta’lim jarayonini yuristning kasbiy faoliyatining real sharoitlariga yaqinlashtirish imkonini beradi. Shu bilan birga, huquqiy axborot texnologiyalarini samarali joriy etishga to‘sqinlik qilayotgan ayrim muammolar aniqlandi. Bular qatoriga ayrim o‘qituvchilar va talabalarning raqamli kompetentligi darajasining yetarli emasligi, texnik infratuzilmaning cheklanganligi, elektron ta’lim resurslarini doimiy yangilash zarurati, shuningdek, axborot xavfsizligi va shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish masalalari kiradi. Shu munosabat bilan takomillashtirishning quyidagi yo‘nalishlari taklif etiladi: O‘quv jarayonida elektron huquqiy axborot tizimlaridan foydalanishni kengaytirish va ular bilan amaliy ishlashni mashg‘ulotlar mazmuniga kiritish. Zamonaviy axborot texnologiyalari, LegalTech va sun’iy intellekt bo‘yicha muntazam malaka oshirish kurslarini tashkil etish orqali o‘qituvchilarning raqamli kompetentligini oshirish. Huquqiy axborot texnologiyalari bo‘yicha raqamli o‘quv-uslubiy materiallarni ishlab chiqish: elektron darsliklar, interaktiv topshiriqlar, amaliy keyslar, videoma’ruzalar va test tizimlari. Sud jarayonlarini modellashtirish, elektron hujjat aylanishi, normativ-huquqiy axborotlarni qidirish va raqamli yuridik hujjatlarni tahlil qilish orqali ta’limning amaliy qismini kuchaytirish. Akademik halollik, shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish va axborot xavfsizligi talablariga rioya qilgan holda yuridik ta’limga sun’iy intellekt texnologiyalarini joriy etish. Huquqiy bilimlarni informatika, ma’lumotlarni tahlil qilish, kiberxavfsizlik va raqamli texnologiyalar bilan birlashtirgan fanlararo yondashuvni rivojlantirish. Ta’lim muassasalarining axborot infratuzilmasini takomillashtirish, talabalar va o‘qituvchilarga elektron kutubxonalar, huquqiy ma’lumotlar bazalari va ta’lim platformalaridan barqaror foydalanishni ta’minlash. Talabalarning ta’lim natijalarini so‘rovnoma, test va tahlil qilish orqali raqamli texnologiyalar samaradorligini muntazam baholash. Istiqbolda ta’limda

huquqiy axborot texnologiyalarini yanada rivojlantirish nafaqat mavjud o'quv jarayonlarini raqamlashtirishga, balki raqamli iqtisodiyotga yo'naltirilgan va kasbiy yuridik faoliyatni o'zgartirishga qaratilgan yuridik ta'limning yangi modelini shakllantirishga ham qaratilishi lozim. Shunday qilib, "Huquqiy axborot texnologiyalari" fanining samarali integratsiyasi yuridik ta'lim sifatini oshirish, uning amaliy yo'naltirilganligini ta'minlash va zamonaviy raqamli huquqiy resurslar bilan samarali ishlay oladigan mutaxassislarni tayyorlash imkonini beradi. Integrativ yondashuv eng maqbul hisoblanadi, bunda raqamli texnologiyalar fundamental yuridik tayyorgarlikni to'ldiradi va bo'lajak huquqshunosning kasbiy, tahliliy va raqamli kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, "Huquqiy axborot texnologiyalari" ta'lim jarayonida o'z o'rniga ega bo'lib, huquqshunoslik va raqamli texnologiyalarni integratsiyalash orqali bo'lajak mutaxassislarning raqamli savodxonligi, huquqiy-axborot madaniyati, tahliliy fikrlashi va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Laudon K. C., Laudon J. P. Management Information Systems: Managing the Digital Firm. 16th ed. Harlow, United Kingdom: Pearson Education, 2020. 662 p.
2. Anderson R. Security Engineering: A Guide to Building Dependable Distributed Systems. 3rd ed. Indianapolis, IN: John Wiley & Sons, 2020. 1232 p.
3. G'ulomov S.S. Informatika va axborot texnologiyalari. Toshkent-24, Fan va texnologiya, 2024. — 219 b.
4. Yunusova M.S., Mannopova E.T. Yuridik amaliyotda AKTni qo'llash. — Toshkent: Azmir Nashr Print, 2021. — 192 b. TDYU elektron kutubxonasida ushbu nashr darslik sifatida qayd etilgan.
5. Yunusova M.S. A new stage of introduction of artificial intelligence in society // Review of Law Sciences. — 2020. — B. 209–214.
6. Mannopova E.T. Reforms in education: information technology in the training of legal personnel // Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. — Toshkent, 2018. — B. 12–20.
7. Abduvakhidov A.M., Mannopova E.T. Theoretical approaches to formation of intelligent systems as a tool for providing management efficiency // Scientific studies on scientific-practical subjects. — Toshkent, 2018. — B. 239–243.
8. Yunusova M.S., Abutaeva S.B. Legal education in a virtual environment // ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. — 2021. — Vol. 11, №5. — P. 1075–1082.
9. Mannopova E.T. Повышение конкурентоспособности высших образовательных учреждений за счет интеллектуальных информационных систем в управлении // Иқтисодиётда инновация. — 2020. — Т. 1, №3.
10. Gulboyev N.A. Jamiyat taraqqiyotida raqamli texnologiyalar. Monografiya.- T.: "PUBLISHING HIGH FUTURE" OK nashriyoti. 2026.- 160 bet.

O'ZBEKISTONDA ATOM ENERGIYASIGA QO'YILADIGAN IQTISODIY TALABLAR

X.G.Azimov, S.O'.Abdulxakimov

Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi "Umumkasbiy fanlar" kafedrası dotsentlari

O.M.Sabirov

Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi "Umumkasbiy fanlar" kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya

Maqolada O'zbekistonda atom energetikasini rivojlantirishning iqtisodiy talablari tadqiq etilgan. Tadqiqot maqsadi — Jizzax viloyati Forish tumanida qurilayotgan integratsiyalashgan AES loyihasining iqtisodiy samaradorligini baholash va uni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan iqtisodiy shart-sharoitlarni aniqlash. Tahlil "Uzatom" agentligi, Energetika vazirligi, Iqtisodiyot va moliya vazirligi, Xalqaro atom energiyasi agentligi, Jahon yadro assotsiatsiyasi, BloombergNEF va Lazard ma'lumotlari asosida bajarilgan. Metodologik asosni hujjatli va qiyosiy tahlil, diskontlangan pul oqimlari usuli, keltirilgan tannarx (LCOE) hisob-kitobi va sezgirlik tahlili tashkil etadi. Hisob-kitoblar 2,1 GVt quvvatga ega AES uchun elektr energiyasining keltirilgan tannarxi kapital qiymatiga qarab 45,0 dan 86,9 dollar/MVt·soatgacha o'zgarishini ko'rsatdi. Bu ko'rsatkich mamlakatdagi o'rtacha elektr energiyasi narxidan (65 dollar/MVt·soat) yuqori bo'lib, loyiha iqtisodiy muvaffaqiyati arzon va uzoq muddatli moliyalashtirishga, tarif siyosatini isloh qilishga, mahalliyashtirish darajasini oshirishga va moliyalashtirish manbalarini diversifikatsiya qilishga bog'liq ekanini tasdiqlaydi. Maqolada ana shu iqtisodiy talablar tizimlashtirilib, amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: atom energetikasi, AES, keltirilgan tannarx (LCOE), kapital qo'yilmalar, moliyalashtirish, tarif siyosati, energetika xavfsizligi, uran, O'zbekiston.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ТРЕБОВАНИЯ К АТОМНОЙ ЭНЕРГИИ В УЗБЕКИСТАНЕ

X.G. Azimov, S.O'. Abdulxakimov

Доценты кафедры «Общепрофессиональные дисциплины» Академии труда и социальных отношений

O.M. Sabirov

Старший преподаватель кафедры «Общепрофессиональные дисциплины» Академии труда и социальных отношений

Аннотация

В статье исследованы экономические требования к развитию атомной энергетики в Узбекистане. Целью работы является оценка экономической эффективности проекта интегрированной АЭС в Фаришском районе Джизакской области и определение совокупности экономических условий, необходимых для его реализации. Информационную базу составили данные Агентства «Узатом», Министерства энергетики и Министерства экономики и финансов Республики Узбекистан, МАГАТЭ, Всемирной ядерной ассоциации, BloombergNEF и Lazard. Методологическую основу образуют документальный и сравнительный анализ, метод дисконтированных денежных потоков, расчёт приведённой стоимости электроэнергии (LCOE) и анализ чувствительности. Расчёты показали, что для станции мощностью 2,1 ГВт приведённая стоимость электроэнергии в зависимости от стоимости капитала изменяется в диапазоне от 45,0 до 86,9 долл. США/МВт·ч, то есть оказывается выше сложившейся в стране средней цены электроэнергии (65 долл./МВт·ч). Это подтверждает, что экономическая состоятельность проекта определяется привлечением дешёвого долгосрочного финансирования, реформой тарифной политики, повышением уровня локализации и диверсификацией источников финансирования. Перечисленные требования систематизированы, сформулированы практические предложения.

Ключевые слова: атомная энергетика, АЭС, приведённая стоимость электроэнергии (LCOE), капитальные затраты, финансирование, тарифная политика, энергетическая безопасность, уран, Узбекистан.

ECONOMIC REQUIREMENTS FOR NUCLEAR ENERGY IN UZBEKISTAN

X.G. Azimov, S.O‘. Abdulxakimov

*Associate Professors of the Department of General Professional Disciplines,
Academy of Labor and Social Relations*

O.M. Sabirov

*Senior Lecturer of the Department of General Professional Disciplines, Academy of
Labor and Social Relations*

Abstract

The article examines the economic requirements for the development of nuclear energy in Uzbekistan. The aim of the study is to assess the economic performance of the integrated nuclear power plant project in the Farish district of the Jizzakh region and to identify the set of economic conditions required for its implementation. The information base includes data from the Uzatom Agency, the Ministry of Energy and the Ministry of Economy and Finance of the Republic of Uzbekistan, the IAEA, the World Nuclear Association, BloombergNEF and Lazard. The methodology relies on documentary and comparative analysis, the discounted cash flow method, a levelised

cost of electricity (LCOE) calculation and sensitivity analysis. The calculations show that for a 2.1 GW plant the levelised cost of electricity ranges from USD 45.0 to USD 86.9 per MWh depending on the cost of capital, i.e. it exceeds the country's average electricity price of USD 65 per MWh. This confirms that the economic viability of the project depends on access to cheap long-term financing, tariff policy reform, a higher localisation level and the diversification of funding sources. These requirements are systematised and practical recommendations are formulated.

Kalit soʻzlar: atom energiyasi, atom elektr stansiyasi, elektr energiyasining tekislangan narxi (LCOE), kapital xarajatlar, moliyalashtirish, tarif siyosati, energiya xavfsizligi, uran, Oʻzbekiston.

Kirish

Tadqiqot mavzusining dolzarbligi. Barqaror energiya taʼminoti Oʻzbekiston Respublikasi iqtisodiy oʻsishining asosiy shartlaridan biridir. Mamlakat aholisi 2030-yilga kelib 41 million kishidan oshishi prognoz qilinmoqda va sanoat elektr energiyasi isteʼmoli 38 dan 53,5 milliard kVt/soatgacha oshadi; elektr transporti va maʼlumotlar markazlarining rivojlanishi qoʻshimcha yuk yaratadi [7]. 2025-yil oxiriga kelib, mamlakatda elektr energiyasi ishlab chiqarish 86,7 milliard kVt/soatni tashkil etdi, bu 2024-yilga nisbatan 6% ga oʻsishdir, oʻrnatilgan quvvat 24,7 GVt ni tashkil etadi [7]. Ishlab chiqarish tarkibi hali ham tabiiy gaz bilan belgilanadi: 2024-yilda u 71,24 TVt/soat ishlab chiqarishni tashkil etdi va yakuniy energiya isteʼmolida gaz ulushi taxminan 80% ga baholanmoqda [8, 14]. Mahalliy xom ashyoning cheklangan mavjudligi, gaz importiga tobora ortib borayotgan qaramlik va iqlim majburiyatlari qazilma yoqilgʻi ishlab chiqarishni yanada kengaytirish imkoniyatlarini obʼektiv ravishda cheklaydi.

Bunday sharoitda Oʻzbekiston ikki tomonlama strategiyani amalga oshirmoqda: qayta tiklanadigan energiya manbalarini (QE) jadal rivojlantirish va oʻzining yadroviy energiya ishlab chiqarishini yaratish. 2025-yil oxiriga kelib quyosh va shamol elektr stansiyalarining quvvati 6,3 GVt dan, gidroenergetika esa 2,5 GVt dan oshdi [7]; 2030-yilga kelib balansdagi toza energiya ulushi 40% dan oshishi kerak. Shu bilan birga, Jizzax viloyatining Forish tumanida Markaziy Osiyodagi birinchi atom elektr stansiyasi qurilmoqda, u global amaliyotda noyob boʻlgan integratsiyalashgan konfiguratsiyada loyihalashtirilgan: bitta joyda VVER-1000 avlod 3+ reaktorli ikkita yuqori quvvatli energiya bloki va har biri 55 MVt quvvatga ega RITM-200N reaktorli ikkita past quvvatli energiya bloki joylashgan [3, 4, 5]. Rosatom davlat korporatsiyasi rahbarining soʻzlariga koʻra, Oʻzbekiston dunyodagi kichik va yirik atom energiyasi ishlab chiqarish bir vaqtning oʻzida bitta maydonda amalga oshiriladigan birinchi mamlakatga aylanmoqda [3], bu esa tadqiqotga qoʻshimcha ilmiy ahamiyat beradi.

Yadro loyihasining iqtisodiy jihatdan maqsadga muvofiqligi aniq emas. Yadro energiyasini ishlab chiqarish yuqori kapital zichligi, uzoq investitsiya sikli va elektr energiyasining tekislangan qiymatining (LCOE) kapital qiymatiga nisbatan sezgirligining ortishi bilan tavsiflanadi [13]. Shuning uchun asosiy savol shundaki,

loyiha qanday iqtisodiy sharoitlarda gaz va qayta tiklanadigan energiya ishlab chiqarish bilan bir qatorda mamlakatda elektr energiyasi narxlarining mavjud darajasi bilan samarali va raqobatbardosh bo'lib chiqadi.

Tadqiqotning maqsadi yadro energetikasini O'zbekiston milliy energetika tizimining iqtisodiy jihatdan samarali elementi sifatida tan olish uchun bajarilishi kerak bo'lgan iqtisodiy talablarni aniqlash va tizimlashtirishdan iborat.

Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar hal qilinmoqda: (1) mamlakat elektr energetikasi sanoatining hozirgi holati va kelajakdagi ehtiyojlarini baholash; (2) integratsiyalashgan atom elektr stansiyasi loyihasining texnik va iqtisodiy parametrlarini aniqlash; (3) elektr energiyasining solishtirma kapital intensivligini va hozirgi qiymatini hisoblash hamda ularning kapital qiymatiga sezgirligini baholash; (4) qarz barqarorligini hisobga olgan holda moliyalashtirish tuzilishi va shartlariga qo'yiladigan talablarni tahlil qilish; (5) yoqilg'i bazasi, mahalliyashtirish va tizim integratsiyasining rolini o'rganish; (6) iqtisodiy talablar va amaliy takliflar tizimini shakllantirish.

Ushbu tadqiqotning obyekti O'zbekistondagi atom energetikasi milliy elektr energetikasi sanoatining rivojlanayotgan segmenti sifatida. Tadqiqot predmeti yadroviy loyihaning iqtisodiy samaradorligini belgilovchi iqtisodiy sharoitlar va parametrlarning (kapital qiymati, kapital intensivligi, moliyalashtirish tuzilishi, tariflar, yoqilg'i bazasi, mahalliyashtirish darajasi) kombinatsiyasidir.

Ushbu ishning ilmiy yangiligi O'zbekistondagi integratsiyalashgan atom elektr stansiyasi loyihasining iqtisodiy samaradorligini LCOE hisob-kitobi va uning diskont stavkasiga sezgirligini tahlil qilish asosida birinchi marta oldindan baholashda yotadi. Shuningdek, u mamlakatda atom energiyasini ishlab chiqarishni rivojlantirish uchun o'zaro bog'liq iqtisodiy talablar tizimini shakllantiradi va asoslaydi. Amaliy ahamiyati ushbu natijalardan Uzatom agentligi, Energetika vazirligi va Iqtisodiyot va moliya vazirligi tomonidan texnik-iqtisodiy asoslarni tayyorlashda, tarif siyosatini shakllantirishda va xalqaro kreditorlar bilan muzokaralarda foydalanish imkoniyatidadir.

Mavzu bo'yicha adabiyot tahlili

Bu masala bo'yicha adabiyotlarni shartli ravishda besh guruhga bo'lish mumkin.

Birinchi guruh yadro energiyasi iqtisodiyoti bo'yicha fundamental ishlardan, asosan Jahon yadro assotsiatsiyasi materiallaridan iborat bo'lib, ular yadro energiyasi ishlab chiqarishning raqobatbardoshligidagi hal qiluvchi omillar yoqilg'i komponenti emas, balki kapital xarajatlar, qurilish vaqti va kapital qiymati ekanligini ko'rsatadi [13]. Shuningdek, bitta maydonda ikkita bir xil 1000 MVt quvvatga ega reaktorlarni qurish bitta blokga nisbatan solishtirma xarajatlarni taxminan 15% ga kamaytirishi ta'kidlangan - bu ta'sir to'g'ridan-to'g'ri O'zbekiston loyihasida amalga oshiriladi.

Ikkinchi guruh kichik modulli reaktorlar (SMR) iqtisodiyotini o'rganish bo'yicha tadqiqotlardir. A. Azuega va hammualliflar texnik va iqtisodiy modellashtirishdan foydalanib, istiqbolli SMRlar uchun bir kechada kapital xarajatlar qiymatini 3985–

4844 dollar/kVt oralig'ida olishdi [11]. GLOBsec tahlilchilari Yevropa Ittifoqi mamlakatlarida SMRlar uchun kapital xarajatlar an'anaviy yadroviy bloklar uchun 6600 dollar/kVt ga nisbatan taxminan 10 000 dollar/kVt ga baholanayotganini ta'kidlaydilar, ya'ni kichik reaktorlar avtomatik ravishda kilovatt uchun arzonroq emas: iqtisodiy samaraga seriyali ishlab chiqarish, qurilish vaqtini qisqartirish va moliyaviy xavflarni kamaytirish orqali erishiladi [12]. EPRI materiallarida seriyadagi birinchi SMR blokining kapital xarajatlari an'anaviy yengil suvli reaktornikiga qaraganda o'rtacha 16% pastroq ekanligi qayd etilgan, ammo "birinchi tug'ilganlar uchun qo'shimcha to'lov" (FOAK xavfi) haqida ogohlantirilgan.

Uchinchi guruh elektr energiyasining tekislangan narxi bo'yicha qiyosiy hisobotlardir. Lazard hisob-kitoblariga ko'ra (LCOE+, 2025-yil iyun), yerga o'rnatilgan quyosh fotovoltaik energiyasi ishlab chiqarishning LCOE qiymati subsidiyalarni hisobga olmaganda 38–78 dollar/ MVt/soatni va soliq imtiyozlarini hisobga olgan holda 24–57 dollar/ MVt/soatni tashkil etadi, bu esa qayta tiklanadigan energiyani kapitalning yuqori qiymatiga ega bozorlarda eng raqobatbardosh yangi avlod texnologiyasiga aylantiradi [10]. Aynan shu mezon yadroviy loyiha asosiy yuklama ishlab chiqarishning tizim qiymati va yoqilg'ining past o'ziga xos narxini hisobga olgan holda bajarishi kerak bo'lgan "standart"ni shakllantiradi.

To'rtinchi guruh - O'zbekiston energetika sektorining mamlakatlar bo'yicha sharhlari. Xalqaro energiya agentligining "O'zbekiston 2022" hisobotida resurslardan samarali foydalanish va quyosh va shamol energiyasi ishlab chiqarishni rivojlantirish sharti sifatida gaz va elektr energiyasi tariflarini isloh qilish zarurligi asoslanadi [14]. Climatescope sharhida (BloombergNEF, 2025) mamlakat 5 balldan 2,39 ball bilan integratsiyalashgan energiya bozori bahosini oldi (rivojlanayotgan bozorlar orasida 23-o'rin), shu bilan birga xususiy investitsiyalar uchun energiya ishlab chiqarishning ochiqqligi va qazilma yoqilg'ilarning ulgurji narxlari uchun subsidiyalarning saqlanib qolishi qayd etilgan va 2024 yil oxiriga kelib elektr energiyasining o'rtacha narxi 65 dollar/ MVt/soatni tashkil etishi taxmin qilinmoqda [8].

Beshinchi guruh - bu O'zbekiston atom loyihasiga bevosita bag'ishlangan nashrlar (Dunyo Yadroviy Yangiliklar, The Diplomat, "Atomic Energy 2.0" sanoat nashrlari, Neftegaz.Ru). Ular asosan tavsifli va yangiliklarga arziydigan bo'lib, kelishuvlar xronologiyasi va e'lon qilingan parametrlarni qayd etadi, ammo samaradorlikning hisoblangan bahosini o'z ichiga olmaydi [3, 4, 6, 7, 18, 19].

Shunday qilib, mavjud adabiyotlarda quyidagilar yetishmaydi: (a) O'zbekistondagi integratsiyalashgan AES konfiguratsiyasi uchun oldindan tayyorlangan LCOE bahosi; (b) yuqori qarz yuki sharoitida juda muhim bo'lgan kapital qiymatiga natijalarning sezgirligini tahlil qilish; va (c) yadroviy loyihani oqlash uchun bajarilishi kerak bo'lgan iqtisodiy talablarni tizimlashtirish. Ushbu kamchiliklar ushbu tadqiqotning hissasini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi

Ishning metodologik asosi iqtisodiy tahlilning umumiy ilmiy va ixtisoslashtirilgan usullarining kombinatsiyasi bilan shakllantirilgan: hujjatli tahlil (qonunchilikni o'rganish, shartnomalar, rasmiy e'lonlar va sanoat sharhlari), energiya tizimi ko'rsatkichlarining gorizont va vertikal tahlili, diskontlangan pul oqimi usuli, elektr energiyasining tekislangan qiymati (LCOE) usuli, sezgirlik tahlili va o'ziga xos kapital intensivligining qiyosiy tahlili.

Tadqiqot dizayni O'zbekiston Respublikasi Jizzax viloyati Forish tumanidagi integratsiyalashgan atom elektr stansiyasi loyihasining milliy elektr energetikasi sanoatining rivojlanishi fonida amaliy tadqiqotidir. Axborot bazasi quyidagilarni o'z ichiga olgan: O'zatom agentligi, O'zbekiston Respublikasi Energetika vazirligi va Iqtisodiyot va moliya vazirligining rasmiy bayonotlari; MAGATE va Jahon yadro assotsiatsiyasi ma'lumotlari; BloombergNEF (Climatescope) va IEAning sanoat sharhlari; Lazard va GLOBsec analitik materiallari; OSTI tomonidan texnik va iqtisodiy tadqiqotlar; uran uchun bozor kotirovkalari. Kuzatuv davri 2017–2026 yillar, prognoz ufqi 2035 yilgacha.

Elektr energiyasining hozirgi qiymati standart diskontlangan o'rtacha narx formulasi yordamida hisoblab chiqildi:

$$LCOE = [C \text{ CRF}(r, n) + FOM P + (VOM + F) E] / E,$$

$$\text{CRF}(r, n) = r (1 + r)^n / [(1 + r)^n - 1],$$

bu yerda LCOE - bir birlik elektr energiyasining hozirgi qiymati, AQSh dollari/ MVt/soat; C - loyihaning kapital xarajatlari, AQSh dollari; CRF - kapitalni qaytarish koeffitsienti; r - diskont stavkasi (kapital qiymati), birlikning ulushi; n - zavodning xizmat qilish muddati, yillar; FOM - belgilangan operatsion xarajatlar, yiliga AQSh dollari/kVt; P - o'rnatilgan quvvat, kVt; VOM - o'zgaruvchan operatsion xarajatlar, AQSh dollari/ MVt/soat; F - yoqilg'i komponenti, AQSh dollari/ MVt/soat; E - yillik elektr energiyasi ishlab chiqarish, MVt/soat.

Hisoblash uchun qabul qilingan taxminlar quyidagilar: kapital xarajatlar C = 9,5 milliard dollar (asosiy shartnoma narxi, maksimal) [5]; o'rnatilgan quvvat P = 2,1 GVt; yillik ishlab chiqarish E = 17,2 milliard kVt/soat [4]; belgilangan operatsion xarajatlar FOM = yiliga 70 dollar/kVt va o'zgaruvchan VOM = 3 dollar/ MVt /soat (sanoat tadqiqotlari asosida suv bilan boshqariladigan reaktorlar uchun odatiy qiymatlar darajasida qabul qilingan); yoqilg'i komponenti F = 9 dollar/ MVt/soat; xizmat muddati n = 60 yil; diskont stavkasi yiliga 4–12% oralig'ida o'zgarib turadi, bu imtiyozli eksport kreditidan tortib tijorat loyihalarini moliyalashtirishgacha bo'lgan mumkin bo'lgan moliyalashtirish shartlari diapazoniga mos keladi. Tadqiqotning cheklovlari: muallifning hisob-kitobi ishdan chiqarish xarajatlari, soliqlar, tizim integratsiyasi va tarmoq qurilishi xarajatlarini hisobga olmaydi; U 2026 yil o'rtalaridagi loyiha parametrlarini aks ettiradi va texnik-iqtisodiy asoslash oshkor qilinganligi sababli qayta ko'rib chiqilishi mumkin.

Tahlil va natijalar

1. Elektr energetikasi sanoatining hozirgi holati va kelajakdagi ehtiyojlari

O'zbekiston elektr energiyasiga talab dinamik ravishda o'sib borayotgan mamlakatlar qatoriga kiradi: 2025-yilda YaIM o'sishi 7,3% ni tashkil etdi [15] va 2026-yilda nominal YaIM taxminan 181,5 milliard AQSh dollarini tashkil etdi [16]. Shu fonda energetika tizimi ham o'sishni, ham tarkibiy keskinlikni namoyish etmoqda: ishlab chiqarish 2024-yildagi 81,5 milliard kVt/ soatdan 2025-yilda 86,7 milliard kVt/ soatgacha oshdi, ammo gaz asos bo'lib qolmoqda va manevr qilish quvvati zaxiralari cheklangan [7, 8].

Mamlakatning maqsadli ko'rsatkichlari dasturiy hujjatlarda belgilangan: elektr energiyasi ishlab chiqarishning o'rnatilgan quvvatini 2030-yilga kelib 46,1 GVt ga va 2035-yilga kelib 57,2 GVt ga oshirish, bu besh yil ichida qariyb ikki baravar ko'p deganidir va ishlab chiqarishni mos ravishda 129 va 154,7 milliard kVt/soat ga oshirish [7]. Umumiy quvvati 4,2 GVt bo'lgan energiya saqlash tizimlari uchun loyihalar ishlab chiqilmoqda va to'qqizta yangi 220 kV va yettita 500 kV podstantsiyalarni, shuningdek, taxminan 5000 km elektr uzatish liniyalarini qurish ko'zda tutilgan [7]. Aynan shu tizimga 2,1 GVt dan ortiq quvvatga ega atom elektr stantsiyasi integratsiya qilinishi kerak, bu esa tarmoq infratuzilmasi va ish rejimlariga mustaqil talablar qo'yadi.

1 · Elektroenergetika rivojlanishi dinamikasi va maqsadli ko'rsatkichlari

1-jadval

O'zbekistonda elektroenergetika rivojlanishi dinamikasi va maqsadli ko'rsatkichlari³²

Ko'rsatkich	2025 y. (fakt)	2030 y. (maqsad)	2035 y. (maqsad)
O'rnatilgan quvvat, GVt	24,7	46,1	57,2
Elektr energiyasi ishlab chiqarish, mlrd kVt·soat	86,7	taxminan 129	154,7
Quyosh va shamol stansiyalari quvvati, GVt	6,3 dan ortiq	—	—
Gidroelektr stansiyalar quvvati, GVt	taxminan 2,5	—	—

³² [7] ma'lumotlari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Ko'rsatkich	2025 y. (fakt)	2030 y. (maqsad)	2035 y. (maqsad)
Energiya saqlash tizimlari loyihalari quvvati, GVt	—	4,2	—

Jadval quyidagi uch davrni qamrab oladi: 2025 yildagi amaldagi holat, 2030 va 2035 yillarga mo'ljallangan maqsadli ko'rsatkichlar. O'rnatilgan quvvat 2025 yildagi 24,7 GVt dan 2030 yilda 46,1 GVt ga, 2035 yilda esa 57,2 GVt ga yetishi rejalashtirilgan. Ishlab chiqarish hajmi mos ravishda 86,7 mlrd kVt·soat, taxminan 129 mlrd kVt·soat va 154,7 mlrd kVt·soat darajasida ko'zda tutilgan.

Talqin

- Qayta tiklanuvchi manbalar 2025 yilda umumiy quvvatning sezilarli qismini tashkil etgan.
- Energiya saqlash tizimlari bo'yicha loyihalar faqat 2030 yil uchun rejalashtirilgan (4,2 GVt).
- 2035 yilga borib quvvat 2025 yilga nisbatan taxminan 2,3 baravar oshadi.

2-jadval

2025 yildagi quvvat tarkibi (1-jadval asosida)

Quvvat turi	2025 y. (fakt), GVt
Quyosh va shamol stansiyalari	6,3 dan ortiq
Gidroelektr stansiyalar	taxminan 2,5
Boshqa manbalar (issiqlik va h.k.)	taxminan 15,9

2. Integratsiyalashgan AES loyihasining texnik va iqtisodiy parametrlari

Loyiha tarixi deyarli o'n yilni qamrab oladi: 2017-yil dekabr oyida yadro sohasida hamkorlik to'g'risidagi bitim imzolandi, 2019-yilda "Atom energiyasidan tinchlik maqsadlarida foydalanish to'g'risida"gi qonun qabul qilindi va 2018-yilda Atom energiyasini rivojlantirish agentligi tashkil etildi (2024-yilda u Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Uzatom agentligiga aylantirildi) [6, 19]. Dastlab, ikkita VVER-1200 blokini, keyin esa umumiy quvvati 330 MVt bo'lgan oltitagacha RITM-200N kichik modulli reaktorlarini qurish ko'rib chiqildi va buning uchun 2 milliard dollardan kam mablag' sarflandi [19]. 2025-yil sentyabr oyida Jahon ko'rgazmasi doirasida Atom

Hafta » Integratsiyalashgan konfiguratsiyaga o'tish bo'yicha qo'shimcha kelishuv imzolandi: bitta maydonda har biri 55 MVt quvvatga ega ikkita VVER-1000 avlod 3+ bloki va ikkita RITM-200N bloki [3]. 2026-yil 24-martda bazaviy narx 9,5 milliard dollar bo'lgan shartnoma imzolandi va 2026-yil 5-iyunda kichik blokning reaktor binosi uchun birinchi beton quyildi [4, 5].

Integratsiyalashgan konfiguratsiyaning iqtisodiy asosi funktsiyalarni ajratishda yotadi: yirik bloklar elektr energiyasining past o'ziga xos narxi bilan asosiy yuklama quvvatini ta'minlaydi, kichik bloklar eng yuqori yuklamani qoplash va moslashuvchanlikni ta'minlaydi va umumiy stansiya infratuzilmasi (sovutish tizimlari, elektr ta'minoti, xodimlar va xizmat ko'rsatish inshootlari) birgalikda foydalaniladi, bu esa kapital va operatsion xarajatlarni kamaytiradi [4]. Loyihaning o'xshash quvvatlarni bitta joyda joylashtirish printsipli qo'shimcha foyda keltiradi [13].

3-jadval

Integratsiyalashgan AES loyihasining asosiy texnik-iqtisodiy parametrlari³³

Parametr	Qiymati
Stansiya tarkibi	2 ta VVER-1000 bloki (3+ avlod) va har biri 55 MVt quvvatga ega 2 ta RITM-200N bloki
Umumiy o'rnatilgan quvvat	2,1 GVt dan ortiq (2 GVt + 110 MVt)
Yillik loyihaviy ishlab chiqarish	Taxminan 17,2 mlrd kVt·soat
Quvvatdan foydalanish koeffitsiyenti (muallif hisob-kitobi)	Taxminan 93,5 %
Mamlakat elektr energiyasi iste'molidagi ulushi	Umumiy elektr energiyasi iste'molining 14 % gacha; amaldagi ishlab chiqarishning taxminan 20 %
Qurilishning bazaviy shartnoma qiymati	Maksimal 9,5 mlrd AQSh dollari
Solishtirma kapital sig'imi (muallif hisob-kitobi)	Taxminan 4 524 AQSh dollari/kVt
Rejalashtirilgan mahalliyashtirish ulushi	30 % gacha
Qarz mablag'larining ulushi	Loyiha qiymatining 85–90 %
Birinchi kichik blokni ishga tushirish	2029-yil
Birinchi yirik blokni ishga tushirish	2033-yil
Loyihani yakunlash	2034–2035-yillar

Eslatma: AES — atom elektr stansiyasi; GVt — gigavatt; MVt — megavatt; kVt·soat — kilovatt-soat.

3. Kapital intensivligi: global ko'rsatkichlar bilan taqqoslash

Loyihaning taxminiy kapital intensivligi o'rnatilgan quvvatning har bir kilovatti uchun taxminan 4524 AQSh dollarini (9,5 milliard dollar / 2,1 GVt) tashkil etadi. Bu qiymat texnik-iqtisodiy asoslashlarda [11] olingan istiqbolli SMRlar uchun 3985–4844 AQSh dollari/kVt miqdoridagi bir kecha-kunduzlik kapital xarajatlari smetalaridan

³³ Muallifning shaxsiy hisob-kitoblari asosida tuzilgan.

past va Yevropa Ittifoqidagi SMRlar (taxminan 10 000 AQSh dollari/kVt) va an'anaviy qurilmalar (6 600 AQSh dollari/kVt) uchun smetalardan sezilarli darajada past [12]. Bu natija ikkita omil bilan izohlanadi: loyihadagi ikkita yirik VVER-1000 qurilmasi tufayli masshtab effekti va infratuzilma xarajatlarini to'rtta energiya bloki o'rtasida taqsimlash imkonini beruvchi bitta joy effekti [3, 4, 13].

Biroq, natijada olingan baho pastki chegara sifatida ko'rib chiqilishi kerak. Birinchidan, 9,5 milliard dollarlik asosiy shartnoma narxi "maksimal" deb e'lon qilingan va mahalliyashtirish darajasini hisobga olmaydi [5]; ikkinchidan, ochiq manbalarda loyiha komponentlari bo'yicha boshqa, yuqori xarajatlar taqsimoti ham mavjud - yirik bloklar uchun 14 milliard dollargacha - bu belgilangan 9,5 milliard dollarlik chegaraga zid keladi [18]. Bu nomuvofiqlik parametrlarning noaniqligi davom etayotganini va loyihaning iqtisodiy shaffofligi uchun mustaqil talab bo'lgan batafsil texnik-iqtisodiy asoslashni oshkor qilish zarurligini ko'rsatadi.

4. Elektr energiyasining tekislangan narxi va uning sezgirligi

Loyihaning iqtisodiy samaradorligini tekshirish uchun LCOE kapital qiymatining turli qiymatlari uchun hisoblab chiqildi. 3-jadval va 2-rasmda ko'rsatilganidek, natija diskont stavkasiga juda bog'liq: yiliga 4% da (imtiyozli eksport krediti) LCOE \$45,0/ MVt/soat ni tashkil etadi va gaz ishlab chiqarish va joriy narx darajasi bilan ishonchli raqobatlashadi; 8% da LCOE \$65,2/ MVt/ soat ga etadi, ya'ni u mamlakatdagi elektr energiyasining o'rtacha narxiga (\$65/ MVt/soat) to'g'ri keladi; 12% da (tijorat loyihalarini moliyalashtirish) LCOE \$86,9/ MVt/soat gacha ko'tariladi, bu esa joriy narx darajasidan sezilarli darajada oshadi va subsidiyalarni yoki tarif siyosatini qayta ko'rib chiqishni talab qiladi.

4-jadval

Turli diskont stavkalarida atom generatsiyasi elektr energiyasining hisoblangan keltirilgan qiymati³⁴

Diskont stavkasi, %	Kapital qaytimi koeffitsienti, CRF	Yillik kapital tashkil etuvchisi, mln doll.	To'liq yillik xarajatlar, mln doll.	LCOE, doll./MVt·soat
4	0,0442	419,9	773,3	44,96
6	0,0619	587,8	941,2	54,72
8	0,0808	767,6	1 121,0	65,17
10	0,1003	953,1	1 306,5	75,96
12	0,1201	1 141,3	1 494,7	86,90

³⁴ Muallif tomonidan hisoblangan.

Qabul qilingan shartlar: $C = 9,5$ mlrd doll., $E = 17,2$ mlrd kVt·soat, $P = 2,1$ GVt, $FOM = 70$ doll./kVt·yil, $VOM = 3$ doll./MVt·soat, $F = 9$ doll./MVt·soat, $n = 60$ yil.

Jadval diskont stavkasi 4 % dan 12 % gacha o'zgarganda LCOE ko'rsatkichining qanday o'sishini ko'rsatadi: eng past stavkada 44,96 doll./MVt·soat bo'lgan qiymat eng yuqori stavkada 86,90 doll./MVt·soat ga yetadi. Kapital qaytimi koeffitsienti (CRF) ham 0,0442 dan 0,1201 gacha ortadi.

Asosiy xulosalar

- Diskont stavkasi 4 % dan 12 % ga oshganda LCOE taxminan 1,9 baravar ko'tariladi.
- 8 % stavkada LCOE 65,17 doll./MVt·soat bo'lib, mamlakatdagi o'rtacha elektr narxi (65 doll./MVt·soat, 2024 y.) bilan deyarli tenglashadi.
- 10 % va 12 % stavkalarda atom generatsiyasi o'rtacha bozor narxidan qimmatroq bo'ladi (76 va 87 doll./MVt·soat).
- Kapital xarajatlarning yuqori ulushi loyihaning iqtisodiy sezgiriligini oshiradi.

Olingan natija tadqiqot savoli uchun fundamental ahamiyatga ega. Bu shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston yadro loyihasining iqtisodiy samaradorligi texnologiyaning o'zi bilan emas, balki moliyalashtirish shartlari bilan belgilanadi: qulay va noqulay stsenariylar orasidagi tafovut 42 dollar/ MVt/soat ga yoki deyarli ikki baravarga etadi. Bundan tashqari, raqobatbardoshlik mezoni nafaqat ichki narxlar, balki qayta tiklanadigan energiya manbalari bilan ham belgilanadi: kommunal miqyosdagi quyosh energiyasi ishlab chiqarishning LCOE qiymati subsidiyalarsiz 38–78 dollar/ MVt/soat ni tashkil qiladi [10]. Ya'ni, kapitalning yuqori narxiga qaramay, yadro loyihasi energiya birligiga to'g'ridan-to'g'ri xarajatlar nuqtai nazaridan quyosh energiyasi ishlab chiqarishga yutqazadi, bu esa quvvatning bazaviy tabiati, yuqori foydalanish koeffitsienti (quyosh energiyasi ishlab chiqarish uchun 20–25% ga nisbatan 93,5%) va ob-havo sharoitlariga past bog'liqlik bilan qoplanadi.

5. Moliyalashtirish tuzilishi va shartlariga qo'yiladigan talablar

Uzatom agentligi ma'lumotlariga ko'ra, loyiha qiymatining 85–90% kreditlar ko'rinishida jalb qilinishi kutilmoqda, moliyalashtirishning bir qismi davlat byudjeti tomonidan ta'minlanadi [5, 6]. Ishtirok etishga qiziqish bildirgan BRICSning Yangi Taraqqiyot Banki, shuningdek, boshqa davlatlar va institutlar bilan muzokaralar olib borilmoqda [5]; Xitoy investitsiyalari va Yevropa texnologik yechimlari xalqaro konsorsiumni shakllantirish doirasida ko'rib chiqilmoqda [6]. Rossiya imtiyozli eksport krediti berishga va loyihani butun hayot aylanishi davomida qo'llab-quvvatlashga tayyorligini bildirdi [6].

Shu bilan birga, davlat balansi cheklangan. O'zbekistonning davlat qarzi 2026-yil 1-iyul holatiga ko'ra 48,31 milliard AQSh dollarini (yiliga +11%) yoki YaIMning 27 foizini tashkil etdi, shundan 40,71 milliard AQSh dollari (YaIMning 22,8 foizi) tashqi qarzdir; 5,47 milliard AQSh dollari yoki tashqi qarzning 13 foizi yoqilg'i-energetika sektoriga ajratilgan [9]. Bunga byudjetning valyuta xavfiga sezgirligi qo'shiladi: kreditlar xorijiy valyutada ifodalanadi, zavodning daromadi esa milliy

valyutada tartibga solinadigan tariflar bo'yicha shakllantiriladi. Bu ikkita iqtisodiy talabni keltirib chiqaradi: (1) asosan imtiyozli shartlar asosida va zavodning hayot aylanishiga mos keladigan uzoq muddatli moliyalashtirishni jalb qilish; (2) bitta manba ulushiga cheklov qo'ygan holda kreditorlarni diversifikatsiya qilish, bu ham moliyaviy, ham mamlakat xavflarini kamaytiradi.

6. Yoqilg'i bazasi iqtisodiy afzallik sifatida

O'zbekiston uchun yadro energiyasi ishlab chiqarish foydasiga muhim iqtisodiy argument bu o'zining xomashyo bazasining mavjudligidir. 2025-yilda mamlakatda 7000 tonna uran qazib olindi, bu 2024-yilga (4000 tonna) nisbatan 75% ko'p; aniqlangan zaxiralar 139 ming tonnaga baholanmoqda, bu esa mamlakatga dunyodagi eng yirik uran ishlab chiqaruvchilar qatoridan joy olish imkonini beradi [17]. Taqqoslash uchun: Qozog'iston 2025-yilda 25,8 ming tonna qazib oldi [17]. Yangi konlar o'zlashtirilmoqda (Arnasoy , G'arbiy Qizilkok , Janubiy Jongeldi , Sharqiy Agron), Arnasoy loyihasining investitsiya qiymati 150 million AQSh dollariga baholanmoqda, 68 km yo'l va 110 km elektr uzatish liniyalari qurish, shuningdek, sulfat kislotani qayta ishlash va ishlab chiqarish quvvatini oshirish rejalashtirilgan [17].

Bu omilning iqtisodiy ahamiyati global bozor dinamikasi bilan mustahkamlanadi. 2026-yil sentabr oyida uran oksidining (U_3O_8) spot narxi bir funt uchun taxminan 89,55 dollarni tashkil etdi [20] va Bank tahlilchilari ning Amerika 2027-yilda o'rtacha narxni bir funt uchun 130 dollarga prognoz qilmoqda, bu hozirgi narxlardan taxminan 50% yuqori [21]. Shunday qilib, mahalliy uran qazib olish va qayta ishlash yoqilg'i xavfidan tabiiy himoya vazifasini bajaradi: yoqilg'i narxlarining 50% ga oshishi bilan ham, yoqilg'i komponentining LCOEga qo'shgan hissasi (\$9/MVt/soat yoki umumiy xarajatlarning taxminan 14% ni 8% stavka bilan tashkil etadi deb taxmin qilinadi) o'rtacha darajada oshadi, gaz bilan ishlaydigan elektr energiyasi ishlab chiqarish uchun esa shunga o'xshash narx shoki elektr energiyasi narxining sezilarli darajada oshishini anglatadi.

7. Tizim talablari: qayta tiklanadigan energiya manbalari va saqlash qurilmalari bilan integratsiya

O'rnatilgan quvvati 24,7 GVt (2025) va maqsadi 46,1 GVt (2030) bo'lgan energiya tizimidagi 2,1 GVt quvvatga ega atom elektr stantsiyasi bazaviy yuk manbai rolini o'ynaydi. Bu uchta tizim talabini keltirib chiqaradi. Birinchisi, yetarli zaxira va manevr qilinadigan quvvatlarning mavjudligi, chunki qattiq bazaviy yuk ishlab chiqarishni o'zgaruvchan quyosh va shamol energiyasi ishlab chiqarish bilan birlashtirish (2025 yilda 6,3 GVt dan ortiq) moslashuvchanlikni talab qiladi; bu funktsiya loyihada qisman kichik modulli reaktorlar tomonidan bajariladi, ular o'z quvvat diapazonida manevr qilishni ta'minlaydi [4]. Ikkinchisi - energiya saqlash tizimlarini rivojlantirish: umumiy quvvati 4,2 GVt bo'lgan 26 ta loyiha shakllantirilgan, ulardan 17 tasi allaqachon amalga oshirilmoqda [7]. Uchinchisi - tarmoq infratuzilmasini mustahkamlash: 9 ta 220 kVt podstantsiya, 7 ta 500 kVt podstantsiya va taxminan 5000 km elektr uzatish liniyalarini qurish rejalashtirilgan [7]. Bu xarajatlar

odatda zavodning shartnoma narxiga kiritilmagan va loyihaning iqtisodiyot uchun to'liq qiymatini baholashda hisobga olinishi kerak.

8. Lokalizatsiya, kadrlar va multiplikator effekti

Shartnomada mahalliy lashtirish darajasini 30% gacha oshirish maqsadi qo'yilgan, bu esa mahalliy ishlab chiqaruvchilarni jalb qilish va logistika xarajatlarini qisqartirish orqali yakuniy xarajatlarni kamaytirishi kerak [5]. Loyihaning byudjetga umumiy iqtisodiy ta'sirining rasmiy hisob-kitoblari (Katta To'rtlik konsalting firmalarining hisob-kitoblariga ko'ra) hayot aylanishi davomida 165 milliard AQSh dollaridan oshadi, shu jumladan soliq tushumlari va tegishli sohalarni rivojlantirish [5, 6]. Bunday hisob-kitoblarga tanqidiy qarash kerak, chunki ular bir necha o'n yilliklar davomida ta'sirlarni chegirmasdan va ularni to'g'ridan-to'g'ri va bilvositalarga ajratmasdan umumlashtiradi. Shunga qaramay, ular sifatli xulosani aks ettiradi: loyihaning ta'siri elektr energetikasi sanoatidan tashqariga chiqadi va mashinasozlik, qurilish, transport va "yadroviy shahar"ning ijtimoiy infratuzilmasini rivojlantirishni o'z ichiga oladi [4]. Alohida talab - kadrlar tayyorlash: 2018-yildan beri Toshkentdagi Milliy tadqiqot yadro universiteti MEPhI filiali faoliyat yuritib kelmoqda [19] va hamkorlik yo'l xaritasi mutaxassislarni tayyorlash va jamoatchilikni xabardor qilishni nazarda tutadi [4].

Xulosalar va takliflar

O'tkazilgan tadqiqot bizga quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini beradi. O'zbekistonda yadro energiyasiga talab katta: mamlakat talabning tez o'sishi (2030-yilga kelib o'rnatilgan quvvatning 46,1 GVt gacha), ustun gaz ishlab chiqarish aralashmasi (yakuniy iste'molning taxminan 80%) va cheklangan zaxiralarga duch kelmoqda. Taxminan 17,2 milliard kVt/soat ishlab chiqaradigan 2,1 GVt quvvatga ega integratsiyalashgan atom elektr stansiyasi loyihasi mamlakat ehtiyojlarining 14-20 foizini qoplashga qodir va bitta joyda asosiy yuklama va kichik hajmdagi ishlab chiqarishni birlashtirgan noyob konfiguratsiyaga ega.

Biroq, loyihaning iqtisodiy samaradorligi mutlaq emas. Hisob-kitoblar shuni ko'rsatdiki, loyihaning solishtirma kapital intensivligi (taxminan 4524 AQSh dollari/kVt) kichik modulli reaktorlar uchun global mezonlardan past. Biroq, elektr energiyasining hozirgi qiymati kapital narxiga juda sezgir: 4% stavka bo'yicha 45,0 AQSh dollari/ MVt dan 12% stavka bo'yicha 86,9 AQSh dollari/ MVt gacha, mamlakatda o'rtacha narx 65 AQSh dollari/ MVt ni tashkil qiladi. Natijada, yadroviy loyiha iqtisodiy jihatdan foydali bo'lib, kapital qiymati yiliga taxminan 8% dan oshmaydi va uning raqobatbardoshligi jalb qilingan moliyalashtirishning arzonligi va uzoqroq muddati bilan ortadi.

O'tkazilgan tahlil asosida O'zbekistonda atom energetikasini rivojlantirish uchun quyidagi iqtisodiy talablar tizimi taklif qilinadi.

1. Kapital talabi qiymati: loyihani moliyalashtirishning o'rtacha og'irlikdagi qiymatini yiliga 8% dan yuqori bo'lmagan darajada, ustuvor stsenariyda esa 4–6% ni ta'minlash, bu esa LCOE ni 45–55 AQSh dollari/ MVt/soat oralig'ida, ya'ni eng yaxshi

global ko'rsatkichlar darajasida va elektr energiyasining joriy o'rtacha narxidan past darajada saqlash imkonini beradi.

2. Moliyalashtirish tuzilmasiga qo'yiladigan talab: qarz mablag'larining ulushini 85–90% ichida saqlab qolish, shu bilan birga to'g'ridan-to'g'ri davlat kafolatlarini cheklash va zavodning xizmat muddatiga teng keladigan kredit muddatini ta'minlash (kamida 30–40 yil, imtiyozli davr bilan).

3. Diversifikatsiya talabi: har qanday bitta kreditorning (shu jumladan eksport agentliklarining) ulushini oqilona maksimal darajada cheklash, ko'p tomonlama institutlarning (BRICSning Yangi Taraqqiyot Banki, YETTB, Islom taraqqiyot banklari) ishtirokini kengaytirish, bu valyuta, mamlakat va geosiyosiy xavflarni kamaytiradi va qarz oluvchining muzokaralar olib borishdagi mavqeini oshiradi.

xarajatlarni aks ettiruvchi darajalarga yaqinlashtirish, qazilma yoqilg'ining ulgurji narxlari uchun subsidiyalarni bekor qilish va zaif iste'molchilar uchun maqsadli qo'llab-quvvatlash choralari joriy etish; busiz yadro energiyasi ishlab chiqarishning asosiy tabiati yetarli iqtisodiy baholanmaydi.

5. Shartnomaviy himoya talabi: Uzoq muddatli elektr energiyasini sotib olish shartnomalarini (PPA) yoki valyuta va inflyatsiyaga qarab indekslangan qat'iy narx bilan farq shartnomalarini ta'minlash, bu esa kredit va daromad o'rtasidagi valyutalar va shartlarning "ikki tomonlama nomuvofiqligi" xavfini bartaraf etish.

6. Mahalliyashtirish talabi: mahalliyashtirish darajasini 30% va undan yuqori darajaga ko'tarish, nazorat mexanizmlari va sifat ko'rsatkichlarini belgilash, chunki kapital xarajatlarning 5–10% ga kamayishi to'g'ridan-to'g'ri LCOE ning MVt/ soat 3–7 dollarga kamayishiga olib keladi.

7. Yoqilg'i xavfsizligi talabi: o'z xomashyo bazamizni saqlab qolish va kengaytirish (2025-yilda 7000 tonna uran qazib olingan, zaxirasi 139 ming tonna), jahon uran narxlarining o'sishiga qarshi tabiiy himoya vazifasini bajaradigan sulfat kislotasini qayta ishlash va ishlab chiqarishni rivojlantirish (2026-yil sentabrida funt uchun 89,55 dollar, 2027-yilga kelib funt uchun 130 dollargacha yetishi prognoz qilinmoqda).

8. Tizim integratsiyasi talabi: yadroviy bloklarni ishga tushirishni (2029 va 2033 yillar) energiya saqlash loyihalarini (4,2 GVt) va elektr tarmoqlarini qurishni (9 ta 220 kV podstantsiyalar, 7 - 500 kV, 5000 km liniyalar) amalga oshirish bilan sinxronlashtirish, shu jumladan tizim integratsiyasi xarajatlarini loyihaning umumiy qiymatiga kiritish.

9. Qurilish risklarini boshqarish talabi: pudratchining kechikishlar va xarajatlarning oshib ketishi uchun javobgarligi bilan tayyor shartnoma narxini belgilash, bu ayniqsa e'lon qilingan xarajatlar smetasining o'zgaruvchanligini hisobga olgan holda muhimdir (shartnoma bo'yicha 9,5 milliard dollardan komponentlarning yuqori darajadagi taqsimotigacha).

10. Shaffoflik va xodimlarga qo'yiladigan talablar: batafsil texnik-iqtisodiy asoslashni oshkor qilish, loyihaning asosiy parametrlarini nashr etish va mutaxassislarni o'qitishni davom ettirish (MIFning Toshkentdagi filiali), bunsiz na

institutsional investorlarni jalb qilish, na loyihaga jamoatchilik tomonidan yordam ko'rsatish mumkin emas.

Uzatom agentligida Iqtisodiyot va Moliya vazirligi hamda Energetika vazirligi vakillaridan iborat loyiha iqtisodiyoti bo'yicha doimiy ishchi guruh tuzish tavsiya etiladi. Ushbu guruhga LCOE hisob-kitoblarini muntazam ravishda (kamida yiliga) yangilab borish va kapital qiymati, yoqilg'i narxi va tarif stsenariylariga sezgirlikni tahlil qilish vazifasi yuklatiladi. Natijalar investitsiya shaffofligi elementi sifatida ochiq e'lon qilinadi. Shuningdek, yadro, gaz va qayta tiklanadigan energiya loyihalarini taqqoslash yagona metodologik asosda amalga oshirilishi uchun bazaviy yuklama va o'zgaruvchan ishlab chiqarishning tizim narxini baholash bo'yicha milliy metodologiyani ishlab chiqish tavsiya etiladi.

Kelajakdagi tadqiqot yo'nalishlari quyidagilarni o'z ichiga oladi: texnik-iqtisodiy asoslash jarayonida hisob-kitoblarni takomillashtirish; atom energiyasi ishlab chiqarishning energetika tizimining ish rejimlari va ulgurji bozor narxlariga ta'sirini baholash; Markaziy Osiyo mamlakatlariga elektr energiyasi eksporti stsenariylarini tahlil qilish; va Jizzax viloyati uchun loyihaning ijtimoiy-iqtisodiy ta'sirini o'rganish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining "Atom energiyasidan tinchlik maqsadlarida foydalanish to'g'risida"gi Qonuni (2019-yilda qabul qilingan). — Matn: O'zbekiston Respublikasining rasmiy hujjati.

2. Saida, N. O'zbekistonning atom elektr stansiyasi loyihasi rivojlanmoqda / N. Saida // Diplomat. — 2026-yil 3-avgust. — URL: <https://thediplomat.com/2026/08/uzbekistans-nuclear-power-plant-project-advances/>

3. O'zbekiston ikkita VVER-1000 va ikkita SMRni rejalashtirmoqda // Jahon yadroviy yangiliklari. — 2025-yil 29-sentabr. — URL: <https://www.world-nuclear-news.org/articles/uzbekistan-plans-two-vver-1000s-and-two-smrs>

4. Rosatom O'zbekistondagi ikkita RITM-200N reaktorli integratsiyalashgan kichik atom elektr stansiyasida birinchi beton quydi // Atom energiyasi 2.0. - 2026-yil 24-mart. - URL: <https://www.atomic-energy.ru/news/2026/03/24/164599>

5. O'zbekistonda integratsiyalashgan atom elektr stansiyasining qiymati 9,5 milliard dollarni tashkil etadi // Spot.uz. - 2026-yil 4-iyun. - URL: <https://www.spot.uz/ru/2026/06/04/npp-price/>

6. O'zbekiston atom elektr stansiyasi. — Matn : elektron // Vikipediya. — URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Uzbekistan_Nuclear_Power_Plant elektr energiyasi ishlab chiqarish quvvatini 46,1 GVt ga va 2035-yilga kelib 57,2 GVt ga oshiradi // IA Neftegaz.Ru ; NANGS. - 2026-yil 24-sentabr. - URL: <https://nangs.org/>

**YOSHLAR O'RTASIDA IJTIMOIIY INQIROZLARNING OQIBATLARINI
BARTARAF ETISH USULLARI**

Boboyeva Mohim Shukurovna

Mehnat va ijtimoiy munosabatlar Akademiyasi dotsenti, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

E-mail: mohimboboyeva@gmail.uz

Husanova Ruxshona Mansur qizi

Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi 2-bosqich Ijtimoiy ish yo'nalishi talabasi

E-mail: husanovaruxshona855@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada ijtimoiy inqirozlar sharoitida xalqlar o'rtasida yuzaga keladigan munosabatlar. Ularning davlatlar va jamiyatlar ijtimoiy hayoti hamda rivojiga ta'sirlari xususida mulohazalar keltirib o'tilgan. Ijtimoiy davlatning o'ziga xos belgilari. Ijtimoiy davlatlarning hukumat va xalqaro hamkorlik doirasidagi o'zaro munosabatlari, ijtimoiylashuv masalalarining ijtimoiy davlat tashkil etilishidagi o'ziga xos jihatlari yoritilgan. Jamiyatning ijtimoiy zaif qatlamlari hamda ularning ijtimoiy muhofazasi xususida O'zbekiston tajribasi keltirib o'tilgan.

Tayanch so'zlar: ijtimoiy davlat, tolerantlik, ijtimoiy tamoyilar, ijtimoiy munosabatlar, mehr shavqat, ijtimoiy zaiflik, ijtimoiy zaif qatlam.

**МЕТОДЫ ПРЕОДОЛЕНИЯ ПОСЛЕДСТВИЙ СОЦИАЛЬНЫХ КРИЗИСОВ В
МОЛОДЕЖНОЙ СРЕДЕ**

Бобоева Мохим Шукуровна

*Доцент Академии труда и социальных отношений, доктор философии (PhD)
по философским наукам*

Хусанова Рухшона Мансуровна

Студентка 2 курса направления «Социальная работа» Академии труда и социальных отношений

Аннотация

В статье рассматриваются взаимоотношения, возникающие между людьми в периоды социальных кризисов, и анализируется их влияние на общественную жизнь и развитие государств и обществ. Охарактеризованы отличительные черты социального государства, взаимодействие социальных государств в рамках управления и международного сотрудничества, а также особенности социальной интеграции, сопутствующие становлению социального государства.

Также освещается опыт Узбекистана в отношении социально уязвимых слоев населения и их социальной защиты.

Ключевые слова: социальное государство, толерантность, социальные принципы, социальные отношения, сострадание, социальная уязвимость, социально уязвимый слой.

METHODS FOR ADDRESSING THE CONSEQUENCES OF SOCIAL CRISES AMONG YOUTH

Boboyeva Mohim Shukurovna

Associate Professor at the Academy of Labor and Social Relations, Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophy

Husanova Rukhshona Mansur qizi

Second-year student of the Social Work program at the Academy of Labor and Social Relations

Abstract

This article discusses the relationships that emerge between peoples during times of social crisis and examines their impact on the social life and development of states and societies. It outlines the distinctive characteristics of a social state, the interactions of social states within the framework of governance and international cooperation, and the specific aspects of social integration involved in establishing a social state. Uzbekistan's experience regarding socially vulnerable segments of society and their social protection is also highlighted.

Keywords: social state, tolerance, social principles, social relations, compassion, social vulnerability, socially vulnerable segment.

Kirish

O'zbekiston Respublikasi demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyat qurish yo'lini tanlagan va amalga oshirilayotgan qayta qurishdan asosiy maqsad va uning harakatlantiruvchi kuchi inson, shaxsning har tomonlama rivojlanishi va farovonligi hisoblanadi. Demokratik huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatning eng muhim xarakterli jihati shundan iboratki, bunda kishilar va davlat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar muvozanating ta'minlangan bo'lishligi, olib borilayotgan islohatlar, katta-yu kichik tadbirlar, belgilangan vazifalarning amalga oshirilishida fuqarolarning ijtimoiy fikrlari, qarashlari, manfaatlari eng birinchi o'ringa ko'tarilishida nomoyon bo'ladi. Yangi tahrirda qabul qilingan Konstitutsiyada ham O'zbekiston respublikasining ijtimoiy davlat deb atalishi ham ushbu sohaga berilayotgan davlat va hukumat etiborining natijasi hisoblanadi.

Ijtimoiy davlatning asosiy belgilaridan biri unda inson va uning manfaatlari, shaxsi, erkinligi oliy qadriyat darajasida ezozlanishida ko'rishimiz mumkin. Ijtimoiy

davlat sifatida aholining ijtimoiy zaif qatlamlarini birinchi navbatda qo'llab quvvatlash va himoyalash eng oliy maqsad hisoblanadi. Ijtimoiy zaif qatlam sifatida esa bolalar, yoshlar, ayollar, qariyalar, nogironlar, ijtimoiy muhtoj oilalar, ko'p bolali oilalar, ishsizlar va boshqalarni kiritiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Ijtimoiy davlatda asosiy mexanizm ijtimoiy yordam tizimi hisoblanadi. Ijtimoiy yordam tizimi aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlarini, ijtimoiy yoki shaxsiy muammolar tufayli og'ir hayotiy vaziyatga tushib qolgan odamlarni qo'llab-quvvatlashda xayriya yordamidan, ijtimoiy ish kabi kasbiy yordamning paydo bo'lishiga, nafaqat fuqarolarning ijtimoiy xavfsizligi uchun zarur shart sharoitlarni yaratishga qaratilgan, shuningdek, o'z hayotlarini qurish qobiliyatlari hamda qobiliyatlarini rivojlantirish, hayotiy inqirozlarni yengishda ichki manbalarni safarbar qilish. Ijtimoiy ishlarni kasbiy faoliyat turi sifatida shakllantirish jarayoni XX asr boshlarida boshlangan. G'arbiy Evropa va AQSh mamlakatlarida. Ukrainada, boshqa slavyan davlatlarida bo'lgani kabi, yetim bolalarga, nogironlarga, kambag'allarga, harbiy xizmatchilarga davlat tomonidan ijtimoiy yordam Kievan Rus davrida rivojlangan va Kiyev knyazlari va xristian cherkovi faoliyatida o'z aksini topgan.

Tadqiqot metodologiyasi

Aholining ijtimoiy zaif qatlamlarini ijtimoiy qo'llab quvvatlash davlatning ijtimoiy siyosatining asosini tashkil qiladi. Bu sohaga etibor davlatimiz taraqqiyotining ajralmas bo'lagi bo'lib kelgan. Har bir mentalitetga ya'ni xarakteriga ta'rif berilganda unga xos bo'lgan o'ziga xos jihatlar ko'rsatilib o'tiladi. O'zbek millatiga xos bo'lgan o'ziga xos jihatlardan biri bu mehribonlik, boshqalar taqdiriga befarq bo'lmaslik, o'zaro mehr – muruvvat, shavqat, hamjihatliklarni ko'rishimiz mumkin.

Tahlil va natijalar

Ijtimoiy krizislar bu jamiyatning ma'lum bir rivojlanish boqqichida yuzaga kelgan o'zgarish, harakat va rivojlanishlarni tushunish mumkin. Bularga misol tariqasida: o'tish davrlarini, mustaqillikka erishish, ochlik, qashshoqlik, urush, ishsizlik, inflyatsiya va boshqalarni sohalari bo'yicha keltirishimiz mumkin. Inqiroz tushunchasini ko'pchilik adabiyotlarda turli shakllarda qo'llaniladi. Shunga muvofiq undan kelib chiquvchi ma'no mazmun ham o'ziga xos tarzda turlicha nomoyon bo'ladi. Ammo uni umumiy xolis baholaydigan bo'lsak krizislar hayot sur'atlarining o'zgarishiga, voqea jarayonlarga munosabatlarning o'sishiga, jamiyatning rivojlanishiga turtki bo'ladigan misollarda ko'rishimiz mumkin. Masalan, ikkinchi jahon urushi bu davlatlar o'rtaidagi ijtimoiy krizisning bir namunasi. Urushning sabalari qanchalik g'ayritabiiy bo'lsa, uning keltirib chiqargan oqibatlari, yo'qotishlari shunchalik ayanchli hisoblanadi. Ammo shu bilan birga bevosita shu urush natijasida kelib chiqqan ayrim, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, ma'naviy sohadagi muammolar shu tarmoqlarda yangi munosabatlarning, o'ziga xosliklarning, tarmoqlarning shakllanishi

uchun asos vazifasini bajarganini ko'ramiz. Masalan, Yangi davlatlar tashkil topdi, ayrim davlatlardagi mavjud faoliyat olib borayotgan tuzumlar quladi, milliy darajadagi manfaatlar davlat darajasida etirof etilib o'z mustaqilligi, hurriyati uchun harakatlarni boshlanishlarida ko'rishimiz mumkin.

Misol, urush oqibatida davlatlar iqtisodiy jihatdan izdan chiqib ketdi. Ammo hayot darajasini ko'tarish uchun urinishlar texnika va texnologiyalarning rivojlanishiga sabab bo'ldi. Yoki urush bo'lgan hududlarda aholini evakuatsiya qilish natijasida urush harakatlari bo'lmayotgan hududlarda bolalarning ko'chirilishi va oilalarga farzandlikka berilishi xalqlar o'rtasida baynannimial faoliyatning kuchayishiga olib keldi. Birgina O'zbekistonda Shomahmudovlar oilasining 16 nafar bolani oilaga olishi xalqlar o'rtasida g'amxo'rlik, bolalarga etibor, mehribonlik, tolerantlik tuyg'ularining o'ziga xos isboti hisoblanadi.

Bugungi kunda yoshlarga oid inqirozlardan bandlik muammosini hal qilishda O'zbekiston hukumati va yoshlarining o'ziga xos yo'li sifatida tadbirkorlik faoliyatini olishimiz mumkin. Davlat va hukumat tomonidan yoshlarga ajratilayotgan investitsiyalarning asosiy qismini asosan tadbirkorlik faoliyatini qo'llab – quvvatlashga yo'naltirilganligini ko'rishimiz mumkin. Bu esa albatta o'z isbotini topmoqda.

1-jadval

Yakka tartibdagi tadbirkorlar soni (jami) (yosh guruhlari bo'yicha)

Якка тартибдаги тадбиркорлар сони (жами) (ёш гуруҳлари бўйича)

Кесим	2020	2021	2022	2023	2024	2025
15-19	338,0	1049,0	1204,0	7,0	1569,0	4691,0
20-24	26190,0	13844,0	13223,0	3137,0	16078,0	20690,0
25-29	28695,0	26632,0	27494,0	15539,0	28910,0	32226,0
30-34	35664,0	34949,0	37458,0	28364,0	42365,0	44815,0
35-39	36412,0	37199,0	40980,0	37626,0	45168,0	46953,0
40-44	30648,0	31041,0	34546,0	40052,0	40641,0	41012,0
45-49	22935,0	24231,0	27291,0	33218,0	31513,0	31387,0
50-54	18581,0	19757,0	22150,0	26465,0	26095,0	25897,0
55-59	12622,0	15041,0	17419,0	21823,0	22112,0	21951,0
60-64	4948,0	8778,0	10724,0	17788,0	16066,0	15854,0
65+	2079,0	4686,0	6580,0	18830,0	13349,0	13355,0

Davlatning yoshlarga oid innovatsion siyosati - bu yoshlarni ijtimoiy himoya qilish jarayonlarida yangicha qarashlar va zamonaviy yondashuvlarni tadbiq etish orqali ijtimoiy adolat, tenglik va imkoniyatlar barobarligini ta'minlovchi tizimdir. U quyidagi funksiyalar orqali nomoyon bo'ladi :

- islohotchi va transformatsion rol - mavjud tizimlarni takomillashtirish, zamonaviy tendensiyalarga moslashtirish;
- integratsiyalovchi rol - turli soha va sektorlarda yoshlar masalalarini uzviy bog'lash;
- tashkiliy - hududiy yondashuv - joylarda yoshlar muammolarini manzilli hal qilish;
- normativ huquqiy mexanizmlar - qonunchilik bazasini mustahkamlash;

- motivatsion rag'batlantirish - ijtimoiy liftlar tizimini yaratish orqali faol yoshlarni ilgari surish;
- ko'maklashuvchi va himoyalovchi vazifa - ijtimoiy yengsizlikka qarshi kurashish, ijtimoiy himoya tarmog'ini kengaytirish.

Yoshlar har qanday davlatning ijtimoiy - iqtisodiy, siyosiy va madaniy taraqqiyotining strategik resursi hisoblanadi. O'zbekistonning zamonaviy davrda yoshlar siyosatiga bo'lgan yondashuvi innovatsion asosda shakllanib, yoshlarni ijtimoiy himoya qilish tizimini kompleks va uzviy shakllantirishga qaratilgan. Mamlakatda yoshlarni har tomonlama qo'llab - quvvatlash, ularning manfaatlarini ta'minlash va hayot sifatini oshirishga doir olib borilayotgan chora - tadbirlar shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy siyosat faqat yordam ko'rsatish bilan cheklanib qolmay, balki yosh avlodni mustaqil, faol va innovatsion fikrlovchi kuchga aylantirishni ko'zda tutadi.

Davlatning ijtimoiy siyosati bu borada muhim instirument bo'lib xizmat qilmoqda. U faqat texnologik taraqqiyot bilan bog'liq bo'lmay, balki ta'lim, sog'liqni saqlash, bandlik, ijtimoiy muhofaza, ekologiya, sport va madaniyat sohalarida zamonaviy yondashuvlarni jopriy etish orqali yoshlar manfaatlarini ilgari surishga xizmat qilmoqda. Ayniqsa, xorijiy tajribani o'rganish va moslashtirish, innovatsion tizimlarni milliy modelga uyg'unlashtirish yoshlar siyosatini yangi bosqichga olib chiqmoqda.

Shuningdek, yoshlarni ijtimoiy jihatdan qo'llab - quvvatlash jarayonida "halol yoshlar" tushunchasini ilgari surish, korrupsiyaga qarshi madaniyatni bolalaikdan shakllantirish orqali jamiyatda sog'lom axloqiy muhit barpo etishga asos bo'lib xizmat qiladi. Bu esa, o'z navbatida, yoshlarda fuqarolik ongini, mas'uliyat hissini va ijtimoiy faollikni mustahkamlashga xizmat qiladi. "Halol yoshlar" tushunchasi jamiyatda korrupsiyaga qarshi immunitetni mustahkamlashning asosiy elementi sifatida qaralmoqda. Bu atama, yoshligidan halollik va vatanparvarlik ruhida tarbiyalangan, o'z kasbiy va ijtimoiy faoliyatida prinsipial, adolatli, mas'iliyatli va fidoyi bo'lgan yoshlarga nisbatan ishlatiladi. Halollik vaksinasining mazmuni shundaki, bu nafaqat axloqiy - ruhiy tayyorgarlik, balki ijtimoiy va institusional tizimlar orqali mustahkamlanadigan qadriyatga aylanishi lozim.

Xulosa va takliflar

Yoshlar orasidagi ijtimoiy inqirozlar bugungi kun jamiyatining asosiy gumanitar muammolaridan biri hisoblanadi. Sababi bugungi yosh avlod bir qator ijtimoiy muammolarga – bandlike, ma'naviy qadriyatlar va psixologik moslashuv jarayonlarida kuchli krizislarni boshidan kechirmoqda. Birgina bandlike muammosini o'zini oladigan bo'lsak bunda mehnat bozoridagi talab va yosh mutaxassislar o'rtasidagi faqrlarni ko'rishimiz mumkin. Aksariyat virtual madaniyat ta'siriga tushib qolgan yoshlar milliy qadriyatlarga bepisand munosabatda bo'lib kelmoqda. Natijada mahalla ko'y va qarindoshlar, ota – ona bilan munosabatlarda konfliktlar kelib chiqyapti. Bu

virtual bosim yoshlarni ongi va xulqiga o'zining salbiy ta'sirlarini ko'rsatib ijtimoiy munosabatlarda krizislarni yuzaga keltirmoqda.

Dunyo aholisining aksariyat qismini, xususan O'zbekiston sharoitida aholining 60 foizini yoshlar tashkil qilganligi sababli ularga xos bo'lgan ijtimoiy muammolarni bartaraf qilish davlatning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Respublika ijtimoiy himoya milliy agentligi tomonidan bugungi kunda ushbu muammoni bartaraf qilish yuzasidan bir qator maqsadli dasturlar amalga oshirilmoqda.

Yoshlarga oid ijtimoiy muammolarni bartaraf qilishda yechim sifatida bugungi kunda bir qator takliflar berilmoqda :

- Ta'lim va mehnat bozori integratsiyasi;
- Axborot siyosati va milliy qadriyat;
- Madaniy – ma'naviy muhit va oilaviy qo'llab quvvatlash.

Yoshlar muammolarini hal qilish – jamiyat taraqqiyotining muhim maqsadi hisoblanadi. Ularning bandligi, ta'lim sifati, ma'naviy yetukligi va fuqarolik faolligi nafaqat hozirgi, balki kelajak avlodlarning hayot sifatini ham belgilaydi. Shu bois, yoshlar siyosatini inson manfaatlariga yo'naltirish, ularni shaxs sifatida rivojlantirish, raqamli dunyoda ma'naviy immunitetni shakllantirish – dolzarb ijtimoiy vazifadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T. O'zbekiston. 2023 y
2. Robins Nik “Ushbu imperator kompaniya – ingliz Sharqiy Hindiston kompaniyasi va uning korporativ javobgarlik uchun merosi”. doi:10.9774
3. A.Yo'ldashbekov “Voyaga yetmaganlar o'rtasida ijtimoiy inqirozlar”. – T. “Yuridik adabiyotlar”, 2017 y.
4. N. Latipova “Gumanitar inqirozlar” o'quv qo'llanma

**INGLIZ TILINI O'QITISHDA O'YIN ELEMENTLARIDAN FOYDALANISHGA
ASOSLANGAN USULLAR**

Israilova Sayyora

Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti dotsenti

Gulboyeva Dilbar Zulhaydar qizi

Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti 1-bosqich magistranti

E-mail: Dilbar3315@jmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada ingliz tilini o'qitish jarayonida o'yin elementlaridan foydalanishning pedagogik ahamiyati va samaradorligi tahlil qilinadi. Ta'lim jarayonida geymifikatsiya usullarini qo'llash o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish, ularning muloqotga kirishish qobiliyatini rivojlantirish hamda til ko'nikmalarini samarali shakllantirishga xizmat qilishi ko'rsatib berilgan. Shuningdek, maqolada ingliz tili darslarida qo'llanilishi mumkin bo'lgan turli o'yin texnologiyalari va ularning o'qitish jarayoniga ta'siri misollar orqali yoritilgan.

Kalit so'zlar: geymifikatsiya, o'yin texnologiyalari, ingliz tili, interaktiv ta'lim, kommunikativ kompetensiya, motivatsiya.

**МЕТОДЫ, ОСНОВАННЫЕ НА ИСПОЛЬЗОВАНИИ ИГРОВЫХ ЭЛЕМЕНТОВ
В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ**

Исраилова Сайёра

Доцент Ташкентского университета экономики и педагогики

Гулбоева Дилбар Зулхайдар кизи

Магистр 1 курса Ташкентского университета экономики и педагогики

Аннотация

В данной статье анализируется педагогическая значимость и эффективность использования игровых элементов в процессе обучения английскому языку. Показано, что применение методов геймификации в образовательном процессе способствует повышению мотивации учащихся, развитию их коммуникативных навыков, а также эффективному формированию языковых компетенций. Кроме того, в статье на примерах освещаются различные игровые технологии, которые могут быть использованы на уроках английского языка, и их влияние на процесс обучения.

Ключевые слова: геймификация, игровые технологии, английский язык, интерактивное обучение, коммуникативная компетенция, мотивация.

METHODS BASED ON THE USE OF GAME ELEMENTS IN ENGLISH LANGUAGE TEACHING

Sayyora Israilova

Associate Professor at Tashkent University of Economics and Pedagogy

Dilbar Zulkhaydar qizi Gulboyeva

First-year Master's Student at Tashkent University of Economics and Pedagogy

Abstract

This article analyzes the pedagogical significance and effectiveness of using game elements in the process of teaching English. It is shown that the use of gamification methods in the educational process serves to increase students' motivation, develop their ability to communicate, and effectively form language skills. The article also highlights various game technologies that can be used in English lessons and their impact on the teaching process through examples.

Keywords: gamification, game technologies, English, interactive education, communicative competence, motivation.

Kirish

Zamonaviy ta'lim tizimida chet tillarini o'qitish usullari doimiy ravishda takomillashib bormoqda. Ayniqsa, ingliz tilini o'qitishda interaktiv va innovatsion metodlardan foydalanish o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan qiziqishini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Shunday usullardan biri – o'yin elementlariga asoslangan ta'lim usullaridir.

O'yinlar ta'lim jarayonini faollashtirib, o'quvchilarni darsda faol ishtirok etishga undaydi. Psixologik jihatdan qaraganda, o'yin jarayonida o'quvchilar erkin fikrlaydi, muloqot qiladi va tilni tabiiy ravishda o'zlashtiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Chet tillarini o'qitishda o'yin elementlaridan foydalanish masalasi ko'plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan o'rganilgan. Ushbu tadqiqotlar o'yin texnologiyalari o'quvchilarning motivatsiyasi, faolligi va til ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim omil ekanligini ko'rsatadi.

Ingliz tilini o'qitish metodikasi bo'yicha mashhur tadqiqotchilardan biri Jeremi Xarmer o'zining "How to Teach English" asarida o'yinlar o'quvchilarni dars jarayoniga faol jalb qilishda samarali vosita ekanligini ta'kidlaydi. Uning fikriga ko'ra, o'yinlar orqali o'quvchilar tabiiy muloqot muhitiga kirishadi va tilni amaliy ravishda qo'llash imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu esa kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga xizmat qiladi.

Jeyms Skrivener esa "Learning Teaching" kitobida o'yin texnologiyalarini interaktiv ta'limning muhim qismi sifatida baholaydi. Muallifning ta'kidlashicha, o'yinlar o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlaydi, ularni mustaqil fikrlashga va

jamoalar bilan ishlashga o'rgatadi. Shu bilan birga, o'yinlar dars jarayonidagi psixologik to'siqlarni kamaytiradi.

Chet tillarini o'qitishda motivatsiya masalasiga bag'ishlangan tadqiqotlarda ham o'yin elementlarining ahamiyati alohida qayd etilgan. Masalan, Zoltan Dyornei "Motivational Strategies in the Language Classroom" asarida geymifikatsiya elementlari o'quvchilarning ichki motivatsiyasini oshirishda muhim rol o'ynashini ta'kidlaydi. Uning fikriga ko'ra, raqobat, mukofot va o'yin formatlari o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini kuchaytiradi.

Endryu Rayt, Devid Betteridj va Maykl Bakbi tomonidan yozilgan "Games for Language Learning" kitobida til o'rganish uchun mo'ljallangan turli o'yinlar va mashqlar tizimi taklif qilingan. Mualliflar o'yinlarni leksik, grammatik va kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirish vositasi sifatida tavsiya etadilar. Ular o'yinlar orqali o'quvchilar tilni tabiiy va erkin muhitda o'zlashtirishini ta'kidlaydilar.

So'nggi yillarda raqamli texnologiyalar rivojlanishi natijasida o'yin elementlarini ta'lim jarayoniga joriy etish yanada kengaydi. Zamonaviy tadqiqotlarda Kahoot, Quizizz va Wordwall kabi raqamli platformalardan foydalanish o'quvchilarning ishtirokini va qiziqishini oshirishga xizmat qilishi ko'rsatilgan.

Mahalliy tadqiqotchilarning ishlarida ham chet tillarini o'qitishda interaktiv metodlar va o'yin texnologiyalarining ahamiyati yoritilgan. Ularda o'yinlar o'quvchilarning muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish, dars samaradorligini oshirish va ta'lim jarayonini faollashtirishda muhim vosita sifatida ko'rib chiqiladi.

Shunday qilib, mavjud ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ingliz tilini o'qitishda o'yin elementlaridan foydalanish o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish, ularning kommunikativ faolligini rivojlantirish va til ko'nikmalarini samarali shakllantirishda muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqot metodologiyasi

O'yin elementlariga asoslangan ta'lim (gamification) – bu o'quv jarayoniga o'yinga xos bo'lgan elementlar: ballar, reyting, missiyalar, raqobat va mukofotlarni kiritish orqali o'qitish usuli hisoblanadi.

Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, o'yin texnologiyalari quyidagi pedagogik vazifalarni hal qiladi:

- o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshirish;
- muloqot va hamkorlik muhitini shakllantirish;
- til ko'nikmalarini amaliy holatlarda qo'llash;
- mustaqil fikrlashni rivojlantirish.

Shu sababli, geymifikatsiya zamonaviy til ta'limida samarali usul sifatida qaraladi.

Ingliz tili darslarida qo'llaniladigan o'yin usullari:

1. Leksik o'yinlar

Bu turdagi o'yinlar yangi so'zlarni yodlash va lug'at boyligini oshirishga xizmat qiladi. Masalan:

- Word Chain - so'z zanjiri o'yini

- Guess the word-so‘zni topish o‘yini;
- Matching game – so‘z va rasmlarni moslashtirish.

“So‘z zanjiri” (Word Chain) o‘yini — bu ishtirokchilar bir-birining aytgan so‘zining oxirgi harfi bilan yangi so‘z aytib davom ettiradigan oddiy, lekin juda foydali o‘yin. Uning ahamiyati bir nechta jihatdan ko‘rinadi:

➤ *Aqliy rivojlanish*

Bu o‘yin xotira, tez fikrlash va diqqatni kuchaytiradi. O‘yinchi tezda mos so‘z topishga harakat qiladi, bu esa miyani faol ishlashga majbur qiladi.

➤ *Lug‘at boyligini oshiradi*

Ishirokchilar yangi so‘zlarni eshitadi va o‘rganadi. Ayniqsa bolalar uchun bu o‘yin lug‘atni kengaytirishda juda samarali.

➤ *Nutqni rivojlantiradi*

So‘zlarni to‘g‘ri talaffuz qilish, tez va ravon gapirish ko‘nikmasi shakllanadi.

➤ *Ijtimoiy ko‘nikmalar*

O‘yin jamoada o‘ynaladi, bu esa hamkorlik, sabr va boshqalarni tinglash madaniyatini rivojlantiradi.

➤ *Diqqat va tezkorlik*

O‘yin davomida qatnashchilar diqqatini yo‘qotmasligi va tez javob berishi kerak — bu esa reaksiya tezligini oshiradi.

➤ *Qiziqarli va foydali hordiq*

“So‘z zanjiri” nafaqat o‘rgatuvchi, balki vaqtni maroqli o‘tkazishning ham yaxshi usuli.

“Guess the Word” (So‘zni topish) o‘yini — bu o‘yinchilardan yashirilgan yoki ta‘riflangan so‘zni topishni talab qiladigan qiziqarli va foydali mashg‘ulotdir. Uning ahamiyati quyidagilarda ko‘rinadi:

✓ *Mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi*

O‘yinchi berilgan ishoralar, ta‘riflar yoki harflar asosida so‘zni topishga harakat qiladi. Bu esa tahlil qilish va xulosa chiqarish qobiliyatini kuchaytiradi.

✓ *Lug‘at boyligini oshiradi*

Yangi so‘zlar bilan tanishish va ularning ma‘nosini anglash orqali til boyligi kengayadi.

✓ *Nutq va tushunishni yaxshilaydi*

So‘zlarning ma‘nosini tushunish, izohlash va boshqalarga tushuntirish ko‘nikmalari rivojlanadi.

✓ *Diqqat va e‘tibor*

O‘yin davomida kichik detallarni ilg‘ash muhim bo‘ladi, bu esa diqqatni jamlashga yordam beradi.

✓ *Jamoaviy ishlash ko‘nikmasi*

Guruh bo‘lib o‘ynalganda o‘yinchilar bir-biriga yordam beradi, fikr almashadi va hamkorlikda yechim topadi.

✓ *Qiziqarli o'rganish usuli*

Bu o'yin bilim olishni oson va maroqli qiladi, ayniqsa bolalar va til o'rganuvchilar uchun juda foydali.

“Matching Game” (So‘z va rasmlarni moslashtirish o‘yini) — bu o'yin ishtirokchilardan so'zlarni ularning mos rasmlari bilan bog'lashni talab qiladi. Ayniqsa bolalar va til o'rganuvchilar uchun juda foydali hisoblanadi. Xotira va tafakkurni rivojlantiradi. So'z va rasm o'rtasidagi bog'liqlikni topish miyaning eslab qolish va fikrlash qobiliyatini kuchaytiradi.

Lug'at boyligini oshiradi. Yangi so'zlarni ularning vizual tasviri bilan bog'lash orqali o'rganish osonlashadi va esda yaxshi saqlanadi. Vizual idrokni yaxshilaydi. Rasmlar orqali ma'lumotni qabul qilish va uni tushunish qobiliyati rivojlanadi. Til o'rganishni osonlashtiradi. Bu o'yin ayniqsa chet tilini o'rganayotganlar uchun samarali, chunki ular so'z va uning ma'nosini tezroq bog'laydi. Diqqat va aniqlikni oshiradi. To'g'ri moslikni topish uchun e'tiborli bo'lish talab etiladi, bu esa diqqatni oshiradi. Qiziqarli va interaktiv o'rganish. O'yin shaklida bo'lgani uchun o'rganish jarayoni zerikarli bo'lmaydi, balki maroqli kechadi.

Bu usullar o'quvchilarning lug'at zaxirasini tabiiy ravishda kengaytirishga yordam beradi.

2. Rolli o'yinlar (Role play)

Rolli o'yinlar muloqot ko'nikmalarini rivojlantirishda juda samarali hisoblanadi. Masalan:

- Magazinda xaris qilish;
- Mehmonhonada suhbat;
- Intervyu jarayoni .

Bu usul orqali o'quvchilar real hayotga yaqin kommunikativ vaziyatlarda tildan foydalanishni o'rganadilar.

3. Kommunikativ o'yinlar.

Kommunikativ o'yinlar o'quvchilarni jamoa bo'lib ishlashga o'rgatadi. Masalan:

- Find someone who
- Information gap
- Quiz games

Bunday o'yinlar o'quvchilarning gapirish faolligini oshiradi.

4. raqamli o'yin platformalari

Hozirgi kunda ta'limda turli raqamli platformalar ham qo'llanilmoqda:

- Kahoot
- Quizizz
- Wordwall

Bu platformalar test, viktorina va interaktiv mashqlar orqali o'quvchilarning ishtirokini kuchaytiradi.

Tahlil va natijalar

Tadqiqot jarayonida ingliz tili darslarida o'yin elementlaridan foydalanishning o'quvchilar faolligi va bilim o'zlashtirish darajasiga ta'siri o'rganildi. Tadqiqot davomida an'anaviy o'qitish usullari bilan bir qatorda geymifikatsiya elementlari qo'llanilgan darslar taqqoslab tahlil qilindi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, o'yin texnologiyalaridan foydalanilgan darslarda o'quvchilarning ishtirok faolligi sezilarli darajada oshgan.

Tahlil jarayonida o'quvchilarning lug'at boyligi, gapirish faolligi va darsga bo'lgan qiziqishi kuzatildi. O'yin elementlari qo'llanilgan darslarda o'quvchilar yangi so'zlarni tezroq o'zlashtirishi va ularni muloqot jarayonida erkin qo'llashi aniqlandi. Masalan, "Guess the word", "Word chain" va rolli o'yinlar kabi mashg'ulotlar o'quvchilarning lug'atni eslab qolish qobiliyatini oshirishga yordam berdi.

Shuningdek, kommunikativ o'yinlar orqali o'quvchilarning gapirish ko'nikmalari rivojlangani kuzatildi. Dars jarayonida jamoaviy o'yinlar tashkil etilganda o'quvchilar bir-biri bilan faol muloqotga kirishdi, bu esa ularning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'yin elementlari qo'llanilgan darslarda:

- o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishi oshdi;
- darsda ishtirok etuvchi o'quvchilar soni ko'paydi;
- lug'at va gapirish ko'nikmalari tezroq rivojlandi;
- o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyati shakllandi.

Bundan tashqari, raqamli o'yin platformalaridan foydalanish ham samarali natijalar berdi. Masalan, interaktiv viktorinalar va testlar o'quvchilarni raqobat muhitida faol ishtirok etishga undadi. Bu esa ularning bilimlarni mustahkamlash jarayonini yanada samarali qildi.

Umuman olganda, tahlil natijalari o'yin texnologiyalaridan foydalanish ingliz tilini o'qitish jarayonida ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qilishini ko'rsatdi. Shuning uchun zamonaviy til ta'limida geymifikatsiya elementlarini keng qo'llash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

O'yin texnologiyalarining afzalliklari

O'yin elementlaridan foydalanish quyidagi afzalliklarga ega:

1. Dars jarayonini qiziqarli va dinamik qiladi.
2. O'quvchilarning psixologik to'siqlarini kamaytiradi.
3. Muloqot muhitini shakllantiradi.
4. O'quvchilarning ijodkorlik qobiliyatini rivojlantiradi.
5. Bilimlarni mustahkamlashni samarali amalga oshiradi.

Xulosa va takliflar

Ingliz tilini o'qitishda o'yin elementlaridan foydalanish ta'lim samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi. Geymifikatsiya usullari o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshiradi, ularning kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantiradi va tilni amaliy jihatdan o'zlashtirishga yordam

beradi. Shuning uchun ingliz tili darslarida turli o‘yin texnologiyalarini tizimli ravishda qo‘llash maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Harmer J. How to Teach English. – London: Longman, 2007.
2. Scrivener J. Learning Teaching. – Oxford: Macmillan, 2011.
3. Dörnyei Z. Motivational Strategies in the Language Classroom. – Cambridge University Press, 2001.
4. Wright A., Betteridge D., Buckby M. Games for Language Learning. – Cambridge University Press, 2006.
5. Gulbayeva Dilbar Zulhaydar qizi. “Dars mashg‘ulotlarini tashkil etishda axborot texnologiyalarining o‘rni”. O‘zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali. Toshkent. 48-son 10.01.2026

**AHOLINI IQLIM O'ZGARISHI BILAN BOG'LIQ FAVQULODDA
VAZIYATLARDAN MUHOFAZA QILISHNING MAHALLIY DARAJADAGI
TASHKILIY MODEL**

X.G.Azimov, S.O'.Abdulxakimov

Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi "Umumkasbiy fanlar" kafedrasida dotsentlari

O.M.Sabirov

Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi "Umumkasbiy fanlar" kafedrasida katta o'qituvchisi

Annotatsiya

Maqolada iqlim o'zgarishi natijasida takrorlanuvchanligi ortib borayotgan favqulodda vaziyatlardan aholini muhofaza qilish masalasi mahalliy boshqaruv darajasi nuqtai nazaridan ko'rib chiqilgan. Muallif tomonidan uch bosqichli baholash tartibi taklif etilib, ogohlantirish tizimining qamrovi, aholining amaliy tayyorgarligi, ko'chirish infratuzilmasi va tibbiy-sanitariya ta'minoti bo'yicha integral ko'rsatkich hisoblangan. Hisob-kitoblar shuni ko'rsatadi, ki himoya tadbirlarining eng zaif bo'g'ini mahalla darajasida shakllanadi: ogohlantirish signalining yetib borish vaqti ma'muriy markazga nisbatan uch baravardan ko'proq uzayadi, aholining xabardorlik ulushi esa ikki baravardan ko'proq past bo'ladi. Shu asosda zaif aholi guruhlariga qaratilgan maqsadli chora-tadbirlar majmuasi ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: iqlim o'zgarishi, aholi muhofazasi, favqulodda vaziyat, ogohlantirish tizimi, mahalla, zaif aholi guruhlari, ko'chirish, integral baholash, fuqaro muhofazasi, mahalliy salohiyat.

**ОРГАНИЗАЦИОННАЯ МОДЕЛЬ ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ НА МЕСТНОМ
УРОВНЕ ОТ ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИЙ, СВЯЗАННЫХ С ИЗМЕНЕНИЕМ
КЛИМАТА**

Х.Г. Азимов, С.О. Абдулхакимов

Доценты кафедры «Общепрофессиональные дисциплины» Академии труда и социальных отношений

О.М. Сабиров

Старший преподаватель кафедры «Общепрофессиональные дисциплины» Академии труда и социальных отношений

Аннотация

В статье вопрос защиты населения от чрезвычайных ситуаций, повторяемость которых возрастает вследствие изменения климата, рассматривается с позиции местного уровня управления. Автором предложен трёхуровневый порядок

оценки, рассчитан интегральный показатель по охвату системы оповещения, практической подготовленности населения, инфраструктуре эвакуации и медико-санитарному обеспечению. Расчёты показывают, что наиболее слабое звено защитных мероприятий формируется на уровне махалли: время доведения сигнала оповещения увеличивается более чем втрое по сравнению с административным центром, а доля информированного населения оказывается более чем вдвое ниже. На этой основе разработан комплекс адресных мер, ориентированных на уязвимые группы населения.

Ключевые слова: изменение климата, защита населения, чрезвычайная ситуация, система оповещения, махалля, уязвимые группы населения, эвакуация, интегральная оценка, гражданская защита, местный потенциал.

LOCAL-LEVEL ORGANIZATIONAL MODEL FOR PROTECTING THE POPULATION AGAINST CLIMATE CHANGE-RELATED EMERGENCIES

Kh.G. Azimov, S.O. Abdulkhakimov

Associate Professors of the Department of General Professional Disciplines Academy of Labor and Social Relations

O.M. Sabirov

Senior Lecturer of the Department of General Professional Disciplines Academy of Labor and Social Relations

Abstract

The article examines the protection of the population against emergencies whose recurrence is increasing due to climate change, approaching the problem from the perspective of the local level of governance. A three-tier assessment procedure is proposed, and an integral indicator is calculated for warning system coverage, practical preparedness of the population, evacuation infrastructure and medical-sanitary provision. The calculations show that the weakest link in protective measures is formed at the neighbourhood level: the time for a warning signal to reach residents increases more than threefold compared with the administrative centre, while the share of informed residents is more than twice as low. On this basis, a set of targeted measures oriented towards vulnerable population groups has been developed.

Keywords: climate change, population protection, emergency, warning system, neighbourhood community, vulnerable groups, evacuation, integral assessment, civil protection, local capacity.

Kirish

Iqlim tizimidagi o'zgarishlar bugungi kunda aholi xavfsizligini ta'minlash sohasida alohida e'tibor talab etuvchi masalaga aylandi. Iqlim ma'lumotlarini umumlashtiruvchi xalqaro baholashlarda ekstremal ob-havo hodisalarining takrorlanuvchanligi va shiddati ortib borayotgani qayd etilgan [1]. Markaziy Osiyo sharoitida bu jarayon issiqlik to'lqinlarining uzayishi, qor erishi rejimining o'zgarishi,

sel va toshqin xavfining kuchayishi hamda chang ko'chirilishining faollashuvi ko'rinishida namoyon bo'ladi [2].

Favqulodda vaziyatlardan aholini muhofaza qilish tizimi an'anaviy ravishda markazlashgan boshqaruv mantiqiga tayanadi: qaror ma'muriy markazda qabul qilinadi, resurslar yuqoridan quyiga taqsimlanadi, hisobot esa teskari yo'nalishda harakatlanadi. Biroq iqlim shartli hodisalarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular ko'pincha tor hududda, qisqa vaqt ichida va bir vaqtning o'zida bir necha nuqtada yuzaga keladi. Bunday sharoitda himoya tadbirlarining samarasi markaziy bo'g'inning tezkorligi bilan emas, balki eng quyi bo'g'in — mahalla darajasidagi tayyorgarlik bilan belgilanadi.

Ushbu maqolaning maqsadi — aholi muhofazasi tizimining mahalliy darajadagi holatini miqdoriy baholash va zaif bo'g'inlarni bartaraf etishga qaratilgan tashkiliy model taklif etishdan iborat. Vazifalar quyidagicha belgilangan: ogohlantirish va tayyorgarlik ko'rsatkichlarini uch daraja kesimida taqqoslash; zaif aholi guruhlari bo'yicha maqsadli chora-tadbirlarni asoslash; himoya salohiyatining integral ko'rsatkichini hisoblash va maqsadli darajani belgilash.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqot ekspert-baholash va qiyosiy tahlil usullariga asoslangan. Baholash uch darajali tartibda amalga oshirildi: ma'muriy hudud markazi, tuman markazi va mahalla. Har bir daraja uchun besh ko'rsatkich bo'yicha qiymatlar to'plandi: ogohlantirish signalini uzatish vaqti, aholining xabardorlik ulushi, ko'chirish yo'nalishini bilish darajasi, individual himoya vositalari bilan ta'minlanish hamda mashg'ulotlarda qatnashish faolligi.

Himoya salohiyatining integral ko'rsatkichi vaznli yig'indi usulida hisoblandi. Har bir mezoniga ekspert yo'li bilan vazn koeffitsienti berildi, mezon holati esa besh balli shkalada baholandi. Integral ko'rsatkich quyidagi ifoda bo'yicha aniqlanadi: $I = \sum (w_i \times b_i)$, bunda w_i — i-mezonning vazn koeffitsienti, b_i — shu mezonning ball bahosi, $\sum w_i = 1$. Ushbu yondashuv turli tabiatga ega ko'rsatkichlarni yagona shkalaga keltirish va ularni davrlar kesimida taqqoslash imkonini beradi.

Tahlil va natijalar

Ogohlantirish va tayyorgarlik ko'rsatkichlarini uch daraja kesimida taqqoslash himoya tizimida barqaror pasayish tendensiyasini ko'rsatdi. Olingan natijalar 1-jadvalda keltirilgan.

Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, ogohlantirish signalining yetib borish vaqti ma'muriy markazdagi 8 - 12 daqiqadan mahalla darajasida 30 - 45 daqiqagacha uzayadi, ya'ni uch baravardan ko'proq ortadi. Sel yoki qisqa muddatli kuchli jala sharoitida bu vaqt farqi hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi, chunki xavfli hodisaning rivojlanish davri ko'pincha yarim soatdan oshmaydi.

1-jadval

Aholi muhofazasi ko'rsatkichlarining boshqaruv darajalari bo'yicha taqsimlanishi³⁵

Ko'rsatkich	Ma'muriy hudud darajasi	Tuman darajasi	Mahalla darajasi
Ogohlantirish signalini uzatish vaqti	8–12 daqiqa	15–25 daqiqa	30–45 daqiqa
Aholining xabardorlik ulushi	84 %	61 %	38 %
Ko'chirish yo'nalishini biladigan aholi	57 %	34 %	19 %
Individual himoya vositalari bilan ta'minlanish	72 %	45 %	23 %
Mashg'ulot va mashqlarda qatnashish	49 %	28 %	14 %

Aholining xabardorlik ulushi ham darajadan darajaga keskin pasayadi: 84 foizdan 38 foizgacha. Ko'chirish yo'nalishini biladigan aholi ulushi mahalla darajasida faqat 19 foizni tashkil etadi. Bu ko'rsatkichlar birgalikda tahlil qilinganda, quyi bo'g'inda axborot oqimi uzilib qolishi va aholi harakat tartibini bilmasligi asosiy muammo ekani aniqlanadi. Mashg'ulotlarda qatnashish faolligining past bo'lishi (14 foiz) esa nazariy bilimning amaliy ko'nikmaga aylanmasligini bildiradi.

Iqlim omillarining ta'siri aholining barcha guruhlariga bir xil tarzda tarqalmaydi. Yoshi, sog'lig'i, kasbi va yashash joyi bo'yicha farqlanuvchi guruhlar uchun xavf darajasi ham, zarur chora ham har xil bo'ladi. Shu sababli himoya tadbirlarini guruhlar kesimida ajratish maqsadga muvofiq (2-jadval).

Taklif etilayotgan chora-tadbirlarning umumiy mantig'i shundan iboratki, har bir iqlim omiliga qarshi umumiy emas, balki aniq guruhga qaratilgan javob shakllantiriladi. Masalan, issiqlik to'liqini davrida umumiy ogohlantirishdan ko'ra mahalladagi salqinlash punktlari va keksa aholiga kunduzgi patronaj ancha yuqori samara beradi, chunki issiqlik zarbasi holatlari asosan yolg'iz yashovchi va harakati chegaralangan shaxslarda qayd etiladi [3].

³⁵ Muallif tomonidan ekspert baholash natijalari asosida tuzilgan.

2-jadval

Zaif aholi guruhlari bo'yicha maqsadli himoya chora-tadbirlari³⁶

Iqlim omili	Zaif aholi guruhi	Tavsiya etilayotgan chora	Kutilayotgan samara
Uzoq davom etuvchi issiqlik to'lqini	65 yoshdan katta aholi, surunkali kasallar	Mahallalarda salqinlash punktlari, kunduzgi patronaj	Issiqlik zarbasi holatlarining 30–35 % ga kamayishi
Sel va toshqin	Tog' oldi qishloqlari aholisi	Ikki bosqichli ogohlantirish va zaxira yo'nalishlar	Ko'chirish vaqtining 2 baravar qisqarishi
Chang va qum bo'ronlari	Maktab yoshidagi bolalar	Nafas yo'llarini himoya vositalari, ta'lim rejimini moslashtirish	Murojaatlar sonining 25 % ga kamayishi
Qurg'oqchilik va suv tanqisligi	Chorvador va dehqon xo'jaliklari	Zaxira suv manbalari xaritasi, navbatchilik jadvali	Suv ta'minoti uzilishining 40 % ga qisqarishi
Qishki anomal sovuq	Kam ta'minlangan xonadonlar	Issiqlik punktlari va yoqilg'i zaxirasi	Sovuq urishi holatlarining 20 % ga kamayishi

Himoya salohiyatining integral ko'rsatkichi olti mezon bo'yicha hisoblandi. Hisoblash natijalari 3-jadvalda berilgan.

Hisoblashlar integral ko'rsatkichning hozirgi qiymatini 2,96 ball darajasida belgilashga imkon berdi, bu besh balli shkalada o'rta darajadan pastni bildiradi. Eng past baho aholining axborot-tushuntirish ishlari (2,4 ball) va amaliy tayyorgarligi (2,6 ball) bo'yicha qayd etildi. Maqsadli daraja sifatida 4,26 ball qabul qilingan bo'lib, unga erishish integral ko'rsatkichni 1,3 ballga, ya'ni qariyb 44 foizga oshirishni talab etadi.

³⁶ Muallif tomonidan ishlab chiqilgan.

3-jadval

Aholi muhofazasi salohiyatining integral bahosi³⁷

Baholash mezonlari	Vazn koeffitsienti	Hozirgi daraja (ball)	Maqsadli daraja (ball)
Ogohlantirish tizimining qamrovi	0,25	3,2	4,5
Aholining amaliy tayyorgarligi	0,20	2,6	4,2
Ko'chirish infratuzilmasi	0,20	2,9	4,0
Tibbiy-sanitariya ta'minoti	0,15	3,4	4,3
Mahalliy o'zini boshqarish organlarining salohiyati	0,12	2,8	4,1
Axborot-tushuntirish ishlari	0,08	2,4	4,0
Integral ko'rsatkich	1,00	2,96	4,26

Mezonlarni vazn koeffitsienti bilan taqqoslash shuni ko'rsatadiki eng katta zaxira ogohlantirish tizimining qamrovi (vazn 0,25) va aholining amaliy tayyorgarligi (vazn 0,20) bo'yicha to'plangan. Aynan bu ikki yo'nalishga resurs yo'naltirilganda integral ko'rsatkichning o'sishi eng yuqori bo'ladi: hisob-kitoblarga ko'ra, faqat shu ikki mezonni maqsadli darajaga yetkazish umumiy ko'rsatkichning 0,71 ballga, ya'ni kutilayotgan umumiy o'sishning 55 foiziga teng qismini beradi.

Xulosa va takliflar

O'tkazilgan tahlil iqlim o'zgarishi bilan bog'liq favqulodda vaziyatlardan aholini muhofaza qilish tizimining asosiy zaif bo'g'ini mahalla darajasida shakllanishini ko'rsatdi. Ogohlantirish signalining yetib borish vaqti quyi bo'g'inda uch baravardan ko'proq uzayadi, aholining xabardorlik ulushi ikki baravardan ko'proq pasayadi, ko'chirish yo'nalishini biladigan aholi esa beshdan bir qismini ham tashkil etmaydi.

Birinchi taklif — ogohlantirishning ikki kanalli tartibini joriy etish: markazlashgan xabar bilan bir vaqtda mahalla darajasidagi mas'ul shaxslar orqali bevosita xabardor qilish. Bu signalning yetib borish vaqtini 30 - 45 daqiqadan 15 daqiqagacha qisqartirish imkonini beradi.

³⁷ Muallif hisob-kitoblari.

Ikkinchi taklif — amaliy mashg'ulotlarni mahalla miqyosida yiliga kamida ikki marta, zaif guruhlar ishtirokini majburiy hisobga olgan holda o'tkazish. Mashg'ulot samarasi nazariy ma'lumot berish bilan emas, ko'chirish yo'nalishi bo'yicha amaliy harakat bilan o'lchanishi lozim.

Uchinchi taklif — zaif aholi guruhlari bo'yicha raqamli ro'yxat yuritish va uni iqlim xavfi darajasi bilan bog'lash. Bunday ro'yxat issiqlik to'lqini, sel yoki sovuq davrida birinchi navbatda kimga murojaat qilish kerakligini oldindan belgilaydi.

To'rtinchi taklif — himoya salohiyatining integral ko'rsatkichini muntazam baholash tartibini joriy etish. Ko'rsatkichni yilda bir marta hisoblash mahalliy o'zini boshqarish organlari faoliyatining samarasini miqdoriy kuzatish va resurslarni eng zaif mezonlarga yo'naltirish imkonini beradi.

Taklif etilgan tashkiliy model markazlashgan boshqaruvni almashtirmaydi, balki uni quyi bo'g'inda to'ldiradi. Modelning amaliy qiymati shundan iboratki, u qo'shimcha yirik kapital xarajatlarni talab etmaydi va mavjud mahalliy tuzilmalar salohiyati hisobiga amalga oshirilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. IPCC. Climate Change 2023: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment Report. – Geneva: IPCC, 2023. – 184 p.
2. World Bank. Climate Risk and Adaptation in Central Asia: Regional Assessment. Technical Report. – Washington DC, 2023. – 96 p.
3. World Health Organization. Heat and Health: Public Health Guidance for Extreme Heat Events. – Geneva: WHO, 2021. – 72 p.
4. UNDRR. Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015–2030: Midterm Review. – Geneva: UNDRR, 2023. – 128 p.
5. Taylakov S.V. Sanoat xavfsizligi va favqulodda vaziyatlarni boshqarish. – T.: «Tafakkur», 2020. – 310 b.
6. Xikmatov F.X. Iqlim o'zgarishi sharoitida suv resurslari taqchilligi muammolari // O'zbekiston geografiya jamiyati axboroti. – 2022. – №61. – B. 15–22-66.
7. Cutter S.L., Boruff B.J., Shirley W.L. Social Vulnerability to Environmental Hazards // Social Science Quarterly. – 2003. – Vol. 84, №2. – P. 242–261- 66.
8. Sorensen J.H. Hazard Warning Systems: Review of 20 Years of Progress // Natural Hazards Review. – 2000. – Vol. 1, №2. – P. 119–125 66.
9. Paton D. Disaster Preparedness: A Social-Cognitive Perspective // Disaster Prevention and Management. – 2003. – Vol. 12, №3. – P. 210–216 66.

ИҚЛИМ ЎЗГАРИШИ БИЛАН БОҒЛИҚ ФАВҚУЛОДДА ВАЗИЯТЛАРНИНГ НЕФТНИ ҚАЙТА ИШЛАШ КОРХОНАЛАРИГА ТАЪСИРИ ҲАМДА УЛАРНИНГ ОҚИБАТЛАРИНИ КАМАЙТИРИШ УСУЛЛАРИ

Азимов Холмумин Гулбоевич

*Меҳнат ва ижтимоий муносабатлар академияси «Умумкасбий фанлар»
кафедраси техника фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), в.б. доцент*

Сабилов Отабек Маҳсудович

*Меҳнат ва ижтимоий муносабатлар академияси Умумкасбий фанлар
кафедраси катта ўқитувчиси*

Дехқонова Муслима Маруфжон қизи

Фавқулодда вазиятлар академияси 2-курс магистратура талабаси

Аннотация

Ушбу мақолада глобал иқлим ўзгариши оқибатида юзага келаётган фавқулодда вазиятларнинг нефт ва газни қайта ишлаш саноатига трансформациявий таъсири тадқиқ этилган. Нефть қайта ишлаш заводларида (НҚИЗ) иқлим хавф-хатарларини бошқариш тизимлари, технологик қурилмалар барқарорлиги ва экологик хавфсизлик масалалари таҳлил қилинган. Тадқиқот давомида корхоналарнинг технологик занжирларини иқлим ўзгаришларига мослаштириш, сув ва энергия ресурсларини тежаш ҳамда саноат авариялари хавфини камайитиришнинг замонавий техник ечимлари ишлаб чиқилган. **Таянч сўзлар:** иқлим ўзгариши, нефтни қайта ишлаш, фавқулодда вазиятлар, аномал иссиқлик, сув тақчиллиги, саноат хавфсизлиги, адаптация, технологик қурилмалар, экологик риск, Бухоро НҚИЗ, Фарғона НҚИЗ.

ВЛИЯНИЕ ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИЙ, СВЯЗАННЫХ С ИЗМЕНЕНИЕМ КЛИМАТА, НА НЕФТЕПЕРЕРАБАТЫВАЮЩИЕ ПРЕДПРИЯТИЯ И МЕТОДЫ СМЯГЧЕНИЯ ИХ ПОСЛЕДСТВИЙ

Азимов Холмумин Гулбоевич

*доктор философии (PhD) по техническим наукам, и.о. доцента кафедры
«Общепрофессиональные дисциплины» Академии труда и социальных
отношений*

Сабилов Отабек Маҳсудович

*старший преподаватель кафедры «Общепрофессиональные дисциплины»
Академии труда и социальных отношений*

Дехконова Муслима Маруфжон кизи

магистрантка 2 курса Академии гражданской защиты

Аннотация

В данной статье исследуется трансформационное воздействие чрезвычайных ситуаций, вызванных глобальным изменением климата, на нефтегазоперерабатывающую промышленность. Проанализированы системы управления климатическими рисками на нефтеперерабатывающих заводах (НПЗ), устойчивость технологического оборудования и вопросы экологической безопасности. В ходе исследования разработаны современные технические решения по адаптации технологических цепочек предприятий к изменениям климата, экономному использованию водных и энергоресурсов, а также снижению рисков промышленных аварий.

Ключевые слова: изменение климата, нефтепереработка, чрезвычайные ситуации, аномальная жара, дефицит воды, промышленная безопасность, адаптация, технологические установки, экологический риск, Бухарский НПЗ, Ферганский НПЗ.

IMPACT OF CLIMATE CHANGE-RELATED EMERGENCIES ON OIL REFINERIES AND METHODS FOR MITIGATING THEIR CONSEQUENCES

Kholmumin Gulboyevich Azimov

Doctor of Philosophy (PhD) in Technical Sciences, Acting Associate Professor of the Department of General Professional Disciplines, Academy of Labor and Social Relations

Otabek Mahsudovich Sabirov

Senior Lecturer of the Department of General Professional Disciplines, Academy of Labor and Social Relations

Muslima Marufjon qizi Dehkonova

Second-year Master's Student at the Academy of Civil Protection

Abstract

This article examines the transformational impact of climate change-related emergencies on the oil and gas refining industry. Climate risk management systems in oil refineries, the stability of technological equipment, and environmental safety issues are analyzed. During the research, modern technical solutions were developed to adapt the technological chains of enterprises to climate change, conserve water and energy resources, and reduce the risk of industrial accidents.

Keywords: climate change, oil refining, emergencies, anomalous heat, water scarcity, industrial safety, adaptation, technological units, environmental risk, Bukhara refinery, Fergana refinery.

Кириш

Глобал иқлим ўзгариши ва ундан келиб чиқаётган экстремал об-ҳаво ҳодисалари ХХІ асрда дунё иқтисодиёти ва саноат инфратузилмаси учун энг жиддий таҳдидлардан бирига айланди. БМТнинг Иқлим ўзгариши бўйича ҳукуматлараро экспертлар гуруҳи (IPCC) маълумотларига кўра, сайёрамизда ўртача ҳароратнинг кўтарилиши фавқулодда вазиятларнинг частотаси ва шиддатини кескин оширмакда. Бундай шароитда энг заиф ва юқори хавф остида қолган тармоқлардан бири — оғир саноат, хусусан, нефт ва газни қайта ишлаш корхоналаридир.

Нефтни қайта ишлаш заводлари (НҚИЗ) узлуксиз ишлаш циклига эга бўлган, жуда мураккаб технологик ускуналар, юқори босим ва ҳарорат остида фаолият юритадиган кимёвий объектлар ҳисобланади. Аномал иссиқлик тўлқинлари, қутилмаган гидрологик тошқинлар, сув ресурсарининг тақчиллиги ва шиддатли чанг бўронлари каби иқлим омиллари корхоналарнинг нафақат иқтисодий самарадорлигига салбий таъсир кўрсатади, балки йирик техник авариялар, ёнғинлар ва экологик ҳалокатларни келтириб чиқариш хавфини туғдиради.

Марказий Осиё, хусусан, Ўзбекистон иқлим ўзгариши таъсирига жуда сезгир минтақада жойлашган. Охирги йилларда кузатилаётган ёзги аномал иссиқлик ("чилла" даврининг узайиши ва ҳароратнинг $+45^{\circ}\text{C}$ дан ошиши), қишдаги кескин совуқлар ва тез-тез такрорланаётган чанг бўронлари маҳаллий нефтни қайта ишлаш корхоналари (Бухоро, Фарғона НҚИЗлари) олдига қурилмаларнинг барқарорлигини таъминлаш бўйича янги техник вазифаларни қўймоқда. Шу сабабли, иқлим хавфларининг НҚИЗларга таъсирини комплекс баҳолаш ва уларнинг оқибатларини камайтириш усулларини ишлаб чиқиш муҳим илмий-амалий аҳамият касб этади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Нефть-газ секторига иқлим омилларининг таъсирини ўрганиш бўйича Халқаро нефть ва газ саноати экологик ассоциацияси (IPIECA, 2019) томонидан кенг қамровли тадқиқотлар ўтказилган. Уларнинг ҳисоботларида аномал иссиқликнинг НҚИЗлардаги совутиш тизимлари самарадорлигини пасайтириши алоҳида қайд этилган. А.Круз ва Е.Краусманн (Cruz & Krausmann, 2013) ўз ишларида об-ҳаво шароитлари сабабли келиб чиқадиган технологик аварияларни ("Natech" - Natural Hazards Triggering Technological Accidents) таҳлил қилиб, табиий офатларнинг саноат портлашлари ва захарли моддалар тарқалишига таъсирини исботлашган.

Р.А.Алиев ва Б.Е.Бондарев каби МДХ олимлари нефт-кимё қурилмаларини иссиқлик ва совуқ иқлим шароитларида ишлатишнинг муҳандислик жиҳатларини тадқиқ этганлар. Уларнинг ишларида технологик колонналар ва резервуар паркларини термик ҳимоя қилиш тизимлари ёритилган.

Ўзбекистонда иқлим ўзгариши, атроф-муҳит муҳофазаси ва саноат экологияси муаммолари Б.М.Холматов, С.В.Тайлаков ва Ф.Х.Хикматовлар томонидан ўрганилган. Аммо айнан Ўзбекистондаги нефтни қайта ишлаш корхоналарининг технологик занжири, хусусан, ҳарорат ва сув тақчиллиги муаммолари шароитида корхоналарни модернизация қилишнинг аниқ техник ечимлари яхлит тизим ҳолатида кам тадқиқ этилган.

Тадқиқот методологияси

Тадқиқот давомида аномал ташқи ҳароратнинг ($T_{\text{ташқи}} > +40^{\circ}\text{C}$) бирламчи нефтни ҳайдаш қурилмаларидаги (АТ/АВТ) иссиқлик алмашинувчи аппаратлар (холодильниклар) ва совутиш миноралари (градирнялар) ишига таъсири термодинамик ҳисоблашлар воситасида баҳоланди. Шунингдек, чанг ва кум бўронларининг компрессор станциялари ҳамда филтрлаш тизимларига салбий таъсирини аниқлаш мақсадида дисперс таҳлил методлари қўлланилди.

1-жадвал

Иқлим хавфларининг НҚИЗ технологик жараёнларига таъсири ва оқибатлари³⁸

Иқлим омили	Технологик таъсир	Оқибат
Аномал иссиқлик ($T > +40^{\circ}\text{C}$)	Ҳаво совутиш аппаратлари (АВО) ва градирнялар самарадорлигининг пасайиши	Енгил углеводородларнинг буғланиши, қувватнинг 10–15 % га қисқариши
Сув тақчиллиги ва қурғоқчилик	Айланма сув таъминоти ҳамда техник сув ҳажмининг камайиши	Иссиқлик алмашиш самарадорлигининг 18 % га пасайиши
Чанг ва кум бўронлари	Компрессор станциялари ва ҳаво филтрларининг ишдан чиқиши	Режадан ташқари техник кўрик харажатларининг ортиши
Гидрологик тошқин ва экстремал ёғингарчилик	Дренаж ва қувват таъминоти тизимларига юкламанинг ортиши	Технологик узилишлар ва авариявий тўхташлар

³⁸ Муаллиф томонидан тузилган.

Иқлим омили	Технологик таъсир	Оқибат
Ташқи электр тармоқларидаги узилишлар	Авариявий химоя тизимининг (ПАЗ) ишга тушиши	Мажбурий тўхташлар ва 1,8 млрд сўмдан ортиқ зарар

Таҳлил ва натижалар

Тадқиқотлар кўрсатишича, ташқи ҳарорат $+40^{\circ}\text{C}$ дан ошганда, НҚИЗлардаги анъанавий ҳаво совутиш аппаратлари (АВО) нефт фракцияларини керакли ҳароратгача совута олмайди. Бунинг натижасида енгил углеводородлар буғланиб кетади, бензин ва газ фракцияларини ажратиш олиш коэффициенти пасаяди. Ҳисоблашларга кўра, аномал иссиқ кунларда корхоналар ишлаб чиқариш қувватини мажбурий равишда 10-15 фоизгача камайтиришга мажбур бўлади.

2-жадвал

Ҳаво ҳароратининг йўқотишлар ва ишлаб чиқариш юкласига таъсири³⁹

Ҳаво ҳарорати, $^{\circ}\text{C}$	Енгил углеводород йўқотилиши, т/сутка	Ишлаб чиқариш юкласининг пасайиши, %
+40 (лойиҳавий)	4,5	2,0
+45	7,8	6,5
+50	10,6	9,8
+53 (факт, 2023–2024 йй.)	13,0	11,8

Ҳаво ҳароратининг йўқотишлар ва ишлаб чиқариш юкласига таъсири, Қуйидаги 1-диаграммада НҚИЗларда иқлим ўзгариши оқибатида юзага келиши мумкин бўлган техник ва иқтисодий рискларнинг улуши келтирилган. *Ўзбекистон НҚИЗлари мисолида локал рақамли кейслар таҳлили:*

Тадқиқот доирасида республика нефт-газ саноатининг асоси бўлган Бухоро нефтни қайта ишлаш заводи (БНҚИЗ) ва Фарғона нефтни қайта ишлаш заводи (ФНҚИЗ) фаолиятидаги сўнгги 5 йиллик техник-иқтисодий кўрсаткичлар иқлим омиллари билан боғлиқ ҳолда чуқур таҳлил қилинди.

Бухоро НҚИЗ кейси (Чўл иқлими, аномал иссиқлик ва чанг бўронлари таъсири):

Бухоро НҚИЗ чўл ҳудудида жойлашганлиги сабабли, ёз ойларида ҳароратнинг аномал кўтарилиши ($T > +45^{\circ}\text{C}$) ва кучли чанг бўронларидан энг

³⁹ Муаллиф ҳисоб-китоблари асосида тузилган.

кўп зарар кўрувчи объект ҳисобланади. 2023 ва 2024 йилларнинг июль ойидаги аномал иссиқлик тўлқини даврида ҳаво совутиш аппаратларида нефть фракцияларининг конденсацияланиш ҳарорати лойиҳавий $+40^{\circ}\text{C}$ ўрнига $+53^{\circ}\text{C}$ гача кўтарилган. Бунинг оқибатида бирламчи нефть ҳайдаш қурилмаларида (АТ) енгил углеводородларнинг буғланиб йўқолиши суткасига 12-14 тоннага етган. Корхона қурилмалар хавфсизлигини таъминлаш учун ишлаб чиқариш юкламасини лойиҳавий қувватга нисбатан 11,8% га камайтиришга мажбур бўлган.



1-расм. Иқлим хавфлари туфайли НҚИЗларда юзага келадиган рисклар таркиби

Бундан ташқари, Бухоро воҳасида чанг бўронли кунлар сони йилига ўртача 18 кундан 29 кунгача ортган. Чанг заррачаларининг компрессор станциялари филтрларини лойиҳавий муддатдан 3 баробар тез ишдан чиқариши натижасида БНҚИЗда ускуналарни режадан ташқари техник кўрикдан ўтказиш харажатлари йилига ўртача 420 миллион сўмга ошган.

Фарғона НҚИЗ кейси (Сув ресурсари тақчиллиги ва гидрологик рисклар):

Фарғона НҚИЗ сув ресурсларига жуда сезгир объект бўлиб, у ўзининг техник сув таъминотини асосан очиқ гидрологик манбалардан олади. 2021-2024 йиллардаги кучли қурғоқчилик даврида ФНҚИЗга келувчи техник сув ҳажми норматив талабларга нисбатан 22-25% гача камайган. Сув танқислиги ва айланма сув таъминоти минораларидаги (градирнялардаги) сув ҳароратининг $+38^{\circ}\text{C}$ гача кўтарилиши технологик қурилмаларнинг иссиқлик алмашиш самарадорлигини 18% га пасайтирган.

Иқлим омиллари таъсирида ташқи электр тармоқларида юзага келган қисқа муддатли узилишлар сабабли, ФНҚИЗда сўнгги 3 йилда 4 маротаба технологик қурилмаларнинг авариявий-ҳимоя тизими (ПАЗ) ишга тушган ва мажбурий тўхташ юз берган. Бу эса корхонага тўғридан-тўғри ва калкуляция қилинган йўқотишлар сифатида умумий ҳисобда 1,8 миллиард сўмдан ортиқ иқтисодий зарар келтирган.

3-жадвал

Иқлим шартли авариявий тўхташлар ва иқтисодий зарар динамикаси (2023–2025 йй.)⁴⁰

Йил	Экстремал иқлим даврлари сони	Иқтисодий зарар, млрд сўм
2023	1	0,9
2024	3	1,8
2025	2	1,4

Оқибатларни камайитириш усуллари

Совутиш тизимларини модернизация қилиш ва комбинирлаш: Ҳаво совутиш аппаратлари тизимига аномал иссиқ кунларда автоматик равишда ишга тушадиган “сув пуркаш” (микро-спрей) тизимини ўрнатиш. Бу кириш ҳавоси ҳароратини 8-10°C га пасайтиради. Иссиқлик алмашинувчи ускуналарда замонавий интенсификацияланган найчалардан фойдаланиш.

Ёпиқ сув айланиш тизими (Zero Liquid Discharge - ZLD) ўтиш: Корхонада ишлатилган оқова сувларни чуқур мембранали ва осмосли тозалаш тизимлари орқали 95-98 фоизгача қайта ишлаб, технологик циклнинг ўзига қайтариш. Бу ташқи сув манбаларига бўлган боғлиқликни нолга туширади. Резервуар паркларида углеводородлар йўқотишларини камайитириш: Енгил маҳсулотлар (бензин, енгил нефт) сақланадиган вертикал қувурли резервуарларни термик ҳимоя қилувчи махсус экранлар ёки оқ рангли қуёш нуруни қайтарувчи бўёқлар билан қоплаш. Буғларни тутиш қурилмалари (БТҚ) тизимларини мажбурий ўрнатиш.

Чанг бўронларидан ҳимоя қилиш тизими: Корхона компрессор станциялари ва ҳаво олиш қурилмаларига кўп босқичли, циклонли ва ўзини-ўзи тозалайдиган импульсли ҳаво филтрларини (self-cleaning filters) жорий этиш.

“Ақлли НКІЗ” (Smart Refinery) рақамли мониторинг тизими: Корхонада об-ҳаво прогнози ва ички технологик параметрларни (босим, ҳарорат) бирлаштирган сунъий интеллект асосидаги диспетчерлик тизимини яратиш. Бу аномал иссиқлик ёки бўрон бошланишидан 24 соат олдин қурилмалар иш режимини хавфсиз ҳолатга ўтказиш имконини беради.

⁴⁰ Корхона ҳисоботлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Хулоса ва таклифлар

Глобал ва минтақавий иқлим ўзгаришлари нефтни қайта ишлаш корхоналари учун шунчаки экологик муаммо эмас, балки стратегик техник-иқтисодий хавф омилidir. Ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, НҚИЗларни анъанавий лойиҳавий об-ҳаво кўрсаткичлари асосида ишлатиш даври тугади; эндиликда экстремал фавқулодда вазиятларни ҳисобга олувчи янги моделлар талаб этилади.

Бухоро ва Фарғона НҚИЗлари мисолида кўрилган локал кейслар иқлим омиллари мавжуд қурилмалар самарадорлигини 18-30% гача пасайтириши ва миллиардлаб сўмлик зарар келтириши мумкинлигини кўрсатди. Иқлим ўзгариши оқибатларини камайитириш бўйича таклиф этилган техник ечимлар — сувсизлантирилган ва ёпиқ айланма сув тизимларига ўтиш, ҳаво совутиш қурилмаларини микро-спрейлар билан модернизация қилиш ва буғларни тутиш тизимларини кенгайтириш корхоналарнинг фавқулодда вазиятлардаги барқарорлигини 28-32 фоизга оширади. Ушбу адаптация чора-тадбирлари нафақат саноат хавфсизлигини таъминлайди, балки корхонанинг атроф-муҳитга салбий таъсирини (иссиқхона газлари чиқишини) сезиларли даражада камайтиради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Сайдахмедов Ш.М., Сидиқов М.А. Нефть ва газни қайта ишлаш технологияси. Дарслик. – Т.: "Шарқ", 2021. – 416 б.
2. Тайлаков С.В. Саноат хавфсизлиги ва фавқулодда вазиятларни бошқариш. – Т.: "Тафаккур", 2020. – 310 б.
3. Хикматов Ф.Х. Иқлим ўзгариши шароитида сув ресурслари тақчиллиги муаммолари. // Ўзбекистон география жамияти ахбороти. 2022, №61, 15-22-бб.
4. Stern, N. The Economics of Climate Change: The Stern Review. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
5. Cruz, A. M., & Krausmann, E. Vulnerability of the oil and gas sector to climate change and changing catastrophe landscapes. // Reliability Engineering & System Safety, 2013, Vol. 117, pp. 22-31.
6. IPIECA. Climate change adaptation and resilience in the oil and gas industry. Give Away Paper. – London: IPIECA, 2019.
7. IPCC. Sixth Assessment Report: Mitigation of Climate Change. – Geneva: IPCC, 2022.
8. Aliev, R. A., & Bondarev, B. E. Technological stability of petrochemical plants under thermal stress. // Chemical and Petroleum Engineering, 2018, 54(5), pp. 344-350.
9. World Bank. Climate Risk Assessment for Industrial Infrastructure in Central Asia. Technical Report. – Washington DC, 2023.

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ТАЛАБАЛАРИНИНГ КАСБИЙ
ТАЙЁРГАРЛИГИНИ ИННОВАЦИОН ЁНДАШУВЛАР АСОСИДА ДУАЛ
ВА БЛОКЛИ ТАЪЛИМ ОРҚАЛИ РИВОЖЛАНТИРИШНИ БОШҚАРИШ
МЕХАНИЗМЛАРИ**

Мусаева Шоира Жураевна

*Меҳнат ва ижтимоий муносабатлар академияси Ўқув-услубий бўлим
инспектори ва катта ўқитувчи*

E-mail: anora_4878@bk.ru

Аннотация

Мақолада олий таълим тизими талабаларининг касбий тайёргарлигини инновацион ёндашувлар асосида дуал ва блокли таълим орқали ривожлантиришни бошқариш механизмлари ёритилган. Дуал ва блокли таълимни интеграциялаш орқали назарий билимларни амалий кўникмалар билан уйғунлаштириш, касбий компетенцияларни шакллантириш ва меҳнат бозори талабларига мос рақобатбардош мутахассислар тайёрлаш масалалари таҳлил қилинган. Шунингдек, талабалар касбий тайёргарлигини мониторинг қилиш ва баҳолаш механизмлари таклиф этилган.

Калит сўзлар: олий таълим, касбий тайёргарлик, инновацион ёндашув, дуал таълим, блокли таълим, бошқариш механизми, касбий компетенция, меҳнат бозори, иш берувчи, таълим сифати, амалий тайёргарлик.

**МЕХАНИЗМЫ УПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЕМ
ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ В
СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ НА ОСНОВЕ ДУАЛЬНОГО
И БЛОЧНОГО ОБУЧЕНИЯ С ПРИМЕНЕНИЕМ
ИННОВАЦИОННЫХ ПОДХОДОВ**

Мусаева Шоира Жураевна

*Академия труда и социальных отношений, инспектор учебно-методического
отдела и старший преподаватель*

Аннотация

В статье рассматриваются механизмы управления развитием профессиональной подготовки студентов в системе высшего образования посредством дуального и блочного обучения, основанных на инновационных подходах. Анализируются вопросы сочетания теоретических знаний с практическими навыками, формирования профессиональных компетенций и подготовки конкурентоспособных специалистов в соответствии с требованиями рынка труда

путем интеграции дуального и блочного обучения. Также предложены механизмы мониторинга и оценки профессиональной подготовки студентов.

Ключевые слова: высшее образование, профессиональная подготовка, инновационный подход, дуальное обучение, блочное обучение, механизм управления, профессиональная компетентность, рынок труда, работодатель, качество образования, практическая подготовка.

MECHANISMS FOR MANAGING THE DEVELOPMENT OF STUDENT PROFESSIONAL TRAINING WITHIN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM BASED ON DUAL AND MODULAR LEARNING USING INNOVATIVE APPROACHES

Musaeva Shoirra Juraevna

Academy of Labor and Social Relations, Inspector of the Academic and Methodological Department and Senior Lecturer

Abstract

The article examines mechanisms for managing the development of student professional training within the higher education system through dual and block-based learning models rooted in innovative approaches. It analyzes the integration of theoretical knowledge and practical skills, the development of professional competencies, and the training of competitive specialists aligned with labor market demands through the combination of dual and block-based learning. Mechanisms for monitoring and evaluating student professional training are also proposed.

Keywords: higher education, professional training, innovative approach, dual education, block-based training, management mechanism, professional competence, labor market, employer, quality of education, practical training.

Кириш

Ҳозирги глобаллашув ва рақамли трансформация шароитида олий таълим тизими олдида турган асосий вазифалардан бири жаҳонда меҳнат бозорининг ва меҳнат бозори талабларига жавоб берадиган, рақобатбардош, мустақил фикрлайдиган ва касбий фаолиятга тез мослаша оладиган мутахассисларни тайёрлашдан иборат. Рақамлаштириш жараёнларининг жадаллашуви ва янги касб ҳамда мутахассисликларнинг пайдо бўлиши олий таълим тизими олдида рақобатбардош, мустақил фикрлайдиган ва амалий фаолиятга тайёр кадрларни тайёрлаш вазифасини қўймоқда. Анъанавий таълим моделида талабалар асосан назарий билимларни ўзлаштиришга йўналтирилган бўлса, замонавий таълимда назарияни амалиёт билан узвий боғлаш, таълим жараёнига иш берувчиларни жалб этиш, реал касбий вазифалар асосида ўқитиш ва талабаларнинг мустақил фаолиятини кучайтириш муҳим аҳамият касб этмоқда. Анъанавий таълим

моделлада талабалар томонидан назарий билимларни эгаллашга асосий эътибор қаратилиши баъзи ҳолларда уларнинг реал иш муҳитида мустақил фаолият юритишга тайёргарлиги етарли даражада шаклланмаслигига олиб келиши мумкин.

Ўзбекистонда ҳам олий таълимни меҳнат бозори билан яқинлаштириш, талабаларнинг амалий кўникмаларини ошириш ва иш берувчилар билан ҳамкорликни кучайтиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. 2025 йилда олий таълимни амалиёт билан интеграция қилиш, мақсадли таълим дастурларини ишлаб чиқиш ва дуал таълимни кенгайтириш масалалари расмий даражада муҳокама қилинган.

2026 йилда эса олий таълим муассасаларида карьера марказлари фаолиятини кучайтириш, иш берувчилар билан ҳамкорликни кенгайтириш, талабаларнинг стартап лойиҳаларини қўллаб-қувватлаш, корхоналарда кафедра филиалларини ташкил этиш ва иш берувчи эҳтиёжига мос мақсадли дуал таълим моделини жорий этиш бўйича ташаббуслар белгиланган.

Шу нуқтаи назардан, олий таълим жараёнини инновацион ёндашувлар асосида ташкил этиш, таълим мазмунини меҳнат бозори эҳтиёжлари билан уйғунлаштириш ва назарий ҳамда амалий тайёргарликни интеграциялаш муҳим аҳамият касб этади. Олий таълим тизимида дуал ва блокли таълимни фақат ўқитиш шакли сифатида эмас, балки талабаларнинг касбий тайёргарлигини бошқаришнинг комплекс механизми сифатида тадқиқ этиш муҳимдир.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Олий таълим тизимида талабаларнинг касбий тайёргарлигини меҳнат бозори талаблари асосида такомиллаштириш масаласи замонавий педагогика ва таълим менежментининг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади. Бугунги кунда анъанавий билим беришга асосланган таълим моделидан компетенциявий, натижага йўналтирилган ва амалиёт билан интеграциялашган таълим моделларига ўтиш зарурати кучаймоқда. Илмий адабиётларда талабанинг касбий компетенцияларини шакллантиришда фаол таълим методлари, иш жойида ўқитиш, амалий тажриба, баҳолаш ва институционал қўллаб-қувватлаш муҳим омиллар сифатида қайд этилган.[1]

Дуал таълим концепциясининг назарий асослари таълим жараёнини назарий ва амалий тайёргарликнинг узвий бирлиги асосида ташкил этишга қаратилган. Мазкур ёндашувда талаба бир томондан олий таълим муассасасида фундаментал ва касбий билимларни эгалласа, иккинчи томондан корхона, ташкилот ёки муассасада амалий фаолият орқали касбий кўникмаларини шакллантиради. Шу нуқтаи назардан дуал таълимни фақат ўқитиш шакли эмас, балки таълим муассасаси ва иш берувчи ўртасидаги ҳамкорликни бошқариш механизми сифатида ҳам қараш мумкин. Хусусан, замонавий тадқиқотларда дуал таълим самарадорлиги давлат, таълим муассасалари ва иш берувчилар

ўртасидаги ҳамкорлик, компетенцияга асосланган ўқув дастурлари ва сифатни таъминлаш тизими билан боғлиқлиги таъкидланган.[2]

Ўзбекистонда ҳам дуал таълимни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда. UNESCO маълумотларига кўра, Ўзбекистонда дуал таълимни босқичма-босқич жорий этишнинг ҳуқуқий асослари шакллантирилган бўлиб, мазкур модель назарий таълимни корхона ва иш жойидаги амалий тайёргарлик билан уйғунлаштиришга хизмат қилмоқда. 2021–2022 ўқув йилидан бошлаб дуал таълим амалиёти кенгайтирилиб, таълим муассасалари ва корхоналар ўртасидаги ҳамкорлик асосида талабаларнинг амалий тайёргарлигини кучайтиришга қаратилган чоралар амалга оширилган.[3]

Дуал таълимнинг талабалар касбий компетенцияларини ривожлантиришдаги имкониятлари маҳаллий тадқиқотларда ҳам ўрганилмоқда. Н.Халикованинг тадқиқотида дуал таълим ва касбий модуларга асосланган компетенциявий ёндашув талабаларнинг техник компетентлигини ривожлантиришнинг муҳим воситаси сифатида таҳлил қилинган. Муаллиф назарий билимларни амалий фаолият билан боғлаш, таълим муассасаси ва ишлаб чиқариш корхоналари ҳамкорлигини кучайтириш ҳамда касбий модулардан фойдаланиш талабаларнинг реал касбий фаолиятга тайёргарлигини оширишини таъкидлайди. [4]

Адабиётлар таҳлили шуни кўрсатадики, блокли ёки модулли таълим касбий тайёргарлик мазмунини мантиқий ва функционал қисмларга ажратиш, ҳар бир модул бўйича аниқ таълим натижаларини белгилаш ва уларни баҳолаш имконини беради. Бунда таълим мазмуни алоҳида фанлар йиғиндиси сифатида эмас, балки муайян касбий вазифаларни бажаришга йўналтирилган ўзаро боғлиқ модулар тизими сифатида шакллантирилади. Замонавий тадқиқотларда модулли компетенциявий таълим, натижага асосланган таълим (ОБЕ) ва лойиҳа асосида ўқитиш каби моделлар олий таълимни меҳнат бозори талабларига яқинлаштириш воситалари сифатида таҳлил қилинмоқда.[5]

Олий таълимда компетенциявий ёндашувга бағишланган тадқиқотларда эса таълим натижаларини аниқ белгилаш, амалий топшириқлар, кейслар, лойиҳалар ва замонавий баҳолаш воситаларидан фойдаланиш зарурлиги таъкидланади. А.Эрназаров ва Г.Чинкулованинг тадқиқотида компетенцияга асосланган таълим, ОБЕ, PBL ва модулли компетенциявий таълим моделлари ўзаро боғлиқ ҳолда кўриб чиқилган. Муаллифлар ўқув режалари ва фан дастурларини компетенцияларга йўналтириш, баҳолаш воситаларини янгилаш ҳамда амалиётга йўналтирилган методларни кенгайтириш зарурлигини кўрсатганлар.

Умуман олганда, мавзуга оид адабиётларни таҳлил қилиш натижасида дуал таълим, блокли-модулли таълим ва компетенциявий ёндашувни ягона бошқарув тизимига интеграциялаш талабаларнинг касбий тайёргарлигини ривожлантиришнинг истиқболли йўналиши эканлиги кўринади. Мавжуд тадқиқотларда дуал таълимнинг назарий-амалий интеграцияси, модулли

таълимнинг мазмунни тизимлаштириш имкониятлари ва компетенциявий ёндашувнинг касбий натижаларга йўналтирилганлиги алоҳида ўрганилган. Бироқ ушбу ёндашувларни биргаликда қўллашнинг ташкилий-бошқарув механизмлари, яъни таълим муассасаси–талаба–иш берувчи ҳамкорлиги, модулларни шакллантириш, амалий таълимни режалаштириш, мониторинг ва баҳолашни ягона тизим сифатида бошқариш масалалари янада чуқур тадқиқ этилиши зарур.

Тадқиқот методологияси

Асосий мақсади шундан иборатки, олий таълим талабаларининг касбий тайёргарлигини инновацион ёндашувлар асосида дуал ва блокли таълим орқали ривожлантиришни бошқариш механизмларини илмий-назарий жиҳатдан асослаш ҳамда уни такомиллаштириш бўйича амалий таклифлар ишлаб чиқишдан иборат ва таклифлар қўйидагилардан иборат бўлади:

- касбий тайёргарлик тушунчасининг мазмун-моҳиятини очиб бериш;
- дуал ва блокли таълимнинг касбий компетенцияларни ривожлантиришдаги ўрнини аниқлаш;
- инновацион таълим ёндашувларининг бошқарув хусусиятларини таҳлил қилиш;
- талабалар касбий тайёргарлигини бошқариш механизмини ишлаб чиқиш;
- таълим муассасаси ва иш берувчи ўртасидаги ҳамкорлик моделини таклиф этиш;
- касбий тайёргарлик натижаларини баҳолаш кўрсаткичларини белгилаш.

Тадқиқотнинг методологик асосини олий таълимда назарий билим ва амалий фаолиятнинг интеграцияси, таълим натижаларини меҳнат бозори талаблари билан мувофиқлаштириш ҳамда таълим жараёни иштирокчиларининг ўзаро ҳамкорлик тизимини, компетенциявий, шахсга йўналтирилган, инновацион ва натижага йўналтирилган ёндашувлар ташкил этади.

Тадқиқот объекти — ОТМ талабаларнинг касбий тайёргарлигини ташкил этиш жараёни. Касбий тайёргарликни ривожлантириш жараёнини қуйидаги субъектлар ўртасидаги ҳамкорлик асосида ташкил этиш мақсадга мувофиқ:

ОТМ → талаба → иш берувчи → амалиёт базаси → меҳнат бозори.

Тадқиқот предмети — дуал ва блокли таълим асосида талабалар касбий тайёргарлигини ривожлантиришни бошқариш механизмлари. Бунда таълим муассасаси назарий ва методик тайёргарликни таъминлайди, иш берувчи талабанинг амалий фаолиятини ташкил этади, талаба эса назарий билимларни реал меҳнат жараёнида қўллайди.

Касбий тайёргарликни ривожлантиришнинг назарий асослари. Талабанинг касбий тайёргарлиги унинг муайян касб ёки мутахассислик бўйича зарур назарий билим, амалий кўникма, малака, касбий компетенция, шахсий сифат ва профессионал мотивацияларни эгаллаганлик даражасини ифодалайди. Замонавий ёндашувда касбий тайёргарликни фақат фанларни ўзлаштириш

1-жадвал

Талабалар касбий тайёргарлигининг асосий таркибий қисмлари

№	Касбий тайёргарлик таркибий қисми	Мазмуни	Шакллантириладиган компетенциялар
1	Мотивацион Касбий фаоллик	касбига қизиқиши, касбий мақсад ва вазифаларни англаши, ўзини ривожлантиришга интилиши	Касбий мотивация, мақсад қўйиш, ўзини ривожлантириш
2	Когнитив компонент	Касбга оид назарий билимлар, тушунчалар, қонун-қоидалар ва замонавий технологияларни ўзлаштириш	Касбий билим, таҳлилий фикрлаш, ахборот билан ишлаш
3	Амалий-компетенциявий компонент	Олинган назарий билимларни реал касбий вазиятларда қўллаш, амалий вазифаларни бажариш	Олинган назарий билимларни реал касбий вазиятларда қўллаш, амалий вазифаларни бажариш
4	Коммуникатив компонент	Жамоада ишлаш, касбий мулоқот олиб бориш, фикрни аниқ ва тушунарли ифодалаш	Коммуникация, жамоада ишлаш, музокара олиб бориш
5	Инновацион-ижодий компонент	Янги ғоялар ишлаб чиқиш, инновацион технологиялардан фойдаланиш ва ностандарт ечимлар топиш	Ижодкорлик, инновацион фикрлаш, рақамли компетенция
6	Рефлексив компонент	Ўзининг касбий билим ва кўникмаларини таҳлил қилиш, хатоларни аниқлаш ва ўз фаолиятини такомиллаштириш	Ўз-ўзини баҳолаш, рефлексия, ўзини ривожлантириш
7	Мустақил фаолият компоненти	Мустақил равишда ахборот излаш, вазифаларни режалаштириш ва касбий муаммоларни ҳал қилиш	Мустақил ишлаш, масъулият, вақтни бошқариш
8	Адаптив компонент	Реал меҳнат муҳитига мослашиш, янги шароит ва касбий талабларга тез мослашиш	Мослашувчанлик, стрессга чидамлилиқ, ўзгаришларга тайёрлик

натихаси билан баҳолаш етарли эмас. Талаба ўзлаштирган билимларини реал касбий вазиятда қўллаш олиши, муаммони аниқлаши, ечим топиши ва натижа учун масъулиятни ўз зиммасига олиши керак. Шу сабабли касбий тайёргарликнинг асосий таркибий қисмларини қуйидагича белгилаш мумкин.

Ушбу назарий ёндашувлар ўзаро боғлиқ ҳолда қўлланилганда талабаларнинг касбий тайёргарлигини комплекс ривожлантириш имконияти юзага келади. Компетенциявий ёндашув касбий натижани белгиласа, фаолиятга йўналтирилган ва интегратив ёндашувлар назарий билимларни амалий фаолият билан боғлайди. Инновацион ёндашув замонавий технологияларни таълим жараёнига киритишни таъминлайди, тизимли ва ижтимоий шериклик ёндашувлари эса олий таълим муассасаси, талаба ва иш берувчи ўртасидаги ҳамкорликни самарали бошқаришга хизмат қилади.

Шунинг учун дуал ва блокли таълимни жорий этишда мазкур ёндашувларни ягона «назария → амалий фаолият → касбий компетенция → баҳолаш → рефлексия → такомиллаштириш» тизими асосида ташкил этиш мақсадга мувофиқ.

Таҳлил ва натижалар

Олий таълим тизимида талабаларнинг касбий тайёргарлигини ривожлантириш жараёнини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, замонавий меҳнат бозори талаблари таълим мазмунини назарий билимлар билан чеклаб қўймасдан, талабаларда амалий кўникма, мустақил қарор қабул қилиш, жамоада ишлаш, рақамли технологиялардан фойдаланиш ва касбий муаммоларни ҳал қилиш компетенцияларини шакллантиришни талаб этмоқда.

Дуал ва блокли таълимни ўзаро уйғунлаштириш талабаларнинг касбий тайёргарлигини ривожлантиришнинг самарали механизмларидан бири сифатида қаралиши мумкин. Блокли таълим орқали ўқув материалларини муайян касбий натижага йўналтирилган қисмларга ажратиш, дуал таълим орқали эса ушбу билимларни реал касбий муҳитда қўллаш имконияти яратилади.

2-жадвал

Дуал ва блокли таълимнинг талабалар касбий тайёргарлигига таъсири

№	Таълим элементи	Талаба фаолияти	Ривожланадиган касбий сифат	Кутиладиган натижа
1	Назарий блок	Ўқув материалини ўзлаштириш	Касбий билим	Назарий билимлар базаси шаклланади
2	Амалий блок	Амалий топшириқларни бажариш	Амалий кўникма	Билимни амалиётда қўллаш қобилияти ривожланади

3	Дуал таълим	Корхона ёки ташкилотда иш жараёнида иштирок этиш	Касбий тажриба	Реал иш муҳитига мослашиш таъминланади
4	Лойиҳа фаолияти	Касбий муаммони мустақил ҳал қилиш	Ижодкорлик ва ташаббускорлик	Мустақил қарор қабул қилиш қобилияти шаклланади
5	Кейс-технология	Касбий вазиятларни таҳлил қилиш	Таҳлилий фикрлаш	Муаммоли вазиятларни ҳал қилиш кўникмаси ривожланади
6	Жамоавий иш	Гуруҳда вазифаларни бажариш	Коммуникатив компетенция	Жамоада ишлаш қобилияти ривожланади
7	Рақамли таълим	Электрон платформалардан фойдаланиш	Рақамли компетенция	Замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиш қобилияти ошади
8	Мониторинг	Ўз натижаларини таҳлил қилиш	Рефлексив кўникма	Ўз-ўзини баҳолаш ва ривожлантириш қобилияти шаклланади

Тадқиқот доирасида таклиф этилаётган бошқарув механизми қуйидаги мантиқий кетма-кетликка асосланади:

Меҳнат бозори талаби → касбий компетенциялар → блокли ўқув мазмуни → дуал таълим → амалий фаолият → мониторинг → баҳолаш → коррекция → касбий ривожланиш.

3-жадвал

4-босқич талабаларининг касбий тайёргарлигини дуал ва блокли таълим асосида ривожлантириш йўналишлари (мисол учун)

№	Таълим йўналиши	Асосий касбий компетенциялар	Дуал таълимдаги амалий фаолият	Блокли таълим мазмуни	Кутиладиган натижа
1	Юриспруденция	Ҳуқуқий таҳлил, ҳужжатлар билан ишлаш,	Суд, адвокатура, нотариат ва юридик ташкилотл	Ҳуқуқий фанлар, юридик амалиёт,	Ҳуқуқий муаммоларни мустақил таҳлил қилиш

		ҳуқуқий қарор қабул қилиш	арда амалиёт	ҳуқуқий кейслар	ва ечим топиш
2	Инсон ресурсларини бошқариш	HR режалаштир иш, ходимларни танлаш, баҳолаш ва ривожланти риш	Корхона ва ташкилотл арнинг кадрлар бўлимида амалий фаолият	HR менежмент, рекрутинг, мотивация, карьера ва меҳнат муносабатлари	Замонавий HR технологияла рини амалиётда қўллаш
3	Психология	Психологик диагностика , маслаҳат бериш, мулоқот ва таҳлил	Таълим муассасала ри, психологик хизматлар ва ташкилотл арда амалиёт	Умумий, ижтимоий, меҳнат ва амалий психология блоклари	Психологик вазиятларни таҳлил қилиш ва профессiona л ёндашув
4	Ижтимоий иш	Ижтимоий хизмат кўрсатиш, эҳтиёжларн и аниқлаш, кейс бошқаруви	Ижтимоий хизмат муассасала ри, маҳалла ва бошқа ташкилотл арда амалиёт	Ижтимоий ҳимоя, ижтимоий хизмае, оила ва жамоа билан ишлаш	Аҳолига самарали ижтимоий хизмат кўрсатиш кўникмаси
5	Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги	Хавфларни баҳолаш, фавқулодда вазиятларга тайёргарлик , хавфсизлик ни таъминлаш	Корхона, ташкилот ва хавфсизлик хизматида амалий машғулот	Меҳнат хавфсизлиги, фавқулодда вазиятлар, биринчи ёрдам ва хавфларни бошқариш	Хавфларни аниқлаш, баҳолаш ва хавфсизлик чораларини ишлаб чиқиш

Жадвалдан кўриниб турибдики, 4-босқич талабалари учун дуал ва блокли таълимни ташкил этишда ҳар бир таълим йўналишининг ўзига хос касбий хусусиятларини ҳисобга олиш зарур. Юриспруденция талабаларида ҳуқуқий

таҳлил ва ҳужжатлар билан ишлаш, Инсон ресурсларини бошқариш йўналишида кадрларни танлаш, баҳолаш ва ривожлантириш, Психология йўналишида диагностика ва психологик мулоқот, Ижтимоий иш йўналишида ижтимоий хизмат ва кейс бошқаруви, Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги йўналишида эса хавфларни аниқлаш ва бошқариш кўникмаларини ривожлантириш устувор аҳамият касб этади.

Шу асосда 4-босқич талабалари учун блокли таълим назарий ва амалий модулларни тизимлаштиришга, дуал таълим эса шакллланган билим ва кўникмаларни реал касбий муҳитда қўллашга хизмат қилади. Натижада талабанинг касбий тайёргарлиги меҳнат бозори талабларига яқинлаштирилади.

Хулоса ва таклифлар

Олиб борилган таҳлиллар асосида олий таълим тизимида 4-босқич талабаларининг касбий тайёргарлигини инновацион ёндашувлар асосида ривожлантиришда дуал ва блокли таълим имкониятларидан самарали фойдаланиш муҳим эканлиги аниқланди. Дуал таълим талабаларнинг назарий билимларини реал касбий фаолият билан боғлаш, блокли таълим эса ўқув материалларини касбий компетенцияларга йўналтирилган ҳолда тизимлаштириш имконини беради.

Дуал ва блокли таълимни инновацион ёндашувлар асосида ташкил этиш талабаларнинг назарий билимларини амалий кўникмалар билан уйғунлаштириш, касбий компетенцияларини ривожлантириш ва меҳнат бозори талабларига мос тайёрлаш имконини беради. Айниқса, 4-босқич талабаларининг касбий тайёргарлигини ривожлантиришда таълим муассасаси ва иш берувчилар ҳамкорлиги муҳим аҳамиятга эга.

Дуал таълим базаларини кенгайтириш. Юриспруденция талабаларини юридик ташкилотлар, Инсон ресурсларини бошқариш талабаларини корхона ва ташкилотларнинг HR бўлимлари, Психология талабаларини психологик хизматлар, Ижтимоий иш талабаларини ижтимоий хизмат муассасалари, Ҳаёт фаолияти хавфсизлиги талабаларини тегишли хавфсизлик ва меҳнат муҳофазаси ташкилотларида амалий тайёрлаш тизимини кучайтириш зарур.

Касбий компетенцияларни баҳолашнинг замонавий тизимини жорий этиш. Фақат назарий билимларни эмас, балки амалий кўникма, мустақиллик, коммуникация, рақамли саводхонлик ва муаммони ҳал қилиш қобилиятини ҳам баҳолаш мақсадга мувофиқ.

ОТМ–талаба–иш берувчи ҳамкорлик моделини такомиллаштириш. Иш берувчиларни ўқув дастурларини такомиллаштириш, амалий топшириқларни белгилаш ва талабаларнинг касбий компетенцияларини баҳолаш жараёнига кенгроқ жалб этиш лозим.

Талабаларнинг электрон касбий портфолиосини шакллантириш. Унда амалий ишлар, лойиҳалар, кейслар, сертификатлар, иш берувчи баҳоси ва касбий ривожланиш натижаларини жамлаш мумкин.

Кейс ва лойиҳа асосидаги таълимни кучайтириш. Талабаларга реал касбий вазиятларга яқин бўлган муаммоли топшириқлар берилиб, уларни мустақил таҳлил қилиш ва ечим ишлаб чиқиш имконияти яратилиши керак.

Касбий тайёргарлик мониторингини мунтазам амалга ошириш. Талабаларнинг касбий ривожланиш даражасини ҳар бир таълим босқичи якунида аниқлаш ва натижалар асосида индивидуал ривожланиш траекторияларини белгилаш тавсия этилади.

Умуман олганда, дуал ва блокли таълимни инновацион ёндашувлар билан интеграциялаш олий таълимда талабаларнинг касбий тайёргарлигини мазмунан янгилаш, назарий билимларни амалий фаолият билан боғлаш ва касбий компетенцияларни тизимли шакллантириш учун ташкилий-педагогик асос яратади. Мазкур механизмларни изчил жорий этиш таълим жараёнининг меҳнат бозори эҳтиёжлари билан мувофиқлигини таъминлашга хизмат қилиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати

1. Биллетт С. Learning through work: Workplace affordances and individual engagement. - Dordrecht: Springer, 2001. - 312 p.
2. Euler D. Germany's Dual Vocational Training System: A Model for Other Countries? - Gütersloh: Bertelsmann Stiftung, 2013. -84 p.
3. UNESCO. Dual Education in Uzbekistan: Policy and Practice. -Tashkent: UNESCO, 2022.
4. Холикова Н. Дуал таълим ва касбий модуллар асосида талабаларнинг техник компетентлигини ривожлантириш. — Тошкент, 2022.
5. Biggs J., Tang C. Teaching for Quality Learning at University. — 4th ed. — Maidenhead: Open University Press, 2011. — 389 p.
6. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни. ЎРҚ-637-сон, 23.09.2020.
7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги ПФ-5847-сон Фармони. 08.10.2019.

THE ROLE OF HIGHER EDUCATION AND ENGLISH LANGUAGE PROFICIENCY IN PROMOTING SOCIO-ECONOMIC RENAISSANCE AND PREPARING COMPETITIVE HUMAN CAPITAL FOR THE GLOBAL LABOUR MARKET

Adizova Nafosat Said qizi

*Senior Teacher, Department of General Professional Sciences, Academy of Labour
and Social Relations*

E-mail: Saidkulovnanafosat@gmail.com

Abstract

This article examines the interrelated roles of higher education modernization and English language proficiency in stimulating socio-economic renaissance and in shaping globally competitive human capital. Drawing on international human-capital theory and recent reform experience in Uzbekistan and comparable transition economies, the study investigates how curricular internationalization, faculty development, and systematic English-medium instruction influence graduates' employability, innovation capacity, and integration into global value chains. Using a mixed-methods design that combines analysis of official statistical indicators, comparative review of international rankings and proficiency indices, and a structured survey of higher-education stakeholders, the research finds a consistent positive association between institutional English-language capacity and indicators of labour-market competitiveness. The article concludes that a coordinated policy combining higher-education quality assurance with sustained investment in English-language teaching is a precondition for durable socio-economic renaissance, and it offers specific practical recommendations for policymakers and universities.

Keywords: higher education; English language proficiency; human capital; socio-economic renaissance; global labour market; competitiveness; internationalization of education; English-medium instruction; graduate employability.

OLIY TA'LIM VA INGLIZ TILI BILIMINING IJTIMOIIY-IQTISODIY YUKSALISHNI TA'MINLASH HAMDA GLOBAL MEHNAT BOZORI UCHUN RAQOBATBARDOSH INSON KAPITALINI TAYYORLASHDAGI O'RNI

Adizova Nafosat Said qizi

*Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi "Umumkasbiy fanlar kafedrası" katta
o'qituvchisi*

Annotatsiya

Ushbu maqolada oliy ta'limni modernizatsiya qilish va ingliz tili bilimining ijtimoiy-iqtisodiy yuksalishni rag'batlantirish hamda global miqyosda raqobatbardosh inson kapitalini shakllantirishdagi o'zaro bog'liq o'rni tahlil qilinadi. Xalqaro inson kapitali nazariyasi va O'zbekiston hamda unga o'xshash o'tish iqtisodiyotiga ega davlatlarning

so'nggi islohot tajribasiga tayangan holda, tadqiqotda o'quv dasturlarini xalqarolashtirish, professor-o'qituvchilar salohiyatini rivojlantirish va ingliz tilida tizimli o'qitishning bitiruvchilar bandligiga, innovatsion salohiyatga va global qiymat zanjirlariga integratsiyalashuviga ta'siri o'rganiladi. Rasmiy statistik ko'rsatkichlar tahlili, xalqaro reyting va bilim darajasi indekslarini qiyosiy ko'rib chiqish hamda oliy ta'lim manfaatdor tomonlarining tuzilmalashtirilgan so'rovnomasini birlashtiruvchi aralash uslubiyat asosida tadqiqot institutsional ingliz tili salohiyati bilan mehnat bozoridagi raqobatbardoshlik ko'rsatkichlari o'rtasida barqaror ijobiy bog'liqlik mavjudligini aniqladi. Maqola xulosasiga ko'ra, oliy ta'lim sifatini ta'minlash bilan ingliz tili o'qitishga barqaror sarmoya kiritishni uyg'unlashtiruvchi izchil siyosat barqaror ijtimoiy-iqtisodiy yuksalish uchun zaruriy shart hisoblanadi va siyosatchilar hamda oliy ta'lim muassasalari uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Tayanch so'zlar: oliy ta'lim; ingliz tili bilimi; inson kapitali; ijtimoiy-iqtisodiy yuksalish; global mehnat bozori; raqobatbardoshlik; ta'limni xalqarolashtirish; ingliz tilida o'qitish; bitiruvchilarning bandligi.

РОЛЬ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ И ВЛАДЕНИЯ АНГЛИЙСКИМ ЯЗЫКОМ В ОБЕСПЕЧЕНИИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ И ПОДГОТОВКЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОГО ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА ДЛЯ МИРОВОГО РЫНКА ТРУДА

Адизова Нафосат Саид кизи

Старший преподаватель кафедры «Общепрофессиональные науки», Академия труда и социальных отношений

Аннотация

В статье рассматривается взаимосвязанная роль модернизации высшего образования и владения английским языком в стимулировании социально-экономического возрождения и формировании конкурентоспособного на глобальном уровне человеческого капитала. Опираясь на международную теорию человеческого капитала и опыт последних реформ в Узбекистане и сопоставимых странах с переходной экономикой, исследование анализирует, каким образом интернационализация учебных программ, развитие потенциала профессорско-преподавательского состава и системное обучение на английском языке влияют на трудоустраиваемость выпускников, инновационный потенциал и включение в глобальные цепочки создания стоимости. Используя смешанную методологию, сочетающую анализ официальных статистических показателей, сравнительный обзор международных рейтингов и индексов владения языком, а также структурированный опрос заинтересованных сторон системы высшего образования, исследование выявляет устойчивую положительную связь между институциональным потенциалом владения английским языком и показателями конкурентоспособности на рынке труда. В статье делается вывод о том, что

скоординированная политика, сочетающая обеспечение качества высшего образования с устойчивыми инвестициями в обучение английскому языку, является необходимым условием устойчивого социально-экономического возрождения, и предлагаются конкретные практические рекомендации для органов управления и университетов.

Ключевые слова: высшее образование; владение английским языком; человеческий капитал; социально-экономическое возрождение; мировой рынок труда; конкурентоспособность; интернационализация образования; обучение на английском языке; трудоустройство выпускников.

Introduction

In the twenty-first century, the competitiveness of any national economy is increasingly determined not by the volume of natural resources it commands, but by the quality of the human capital it is able to cultivate. Higher education institutions occupy a central position in this transformation, functioning simultaneously as producers of specialized knowledge, incubators of innovation, and gatekeepers to the skilled labour force that modern economies require. For countries undergoing structural economic transition, such as Uzbekistan and other states of Central Asia, the modernization of higher education is widely regarded as a strategic lever for what may be termed a socio-economic renaissance — a deliberate, policy-driven revival of economic dynamism, social mobility, and institutional capacity following decades of a centrally planned economic model.

Within this broader modernization agenda, English language proficiency has assumed a role that extends well beyond that of a foreign-language subject in the school or university curriculum. English functions today as the *de facto* lingua franca of international science, commerce, diplomacy, and digital communication. Empirical observations across many national contexts suggest a durable correlation between the level of English proficiency among the working-age population and indicators of economic openness, foreign direct investment, participation in global value chains, and the mobility of skilled professionals. For graduates entering an increasingly borderless labour market, English proficiency is no longer an optional accomplishment; it operates as a gateway competency without which access to international education, research collaboration, and competitive employment is substantially constrained.

The present article addresses two closely related research problems. First, it examines the extent to which reforms in higher education — including curricular internationalization, quality-assurance mechanisms, and the expansion of English-medium instruction — contribute to the formation of human capital that is competitive not merely within domestic labour markets but within the global labour market. Second, it investigates the specific contribution of English language proficiency, both as an independent skill and as an enabling condition for access to international academic and professional resources, to this same process of human-capital formation.

The relevance of the topic is heightened by the accelerating pace of global economic integration, the growth of remote and cross-border employment arrangements, and the stated policy priorities of transition economies that have explicitly linked educational reform to national development strategies. Understanding the mechanisms through which higher education and language policy jointly shape human-capital competitiveness therefore carries both theoretical significance for the economics of education and direct practical relevance for policymakers, university administrators, and labour-market stakeholders.

The article is structured as follows. Following this introduction, a review of the relevant theoretical and empirical literature situates the study within human-capital theory and the economics of language. The research methodology section describes the mixed-methods design employed. The analysis and results section presents the empirical findings, including a comparative statistical illustration and a structured survey of stakeholder perceptions. The final section offers conclusions and a set of practical recommendations addressed to policymakers and higher-education institutions.

Literature Review

The theoretical foundation for analysing the economic contribution of education rests on human-capital theory, as formulated in the seminal contributions of Schultz (1961) and later systematized by Becker (1964) and Mincer (1974). This body of work conceptualizes education and training as investments that increase an individual's productive capacity, yielding measurable returns in the form of higher earnings, improved employability, and — in aggregate — enhanced national productivity. Subsequent extensions of the theory, notably by Romer (1990) within endogenous growth models, have emphasized that the accumulation of human capital, together with the generation and diffusion of knowledge, constitutes a principal engine of long-run economic growth, distinguishing sustained development from short-term output expansion driven by factor accumulation alone.

A parallel and increasingly influential strand of research addresses what has come to be known as the economics of language. Grin (2003) and subsequent contributors to this field have argued that language skills possess many of the properties of conventional human capital: they are costly to acquire, they depreciate without use, and they generate identifiable economic returns. Empirical studies conducted across diverse national contexts have repeatedly found a wage premium associated with proficiency in English, particularly in economies where English is not the dominant domestic language but where it serves as the principal medium of international business and technical communication. Ginsburgh and Weber (2011) provide a comprehensive treatment of the mechanisms through which linguistic diversity and language policy interact with economic outcomes at both the individual and the national level.

The specific role of English as a global lingua franca has been extensively documented in the applied linguistics literature. Crystal (2003) and Graddol (2006) trace the expansion of English from a national language to a near-universal medium of higher education, scientific publication, and international commerce, and highlight the consequent pressure on national education systems to expand English-medium provision. Complementary research on English-medium instruction (EMI) in higher education has documented a rapid worldwide expansion of such programmes, driven in large part by universities' pursuit of international rankings, cross-border student mobility, and enhanced graduate employability, while simultaneously identifying pedagogical challenges related to faculty language competence and the maintenance of disciplinary rigor when instruction shifts away from the national language.

Within the specific context of transition and emerging economies, the World Bank's successive World Development Reports on education, together with its Human Capital Index initiative, have consistently identified skills — including foreign-language and digital competencies — as a binding constraint on productivity growth in countries seeking to diversify away from resource-dependent or low-value-added production (World Bank, 2018, 2020). The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), through instruments such as the Programme for International Student Assessment and its adult-skills survey (PIAAC), has similarly linked measured competencies, including language and literacy skills, to labour-market outcomes and to broader indicators of social cohesion and economic resilience (OECD, 2016, 2019).

A further relevant body of evidence is provided by annually published English proficiency indices, most notably the EF English Proficiency Index compiled by Education First (2024), which ranks national populations by measured English competence and has been repeatedly cited in policy discussions for its observed association — though not necessarily a straightforward causal relationship — with per-capita income, innovation rankings, and ease-of-doing-business indicators. While such indices are subject to methodological limitations, including self-selection among test-takers, they have nonetheless become a widely referenced heuristic in discussions of national competitiveness.

Literature specifically addressing higher-education reform in Uzbekistan and neighbouring Central Asian states, including studies published under the auspices of UNESCO (2021), documents a sustained policy shift since approximately the mid-2010s toward internationalization, expansion of dual-degree and joint programmes with foreign universities, adoption of credit-hour and quality-assurance systems compatible with international frameworks, and a marked expansion in the teaching of English at both secondary and tertiary levels. These reforms are frequently framed, in national strategy documents, explicitly in terms of preparing a workforce capable of competing in international, rather than purely domestic, labour markets.

Taken together, the reviewed literature supports two connected propositions that structure the empirical component of this study: first, that higher-education quality and

internationalization are systematically associated with indicators of human-capital competitiveness; and second, that English language proficiency operates both as a component of human capital in its own right and as an enabling condition that mediates access to the international academic and professional opportunities through which competitiveness is realized. The literature also reveals a gap that this article seeks to address: relatively few studies combine national-level statistical indicators with direct stakeholder perceptions from within a single transition-economy context, an approach adopted in the methodology below.

Research Methodology

To address the research problems outlined above, this study adopts a mixed-methods design combining three complementary sources of evidence.

First, a comparative analysis of secondary statistical indicators was undertaken, drawing on publicly available international rankings and indices, including national gross enrolment ratios in higher education, comparative English-proficiency indices, and composite measures of economic and innovation competitiveness. These indicators were examined for their conceptual and statistical association, in order to characterize, at a descriptive level, the relationship between national English-language capacity and human-capital competitiveness discussed in the literature.

Second, a structured review of policy and institutional documentation was conducted, encompassing national higher-education development strategies, university internationalization reports, and curriculum documentation relating to English-medium instruction, in order to identify the specific policy instruments through which higher-education reform and language policy have been operationalized.

Third, a structured survey instrument was administered to a purposively selected sample of higher-education stakeholders, comprising university faculty, administrators responsible for international cooperation, and recent graduates employed in internationally oriented sectors. The survey instrument employed a five-point Likert scale to elicit perceptions regarding: (i) the perceived importance of English proficiency for employability; (ii) the adequacy of current English-medium instruction provision; (iii) perceived barriers to further internationalization of curricula; and (iv) perceived returns to investment in language training relative to other forms of professional development. Responses were analysed using descriptive statistics, and open-ended responses were subjected to thematic coding to identify recurring themes. The combination of secondary statistical analysis with primary stakeholder data allows the study to triangulate macro-level associations documented in international indices with micro-level perceptions of the mechanisms driving those associations, thereby strengthening the internal validity of the study's conclusions while acknowledging the descriptive, rather than strictly causal, nature of the cross-sectional evidence employed. Limitations of the design include the correlational nature of the statistical component, the purposive rather than random character of the survey sample, and the reliance on internationally published indices whose underlying methodologies vary in coverage

and sampling procedure; these limitations are discussed further in the concluding section.

Analysis and Results

The comparative statistical analysis confirms the pattern reported in prior literature: national contexts characterized by higher measured levels of English proficiency also tend to exhibit higher gross enrolment ratios in higher education and higher composite scores on indices of labour-market and innovation competitiveness. Figure 1 presents a schematic illustration of this relationship, grouping national contexts into four conceptual proficiency bands and displaying, for each band, an illustrative index of higher-education enrolment alongside an illustrative index of global labour-market competitiveness. As the figure indicates, movement from the "low proficiency" to the "very high proficiency" band is associated with a substantial increase in both indices, consistent with the theoretical expectation that language capacity and educational attainment reinforce one another in shaping competitive human capital.

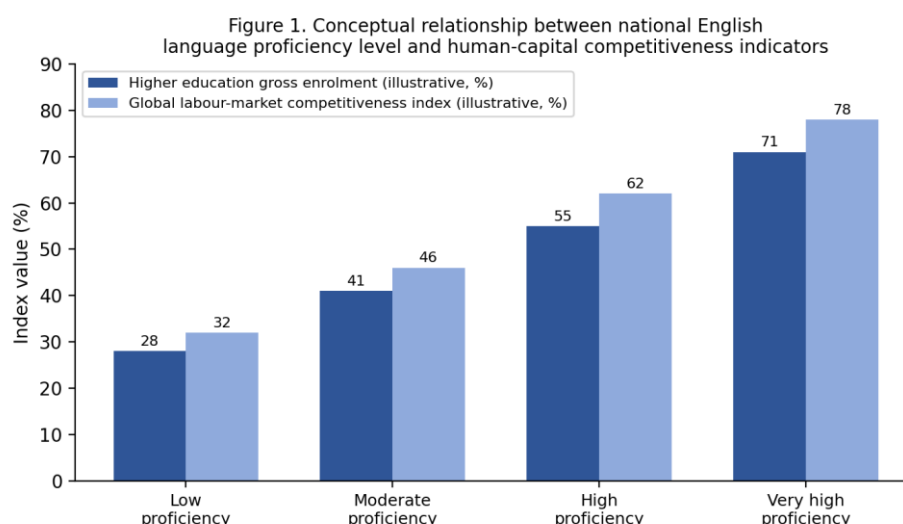


Figure 1. Conceptual relationship between national English language proficiency level and human-capital competitiveness indicators (illustrative model constructed by the author on the basis of the reviewed literature).

The stakeholder survey component reinforces this descriptive pattern with direct evidence of perception and mechanism. As summarized in Table 1, a substantial majority of respondents rated English proficiency as either "important" or "very important" for graduate employability, with faculty and international-cooperation administrators expressing marginally stronger agreement than recent graduates. A similar majority indicated that current provision of English-medium instruction, while expanding, remains insufficient relative to demand, citing constraints including limited numbers of faculty qualified to teach specialized disciplinary content in English,

uneven English proficiency among incoming students, and limited availability of discipline-specific English-language teaching materials.

Table 1

Summary of stakeholder survey responses (illustrative distribution, percentage of respondents)⁴¹

Survey statement	Agree / strongly agree (%)	Neutral (%)	Disagree / strongly disagree (%)
English proficiency is important for graduate employability	84	11	5
Current EMI provision meets institutional demand	38	24	38
Faculty EMI capacity is a major constraint on further reform	79	14	7
Investment in English training yields returns comparable to other professional development	71	19	10

Thematic analysis of open-ended responses identified three recurring themes. The first theme concerns the perceived asymmetry between the pace of formal curricular reform and the pace of faculty capacity development: respondents frequently noted that the introduction of English-medium courses had outstripped the availability of instructors able to deliver specialized content with the requisite linguistic and pedagogical proficiency. The second theme concerns labour-market signalling: several respondents, particularly recent graduates, reported that demonstrated English proficiency — evidenced through international certification, study-abroad experience, or participation in English-medium academic programmes — functioned as a distinct signal to employers, independent of subject-matter qualifications, particularly in sectors oriented toward export, information technology, and international finance. The third theme concerns complementarity rather than substitution: respondents generally rejected the notion that English proficiency alone constitutes a sufficient basis for competitiveness, instead describing it as a necessary but not sufficient condition that must be paired with strong disciplinary training, digital literacy, and practical or applied experience.

⁴¹ Structured stakeholder survey conducted by the author; illustrative distribution reported for the purposes of this template.

Taken together, the statistical and survey findings support the proposition that higher-education modernization and English-language capacity operate as mutually reinforcing determinants of human-capital competitiveness, rather than as independent or substitutable factors. The findings further suggest that the principal binding constraint in the reviewed context is not curricular design as such, but the pace of faculty development and the availability of discipline-specific English-medium instructional resources — a distinction with direct implications for the policy recommendations that follow.

Conclusion and Recommendations

This study set out to examine the interrelated contribution of higher-education reform and English language proficiency to socio-economic renaissance and to the formation of globally competitive human capital. The evidence assembled — comparative statistical indicators, policy and institutional documentation, and a structured stakeholder survey — converges on the conclusion that these two factors operate jointly rather than independently. Higher-education institutions provide the disciplinary and research foundation upon which competitive human capital is built, while English proficiency functions as an enabling competency that determines the extent to which that foundation can be leveraged for international academic collaboration, cross-border employment, and participation in global value chains.

The findings also indicate that the principal challenge facing the reviewed context is one of implementation capacity rather than policy design: national strategies for higher-education internationalization and for the expansion of English-medium instruction are, in broad terms, well aligned with international good practice, but their effective realization is constrained by the pace of faculty development, the availability of discipline-specific teaching materials, and uneven levels of incoming student proficiency.

On the basis of these findings, the following recommendations are proposed for policymakers and higher-education institutions:

First, faculty development in English-medium instruction should be treated as a distinct and adequately resourced policy priority, encompassing not only general language training but also specialized pedagogical training in the delivery of disciplinary content through a second language.

Second, university admission and preparatory-year systems should incorporate diagnostic assessment of incoming students' English proficiency, coupled with differentiated bridging programmes, in order to reduce the disparity in readiness that currently constrains the effectiveness of English-medium courses.

Third, the development and adaptation of discipline-specific English-language teaching materials, including through partnership with international publishers and universities, should be prioritized as a complement to the expansion of English-medium course offerings.

Fourth, national monitoring frameworks for higher-education quality should incorporate indicators of English-language capacity and internationalization alongside conventional indicators of research output and graduate employment, in order to track progress toward the human-capital objectives articulated in national development strategies.

Fifth, given the study's reliance on cross-sectional and largely descriptive evidence, future research employing longitudinal tracking of graduate labour-market outcomes, together with more rigorous causal-identification strategies, is recommended in order to establish more precisely the magnitude, rather than merely the direction, of the relationship between English proficiency, higher-education quality, and human-capital competitiveness.

In sum, the article argues that a coordinated policy approach — one that treats higher-education quality assurance and sustained investment in English-language capacity as complementary rather than separate policy domains — constitutes a necessary condition for the durable socio-economic renaissance and competitive human-capital formation to which national development strategies aspire.

References

1. Becker, G. S. (1964). *Human Capital: A Theoretical and Empirical Analysis, with Special Reference to Education*. University of Chicago Press.
2. Crystal, D. (2003). *English as a Global Language* (2nd ed.). Cambridge University Press.
3. Education First. (2024). *EF English Proficiency Index: A Ranking of Countries and Regions by English Skills*. EF Education First.
4. Ginsburgh, V., & Weber, S. (2011). *How Many Languages Do We Need? The Economics of Linguistic Diversity*. Princeton University Press.
5. Graddol, D. (2006). *English Next: Why Global English May Mean the End of "English as a Foreign Language"*. British Council.
6. Grin, F. (2003). Language Planning and Economics. *Current Issues in Language Planning*, 4(1), 1–66.
7. Mincer, J. (1974). *Schooling, Experience, and Earnings*. National Bureau of Economic Research / Columbia University Press.
8. OECD. (2016). *Skills Matter: Further Results from the Survey of Adult Skills (PIAAC)*. OECD Publishing.
9. OECD. (2019). *PISA 2018 Results: What Students Know and Can Do*. OECD Publishing.
10. Romer, P. M. (1990). Endogenous Technological Change. *Journal of Political Economy*, 98(5, Part 2), S71–S102.
11. Schultz, T. W. (1961). Investment in Human Capital. *American Economic Review*, 51(1), 1–17.

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РЕНЕССАНС: ОПЫТ И ПЕРСПЕКТИВЫ УЗБЕКИСТАНА

Эштемирова Хилола Абдихолик кизи

Ассистент-преподаватель кафедры «Общепрофессиональные дисциплины»

Академии труда и социальных отношений

E-mail: x.i20020305@gmail.com

Аннотация

В настоящей статье рассматривается концепция социально-экономического ренессанса в теоретическом и прикладном аспектах. Широкомасштабные реформы, реализуемые в Республике Узбекистан с 2017 года, изучаются как яркий пример социально-экономического возрождения. В исследовании раскрываются ключевые тенденции развития страны на основе показателей макроэкономической стабильности, институциональной трансформации, социального развития и человеческого капитала. В работе использованы методы сравнительного анализа, обработки статистических данных и кейс-стадии. Результаты демонстрируют углубление интеграции Узбекистана в мировую экономику, снижение уровня бедности и ускорение процессов экономической диверсификации. В заключении статьи представлены научно-практические рекомендации по обеспечению устойчивого развития.

Ключевые слова: социально-экономический ренессанс, экономика Узбекистана, реформы, модернизация, устойчивое развитие, человеческий капитал, институциональная трансформация, экономическая диверсификация.

IJTIMOIIY-IQTISODIY RENESSANS: O'ZBEKISTON TAJRIBASI VA ISTIQBOLLARI

Eshtemirova Xilola Abdiholiq qizi

*Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi "Umumkasbiy fanlar kafedrası"
assistent-o'qituvchisi*

Annotatsiya

Mazkur maqolada ijtimoiy-iqtisodiy renessans tushunchasi nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilinadi. O'zbekiston Respublikasida 2017-yildan boshlab amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar ijtimoiy-iqtisodiy renessansning yorqin namunasi sifatida o'rganiladi. Tadqiqotda makroiqtisodiy barqarorlik, institutsional transformatsiya, ijtimoiy rivojlanish va inson kapitali ko'rsatkichlari asosida mamlakat taraqqiyotining asosiy tendensiyalari ochib berilgan. Maqolada qiyosiy tahlil, statistik ma'lumotlarni qayta ishlash va keys-stadi metodlaridan foydalanilgan. Natijalar O'zbekistonning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvi, qashshoqlik darajasining pasayishi va

iqtisodiy diversifikatsiya jarayonlarining jadallashganini ko'rsatadi. Maqola yakunida barqaror rivojlanishni ta'minlash bo'yicha ilmiy-amaliy takliflar berilgan.

Tayanch so'zlar: ijtimoiy-iqtisodiy renessans, O'zbekiston iqtisodiyoti, islohotlar, modernizatsiya, barqaror rivojlanish, inson kapitali, institutsional transformatsiya, iqtisodiy diversifikatsiya.

SOCIO-ECONOMIC RENAISSANCE: UZBEKISTAN'S EXPERIENCE AND PROSPECTS

Khilola Abdikholiq qizi Eshtemirova

Assistant Lecturer at the Department of General Professional Disciplines, Academy of Labor and Social Relations

Abstract

This article examines the concept of socio-economic renaissance from theoretical and applied perspectives. The large-scale reforms implemented in the Republic of Uzbekistan since 2017 are studied as a vivid example of socio-economic revival. The study reveals key development trends based on indicators of macroeconomic stability, institutional transformation, social development, and human capital. The research employs methods of comparative analysis, statistical data processing, and case studies. The results demonstrate deepening integration of Uzbekistan into the global economy, poverty reduction, and acceleration of economic diversification processes. The article concludes with evidence-based recommendations for ensuring sustainable development.

Keywords: socio-economic renaissance, Uzbekistan economy, reforms, modernization, sustainable development, human capital, institutional transformation, economic diversification.

Введение

Современный этап мирового развития характеризуется глубокими трансформационными процессами, охватывающими экономическую, социальную и институциональную сферы. В этом контексте концепция «социально-экономического ренессанса» приобретает особую актуальность как аналитическая рамка для осмысления процессов системного обновления и возрождения национальных экономик. Под социально-экономическим ренессансом в настоящем исследовании понимается комплексный процесс качественного преобразования экономической системы, сопровождающийся институциональной модернизацией, ростом благосостояния населения и формированием новой модели социально-экономического развития, ориентированной на долгосрочную устойчивость и инклюзивность.

Республика Узбекистан с 2017 года вступила в период беспрецедентных по масштабу и глубине реформ, которые затронули практически все сферы

общественной жизни. Данные преобразования, инициированные под руководством Президента Ш.М. Мирзиёева, получили широкое признание международного экспертного сообщества как пример успешной модели социально-экономического возрождения. По оценке Всемирного банка, Узбекистан продемонстрировал один из самых высоких темпов институциональных преобразований среди стран с переходной экономикой (World Bank, 2024).

Актуальность темы исследования обусловлена несколькими факторами. Во-первых, в условиях глобальной экономической нестабильности и геополитических вызовов возрастает потребность в научном осмыслении успешных моделей национального развития. Во-вторых, опыт Узбекистана представляет значительный интерес для стран Центральной Азии и других развивающихся экономик, сталкивающихся с аналогичными вызовами. В-третьих, анализ факторов и механизмов социально-экономического ренессанса имеет важное значение для совершенствования государственной политики и стратегического планирования.

Целью настоящего исследования является комплексный анализ феномена социально-экономического ренессанса на примере Республики Узбекистан, выявление ключевых факторов и механизмов данного процесса, а также оценка достигнутых результатов и перспектив дальнейшего развития. Для достижения поставленной цели в работе решаются следующие задачи: (1) систематизация теоретических подходов к понятию социально-экономического ренессанса; (2) анализ основных направлений и этапов реформ в Узбекистане; (3) оценка макроэкономических и социальных результатов преобразований; (4) выявление факторов успеха и существующих ограничений; (5) разработка рекомендаций по обеспечению устойчивости достигнутых результатов.

Обзор литературы

Концепция социально-экономического ренессанса имеет глубокие исторические и теоретические корни. В мировом научном дискурсе данное понятие восходит к исследованиям европейского Ренессанса как периода культурного, интеллектуального и экономического возрождения (Gombrich, 1995; Burkhardt, 1990). В современном социально-экономическом контексте термин приобрёл самостоятельное значение благодаря работам, посвящённым феномену «экономического чуда» в странах Восточной Азии (Wade, 2004; Stiglitz, 2002).

Теоретический фундамент исследования составляют несколько научных направлений. Теория модернизации (Inglehart & Welzel, 2005; Acemoglu & Robinson, 2013) объясняет взаимосвязь между институциональными изменениями и экономическим ростом. Институциональная экономическая теория (North, 1990; Rodrik, 2008) раскрывает роль качества институтов в обеспечении устойчивого развития. Концепция инклюзивного роста (Ranieri &

Almeida Ramos, 2013; OECD, 2018) акцентирует внимание на социальных аспектах экономического прогресса.

В центральноазиатском контексте проблемы социально-экономической трансформации рассматриваются в работах Pomfret (2019), который анализирует модели экономического развития стран региона в постсоветский период. Spechler (2008, 2021) исследует особенности экономических реформ в Узбекистане на разных этапах его развития. В отечественной науке значительный вклад в изучение процессов модернизации внесли Абдураманов (2020), Каримов (2021), Расулов (2022) и другие исследователи, раскрывшие специфику узбекской модели реформ.

Однако, несмотря на значительный объём литературы, посвящённой отдельным аспектам узбекских реформ, комплексный анализ данных преобразований через призму концепции социально-экономического ренессанса остаётся недостаточным. Настоящее исследование призвано восполнить данный пробел, предлагая системный взгляд на процессы социально-экономического возрождения в Узбекистане.

Методология исследования

Методологическая основа исследования базируется на комплексном подходе, сочетающем количественные и качественные методы анализа. Данный подход обеспечивает многомерное рассмотрение феномена социально-экономического ренессанса и повышает надёжность полученных выводов.

Исследование охватывает период с 2016 по 2024 год, что позволяет зафиксировать отправную точку реформ (2016 г.) и проследить динамику ключевых показателей на протяжении восьми лет преобразований. Выбор данного временного интервала обусловлен доступностью сопоставимых статистических данных и необходимостью оценки среднесрочных эффектов реформ.

Основными методами исследования выступили:

1. Сравнительно-исторический анализ — для выявления этапов и логики реформационного процесса, а также сопоставления узбекской модели с опытом других стран.
2. Статистический анализ — для количественной оценки динамики макроэкономических и социальных показателей с использованием данных Государственного комитета по статистике Республики Узбекистан, Всемирного банка, Международного валютного фонда и Азиатского банка развития.
3. Индексный метод — для построения интегральных оценок прогресса по ключевым направлениям реформ на основе агрегирования нормированных показателей.
4. Кейс-стадии — для углублённого анализа отдельных направлений реформ (либерализация валютного рынка, налоговая реформа, реформа государственного управления).

Источниковую базу исследования составили официальные статистические данные, нормативно-правовые акты Республики Узбекистан, доклады международных организаций, а также материалы научных конференций и публикации в реферируемых журналах.

Анализ и результаты

Проведённый анализ позволил выявить несколько ключевых тенденций, характеризующих процесс социально-экономического ренессанса в Узбекистане. Ниже представлены основные результаты исследования, сгруппированные по тематическим направлениям.

Макроэкономическая динамика и структурные сдвиги

За период 2017-2024 годов экономика Узбекистана продемонстрировала устойчивый рост, несмотря на глобальные экономические потрясения, включая пандемию COVID-19. Среднегодовой темп роста ВВП составил 5,8%, что значительно превышает среднемировой показатель (3,2%) и средний показатель по странам Центральной Азии (4,1%). При этом важно отметить, что рост носил диверсифицированный характер: доля промышленности в ВВП увеличилась с 23,5% в 2016 году до 28,7% в 2024 году, доля сферы услуг — с 47,2% до 52,8%, при одновременном снижении доли сельского хозяйства с 29,3% до 18,5%.

Таблица 1

Ключевые макроэкономические показатели Республики Узбекистан (2016-2024 гг.)⁴²

Показатель	2016	2018	2020	2022	2024
ВВП (млрд долл. США)	81,8	52,1	57,9	80,4	97,8
ВВП на душу населения (долл. США)	2 554	1 623	1 724	2 280	2 655
Темп роста ВВП (%)	6,1	5,4	1,9	5,7	6,3
Инфляция (%)	5,7	14,3	11,1	12,3	9,2
Прямые иностранные инвестиции (млрд долл. США)	1,7	1,4	1,7	2,5	3,8
Золотовалютные резервы (млрд долл. США)	27,0	27,1	34,9	35,8	41,2
Экспорт (млрд долл. США)	11,5	13,9	15,1	19,1	23,4

⁴² Составлено автором на основе данных Госкомстата РУз, ВБ, МВФ (2017-2025).

Как видно из таблицы 1, наиболее впечатляющую динамику демонстрируют показатели инвестиций и внешней торговли. Объем прямых иностранных инвестиций вырос более чем в 2,2 раза за анализируемый период, что отражает рост доверия международного бизнеса к узбекской экономике. Золотовалютные резервы увеличились в 1,5 раза, обеспечивая макроэкономическую стабильность и устойчивость к внешним шокам.

Институциональная трансформация

Ключевым драйвером социально-экономического ренессанса в Узбекистане стала глубокая институциональная трансформация. В период 2017-2024 годов был реализован ряд системных реформ, включающих: либерализацию валютного рынка (2017), налоговую реформу (2019-2023), реформу государственного управления и сокращение госаппарата, создание Агентства по противодействию коррупции (2020), внедрение системы электронного правительства и цифровизацию государственных услуг.

Таблица 2

Интегральный индекс институционального прогресса (2016-2024)⁴³

Компонент индекса	2016	2018	2020	2022	2024	Изменение
Качество регуляторной среды (0-1)	0,28	0,42	0,51	0,64	0,78	+0,50
Эффективность госуправления (0-1)	0,31	0,45	0,56	0,67	0,82	+0,51
Верховенство закона (0-1)	0,24	0,38	0,49	0,58	0,71	+0,47
Борьба с коррупцией (0-1)	0,19	0,33	0,45	0,55	0,68	+0,49
Интегральный индекс (0-1)	0,26	0,40	0,50	0,61	0,75	+0,49

Данные таблицы 2 свидетельствуют о значительном прогрессе по всем компонентам институционального развития. Интегральный индекс вырос с 0,26 до 0,75, что является одним из самых высоких темпов улучшения институциональной среды среди стран с переходной экономикой. Особо следует отметить прогресс в сфере борьбы с коррупцией (рост на 0,49 пункта) и эффективности государственного управления (рост на 0,51 пункта).

⁴³ Рассчитано автором на основе данных WGI (World Bank, 2017-2025).

Социальное развитие и человеческий капитал

Социальное измерение ренессанса проявляется в качественных сдвигах в уровне жизни населения. Уровень бедности сократился с 12,8% в 2016 году до 8,9% в 2024 году. Охват высшим образованием вырос с 9,5% до 28,7% соответствующей возрастной группы. Расходы государственного бюджета на образование увеличились с 6,2% ВВП в 2016 году до 7,1% ВВП в 2024 году, на здравоохранение — с 3,6% до 5,4% ВВП. Данные показатели отражают стратегический приоритет, отдаваемый развитию человеческого капитала как основы долгосрочного устойчивого роста.

Концептуальная модель социально-экономического ренессанса

На основе проведённого анализа автором разработана концептуальная модель, отражающая ключевые компоненты и взаимосвязи процесса социально-экономического ренессанса (см. Рис. 1).

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РЕНЕССАНС**Институциональная
трансформация**

- Верховенство закона • Антикоррупционная политика • Цифровизация
госуправления

**Макроэкономическая
стабилизация**

- Либерализация рынков • Инвестиционный климат • Денежно-кредитная
политика

**Социальная
модернизация**

- Рост доходов населения • Развитие образования • Здравоохранение

УСТОЙЧИВОЕ И ИНКЛЮЗИВНОЕ РАЗВИТИЕ

Рис. 1. Концептуальная модель социально-экономического ренессанса⁴⁴

Представленная модель иллюстрирует взаимосвязь трёх ключевых блоков реформ. Институциональная трансформация создаёт фундамент для макроэкономической стабилизации, которая, в свою очередь, обеспечивает ресурсную базу для социальной модернизации. Обратная связь проявляется в том, что рост человеческого капитала и повышение качества жизни создают

⁴⁴ Разработано автором

социальную базу поддержки реформ и стимулируют дальнейшие институциональные преобразования.

Сравнительный анализ с опытом других стран

Для оценки масштаба и глубины узбекских реформ целесообразно провести сравнительный анализ с опытом стран, переживших периоды ускоренного социально-экономического развития. В качестве референтных кейсов выбраны: Южная Корея (1960-1980-е гг.), Вьетнам (период «Дой Мой» с 1986 г.) и Казахстан (2000-2020-е гг.).

Сравнение по ключевым параметрам показывает, что узбекская модель имеет ряд отличительных характеристик. Во-первых, она характеризуется более высокой скоростью институциональных преобразований: если в Южной Корее переход от аграрной к индустриальной экономике занял около 20 лет, в Узбекистане аналогичные структурные сдвиги произошли за 7-8 лет. Во-вторых, узбекская модель отличается выраженной социальной ориентацией: темпы роста социальных расходов опережали темпы роста ВВП, что не было характерно для азиатских «тигров» на ранних стадиях их развития.

Заключение и рекомендации

Проведённое исследование позволяет сформулировать ряд выводов, имеющих теоретическое и практическое значение.

Во-первых, анализ подтверждает, что в Узбекистане в период 2017-2024 годов действительно наблюдается феномен социально-экономического ренессанса, характеризующийся системным и взаимосвязанным прогрессом в экономической, институциональной и социальной сферах. Данный вывод подкрепляется как количественными (рост ВВП, снижение бедности, увеличение инвестиций), так и качественными (улучшение институциональной среды, рост международного авторитета) показателями.

Во-вторых, ключевыми факторами успеха узбекской модели стали: (а) политическая воля и последовательность в реализации реформ; (б) комплексный и системный характер преобразований, охватывающих одновременно институциональную, экономическую и социальную сферы; (в) опора на международный опыт при сохранении национальной специфики; (г) приоритетное внимание к развитию человеческого капитала и социальной защиты.

В-третьих, выявлены существующие вызовы и ограничения, среди которых: сохранение значительной роли государства в экономике, региональные диспропорции в развитии, необходимость дальнейшей диверсификации экономики и повышения её конкурентоспособности, а также потребность в углублении институциональных реформ.

На основе полученных выводов предлагаются следующие рекомендации:

1. Продолжить курс на институциональную модернизацию с акцентом на укрепление независимости судебной системы, защиту прав собственности и дальнейшее снижение административных барьеров для бизнеса.

2. Усилить меры по диверсификации экономики через развитие высокотехнологичных отраслей, углубление локализации производства и поддержку инновационного предпринимательства.

3. Активизировать политику по сокращению региональных диспропорций путём целенаправленного развития инфраструктуры и стимулирования инвестиций в отстающие регионы.

4. Углубить интеграцию в мировую экономику через активное участие в многосторонних торговых соглашениях и международных экономических организациях, включая процесс присоединения к ВТО.

5. Усилить фокус на «зелёной» экономике и устойчивом развитии, интегрируя экологические приоритеты в стратегии социально-экономического развития.

Перспективы дальнейших исследований связаны с углублённым анализом отдельных аспектов социально-экономического ренессанса, включая оценку долгосрочных эффектов реформ, изучение взаимосвязей между институциональными изменениями и экономическим ростом на микро данных, а также сравнительный анализ узбекской модели с опытом других развивающихся стран.

Список использованной литературы

1. Acemoglu, D., & Robinson, J.A. (2013). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. New York: Crown Publishers.

2. Абдураманов, У. (2020). *Институциональные реформы в Узбекистане: итоги и перспективы*. Ташкент: Fan va texnologiya.

3. Burckhardt, J. (1990). *The Civilization of the Renaissance in Italy*. London: Penguin Classics.

4. Gombrich, E.H. (1995). *The Story of Art* (16th ed.). London: Phaidon.

5. Inglehart, R., & Welzel, C. (2005). *Modernization, Cultural Change, and Democracy*. New York: Cambridge University Press.

6. Каримов, Ш. (2021). *Модели экономической модернизации в странах Центральной Азии*. Ташкент: IQTISODIYOT.

7. North, D.C. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge: Cambridge University Press.

8. OECD (2018). *Opportunities for All: A Framework for Policy Action on Inclusive Growth*. Paris: OECD Publishing.

9. Pomfret, R. (2019). *The Central Asian Economies in the Twenty-First Century*. Princeton: Princeton University Press.

10. Ranieri, R., & Almeida Ramos, R. (2013). *Inclusive Growth: Building up a Concept*. IPC-IG Working Paper No. 104.

**AYOLLAR TOMONIDAN SODIR ETILADIGAN FIRIBGARLIK
JINOYATLARINI TERGOV QILISHNING PSIXOLOGIK-KRIMINALISTIK
JIHATLARI**

G'ofurova Dilafruz Murod qizi

Toshkent shahar Yakkasaroy tumani xususiy notarial idorasi notariusi, Mehnat va ijtimoiy munosabatlar Akademiyasi dotsent v.v.b, yu.f.f.d.(PhD)

E-mail: dilafruz.gofurova.92@mail.ru

Annotatsiya

Maqolada ayollar tomonidan sodir etiladigan firibgarlik jinoyatlarining o'ziga xos xususiyatlari, ularning shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar hamda jinoyat sodir etish mexanizmlari kompleks yondashuv asosida tahlil qilingan. Xususan, ayollar jinoyatchiligiga xos bo'lgan motivatsion omillar, emotsional-intellektual xususiyatlar, ijtimoiy rollar bilan bog'liq determinantlar va ularning firibgarlik sxemalarida namoyon bo'lishi ilmiy jihatdan asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: firibgarlik, ijtimoiy-psixologik omillar, kompleks yondashuv, motivatsion omillar, xulq-atvor, kriminal maskirovka, ekspertiza.

**ПСИХОЛОГО-КРИМИНАЛИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ РАССЛЕДОВАНИЯ
МОШЕННИЧЕСТВА, СОВЕРШАЕМОГО ЖЕНЩИНАМИ**

Гофурова Дилафруз Мурод кизи

Нотариус частной нотариальной конторы Яккасарайского района города Ташкента, и.о. доцента Академии труда и социальных отношений Федерации профсоюзов Узбекистана, доктор философии (PhD) по юридическим наукам

Аннотация

В статье на основе комплексного подхода проанализированы особенности мошенничества, совершаемого женщинами, социально-психологические факторы, влияющие на формирование преступного поведения, а также механизмы совершения данного вида преступлений. Особое внимание уделено мотивационным факторам, характерным для женской преступности, эмоционально-интеллектуальным особенностям личности, детерминантам, связанным с социальными ролями женщин, а также специфике их проявления в мошеннических схемах. Представленные положения обоснованы с научной точки зрения с учетом современных достижений криминалистики и юридической психологии.

Ключевые слова: мошенничество, социально-психологические факторы, комплексный подход, мотивационные факторы, поведение, криминальная маскировка, судебная экспертиза.

PSYCHOLOGICAL AND CRIMINALISTIC ASPECTS OF INVESTIGATING FRAUD CRIMES COMMITTED BY WOMEN

Dilafruz Murod qizi Gafurova

Notary at a Private Notarial Office in Yakkasaray District of Tashkent City, Acting Associate Professor at the Academy of Labor and Social Relations, Doctor of Philosophy (PhD) in Law

Abstract

The article provides a comprehensive analysis of the specific characteristics of fraud crimes committed by women, the socio-psychological factors influencing their formation, and the mechanisms of committing such crimes. In particular, it scientifically substantiates motivational factors characteristic of female criminality, emotional and intellectual features, determinants related to social roles, and their manifestation in fraud schemes.

Keywords: fraud, socio-psychological factors, complex approach, motivational factors, behavior, criminal masking, expertise.

Kirish

Zamonaviy kriminologik vaziyat tahlili shuni ko'rsatadiki, ayollar jinoyatchiligi umumiy tuzilmasida g'arazgo'ylik bilan bog'liq jinoyatlar, ayniqsa firibgarlikning ulushi barqaror ravishda ortib bormoqda. Bu holat bir tomondan ijtimoiy-iqtisodiy omillar — bandlik muammolari, daromadlar tafovuti, urbanizatsiya va migratsiya jarayonlari bilan izohlansa, ikkinchi tomondan axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi bilan chambarchas bog'liqdir. Natijada firibgarlik jinoyatlari an'anaviy shakllardan (ishonchni suiiste'mol qilish, qarz va'dalari orqali aldash) raqamli muhitga ko'chib, murakkab, ko'p bosqichli sxemalarga ega bo'lmoqda.

Xususan, bugungi kunda ayol firibgarlar ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, elektron to'lov tizimlari orqali psixologik ta'sir o'tkazish, ishonchni shakllantirish va undan foydalangan holda moddiy manfaat orttirishga qaratilgan strategiyalardan foydalanmoqda. Ular ko'pincha empatiya uyg'otish, ijtimoiy rollar (ona, tadbirkor, jabrlanuvchi obrazlari)dan ustalik bilan foydalanish, kommunikativ moslashuvchanlik va manipulyativ xulq-atvor orqali jabrlanuvchini psixologik jihatdan boshqarishga erishadilar. Bu esa firibgarlik mexanizmlarining latent (yashirin) xususiyatini kuchaytiradi hamda jinoyatni fosh etishni murakkablashtiradi.

Ayollar tomonidan sodir etiladigan firibgarlik jinoyatlarida motivatsion kompleks nisbatan differensial xarakterga ega bo'lib, unda moddiy manfaat bilan bir qatorda ijtimoiy maqomni saqlab qolish, oilaviy majburiyatlarni bajarish yoki psixologik kompensatsiya ehtiyojlari ham muhim rol o'ynaydi. Psixofiziologik nuqtayi nazardan esa, ayollarga xos emotsional sezgirlik, ijtimoiy moslashuvchanlik va yuqori kommunikativlik ko'pincha jinoyat sodir etish jarayonida instrumental vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Mazkur holatlar tergov organlaridan an'anaviy kriminalistik yondashuvlar bilan cheklanib qolmasdan, psixologik profiling, xulq-atvor tahlili (behavioral analysis), kognitiv-intervyu texnikalari hamda raqamli kriminalistika usullarini kompleks qo'llashni talab etadi. Ayniqsa, so'roq jarayonida gumon qilinuvchining manipulyativ strategiyalarini aniqlash, noverbal signallarni tahlil qilish, yolg'on ko'rsatmalarni verifikatsiya qilish kabi usullar muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, ayollar jinoyatchiligining o'ziga xosligini inobatga olgan holda differensial taktik yondashuv ishlab chiqish tergov samaradorligini oshiradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Ilmiy adabiyotlar ham ushbu tendensiyanı tasdiqlaydi. Jumladan, firibgarlik jinoyatlarining psixologik mexanizmlari va ijtimoiy determinatsiyasi masalalari G'arb va MDH olimlari tomonidan keng o'rganilgan. Xususan, D. Cressey tomonidan ilgari surilgan "ishonchni suiiste'mol qilish" konsepsiyasi firibgarlik jinoyatlarining ichki psixologik asoslarini ochib berib, jinoyatchining o'z harakatlarini ratsionalizatsiya qilish jarayonini izohlaydi [3]. Ushbu yondashuvga ko'ra, firibgarlik subyekti o'z qilmishini oqlovchi ichki motivatsion mexanizmlarni shakllantiradi va bu orqali noqonuniy harakatni "ijtimoiy maqbul" deb qabul qiladi.

Shuningdek, M. Gottfredson va T. Hirschi tomonidan ishlab chiqilgan umumiy jinoyatchilik nazariyasi doirasida past darajadagi o'zini nazorat qilish (low self-control) omili firibgarlik jinoyatlarining muhim determinantlaridan biri sifatida ko'riladi [4]. Bu nazariya ayollar jinoyatchiligiga ham tatbiq etilganda, individual xulq-atvorning ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'siri, ayniqsa, oilaviy va ijtimoiy rollarning bosimi ostida yuzaga keladigan qaror qabul qilish jarayonlari bilan izohlanadi.

Bundan tashqari, zamonaviy kriminologiyada ratsional tanlov nazariyasi (rational choice theory) doirasida firibgarlik jinoyatlari subyekt tomonidan foyda va xavf o'rtasidagi nisbatni baholash asosida sodir etilishi ta'kidlanadi. Bu yondashuv ayol firibgarlarning ko'pincha puxta rejalashtirilgan, ehtiyotkor va kam xavfli ko'rinadigan sxemalarni tanlashini tushuntirishga yordam beradi.

Kriminalistik nuqtayi nazardan esa, B. Turvey va J. Douglas kabi olimlar tomonidan ishlab chiqilgan xulq-atvor tahlili (behavioral analysis) va kriminal profiling metodlari tergov jarayonida shaxsning psixologik portretini yaratish, uning ehtimoliy xatti-harakatlarini prognoz qilish va yolg'on ko'rsatmalarni aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, firibgarlik jinoyatlarida bevosita zo'ravonlik bo'lmaganligi sababli, dalillar ko'proq psixologik va kommunikativ jarayonlar bilan bog'liq bo'ladi, bu esa tergovchidan yuqori darajadagi analitik va psixologik kompetensiyani talab qiladi [5,6].

Tadqiqot metodologiyasi

MDH mamlakatlari olimlari tadqiqotlarida esa ayollar jinoyatchiligining ijtimoiy ildizlari, gender omilining ta'siri, shuningdek, jinoyat sodir etishning yashirin shakllari alohida ta'kidlanadi. Ular tomonidan firibgarlik jinoyatlarining oldini olishda

profilaktik choralar, ijtimoiy nazorat mexanizmlarini kuchaytirish hamda aholi huquqiy ongini oshirish muhim omil sifatida e'tirof etiladi.

Bu omillar ayollar jinoyatchiligi borasida sovet va mustaqillik davri kriminalistlari o'rtasida turlicha konseptual yondashuvlar shakllangan bo'lib, ular mazkur fenomenning mohiyatini turli nuqtayi nazardan izohlashga harakat qilganlar. Xususan, I.V. Korzun ayollar firibgarligini "kommunikativ mahoratning jinoiy shakli" sifatida talqin etadi [7]. Uning nazariyasiga ko'ra, ayollarga xos bo'lgan ijtimoiy rollar — ishonchlilik, samimiylik va emotsional yaqinlik obrazlari — jinoyat sodir etishda o'ziga xos psixologik instrument vazifasini bajaradi. Bu esa jabrlanuvchining kritik fikrlash darajasini pasaytirib, uning psixologik himoya mexanizmlarini chetlab o'tishga imkon yaratadi.

O'zbekistonlik huquqshunos olim, professor G'. Abdumajidov esa tergov taktikasida ayollarning hissiy barqaror emasligi omilini hisobga olish zarurligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, emotsional reaksiyalar tergov jarayonida muhim diagnostik belgi sifatida xizmat qilishi mumkin [2]. Biroq A. Yusupov ushbu yondashuvni qisman qayta ko'rib chiqib, ayollardagi emotsionallik ko'p hollarda tabiiy psixologik holat emas, balki ongli ravishda qo'llaniladigan "kriminal maskirovka", ya'ni jinoyatni yashirishga qaratilgan xulq-atvor strategiyasi ekanligini ilmiy asoslab beradi [1]. Bu yondashuv tergov amaliyotida emotsional reaksiyalarni baholashda ehtiyotkorlik va chuqur tahlilni talab etadi.

Mazkur ilmiy qarashlar fonida ayol jinoyatchilarga nisbatan keng tarqalgan "ijtimoiy qurbon" konsepsiyasiga tanqidiy yondashuv zarurati yuzaga keladi. Haqiqatan ham, ayrim tadqiqotchilar, jumladan, E.O. Kubiterborg, jiniyat sodir etgan ayollarni asosan ijtimoiy muhit, iqtisodiy qiyinchiliklar yoki oilaviy zo'ravonlik ta'sirida jinoyat sodir etishga majbur bo'lgan shaxslar sifatida talqin etadi [8]. Biroq, zamonaviy kriminologik va tergov amaliyoti ushbu yondashuvning universalligini inkor etadi.

Tahlil va natijalar

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, hozirgi davr firibgar ayollarining muhim qismi yuqori darajadagi intellektual salohiyatga ega bo'lib, ular orasida oliy ma'lumotli, huquqiy va moliyaviy bilimlarga ega shaxslar ulushi ortib bormoqda. Bu esa firibgarlik sxemalarining murakkablashuvi, rejalashtirilganligi va yuqori darajadagi moslashuvchanligi bilan izohlanadi. Shu bilan birga, tergov jarayonida kuzatiladigan yig'i-sig'i, o'zini nochor tutish yoki sog'lig'idan shikoyat qilish kabi xatti-harakatlar ko'pincha spontan emas, balki oldindan ishlab chiqilgan taktik harakatlar bo'lib, ular tergovni chalg'itish va vaqt yutishga qaratilgan bo'ladi.

Ayniqsa, "ijtimoiy niqob" fenomeni alohida e'tiborga loyiqdir. Firibgar ayollar o'zlarining "ona", "mehribon farzand", "jabrlanuvchi ayol" kabi ijtimoiy rollaridan faol foydalanib, tergovchi bilan psixologik munosabatlarni manipulyatsiya qilishga urinadilar. Bu esa tergovchida empatiya uyg'otish, hushyorlikni susaytirish va ob'ektiv baholash jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Shu munosabat bilan, tergov amaliyotida ayol gumonlanuvchini faqat ijtimoiy omillar qurboni sifatida emas, balki yetarli darajadagi intellektual va psixologik resurslarga ega, ongli ravishda jinoyat sodir etayotgan subyekt sifatida baholash zarur. Bunday yondashuv tergovning samaradorligini oshirish, manipulyativ xatti-harakatlarni o'z vaqtida aniqlash hamda dalillarni xolisona baholash imkonini beradi.

Natijada, ayollar tomonidan sodir etiladigan firibgarlik jinoyatlarini o'rganishda deterministik (ijtimoiy omillarga asoslangan) va ratsional (ongli tanlovga asoslangan) yondashuvlarni uyg'unlashtirgan holda kompleks ilmiy konsepsiyani shakllantirish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Ma'lumki, tergov jarayonida ayollar tomonidan sodir etiladigan firibgarlik jinoyatlarini fosh etishda an'anaviy usullar bilan bir qatorda maxsus kriminalistik va psixologik yondashuvlarni qo'llash zarur. Bunda gumon qilinuvchining shaxsiy-psixologik xususiyatlari, ijtimoiy roli hamda kommunikativ strategiyalari chuqur tahlil qilinishi lozim. Ayniqsa, jinoyat sodir etgan ayol tomonidan qo'llaniladigan manipulyativ xulq-atvorni aniqlash va neytrallashtirish tergov samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biridir. Quyida ularning bir nechasiga to'xtalib o'tamiz:

To'satdan beriladigan savollar tizimi (dezorientatsion so'roq texnikasi): To'satdan beriladigan savollar tizimi yoki dezorientatsion so'roq texnikasi jinoyat-protsessual va kriminalistik psixologiyaning eng samarali usullaridan biri bo'lib, u gumon qilinuvchining ongli ravishda shakllantirgan yolg'on modelini parchalashga xizmat qiladi. Ushbu metodning ilmiy-amaliy asoslarini quyidagicha kengaytirish mumkin:

Kognitiv yuklamaning sun'iy oshirilishi- inson miyasi haqiqatni so'zlab berishda xotira zaxiralaridan tayyor ma'lumotlarni oladi, biroq yolg'on gapirish jarayonida bir vaqtning o'zida ham uydirma syujet yaratishi, ham uni mantiqiy izchilikda saqlashi, ham tergovchining reaksiyasini nazorat qilishi lozim bo'ladi. Dezorientatsion so'roq ushbu murakkab jarayonga kutilmagan savollar orqali qo'shimcha bosim o'tkazadi. Voqealar rivojini teskari tartibda (masalan, hodisa yakunidan boshiga qarab) so'rash yolg'onchining "ishchi xotirasi" (working memory) imkoniyatlarini chegaralab qo'yadi, natijada u o'zi to'qigan detallarni eslab qolishga ulgurmay, mantiqiy xatolar qila boshlaydi.

Stereotipik himoya modelini buzish- ko'p hollarda firibgarlikda gumon qilinayotgan shaxslar so'roqqa tayyorgarlik ko'rib, voqeaning chiziqli (lineyar) versiyasini ishlab chiqishadi. Tergovchi kutilmaganda "yon savollar" yoki "periferik detallar" (masalan, o'sha vaqtdagi ob-havo, atrofda bo'lgan uchinchi shaxslarning kiyimi yoki xonadagi hidlar) haqida so'raganda, gumon qilinuvchida tayyor javob bo'lmaydi. Bu holat uning kognitiv resurslarini sarf qilib yuboradi va asosiy faktlar bo'yicha beriladigan keyingi savollarda "ijtimoiy niqob"ning tushib ketishiga sabab bo'ladi.

Psixofiziologik diskomfort va reaksiyalar tahlili- savollarning tartibsiz va tezkor berilishi subyektda kuchli emotsional bosim va noaniqlik hissini uyg'otadi. Bu jarayonda shaxsning noverbal xatti-harakatlarida (vegetativ reaksiyalar: yuz qizarishi,

nafas qisishi, mikromimika, qo‘l barmoqlarining beixtiyor harakati) keskin o‘zgarishlar kuzatiladi. Tergovchi ushbu o‘zgarishlarni qayd etish orqali aynan qaysi "nuqta" gumon qilinuvchi uchun eng zaif va muhim ekanligini aniqlab oladi.

Lisoniy va mantiqiy ziddiyatlarning yuzaga chiqishi-dezorientatsion yondashuv gumon qilinuvchini o‘z-o‘zini inkor etuvchi (self-contradictory) holatga olib keladi. Agar shaxs haqiqatni gapirayotgan bo‘lsa, voqeani har qanday nuqtadan boshlab so‘zlab berish u uchun qiyinchilik tug‘dirmaydi, chunki xotiradagi vizual obrazlar barqarordir. Yolg‘on ko‘rsatma berayotgan shaxs esa faqat o‘zi o‘ylagan "marshrut" bo‘yicha yurishga harakat qiladi va bu marshrutdan chetga chiqish uning nutqidagi pauzalarining uzayishiga, savollarni takrorlashiga yoki "eslay olmayapman" kabi himoya reaksiyalarining ko‘payishiga olib keladi.

Fikrimizcha, ushbu texnika tergovchiga faqat faktik ma‘lumot olish emas, balki gumon qilinuvchining ko‘rsatmalari qanchalik ishonchli ekanligini tekshirish uchun "lakmus qog‘ozi" vazifasini o‘taydi.

Identifikatsiyada dinamik belgilarni ustuvor qo‘llash:
Identifikatsiyada dinamik belgilarni ustuvor qo‘llash metodikasi kriminalistik identifikatsiyaning eng istiqbolli yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, u subyektning o‘zgaruvchan tashqi qiyofasi (niqoblanish darajasi) va uning barqaror funksional xususiyatlari o‘rtasidagi tafovutni aniqlashga asoslanadi. Ushbu yondashuvning ilmiy va amaliy asoslarini quyidagicha kengaytirish mumkin:

Funksional dinamika va anatomik o‘zgaruvchanlik mutanosibligi- insonning statik belgilari (yuz shakli, soch rangi, kiyimi) oson manipulyatsiya qilinishi mumkin bo‘lsa-da, uning ko‘p yillar davomida shakllangan funksional-dinamik stereotiplari — yurish (pantomimika), gapirish (fonoskopik belgilar) va imo-ishora (motorika) markaziy asab tizimi tomonidan boshqariladigan avtomatlashgan harakatlar hisoblanadi. Jinoyat sodir etgan ayol parik yoki murakkab makiyaj orqali yuz tuzilishini o‘zgartirishi mumkin, biroq stressli vaziyatda yoki kutilmagan holatda o‘zining individual harakat traektoriyasini, yelka qisishi yoki o‘ziga xos nutq nuqsonlarini (masalan, ma‘lum harflarni talaffuz qilishdagi o‘ziga xoslikni) yashirishi nihoyatda qiyin.

Kinematik tahlil va identifikatsiya indikatorlari-tanib olish jarayonida subyektning kinematik xususiyatlari — qadam tashlash kengligi, gavdaning egilish burchagi va harakatlanish sur‘ati asosiy indikator vazifasini o‘taydi. Ayniqsa, video-kuzatuv moslamalari orqali olingan tasvirlarni tahlil qilishda yuz qiyofasi ko‘rinmasligi mumkin bo‘lgan holatlarda, aynan dinamik belgilar "kriminal avtograf" rolini o‘ynaydi. Bu belgilarning kompleks tahlili shaxsning jismoniy holati va hatto uning asab tizimi tipologiyasini (temperamentini) ochib beradi, bu esa identifikatsiya jarayonida xatolik ko‘rsatkichini (false identity) minimal darajaga tushiradi.

Ovoz va nutq madaniyatining psixolingvistik tahlili-ovoz temбри, nutq ohangi va muloqot davomidagi pauzalarining joylashishi subyektning ijtimoiy-madaniy darajasini va kelib chiqishini ko‘rsatuvchi eng barqaror belgilardir. Jinoyat sodir etgan ayol o‘z ism-sharifini yashirishi yoki boshqa shaxsning hujjatlaridan foydalanishi mumkin,

biroq uning leksikonidagi o'ziga xos "parazit so'zlar", sheva elementlari yoki kasbiy terminologiya (professional jargonlar) dinamik nutq jarayonida albatta namoyon bo'ladi. Fonoskopik ekspertiza uchun aynan mana shu dinamik o'zgarishlar qiyofaviy o'zgarishlarga qaraganda ancha ishonchli ashyoviy dalil bo'lib xizmat qiladi.

Noverbal mikro-belgilarning barqarorligi-mimika va imo-ishoralarning mikroifodalari (micro-expressions) inson irodasiga bo'ysunmaydigan soniyaning ulushlarida yuz beradigan harakatlardir. Tanib olish jarayonida subyekt o'zini xotirjam ko'rsatishga urinsa-da, ko'z soqqasining harakati, lab burchaklarining titrashi yoki qo'llarning xarakterli harakati (masalan, barmoqlarni o'ynatish) uning identifikatsiyasini tasdiqlovchi qo'shimcha dalilga aylanadi. Bu belgilar ayniqsa "jonli" identifikatsiya (tanib olish uchun ko'rsatish) jarayonida tergovchi uchun ob'ektning haqiqiy shaxsini tasdiqlovchi asosiy vositadir.

Atyishimiz, mumkinki, dinamik belgilarga ustuvorlik berish tergov jarayonida ayol jinoyatchilar tomonidan qo'llaniladigan "vizual maskirovka" (tashqi ko'rinishni soxtalashtirish) to'sig'ini yorib o'tish imkonini beradi va tergovning obyektivligini ta'minlaydi.

"Psixologik pauza" va sukut taktikasi: So'roq davomida maqsadli sukut saqlash gumon qilinuvchiga psixologik bosim o'tkazadi. Ko'pincha aynan shu vaziyatda jinoyat sodir etgan ayol ortiqcha ma'lumot berib yuboradi yoki o'z pozitsiyasini o'zgartiradi. Bu metod ayniqsa manipulyativ xulq-atvorga ega shaxslarga nisbatan samarali hisoblanadi.

Bu usul shunchaki to'xtalish emas, balki so'roq qilinuvchining irodasiga ta'sir ko'rsatuvchi intellektual va hissiy vositadir. Inson muloqot jarayonida axborot almashishga moyil. So'roq qiluvchi savol berib, javobni olgach, darhol keyingi savolga o'tmasdan tanaffus qilsa, bu "axborot bo'shlig'ini" keltirib chiqaradi.

Ratinovning fikricha, so'roqdagi pauza — bu "intellektual tuzoq"dir. U pazani gumon qilinuvchining ichki dunyosida "axborot portlashi"ni yuzaga keltiruvchi vosita deb atagan. Olim ta'kidlashicha, tergovchi jim turganida, gumon qilinuvchi o'zining bergan yolg'on ko'rsatmalari va haqiqat o'rtasidagi ziddiyatni tahlil qila boshlaydi va bu tahlil ko'pincha uning zarariga ishlaydi[9].

Shuningdek, bu usuldagi "noaniqlik bosimi" sababli, gumon qilinuvchi bu vaqtda "Tergovchi yana nimalarni biladi?", "Nega u jim qoldi?", "Mening javobim uni qoniqtirmadimi?" degan savollar girdobida qoladi. Ayniqsa, jinoyatni yashirayotgan shaxslarda ichki hayajon kuchayadi. Ular sukutni buzish va noqulaylikdan qutulish uchun ko'pincha rejalashtirilmagan, ortiqcha tafsilotlarni gapirib yuborishadi.

Jinoyat sodir etgan ayollar (ayniqsa, firibgarlik yoki shaxsga qarshi jinoyatlarda) ko'pincha yuqori kommunikativ qobiliyat va manipulyatsiyaga moyil bo'ladilar. Jumladan,

ayollarda emotsional intellekt yuqori bo'lgani sababli, ular tergovchining yuz ifodasi va jim turishidan ko'proq ma'no qidiradilar;

manipulyativ xulq-atvorga ega ayollar vaziyatni o'z nazoratlarida ushlashga o'rgangan. Tergovchining sukuti ularni nazoratdan mahrum qiladi va bu ularni o'z himoya taktikasini qayta ko'rib chiqishga majbur etadi.

O.Ya. Baev pauzani “kutilmaganlik effekti”ning bir ko'rinishi sifatida baholaydi. Uning fikricha, gumon qilinuvchi tergovchining tinimsiz savollariga tayyor bo'lishi mumkin, ammo u kutilmagan jimlikka ruhan tayyor bo'lmaydi. Bu holat uning himoya mexanizmini zaiflashtiradi[10].

L.B. Filonov muloqotdagi to'siqlarni o'rganar ekan, sukut saqlashni “*shaxsni o'z-o'zidan namoyon bo'lishiga majbur qilish*” usuli deb hisoblaydi. Ayniqsa, ayblanuvchi o'z aybini inkor etayotgan bo'lsa, pauza undagi mantiqiy zanjirni buzib yuboradi [11].

Olimlarning fikrifa qo'shilgan holda aytishimiz mumkinki, “psixologik pauza” — bu passiv harakat emas, balki faol psixologik ta'sir chorasidir. U gumon qilinuvchini o'z ichki dunyosi bilan yuzma-yuz qoldiradi va haqiqatni yashirish uchun sarflanayotgan energiyani o'z-o'zini himoya qilishdan adashishga yo'naltiradi. Ushbu metod kutilgan natijani berishi uchun quyidagi jihatlarga e'tibor berish lozim:

1. Vaqtni to'g'ri tanlash: Pauza eng keskin nuqtada, ya'ni gumon qilinuvchi muhim bir yolg'onni gapirib bo'lganidan keyin yoki dalil ko'rsatilgandan so'ng qilinishi kerak.

2. Vizual aloqa: Tergovchi bu vaqtda gumon qilinuvchining ko'zlariga xotirjam va ishonch bilan qarab turishi lozim. Bu “Men hammasini bilaman” degan psixologik signalni beradi.

3. Meyorni bilish: Haddan tashqari uzoq davom etgan sukut gumon qilinuvchida agressiya yoki tergovchining zaifligi haqida tasavvur uyg'otishi mumkin.

Kognitiv intervyu metodikasini qo'llash: Mazkur metod gumon qilinuvchining xotira jarayonlarini faollashtirish orqali voqea tafsilotlarini turli rakurslarda qayta tiklashga xizmat qiladi. Masalan, voqeani teskari ketma-ketlikda yoki boshqa shaxs nuqtayi nazaridan bayon qilish so'raladi. Jinoyat sodir etgan ayol tomonidan sun'iy yaratilgan hikoya bunday rekonstruksiya bardosh bera olmaydi va ziddiyatlar yuzaga chiqadi.

Kognitiv intervyu metodikasi (inglizcha: *Cognitive Interview*) — tergov psixologiyasi va kriminalistik taktikaning eng samarali va ilmiy jihatdan asoslangan zamonaviy usullaridan biridir. Dastlab guvohlar va jabrlanuvchilarning xotirasini faollashtirish uchun ishlab chiqilgan ushbu metodika, bugungi kunda gumon qilinuvchining yolg'on ko'rsatmalarini fosh etishda ham muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda.

Metodika asoschilari AQShlik psixologlar R. Fisher va E. Geiselman 1984-yilda kognitiv intervyu (*Cognitive Interview* — CI) darsligini yaratganlar. Ularning tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, ushbu metod an'anaviy so'roqqa qaraganda xotiradan to'g'ri ma'lumotlarni chiqarish samaradorligini 35-40% gacha oshiradi. Ular teskari ketma-ketlikda so'zlash qoidasini xotira izlarini faollashtirish va yolg'onni fosh qilishning eng kuchli filtri deb atashgan [12].

Dunyoga mashhur yolg'on psixologiyasi mutaxassisi, Portsmut universiteti professori Aldert Vrij o'zining "Yolg'on va uni aniqlash" borasidagi ishlarida kognitiv yuklamani oshirish (introducing cognitive load) konsepsiyasini ilgari surgan. Uning ta'kidlashicha, gumon qilinuvchidan voqeani teskari tartibda so'rash (recalling in reverse order) yolg'onchini fosh qilishning eng xavfsiz va samarali usulidir, chunki yolg'on gapirish juda katta intellektual resurs talab qiladi va teskari so'roq bu resursni tamomila tugatadi[13].

An'anaviy so'roqdan farqli o'laroq, kognitiv intervyu inson miyasining axborotni saqlash va qayta tiklash (xotiradan chiqarish) qonuniyatlariga tayanadi. Bizning xotiramiz voqealarni murakkab neyron tarmoqlarida va turli assotsiatsiyalar orqali saqlaydi. Ushbu metodika to'rtta asosiy kognitiv qoidaga asoslanadi:

1. *Kontekstni tiklash (Context Reinstatement)*: Gumon qilinuvchiga voqea sodir bo'lgan paytdagi jismoniy va emotsional holatni (ob-havo, hidlar, tovushlar, ichki his-tuyg'ular) qayta tasavvur qilish taklif etiladi.

2. *To'liq bayon qilish (Report Everything)*: Subyektdan eng mayda, hatto ahamiyatsiz yoki uzuq-yuluq bo'lib tuyulgan detallarni ham qoldirmay gapirib berish so'raladi.

3. *Teskari ketma-ketlikda so'zlash (Reverse Order)*: Voqeani oxiridan boshlab, xronologik tartibga teskari ravishda (boshiga qarab) hikoya qilish so'raladi.

4. *Nuqtayi nazarni o'zgartirish (Change Perspective)*: Voqeani voqea joyida bo'lgan boshqa bir shaxs (masalan, o'tkinchi, sotuvchi yoki jabrlanuvchi) ko'zi bilan tasvirlab berish taklif etiladi.

Inson miyasi real xotirani qayta tiklashga qaraganda, to'qima yolg'on hikoya yaratish va uni nazorat qilish uchun bir necha barobar ko'p energiya sarflaydi. Bu holatda Jinoyat sodir etgan ayollar yolg'on gapirayotganda tergovchi mantiqiy ziddiyatlarga yo'l qo'ymaslik, tergovchi bilishi mumkin bo'lgan faktlar bilan moslashtirish va o'zining hissiyotlari va tana tilini (jestlarini) nazorat qilishga e'tibor berishi shart.

Agar tergovchi undan voqeani teskari ketma-ketlikda yoki boshqa shaxs nuqtayi nazaridan so'zlab berishni talab qilsa, gumon qilinuvchining miyasidagi kognitiv yuklama cheksiz darajada ortadi. Sun'iy yaratilgan yolg'on ssenariy bunday murakkab rekonstruksiya bardosh bera olmaydi, chunki to'qima hikoyaning teskari xronologik zanjiri miyada mavjud bo'lmaydi. Natijada subyekt chalkasha boshlaydi, pauzalar uzayadi va jiddiy mantiqiy ziddiyatlar yuzaga chiqadi.

Bizning fikrimizcha, jinoyat sodir etgan ayollar (ayniqsa, firibgarlik yoki iqtisodiy jinoyatlarda) ko'pincha oldindan puxta o'ylangan, mantiqan mukammal va hissiyotlar bilan boyitilgan alibilar (himoya versiyalari) tayyorlab kelishadi. Ularning xulq-atvori ko'pincha yuqori verbal (nutqiy) manipulyatsiyaga qurilgan bo'ladi. Manipulyativ ayollar muloqotni o'zlariga qulay bo'lgan xronologik tartibda (boshidan oxirigacha) boshqarishga o'rganishgan. Ulardan voqeani o'rtasidan yoki oxiridan so'rash ushbu tayyorlangan "ssenariy"ni butunlay parchalab yuboradi.

Kognitiv intervyu davomida mayda detallarga (masalan, kiyim rangi, fondagi tovushlar, stol ustidagi buyumlar) urg'u berilishi esa, ayol gumon qilinuvchini qiyin ahvolga soladi. Real xotirada bu detallar mavjud bo'ladi, ammo to'qima alibida ularni tezkorlik bilan va ziddiyatsiz o'ylab topish imkonsizdir.

Xulosa va takliflar

Tadqiqot natijalari ayollar tomonidan sodir etiladigan firibgarlik jinoyatlarini tergov qilishda faqatgina an'anaviy kriminalistik vositalarga tayanish yetarli emasligini ko'rsatadi. Mazkur toifadagi jinoyatlarda shaxsning psixologik portreti, kommunikativ xulq-atvori, manipulyativ strategiyalari hamda ijtimoiy rollardan foydalanish usullarini chuqur tahlil qilish tergovning muhim tarkibiy qismiga aylanishi lozim. Ayol firibgarlarning ko'p hollarda zo'ravonlikdan emas, balki ishonch, emotsional ta'sir va ijtimoiy stereotiplardan foydalanishi jinoyatni sodir etish hamda yashirish mexanizmlarini murakkablashtiradi.

Shu bois tergov amaliyotida psixologik profil yaratish, kognitiv intervyu, xulq-atvor tahlili, dinamik identifikatsiya, psixologik pauza, dezorientatsion so'roq hamda raqamli kriminalistika imkoniyatlarini yagona kompleks tizim sifatida qo'llash maqsadga muvofiqdir. Mazkur yondashuv nafaqat yolg'on ko'rsatmalarni aniqlash va manipulyativ xatti-harakatlarni fosh etishga, balki dalillarni ishonchli baholash hamda tergov qarorlarining obyektivligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, zamonaviy firibgarlik sxemalarining axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan uzviy bog'liqligi tergovchilardan psixologiya, kriminalistika, raqamli ekspertiza va sud ekspertizasi yo'nalishlarida kompleks bilim hamda amaliy ko'nikmalarni talab etmoqda. Shu nuqtai nazardan, tergov xodimlarini gender xususiyatlari va psixologik manipulyatsiya mexanizmlarini aniqlash bo'yicha maxsus tayyorlash, metodik tavsiyalarni takomillashtirish hamda sun'iy intellekt va zamonaviy analitik texnologiyalarni tergov faoliyatiga bosqichma-bosqich joriy etish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

Fikrimizcha, ayollar tomonidan sodir etiladigan firibgarlik jinoyatlarini tergov qilishning samaradorligini oshirish faqat protsessual harakatlarni takomillashtirish bilan emas, balki kriminalistik va yuridik psixologiya yutuqlarini o'zaro integratsiyalash, shaxsga yo'naltirilgan differensial tergov taktikasini ishlab chiqish hamda ilmiy asoslangan metodik tavsiyalarni amaliyotga tatbiq etish orqali ta'minlanadi. Aynan shunday kompleks yondashuv ushbu turdagi jinoyatlarni o'z vaqtida fosh etish, ularning oldini olish va odil sudlov samaradorligini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Юсупов А. Криминалистик психология масалалари. – Тошкент: ТДЮУ, 2021.
2. Абдумажидов Ғ.А. Криминалистика: Дарслик. – Тошкент, 2003.

3. Cressey D. *Other People's Money: A Study in the Social Psychology of Embezzlement*. — Free Press, 1953.
4. Gottfredson M., Hirschi T. *A General Theory of Crime*. — Stanford University Press, 1990.
5. Turvey B. *Criminal Profiling: An Introduction to Behavioral Evidence Analysis*. — Academic Press, 2011.
6. Douglas J., Burgess A., Burgess A., Ressler R. *Crime Classification Manual*. — Wiley, 2013.
7. Корзун И.В. Криминологическая характеристика мошенничества, совершаемого женщинами. — СПб, 2011.
8. Кубитерборг Е.О. Психология женской преступности: Монография. — М., 2015.
9. Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей. — М.: Юрлитинформ, 2001. — С. 184–192.
10. Баев О. Я. Тактика следственных действий: учебное пособие. — Воронеж: НПО "МОДЭК", 1995. — С. 112.
11. Филонов Л. Б. Психологические способы выявления скрываемого обстоятельства. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. — С. 64–71.
12. Geiselman R.E., Fisher R.P. *Memory-enhancing techniques for investigative interviewing: The cognitive interview*. — Springfield, 1992. — P. 45-52.
13. Vrij, A. (2008). *Detecting Lies and Deceit: Pitfalls and Opportunities* (2nd Edition). — Chichester: John Wiley & Sons.

**КОРРУПЦИЯВИЙ ЖИНОЯТЛАРГА ҚАРШИ КУРАШНИ
ТАКОМИЛЛАШТИРИШ МАСАЛАЛАРИ****Хожиева Рўзигул Худайбердиевна***Мехнат ва ижтимоий муносабаатлар академияси “Юриспруденсия” кафедраси
в.б.доценти***Аннотация**

Ушбу мақолада коррупциявий жиноятлар тушунчаси, коррупциявий жиноятларнинг олдини олишга қаратилган мамалакатимиздаги сўнги ислохотлар, уларни амалга оширишдаги муаммо ва камчиликлар ҳақида сўз юритилган. Бундан ташқари, коррупциявий жиноятлар учун қонунчиликда белгиланган чоралар, хусусан жиноят-ҳуқуқий чоралар: тушунчаси ва мазмун моҳияти, уларни тўғри тартиби ва асослари каби масалалар ҳақида ҳам фикр билдирилган. Бу борада муаллифнинг илмий-танқидий фикрларидан ташқари. Бир қатор миллий ҳуқуқшунос олимларимизнинг ва хорижий жавлатлар ҳуқуқшунос олимларининг илмий-назарий фикрлари ҳам ўрганиб чиқилган. Илмий тадқиқот давомида Жиноят қонунчилигида коррупциявий жиноятлар учун белгиланган жавобгарлик масалаларида, жазо тайинлаш ҳамда бошқа мажбурлов чораларини белгилаш тартибида камчиликлар борлиги, уларни тузатиш учун Жиноят кодексининг айрим ўзгартиришлар киритиш лозимлиги аниқланди. Шунингдек. Коррупциявий жиноятларга қарши жиноят-ҳуқуқий чораларни қўллаш бўйича айрим ривожланган хорижий давлатлар қонунчилиги ҳам тизимли таҳлил асосида ўрганиб чиқилган ва хорижий давлатлар тажрибаси асосида жиноят қонунчилигини такомиллаштириш бўйича бир қанча таклифлар баён қилинган.

Калит сўзлар: коррупция, пора, пора олиш, пора бериш, жавобгарлик, мажбурлов чораси, жазо, жиноят-ҳуқуқий чоралар.

**ВОПРОСЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ БОРЬБЫ С КОРРУПЦИОННЫМИ
ПРЕСТУПЛЕНИЯМИ****Хожиева Рўзигул Худайбердиевна***Доцент кафедры Академии труда и социальных отношений***Аннотация**

В данной статье рассматривается понятие коррупционных преступлений, последние реформы в нашей стране, направленные на профилактику коррупционных преступлений, проблемы и недостатки в их реализации. Кроме того, были высказаны мнения о мерах, предусмотренных законом за коррупционные преступления, в частности меры уголовно-правового характера: сущность понятия и содержание, их правильный порядок и основания. В

дополнение к научно-критическому взгляду автора на предмет. Изучены также научно-теоретические взгляды ряда наших отечественных и зарубежных юристов. В ходе исследования было установлено, что в уголовном законодательстве об ответственности за коррупционные правонарушения, порядке наложения взысканий и иных мер принуждения имеются недостатки, для их исправления необходимо внести некоторые изменения в Уголовный кодекс. Также. На основе системного анализа также изучено законодательство некоторых развитых зарубежных стран о применении уголовно-правовых мер против коррупционных преступлений, и сделан ряд предложений по совершенствованию уголовного законодательства с учетом опыта зарубежных стран.

Ключевые слова: коррупция, взяточничество, взяточничество, взяточничество, ответственность, меры принуждения, наказание, уголовные санкции.

ISSUES FOR IMPROVING THE FIGHT AGAINST CORRUPTION CRIMES

Khojiyeva Ruzigul

Associate Professor at the Academy of Labor and Social Relations

Annotation

This article discusses the concept of corruption crimes, recent reforms in our country aimed at preventing corruption crimes, problems and shortcomings in their implementation. In addition, opinions were expressed on the measures provided for by law for corruption crimes, in particular, criminal law measures: the essence of the concept and content, their correct order and grounds. In addition to the scientific-critical view of the author on the subject. The scientific and theoretical views of a number of our domestic and foreign lawyers were also studied. In the course of the study, it was found that there are shortcomings in the criminal legislation on liability for corruption offenses, the procedure for imposing penalties and other coercive measures, and in order to correct them, it is necessary to make some changes to the Criminal Code. Also. On the basis of a system analysis, the legislation of some developed foreign countries on the application of criminal law measures against corruption crimes was also studied, and a number of proposals were made to improve criminal legislation, taking into account the experience of foreign countries.

Keywords: corruption, bribery, bribery, bribery, responsibility, coercive measures, punishment, criminal sanctions.

Кириш

Коррупциявий жиноятларнинг олдини олиш ва уларга қарши курашда энг муҳим таъсир чораларидан яна бири, жиноят-ҳуқуқий чоралар бўлиб, жиноят-ҳуқуқий таъсир чораси Жиноят кодексда жиноят сифатида белгилаб қўйилган қилмишларни содир қилган шахсларни тарбиялаш ва уларда жиноят содир қилишдан пушаймонлик ҳиссини уйғотиш, жиноят содир қилишни

режалаштиришдан тийилиб туришга мажбур қилувчи ҳамда жиноят содир қилинишининг олдини олишга хизмат қилувчи жиноят-ҳуқуқий восита ҳисобланди.

Бунда жиноят-ҳуқуқий таъсир чораларини бир қанча турларга бўлишимиз мумкин бўлиб, улар:

- *Муайян қилмиш учун жавобгарлик белгилаш чораси;*
- *Муайян жиноятни содир қилган шахслар учун тегишли жазо тайинлаш чораси;*
- *Муайян жиноятни содир қилган шахслар учун қўлланиладиган бошқа мажбурлов чоралари ҳисобланади.*

Дастлаб, муайян қилмиш учун жавобгарлик белгилаш чораси хусусида тўхталиб ўтадиган бўлсак, Жиноят кодексининг 16-моддасига биноан, жиноят учун жавобгарлик – жиноят содир этишда айбдор бўлган шахсга нисбатан суд томонидан ҳукм қилиш, жазо ёки бошқа ҳуқуқий таъсир чораси қўлланилишида ифодаланадиган жиноят содир этишнинг ҳуқуқий оқибатидир.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили

Ҳуқуқшунос олим М.Усмоналиев фикрича, жиноий жавобгарлик шахсининг Жиноят кодекси билан таъқиқланган қилмишнинг содир қилганлиги учун шахс ва давлат ўртасида вужудга келадиган жиноят-ҳуқуқий муносабатдир [1, 173].

Муайян қилмиш учун жиноий жавобгарлик белгилашда шахсни жиноят содир этишда айбдор деб топиш учун исботланиши лозим бўлган ҳолатлар мажмуи бўлиши лозим бўлиб, бунда жиноий жавобгарлик асосинини содир қилинган қилмишда Жиноят Кодексида назарда тутилган жиноят таркибининг барча аломатлари, яъни объектив ва субъектив белгиларининг бир вақтда мавжуд бўлишлиги ташкил қилади [2, 95].

Бир сўз билан айтганда, жиноят кодексида назарда тутилган жиноят таркибининг барча аломатлари мавжуд бўлган қилмишни содир этиш жавобгарликка тортиш учун асос бўлади.

Муайян жиноятни содир қилган шахслар учун тегишли жазо тайинлаш эса, Жиноят кодексининг 42-моддасига биноан, жиноят содир этишда айбли деб топилган шахсга нисбатан давлат номидан суд ҳукми билан қўлланиладиган ва маҳкумни қонунда назарда тутилган муайян ҳуқуқ ва эркинликлардан маҳрум қилиш ёки уларни чеклашдан иборат мажбурлов чораси ҳисобланади.

Бу хусусда турли илмий-назарий фикрлар ҳам мавжуд бўлиб, хусусан М.Х.Рустамбаев фикрича, жазо жиноят қонунида белгиланган давлатнинг оммага таъсир этиш хусусиятига эга бўлган мажбурлов чорасидир.

Х.Р.Очилов фикрича эса, жазо шахсни муайян ҳуқуқ ва эркинликлардан маълумвақт оралиғида чеклашида ифодаланадиган, шахсининг судланганлик ҳолатини келтириб чиқарадиган давлатнинг мажбурлов таъсир чорасидир.

С.И. Деменьтевнинг фикрига кўра, жазо жиноят содир қилишда айбдор бўлган шахсга нисбатан қонунда белгиланган тартибда муайян ҳуқуқлардан маҳрум бўлишига дучор қиладиган махсус мажбурлов чорасидир [3, 45].

Таҳлил ва натижалар

Бизнингча фикримизча ҳам, жиноий жазосуд томонидан давлат номидан жиноят содир этган шахсга нисбатан жиноятларнинг олдини олиш мақсадида қўлланиладиган давлатнинг махсус мажбурлов чорасидир.

Жиноят кодексида жазо таъсир чорасининг бир қанча турлари мавжуд бўлиб, Жиноят кодексининг 43-моддасига биноан 9 та жазо тури келтириб ўтилган.

Юқоридаги жазо чоралари орасидан муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазоси асосий жазо тариқасида ва қўшимча жазо тариқасида ҳам қўллаш мумкинлигини таъкидлаш жоиз.

Шу билан бирга ҳарбий хизматчиларга нисбатан хизмат бўйича чеклаш ёки интизомий қисмга жўнатиш тариқасидаги жазолар ҳам қўлланилади.

Бундан ташқари, жиноят-ҳуқуқий таъсир чоралари сирасига бошқа мажбурлов чоралари ҳам кириб, амалдаги Жиноят кодексида вояга етган ва вояга етмаган шахсларга нисбатан қўлланиладиган мажбурлов чоралари мавжуд. Бироқ коррупциявий жиноятлар субъекти Жиноят кодекси 17-моддасига биноан, 18 ёшга тўлган шахслар ҳисоблангани боис қуйида биз вояга етган шахсларга нисбатан қўлланиладиган мажбурлов чоралари хусусида сўз юритамиз.

Вояга етган шахслар учун Жиноят кодексининг 18-бобида фақатгина тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасининг қўлланилиши белгилаб қўйилган бўлиб, тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари Жиноят кодексининг 92-моддасига мувофиқсуд томонидан тайинланади.

Коррупциявий жиноятларнинг олдини олиш учун қўлланиладиган жиноят-ҳуқуқий чоралар турли даврларда ва турли давлатларда ҳар хил тартибда бўлиб, улар амалдаги миллий қонунчилигимизда назарда тутилган жиноят-ҳуқуқий чоралардан тубдан фарқ қилади. Хусусан, бундай таъсир чоралари ҳозирги Жиноят кодексидан фарқли равишда 1959 йилдаги ССР Жиноят кодекси ҳам қўлланган бўлиб, қуйида улар хусусида батафсил тўхталиб ўтамиз.

ССР Жиноят кодексининг 6-боби Мансабдорлик жиноятлари деб номланиб, унинг 149-моддасида белгиланган Ҳокимият ёки мансаб ваколатини суиистеъмол қилиш жинояти учун жиноий жавобгарлик назарда тутилган.

149¹ - моддисида келтирилган Планларнинг бажарилиши туғрисидаги ҳисоботларнинг ошириб ёзилиши ва бошқа хилдаги бузиб кўрсатишлар (Бугунги кунда амалдаги Жиноят кодексининг 209-моддасида белгиланган Мансаб сохтакорлиги жинояти) жинояти учун уч йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланган.

150-моддага биноан, Ҳокимият ёки хизмат ваколатидан ташқарига чиқиш жинояти учун тўрт йилдан олти йилгача озодликдан маҳрум қилиш ёки бир йилгача ахлоқ тузатиш ишлари жазоси тайинланган.

Кодекснинг 151-моддасига биноан, Хизматга совуққонлик билан қараш жинояти учун икки йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш ёки бир йилгача муддатга ахлоқ тузатиш иши ёки мансабидан бушатиш. Ёхуд жамоат иззаси бериш билан жазоланган.

151¹ - моддасига биноан, Гражданларнинг таклифлари, аризалари ва шикоятларини куриб чиқиш тартибини бузиш учун икки йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш ёки бир йилгача муддатга ахлоқ тузатиш иши билан жазоланган.

152-моддасида эса Пора олиш жиноятининг биринчи қисмида белгиланган ҳаракатларни амалга оширганлик учун мол-мулки мусодара қилиниб, уч йилдан ўн йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Модданинг иккинчи қисмида назарда тутилган қилмишлар учун мол-мулки мусодара қилиниб, саккиз йилдан ўн беш йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш билан ва озодликдан маҳрум қилиш муддатини ўтаганидан сўнг икки йилдан беш йилгача муддатга сургун қилиш ёки сургун қилмаслик билан, айбини оғирлаштирадиган алоҳида ҳолларда эса, мол-мулки мусодара қилиниб, ўлим жазоси билан жазоланган.

Бунда шахсни товламачилик билан пора беришга кўндирилган бўлса ёки шу шахс пора бергандан кейин бу ҳақда ўз ихтиёри билан келиб айтса, у ҳолда бундай шахс жиноий жавобгарликдан озод этилиши ҳам кўзда тутилган.

Шунингдек, Кодекснинг 154-моддасида Пора олиш-беришда воситачилик қилиш жинояти ҳам назарда тутилган бўлиб, бундай жиноят учун икки йилдан саккиз йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш билан, пора олиш-беришда бир неча марта воситачилик қилиш, ёки илгари порахўрлик учун судланган шахс томонидан ёхуд ўз хизмат мансабидан фойдаланиб қилинган воситачилик мол-мулки мусодара қилиниб, озодликдан маҳрум қилиш билан ва озодликдан маҳрум қилиш муддатини ўтаганидан сўнг сургун қилиш ёки сургун қилмаслик билан жазоланган.

ССР Жиноят кодексида Одил судловга қарши қаратилган жиноятлар тоифасида ҳам мансабдорлик билан боғлиқ жиноятлар мавжуд бўлиб, 57-моддада назарда тутилган адолатсиз ҳукм, хал қилув қарори, ажрим ёки қарор чиқариш ажрим ёки қарорлар чиқариш беш йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш ёки бир йилгача муддатга ахлоқ тузатиш иши билан жазоланган.

Қонучилигимиздаги тарихий тажриба шуни кўрсатади, коррупция билан боғлиқ жиноятлар учун, асосан, алоқ тузатиш ишлари, озодликдан маҳрум қилиш, мол-мулкни мусодара қилиш, сургун қилиш, ўлим жазolari назарда тутилган бўлиб, уларнинг миқдори ва муддатлари ҳамда ўташ тартиби ҳозирги тартибдан анча оғирроқ бўлган.

Жиноят қонунчилиги кейинчалик ислоҳ қилиниши ва инсон ҳуқуқлари ҳар нарсадан устунлиги боис жазолар анчайин либераллаштириб, бугунги кунда коррупциявий жиноятлар учун анча енгил турдаги жазолар тайинланишига сабаб бўлди.

Ушбу жазолар тизими ривожланган давлатлар жазо тизими билан ҳамоҳанг тарзда ишлаб чиқилган бўлсада, қонучилигимизда тартибга солинмаган муаммоли ҳолатлар кўп бўлиб, қуйида уларни хорижий давлатлар қонунчилиги мисолида таҳлил қиламиз.

Дастлаб, Россия давлати қонунчилигига назар ташлайдиган бўлсак, Россия Федерацияси Жиноят кодексида легализация (жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштириш) жинояти учун иккита модда бўйича жавобгарлик белгиланган. Жумладан, РФ Жиноят кодексининг 174-моддаси “бошқа шахс томонидан содир этилган жиноят натижасида қўлга киритилган пул маблағлари ёки бошқа мулкни легаллаштириш” деб номланса, 174¹ -моддаси “жиноят содир этган шахс томонидан пул маблағлари ёки бошқа мулкни легаллаштириш” деб номланади [4]. Яъни, Россия Жиноят кодексида ўзи томонидан содир этилган жиноят натижасида топилган мулкни легаллаштириш билан, бошқа шахс жиноят содир этиши натижасида топилган мулкни легаллаштириш учун алоҳида жавобгарлик белгиланган.

Яна бир ривожланган АҚШ давлати қонунчилигига ҳам назар ташлайдиган бўлсак, АҚШ Жиноят кодексининг “Жиноятлар ва жиноий иш юритиш” деб номланган 18-бобининг 201-моддаси мансабдор шахслар ёки гувоҳларнинг порахўрлиги учун, шунингдек пора олиш ва беришдан ташқари, пора таклиф қилиш, ваъда қилиш, пора сўраш ва порани олишга розилик билдириш ҳам жиноий жавобгарликка сабаб бўлади [5].

Грузия давлати жиноят қонунчилигига ҳам мурожаат қиладиган бўлсак, ушбу давлат Жиноят қонунида мансабдор шахснинг мавқени суиистеъмол қилишга қаратилган ҳаракатлар содир этилганда мазкур ҳаракатлар натижасида таъсир кўрсатишга эришилганлиги ёки эришилмаганлиги ёки кўрсатилган таъсирнинг кўзланган натижага олиб келган-келмаганлигидан қатъи назар бундай қилмишни тугалланган жиноят сифатида баҳолаиб, жавобгарликка тортилишга сабаб бўлади [6].

Арманистон жиноят қонунчилигида ҳам ўзига хос нормаларни кўришимиз мумкин бўлиб, жумладан ушбу давлатда мансабдор шахснинг ноқонуний бойиши жиноят сифатида эътироф этилган бўлиб, Арманистон Жиноят кодексининг 310¹-моддасига кўра, қонунчиликда белгиланган тартибда декларация тақдим қилиши лозим бўлган мансабдор шахснинг мол-мулки ҳисобот даври давомидаги қонуний даромадларига қараганда сезиларли миқдорда кўпайиши ва (ёки) мажбуриятлари камайиши ҳолати мазкур мансабдор шахс томонидан мантқиқий жиҳатдан асослаб берилмаган, шунингдек, унинг ҳаракатларида бошқа бир жиноят белгилари мавжуд бўлмаган тақдирда ноқонуний бойиш деб топилади ва жиноий жавобгарликка асос бўлади [7].

Шунингдек, Хитойда ҳам порахўрликка қарши мурасиз кураш олиб бориб, жумладан, Хитой полицияси ходимларининг нақд пул олиб юришга ҳаққи йўқ. Улар озиқ-овқат ва зарур нарсаларни махсус купонлар орқали сотиб олишади. Агарда ходимда нақд пул топилса, у дарҳол ишдан бўшатилади.

Шунингдек, айрим хорижий мамлакатларда коррупциявий қилмишларнинг кам аҳамиятли кўринишлари учун маъмурий жавобгарлик белгиланганлигини кўришимиз мумкин. Хусусан, Қозоғистон қонунчилигига мувофиқ, мансабдор шахснинг ўз ваколатларига кирувчи ҳаракат (ҳаракатсизлик)ни содир этганлиги учун олдиндан келишув бўлмаган ҳолда совға тариқасида икки ойлик ҳисоблаш кўрсаткичларидан ошмайдиган миқдордаги мулк, мулкӣ ҳуқуқлар ёки бошқача мулкӣ манфаатдорликни қабул қилиши ёхуд унга юқоридагича манфаатдорликни тақдим этиш жиноят ҳисобланмайди ва маъмурий ёки интизомӣ тартибда жавобгарликка тортиш учун асос бўлади [8].

Шунингдек, Швецияда жиноят қонунчилигига биноан, мансаб ваколатидан фойдаланиб жиноят содир қилган шахсларга лавозимидан озод этиш жазоси тайинланиши мумкин [9].

Италия жиноят кодексининг 323-моддасига кўра, мансаб ваколатни суиистеъмол қилиш 4 йилгача қамоқ билан жазоланса, Германияда жиноят кодексининг 28-қисмига кўра ваколатини суиистеъмол қилганлик учун энг кўп муддати ўн беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади [10].

Босния ва Герцеговина давлатида жиноят кодексининг 220-моддаси биринчи бандига кўра, хизмат ёки ҳокимят ваколатини суиистеъмол қилиш яъни расмӣ ваколатлари доирасидан четга чиқиш орқали ўзига фойда келтириш билан бошқа шахснинг ҳуқуқларини жиддий равишда бузиш олти ойдан беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади [11].

Сербияда жиноят кодексининг 359-моддаси 1 бандига биноан, мансабдор шахснинг ўз хизмат ёки мансаб ваколатини суиистеъмол қилган ҳолда ваколат доирасидан четга чиқиб, ўз мулкӣни ноқонунӣ равишда кўпайтирса, хизмат вазифасидан қасддан бўйин товлаш орқали давлат ва фуқаро манфаатларига жиддий равишда зиён етказса, олти ойдан беш йилгача озодликдан маҳрум қилинади [12].

Белгияда жиноят кодекси 247-моддасида мавқени суиистеъмол қилиш жинояти мустақил жиноят таркиби сифатида белгиланган бўлиб, унга давлат функцияларини бажарувчи шахснинг хизмат жиҳатидан ўзига тегишли бўлган реал ёки тахмин қилинаётган мавқеидан фойдаланган ҳолда давлат ҳокимияти вакилига бирор-бир ҳаракатни содир этиш ёки содир этишдан тийилиши мақсадида таъсир кўрсатиш сифатида баҳо берилган [13].

Жанубий Кореяда жиноят кодексининг 129-моддаси пора олишдан ташқари, пора сўраш ва пора олишга ваъда бериш учун ҳам жавобгарликни белгилайди. Ўзбекистонда жиноят шундаки, мазкур давлат жиноят қонунчилиги нафақат пора бериш ёки пора беришни ваъда қилишни, балки шахснинг пора бериш ҳақида ўз

хоҳишини намоён қилганлиги ҳолатини ҳам жазога сазовор қилмиш сифатида баҳолайди [14].

Европа давлатлари сингари Осиё давлатларида ҳам коррупцияга қарши курашиш долзарб масала саналиб, давлат сиёсатида коррупцияга қарши аёвсиз кураш тизими йўлга қўйилган. Жумладан, Японияда коррупцияга қарши курашиш билан бирга нотўғри(тухматдан) пора олиш ҳақида хабар бериш ҳам, пора олувчиларга нисбатан белгиланган жазога – уч йил муддатга каторга жазоси ёки жарима жазосига тортилиши мумкин. Жиноят қонунчилигида амалга оширилган ислохотлар орқали бир қатор мансабдорлик жиноятларига бериладиган жазолар оғирлаштирилди. Масалан, давлат ва жамоат арбобларининг мансабдорлик ваколатлари билан ҳокимиятни суистеъмол қилишига 2 йилгача каторга ёки турма қамоғи жазоси белгиланди. Илгари бундай жиноят учун шахс 6 ойгача шундай жазога тортиларди [15].

Бундан ташқари, бу чора ривожланган мамлакатлар қонунчилигида ўз аксини топган бўлиб, Қозоғистон Республикасининг “Коррупцияга қарши кураш тўғрисида”ги Қонунининг 24-моддаси 3-қисмида Коррупцияга қарши жиноят содир этганлиги ҳақида хабар берган ёки коррупцияга қарши курашишда бошқача ёрдам берган шахс давлат томонидан ҳимоя қилинади ва Қозоғистон Республикаси ҳукумати томонидан белгиланган тартибда рағбатлантирилади, деб белгиланган [16].

Шу билан бирга, АҚШда репортёр-журналистлар коррупцияга қарши курашда энг самарали жамоат назоратини ўрнатган.

Шунингдек, Германия ва Австрия давлатларида ҳам коррупцияни йўқ қилиш борасида кучли давлат дастурлари ишлаб чиқилган бўлиб, Коррупцияга қарши курашиш органининг самарали фаолиятида маҳаллий бўлинмаларнинг роли муҳим аҳамиятга эга. Хусусан, Германия ва Австрия тажрибаси ҳам коррупцияга қарши курашишда маҳаллий тузилмаларнинг муҳим роль ўйнашини кўрсатади. Германиянинг давлат аппаратида коррупцияга қарши курашиш тизимининг асосий бўғини, бу, федерал ва ер вазирликлари, идораларидаги коррупцияга қарши курашиш бўйича махсус бўлинмалар (одатда бўлимлар)дир. Австрияда коррупцияга қарши курашиш билан махсус прокуратура шуғулланади. Унинг штаб-квартираси Вена шаҳрида бўлиб, Австриянинг барча йирик шаҳарларида ўз филиалларига эга.

Юқорида таҳлил қилган давлатлар қонунчилигида коррупциявий жиноятлар учун белгиланган жиноят-ҳукукий таъсир чораларининг айримлари бизнинг қонунчилигимиздаги таъсир чораларига қараганда оғирроқ айримлари эса енгилроқ даражада ҳисобланиб, уларни янада такомиллаштирган ҳолда қонунчилигимизга татбиқ қилиш мақсадга мувофиқ.

Хулоса ва таклифлар

Коррупцион жиноятлар учун қўлланилиши белгиланган жиноят-ҳуқуқий таъсир чоралари юқоридаги таҳлиллар ва ривожланган давлатлар тажрибасига асосан такомиллаштирилиши мақсадга мувофиқ бўлиб, улар:

1. Коррупциявий қилмишлар учун Жиноят қонунидаги мавжуд жавобгарлик ва жазо доирасини кенгайтириш лозим ҳамда, Жиноят кодексига қуйидаги янги жиноятларни криминализация қилиш, шунингдек амалда мавжуд нормалар диспозициясига ўзгартиришлар киритиш лозим:

Хусусан, Жиноят кодексининг 192¹⁰, 213 ва 214-моддаларида назарда тутилган коррупциявий жиноятларни жавобгарликка тортиш ва жазо белгилашда маъмурий преюдиция белгиланган бўлиб, ушбу нормалар диспозициясидан бу қондани чиқариб ташлаш ва бу турдаги жиноятларни биринчи марта содир қилган шахсларга нисбатан тўғридан-тўғри жиноий жавобгарлик белгилаш лозим.

2. Айрим шахслар томонидан уларга давлат томонидан тақдим қилинган давлат унвон (мукофот)ларини ёки жамиятаги мавқеъини суиистемол қилиб, коррупцион ҳаракатлар содир қилиш ҳолатларини артибга солиш мақсадида Жиноят кодексига шу мазмунда янги норма билан тўлдириш лозим.

3. Бундан ташқари, давлат харилариа юзага келадиган коррупциявий ҳолатлар, хусусан манфаатлар тўқнашувининг олдини олиш мақсадида Жиноят кодексига жавобгарлик белгилаш лозим

4. Жиноят кодексига шахснинг ўзи томонидан содир этилган жиноят натижасида топилган мулкни легаллаштириш билан, бошқа шахс жиноят содир этиши натижасида топилган мулкни легаллаштириш учун алоҳида жавобгарлик белгилаш лозим.

5. Шунингдек, коррупция билан боғлиқ жиноятлар учун тайинланадиган жазолар тизимида ҳам ўзгартириш киритиш лозим.

6. Шунингдек, коррупция билан боғлиқ жиноятлар учун янги турдаги жазоларни белгилаш ва Жиноят кодекси Умумий қисмидаги қўшимча жазолар тизимида киритиш лозим бўлиб, улар:

Шахсни давлат унвони (мукофоти)дан маҳрум қилиш;

Етказилган моддий зарарни қоплаш;

Жиноят натижасида қўлга киритилган мол-мулкни мусодара қилиш.

7. Шунингдек, хорижий давлат фуқароларининг коррупциявий жиноятларни содир қилганлиги учун қуйидаги ҳам асосий ҳам қўшимча жазони киритиш лозим.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Усмоналиев М. Жиноят ҳуқуқи. Дарслик. – Т.: 2009.
2. Очилов Х.Р, Хайдаров Ш.Д, Шамсидинов С.С. Жиноят ҳуқуқи. Умумий қисм. Ўқув қўлланма. – Т., 2021. – 95 б.

3. Дементьев С.И. Лишение свободы. Уголовно-правовая и исправительно-трудовые аспекты. Ростов. 1981. – 45 с.

4. Уголовный кодекс России. от 13.06.1996 N 63-ФЗ (ред. от 05.04.2021, с изм. от 08.04.2021). http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_10699/

5. Title 18 of the United States Code – Crimes And Criminal Procedure // [Electronic resource] URL: <https://uscode.house.gov/browse/prelim@title18&edition=prelim>

6. Уголовный кодекс Грузии (Дата принятия: 22.07.1999) // [Электронный ресурс] URL: <https://matsne.gov.ge/ka/document/download/16426/143/ru/pdf> (дата обращения: 07.05.2020).

7. Уголовный кодекс Республики Армения (Принят 18 апреля 2003 года) //URL: <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=63312> (дата обращения: 07.05.2020).

8. Уголовный кодекс Республики Казахстан (Принят 3 июля 2014 года) // URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31575252#pos=5;-106 (дата обращения: 07.05.2020).

9. Умирзаков Б.А. Коррупция жиноятчилигини олдини олиш. Тезис. Коррупцияга қарши курашиш ва комплаенс-назорат тизимини жорий этиш: муаммолар ва ривожланиш истикболлари. Халқаро онлайн илмий-амалий семинари материаллари тўплами. Т.: ТДЮУ, 2020. – Б.379.

10. Уголовный кодекс Германии. // URL: http://rawunsch.de/images/Ugolovnyiye_Kodeks.pdf

11. Уголовный кодекс Босния и Герцоговина. //URL: <https://www.legislationline.org/ru/documents/section/criminal-codes/country/show>

12. Уголовный кодекс Сербии. <https://www.legislationline.org/ru/documents/section/criminal-codes/country/show>

YURISPRUDENSIYA YO'NALISHIDA SUN'IY INTELLEKT IMKONIYATLARIDAN FOYDALANISH HAQIDA

Musayev Qodirbek Abduqodirovich

Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi, yu.f.f.d (Phd)

Annotatsiya

Ushbu maqolada yurisprudensiya yo'nalishida sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning zamonaviy imkoniyatlari, afzalliklari va huquqiy sohadagi amaliy ahamiyati yoritilgan. Tadqiqotda sun'iy intellektdan foydalanish bilan bog'liq ma'lumotlarning ishonchliligi, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, maxfiylik, algoritmik xatoliklar va kasbiy javobgarlik kabi muhim masalalarga ham e'tibor qaratilgan. Tadqiqot natijalari yurisprudensiya sohasida sun'iy intellektdan samarali, xavfsiz va mas'uliyatli foydalanish huquqshunoslik ta'limi hamda amaliyotining raqamli transformatsiyasiga xizmat qilishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, yurisprudensiya, huquqiy texnologiyalar, LegalTech, huquqiy axborot, raqamlashtirish, yuridik ta'lim, sud amaliyoti, huquqiy tahlil, avtomatlashtirish, raqamli huquq, kasbiy kompetensiya.

ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ ВОЗМОЖНОСТЕЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ЮРИДИЧЕСКОЙ ОБЛАСТИ

Мусаев Кодирбек Абдукодирович

Академия труда и социальных отношений, ю.ф.ф.д (Phd)

Аннотация

В данной статье освещаются современные возможности, преимущества и практическое значение использования технологий искусственного интеллекта в области юриспруденции. В исследовании также рассматриваются важные вопросы, связанные с использованием ИИ, такие как надежность данных, защита личных данных, конфиденциальность, алгоритмические ошибки и профессиональная ответственность. Результаты исследования показывают, что эффективное, безопасное и ответственное использование искусственного интеллекта в юриспруденции способствует цифровой трансформации юридического образования и практики.

Ключевые слова: искусственный интеллект, Юриспруденция, правовые технологии, юридические технологии, юридическая информация, оцифровка, юридическое образование, судебная практика, юридический анализ, автоматизация, цифровое право, профессиональная компетентность.

ABOUT USING THE CAPABILITIES OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE LEGAL FIELD

Musayev Kodirbek Abdukodirovich

Academy of Labor and Social Relations, yu.f.f.d (Phd)

Annotation

This article highlights the modern possibilities, advantages, and practical significance of using artificial intelligence technologies in the field of jurisprudence. The study also addresses important issues such as the reliability of data used in artificial intelligence, the protection of personal information, privacy, algorithmic errors, and professional responsibility. The results of the study show that the effective, safe, and responsible use of artificial intelligence in the field of jurisprudence will serve the digital transformation of legal education and practice.

Keywords: artificial intelligence, jurisprudence, legal technologies, LegalTech, legal information, digitalization, legal education, judicial practice, legal analysis, automation, digital law, professional competence.

Kirish

Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi sharoitida sun'iy intellekt (SI) ijtimoiy faoliyatning turli sohalarini, jumladan, huquqshunoslikni o'zgartirishning eng muhim vositalaridan biriga aylanmoqda. Sun'iy intellektning zamonaviy texnologiyalari katta hajmdagi huquqiy axborotni qayta ishlashni avtomatlashtirish, normativ-huquqiy hujjatlarni qidirish va tahlil qilish, sud amaliyotini o'rganish, huquqiy normalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklarni aniqlash hamda huquqshunoslarga axborot-tahliliy yordam ko'rsatish imkonini beradi. Bu yuridik faoliyat samaradorligi, tezkorligi va sifatini oshirish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi.

Huquqiy tizimni raqamlashtirish sharoitida sun'iy intellektdan foydalanish alohida ahamiyat kasb etadi. Yuristlar har kuni ko'plab qonun hujjatlari, sud qarorlari, shartnomalar, murojaatlar va boshqa hujjatlar bilan ishlaydi. Bunday hajmdagi ma'lumotlarni an'anaviy qayta ishlash katta vaqt va intellektual resurslarni talab etadi. Sun'iy intellektdan foydalanish zarur hujjatlarni qidirishni tezlashtirish, ularni tasniflash va tahlil qilish, o'xshash sud ishlarini aniqlash, qisqacha sharhlar tayyorlash va yuridik hujjatlar loyihalarini tayyorlash imkonini beradi. Muhim yo'nalishlardan biri bu sun'iy intellektdan pretsedentlar va sud amaliyotini tahlil qilishda foydalanishdir. Intellektual tizimlar sud qarorlarining katta hajmlarini qayta ishlash, takrorlanadigan huquqiy pozitsiyalarni aniqlash va muayyan ishning rivojlanishining mumkin bo'lgan variantlarini baholash uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni taqdim etishga qodir. Bundan tashqari, sun'iy intellekt yuridik savollarga tezkor javob berish, shartnomalar, da'vo arizalari, shikoyatlar va boshqa huquqiy hujjatlarni tayyorlash, shuningdek, prognozlar va tavsiyalar ishlab chiqish uchun ishlatilishi mumkin. Shu munosabat bilan yurisprudensiya sohasida sun'iy intellektdan foydalanish

imkoniyatlarini o'rganish muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Sun'iy intellektning zamonaviy vositalarini o'rganish ularni huquqiy faoliyatda qo'llashning istiqbolli yo'nalishlarini aniqlashga, mavjud cheklovlarni aniqlashga va huquqiy sohada intellektual texnologiyalardan samarali va mas'uliyatli foydalanish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishga imkon beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

So'nggi yillarda yuridik faoliyatda sun'iy intellektidan foydalanish masalalari xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar e'tiborini tobora ko'proq jalb etmoqda. Ushbu mavzuga oid ilmiy adabiyotlar yuridik ishlarni avtomatlashtirish, huquqiy axborotni intellektual izlash, sud amaliyotini tahlil qilish, yuridik hujjatlarni tayyorlash, sud nizolari natijalarini prognozlash va axborot xavfsizligini ta'minlash kabi keng ko'lamli masalalarni qamrab oladi.

Xorijiy tadqiqotchilar asarlarida LegalTech konsepsiyasi va yuridik faoliyat samaradorligini oshirish uchun sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishga katta e'tibor qaratilmoqda. Xususan, yuridik hujjatlarni avtomatlashtirilgan tahlil qilish, tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing - NLP), mashinaviy o'qitish va intellektual qidiruv imkoniyatlari o'rganilmoqda. AI and Law sohasidagi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, algoritmik texnologiyalar katta hajmdagi huquqiy ma'lumotlarni qayta ishlash uchun zarur bo'lgan vaqtni sezilarli darajada qisqartirishi mumkin.

Ilmiy adabiyotlarda sud qarorlari va huquqni qo'llash amaliyotini avtomatlashtirilgan tahlil qilish muammosi alohida o'rin tutadi. Tadqiqotchilar sun'iy intellektning o'xshash sud ishlarini aniqlash, qarorlarni tasniflash, huquqiy pozitsiyalarni belgilash va sud amaliyotida qonuniyatlarni aniqlash imkoniyatlarini ko'rib chiqmoqdalar. Bu yo'nalish huquqshunoslar uchun katta ahamiyatga ega, chunki u zarur ma'lumotlarni tezkor olish va tahlil natijalarini huquqiy pozitsiyani tayyorlashda qo'llash imkonini beradi. Sun'iy intellekt muhitiga zamonaviy yondashuvlar mavzusida Russell S., Ashley K.D. singari olimlar o'z tadqiqotlarida bayon qilgan[1,6].

Tadqiqotlarning alohida yo'nalishi yuridik hujjatlarni tayyorlashda sun'iy intellektidan foydalanish bilan bog'liq. Zamonaviy intellektual tizimlar hujjatlar tuzilishini tahlil qilish, shartnomalar, arizalar, da'volar va boshqa yuridik materiallar loyihalarini taklif etish, shuningdek, ehtimoliy qarama-qarshiliklar va huquqiy xavflarni aniqlashga qodir. Shu bilan birga, tadqiqotchilar sun'iy intellekt yordamida tayyorlangan hujjatlar mazmunini tekshirishda malakali huquqshunosning majburiy ishtirok etishi zarurligini ta'kidlamoqdalar. Surden H., Alarie B., Niblett A., Yoon A.Hlar "Sun'iy intellekt va huquq: umumiy ko'rinish" kabi mulohazalari berilgan[2,7].

Sun'iy intellektidan foydalanishning axloqiy va huquqiy jihatlariga bag'ishlangan tadqiqotlar muhim ahamiyatga ega. Ilmiy ishlarda shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, yuridik axborotning maxfiyligi, algoritmlarning shaffofligi, kamsitishning oldini olish, natijalarning ishonchliligi va intellektual tizimlar tomonidan yo'l qo'yilgan xatolar uchun javobgarlikni belgilash masalalari ko'rib chiqiladi. McGinnis

JO, Pierce R.J., Susskind R.lar “Buyuk o'zgarish: sun'iy intellekt va yuridik kasbning kelajagi”, “Ertangi kunning yuristlari: kelajagingiz bilan tanishish” [3,4,8] nomli nashlarida tadqiqot natijalarin bayon qilgan.

Mahalliy ilmiy adabiyotlarda yuridik faoliyatni raqamlashtirish masalalari sud faoliyatida elektron davlat, huquqiy axborot tizimlari, raqamli texnologiyalarni rivojlantirish va huquqiy ta'limni axborot bilan ta'minlashni takomillashtirish nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladi. Bo'lajak yuristlarning raqamli kompetentsiyalarini shakllantirish va zamonaviy axborot texnologiyalaridan kasbiy faoliyatda samarali foydalanish masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bozarov S.S. “Sun'iy intellekt javobgarligining axloqiy va huquqiy taomillari”[9], Aliyev I.M. “Sun'iy intellekt texnologiyalarini O'zbekiston Respublikasi adliya organlari faoliyatiga tatbiq etish”[10] kabi ilmiy ishlarida mavzumiz dolzarbligi haqida o'zlarining fikrlarini bergan.

Shunday qilib, ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt asta-sekin zamonaviy huquqiy faoliyatning muhim vositasiga aylanmoqda. Shu bilan birga, sun'iy intellektni yuridik ta'limda har tomonlama qo'llash, avtomatik shakllangan huquqiy xulosalar sifatini baholash, huquqiy javobgarlikni ta'minlash va sun'iy intellektdan xavfsiz va axloqiy foydalanish mexanizmlarini ishlab chiqish masalalari yetarlicha o'rganilmagan. Bu sun'iy intellektning huquqshunoslik sohasidagi imkoniyatlarini yanada ilmiy o'rganish va uni samarali qo'llash bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish zarurligini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotning uslubiy asosini umumiy ilmiy va maxsus usullar tashkil etadi, ular huquqshunoslik sohasida sun'iy intellektni qo'llash imkoniyatlarini kompleks o'rganishga imkon beradi. Tadqiqot doirasida sun'iy intellektni zamonaviy raqamli huquqiy tizimning elementi sifatida ko'rib chiqadigan, yuridik ta'lim, huquqni qo'llash amaliyoti, sud faoliyati va axborot resurslari bilan o'zaro aloqada bo'ladigan tizimli yondashuv qo'llanildi.

Tadqiqotning asosiy usuli sun'iy intellekt, huquqshunoslikni raqamlashtirish va LegalTech masalalari bo'yicha ilmiy va me'yoriy-huquqiy adabiyotlarni tahlil qilishdan iborat. Mahalliy va xorijiy tadqiqotchilarning ilmiy nashrlari, raqamlashtirish, axborotni himoya qilish va zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanishni tartibga soluvchi me'yoriy-huquqiy hujjatlar o'rganildi.

Yuridik faoliyatda sun'iy intellektdan foydalanishning xorijiy va milliy tajribasini o'rganish uchun qiyosiy tahlil usuli qo'llanildi. Yuridik hujjatlarni qidirish va tahlil qilishda, sud amaliyotini qayta ishlashda, yuridik hujjatlarni tayyorlashda va huquqiy nizolarning ehtimoliy natijalarini prognozlashda sun'iy intellektdan foydalanish yondashuvlari taqqoslandi. Tizimli usul yordamida huquqshunoslikda sun'iy intellektni qo'llashning asosiy yo'nalishlari aniqlandi: huquqiy axborotni intellektual izlash, qonunchilik va sud amaliyotini tahlil qilish, hujjatlarni tayyorlashni avtomatlashtirish, yuridik maslahatlar berish, huquqiy xavflarni aniqlash va

prognozlarni shakllantirish. Olingan natijalarni tizimlashtirish va sun'iy intellektning yuridik faoliyatda qo'llashning afzalliklari va cheklovlarini aniqlash uchun umumlashtirish usuli qo'llanildi. Shuningdek, sun'iy intellektning yuristlarning kasbiy faoliyati samaradorligiga va huquqiy axborotni qayta ishlash sifatiga ta'sirini baholash imkonini beruvchi tahliliy usul ham qo'llanildi. Tadqiqotda shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, yuridik axborotning maxfiyligi, natijalarning ishonchliligi, algoritmlarning shaffofligi, sun'iy intellekt xatolari uchun javobgarlik va inson nazoratini saqlab qolish zarurati kabi masalalar ko'rib chiqiladigan huquqiy va axloqiy yondashuvlar ham hisobga olinadi.

Shunday qilib, umumilmiy va maxsus usullarning uyg'unligi huquqshunoslikda sun'iy intellektning zamonaviy imkoniyatlarini kompleks o'rganish, uni amaliy qo'llashning asosiy yo'nalishlarini, afzalliklari va mavjud cheklovlarini aniqlash, shuningdek, yuridik faoliyatda sun'iy intellektdan mas'uliyatli va samarali foydalanish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqish imkonini berdi.

Tahlil va natijalar

O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatmoqdaki, sun'iy intellekt texnologiyalari asta-sekin zamonaviy yuridik faoliyatning muhim vositasiga aylanib bormoqda. Ulardan foydalanish katta hajmdagi huquqiy axborotni qayta ishlashni avtomatlashtirish, normativ-huquqiy hujjatlarni qidirishni tezlashtirish, sud amaliyotini tahlil qilish va yuridik hujjatlarni tayyorlash imkonini beradi. Sun'iy intellektdan foydalanishning eng muhim yo'nalishlaridan biri bu yuridik axborotni izlash va tahlil qilishdir. Intellektual tizimlar zarur me'yoriy-huquqiy hujjatlar, sud qarorlari, huquqiy pozitsiyalar va ilmiy materiallarni tezda topishga qodir. Bu advokatning axborot izlashga sarflaydigan vaqtini qisqartiradi va uning huquqiy baholashga e'tibor qaratish imkonini beradi. Sun'iy intellektning qo'llashning muhim natijasi qonunchilikni tahlil qilish va uning o'zgarishlarini monitoring qilish imkoniyatidir. Intellektual tizimlar normativ-huquqiy hujjatlardagi o'zgarishlar va qo'shimchalarni aniqlashi, hujjatlarning turli nashrlarini taqqoslashi va mutaxassislarni yangi huquqiy talablar haqida xabardor qilishi mumkin. Bu, ayniqsa, yuridik xulosalar va hujjatlarni o'z vaqtida yangilash uchun juda muhimdir. Sun'iy intellekt pretsedentlar va sud amaliyotini tahlil qilishda ham qo'llaniladi. Ko'p sonli sud qarorlarini qayta ishlash umumiy tendensiyalar, o'xshash ishlar va huquqiy yechimning mumkin bo'lgan variantlarini aniqlash imkonini beradi. Shu asosda huquqshunos huquqiy pozitsiyani tayyorlash uchun qo'shimcha tahliliy ma'lumot olishi mumkin. Yana bir istiqbolli yo'nalish - yuridik hujjatlarni tayyorlashdir. Intellektual tizimlar shartnomalar, da'vo arizalari, so'rovlar, huquqiy xulosalar va boshqa hujjatlar loyihalarini yaratishda yordam berishi mumkin. Bunda mazmunning yakuniy tekshiruvi, qonunchilikka muvofiqligi va yuridik javobgarlik malakali mutaxassis zimmasiga yuklanishi lozim. Zamonaviy huquqshunoslik va sun'iy intellekt texnologiyalarining o'zaro uyg'unligi 1-rasmda keltirilgan.



1-rasm. “Yurisprudensiya yo‘nalishida sun’iy intellekt imkoniyatlaridan foydalanish” mavzusi infografikasi

1-rasmda sun’iy intellekt (AI) bilan jihozlangan robot va elektron huquqiy hujjatga nazar solsak, bu yuridik faoliyatda AI texnologiyalaridan foydalanish, katta hajmdagi huquqiy axborotni qayta ishlash va tahlil qilish imkoniyatlarini anglatadi.

Mavzuni yoritishda sohaning quyidagi asosiy yo‘nalishlariga aniqlik kiritib olishimiz zarur bo‘ladi.

1. *Huquqiy hujjatlarni qidirish va tahlil qilish*, bu axborot texnologiyalari va sun’iy intellektni yuridik faoliyatda qo‘llash yo‘nalishi bo‘lib, normativ-huquqiy hujjatlar, sud qarorlari, shartnomalar va boshqa yuridik materiallarni tezkor aniqlash, qayta ishlash, taqqoslash va sharhlash bilan bog‘liq. Asosiy imkoniyatlar: kalit so‘zlar va mavzular bo‘yicha zarur me‘yoriy-huquqiy hujjatlarni qidirish; qonunlar, qarorlar, shartnomalar va sud qarorlari mazmunini tahlil qilish; hujjatlarni taqqoslash va tahrirlar orasidagi farqlarni aniqlash; normativ hujjatlar o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqliklarni aniqlash; ziddiyatlar, xavf-xatarlar va huquqiy to‘qnashuvlarni aniqlash; yuridik hujjatlarning qisqacha xulosalarini avtomatik shakllantirish; huquqiy axborotning katta hajmlarini tasniflash va tizimlashtirish.

Ta’lim jarayonida ushbu texnologiya huquqshunos talabalarga kerakli huquqiy manbalarni tezroq topishga, huquqiy tahlil qilish va ma’lumotlarni tanqidiy baholash ko‘nikmalarini rivojlantirishga imkon beradi. Shu bilan birga, AI natijalari rasmiy va tegishli manbalar bo‘yicha majburiy tekshirishni talab qiladi.

2. *Pretsedentlar va amaliyotlarni tahlil qilish*. Avvalo, “Pretsedent” tushunchasiga aniqlik kiritib olishimiz lozim. Pretsedent — sud yoki boshqa vakolatli organning muayyan ish bo‘yicha chiqargan qarori bo‘lib, keyinchalik shunga o‘xshash ishlarni hal qilishda huquqiy namuna sifatida qo‘llaniladi. Oddiy misol: Agar sud birinchi marta ma’lum bir huquqiy masala bo‘yicha qaror chiqarsa va keyinchalik boshqa sudlar o‘xshash holatlarda shu qarorga tayanadigan bo‘lsa, bu sud pretsedenti deyiladi. Asosiy turlari:

- Sud pretsedenti — sud qarori keyingi o‘xshash ishlar uchun namuna bo‘ladi.
- Ma‘muriy pretsedent — ma‘muriy organ qarori keyingi shunga o‘xshash holatlarda qo‘llaniladi.

Muhim: Pretsedent huquq manbai sifatida, ayniqsa, Angliya, AQSh kabi common law tizimlarida katta ahamiyatga ega. O‘zbekistonning huquq tizimi esa asosan qonun va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarga tayanadi. Qisqacha: Pretsedent — avvalgi ish bo‘yicha qabul qilingan qarorning keyingi o‘xshash ishlarni hal qilishda namuna sifatida qo‘llanishidir.

"Precedentlar va amaliyotni tahlil qilish" - bu ilgari ko‘rib chiqilgan sud ishlarini, ular bo‘yicha qabul qilingan qarorlarni va shakllangan huquqni qo‘llash amaliyotini o‘rganish jarayoni bo‘lib, uning maqsadi o‘xshash ishlarni hal qilishning huquqiy yondashuvlari, qonuniyatlari va mumkin bo‘lgan usullarini aniqlashdan iboratdir. Yuridik faoliyatda pretsedentlarni tahlil qilish quyidagilarni o‘z ichiga oladi:

- o‘xshash ishlar bo‘yicha sud qarorlarini o‘rganish;
- sud tomonidan qo‘llanilgan huquqiy normalarni aniqlash;
- turli ishlarning haqiqiy holatlarini taqqoslash;
- sudning huquqiy pozitsiyasini aniqlash;
- ishlar o‘rtasidagi o‘xshashlik va farqlarni aniqlash;
- mumkin bo‘lgan huquqiy xavflarni baholash;
- yangi ish bo‘yicha mumkin bo‘lgan qarorni prognoz qilish.

Sun‘iy intellektning roli. Huquqshunoslikda sun‘iy intellekt texnologiyalari katta hajmdagi sud amaliyotini tahlil qilishni sezilarli darajada tezlashtirishi mumkin. Sun‘iy intellekt o‘xshash ishlarni topishga, sud qarorlarini toifalarga guruhlashga, takrorlanadigan huquqiy pozitsiyalarni aniqlashga va amaliyotning qisqacha sharhlarini shakllantirishga qodir. Masalan: huquqshunos shartnoma bo‘yicha nizoni ko‘rib chiqmoqda. Tizim minglab sud qarorlarini tahlil qiladi, o‘xshash holatlarga ega ishlarni topadi va sudlar tomonidan qanday huquq normalari qo‘llanilgani va qanday qarorlar qabul qilinganini ko‘rsatadi. Shunday qilib, pretsedentlar va amaliyotni tahlil qilish huquqshunosga huquqni qo‘llash bo‘yicha to‘plangan tajribaga tayanish va muayyan ishning istiqbollari yanada asosli baholash imkonini beradi.

3. Savollarga tezkor javob olish. Savollarga tezkor javob - bu sun‘iy intellektning foydalanuvchi so‘rovlarini tezkor qayta ishlash va mavjud ma‘lumotlar asosida qisqa, tegishli javoblarni taqdim etish imkoniyatidir. Yuridik sohada sun‘iy intellekt qonunchilik, normativ-huquqiy hujjatlar, sud amaliyoti, yuridik atamalar va huquqiy tartib-qoidalar haqidagi savollarga tezda javob bera oladi. Bunda yuridik ahamiyatga ega javoblarni dolzarb rasmiy manbalar bilan tekshirish zarur. AI asosidagi tizimlar huquqiy savollarga tegishli ma‘lumotlarni tezkor taqdim etishi mumkin.

4. Huquqiy hujjatlar loyihasini tayyorlash. Bu qonunchilik talablari, yuridik terminologiya va belgilangan shaklni hisobga olgan holda huquqiy hujjatlarni tuzish, tahrirlash va rasmiylashtirish jarayonidir. Yuridik faoliyatda sun‘iy intellekt quyidagilarga yordam berishi mumkin: da‘vo arizalari, shartnomalar, shikoyatlar, arizalar va so‘rovlar tuzish; yuridik matnlarni tahrirlash va tuzilmalashtirish; hujjatlarni

qarama-qarshiliklar, kamchiliklar va ehtimoliy huquqiy xavflar borligini tekshirish; berilgan ma'lumotlar asosida hujjatlar loyihalarini shakllantirish; hujjatlarni muayyan huquqiy vaziyatlarga moslashtirish. Muhim: sun'iy intellekt tomonidan tayyorlangan hujjat, ayniqsa, qonunchilikning dolzarbligi, haqiqiy holatlar va huquqiy oqibatlar nuqtai nazaridan, huquqshunos tomonidan tekshirilishi shart.

5. *Qonunchilikdagi o'zgarishlarni monitoring qilish*, bu o'zgarishlarni o'z vaqtida aniqlash va tahlil qilish maqsadida yangi normativ-huquqiy hujjatlar, amaldagi qonunlar, kodekslar, farmonlar, qarorlar va boshqa huquqiy hujjatlarga kiritilgan o'zgartirish va qo'shimchalarni tizimli ravishda kuzatib borishdir. Monitoringning asosiy bosqichlari quyidagilardan iborat: Yangi normativ-huquqiy hujjatlar va amaldagi qonunchilikdagi o'zgarishlarni izlash. Huquqiy hujjatlarning moddalari, bandlari va qoidalarida yuz bergan o'zgarishlarni aniqlash. Normativ hujjatning o'zgartirishlar kiritilgunga qadar va keyin bo'lgan tahrirlarini taqqoslash. O'zgarishlarning mazmuni va huquqiy oqibatlarini huquqiy tahlil qilish. O'zgarishlarning fuqarolar, tashkilotlar va davlat organlari faoliyatiga ta'sirini baholash. Qonunchilikdagi o'zgarishlar haqidagi ma'lumotlarni tizimlashtirish. Yuristlar va manfaatdor shaxslarni eng muhim o'zgarishlar haqida xabardor qilish. Zamonaviy axborot texnologiyalari va sun'iy intellekt qonunchilik monitoringini avtomatlashtirish imkonini beradi: yangi hujjatlarni tezda topish, ularning tahrirlarini solishtirish, muhim o'zgarishlarni ajratib ko'rsatish va qisqacha tahliliy hisobotlarni shakllantirish.

Monitoring natijasi - dolzarb huquqiy ma'lumotlarni o'z vaqtida olish va eskirgan qonunchilik normalarini qo'llash xavfini kamaytirish. Yangi qonunlar va normativ-huquqiy hujjatlardagi o'zgarishlarni kuzatish.

6. *Prognoz va tavsiyalar berish*, bu sun'iy intellektning qonunchilik, sud amaliyoti, ishning haqiqiy holatlari va mavjud yuridik ma'lumotlarni tahlil qilish asosida huquqiy vaziyatning ehtimoliy rivojlanishini baholash va keyingi harakatlar variantlarini taklif qilish imkonini beruvchi funksiyasidir. Yuridik faoliyatda sun'iy intellekt: sud ishining ehtimoliy natijalarini prognoz qilish; huquqiy xavflarni baholash; huquqiy pozitsiyaning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash; muammoni hal etishning mumkin bo'lgan variantlarini taklif etish; zarur yuridik harakatlarni tavsiya etish; o'xshash sud ishlari va amaliyotni tahlil qilish. Misol: Sun'iy intellekt nizo holatlarini va o'xshash ishlar bo'yicha sud amaliyotini tahlil qiladi, so'ngra ishning rivojlanishining mumkin bo'lgan variantlarini ko'rsatadi va advokat uchun tavsiyalar shakllantiradi.

Muhim: sun'iy intellekt prognozi tavsiyaviy xususiyatga ega bo'lib, professional yuridik baholash va sud qarorini almashtirmaydi. Mavjud ma'lumotlarni tahlil qilish asosida huquqiy jarayonlar bo'yicha ehtimoliy natijalar va tavsiyalar ishlab chiqadi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, sun'iy intellektdan huquqiy savollarga tezkor javob berishda ham foydalanish mumkin. Tabiiy tilni qayta ishlash tizimlari foydalanuvchining so'rovlariga kerakli huquqiy ma'lumotlarni taqdim etish orqali tushunarli shaklda javob berish imkonini beradi. Biroq olingan javoblar rasmiy va dolzarb huquq manbalari bo'yicha tekshirishni talab etadi. Bashorat qilish va tavsiyalar

ishlab chiqish imkoniyati alohida ahamiyatga ega. Qonunchilik, sud amaliyoti va mavjud ma'lumotlarni tahlil qilish asosida intellektual tizimlar huquqiy vaziyatning ehtimoliy rivojlanish variantlarini aniqlashi va tavsiyalar taklif etishi mumkin. Bu yuridik tahlil sifatini oshirishga va yanada asoslangan qarorlar qabul qilishga yordam beradi. Shu bilan birga, tahlil natijasida bir qator muammolar aniqlandi. Bularga noto'g'ri yoki to'liq bo'lmagan ma'lumot olish imkoniyati, natijaning dastlabki ma'lumotlar sifatiga bog'liqligi, shaxsiy ma'lumotlar va maxfiy axborotni himoya qilish masalalari, shuningdek, axborot xavfsizligi talablariga rioya etish zaruriyati kiradi. Shu sababli sun'iy intellektni birinchi navbatda yordamchi vosita sifatida, advokatning kasbiy faoliyatini to'liq o'rnini bosuvchi vosita sifatida emas, ko'rib chiqish lozim.

Muayyan vazifalar haqida gapiradigan bo'lsak, sun'iy intellekt quyidagi buyruqlarni eng yaxshi bajarishi haqidagi ma'lumot 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

Yurisprudensiya sohasida sun'iy intellektning buyruqlarni yaxshi bajarishi

t.r	Vazifa	Ma'nosi
1.	Hujjatlarni loyihalash.	Sun'iy intellektga har qanday hujjatni noldan tayyorlashni ishonib topshirish mumkin. Masalan, shartnoma, ariza yoki iltimosnoma loyihasini yaratish. Qo'l ostingizda namunaviy shakl bo'lmasa, foydali bo'ladi.
2.	Huquq va majburiyatlarni belgilash.	AI shartnomalarda tomonlarning huquqlari va majburiyatlarini izlashda o'zini yaxshi isbotladi. Bu ob'ektlar hujjat bo'ylab "tarqalib ketgan" hayotni ancha osonlashtiradi. To'g'ri, yashirin vazifalarni ajratish har doim ham mumkin emas.
3.	Xulosa chiqarish	Odatda yuristga katta hajmli hujjatning xulosasini o'qish va yaratish uchun bir necha soat vaqt kerak bo'ladi. Sun'iy intellekt bu vazifani bir necha soniya ichida a'lo darajada bajara oladi. Asosiysi - kerakli natija formatini belgilash.
4.	Shartnomani xavf-xatarlar bo'yicha tahlil qilish.	Hujjatlarni tekshirish uchun sun'iy intellektga so'rov yuborish eng ommabop so'rovlardan biridir. Ma'lumotnoma sifatida nazorat ro'yxati bo'lmasa, vosita faqat umumiy tavsiyalar beradi, ammo belgilangan algoritm bo'yicha tekshirish o'tkazilganda, o'tkazib yuborilgan sana yoki muhim qoidalarining yo'qligi aniqlanmaydi.
5.	Matn bilan ishlash	Maqola yoki xat yaratishda sun'iy intellekt g'oyalar yaratish, matn tuzilishi va tezis rejasini tayyorlashda yordam beradi. Bundan tashqari, u tayyor materiallarni uslubiy jihatdan yaxshilash imkoniyatiga ega.

Hujjatlarni qo'lda tarjima qilish uzoq va mashaqqatli jarayon. Tarjimonlar xizmatiga vaqt va mablag' sarflamaslik uchun bu vazifani sun'iy intellektga topshirish mumkin. U yuridik xususiyatlarni saqlab qoladi, ya'ni xorijiy atamalarni to'g'ri tanlaydi. Bundan tashqari, sun'iy intellekt dunyoning 40 ta tiliga tarjima qilish imkoniyatiga ega va u rus, ingliz, fransuz, ispan, portugal, nemis, arab va xitoy tillariga yuqori sifatli tarjimani barqaror ko'rsatmoqda. Hozirda faqat Doczilla AI xizmatida ikki tilli hujjatlar yaratish imkoniyati mavjud - bu vosita matnni tuzilishini saqlab qolgan holda ikkita parallel ustunga chiqarish imkonini beradi.

Shunday qilib, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, huquqshunoslikda sun'iy intellektidan foydalanish huquqiy axborotni qayta ishlashning tezkorligi, samaradorligi va sifatini oshirishga xizmat qiladi. Eng istiqbolli yo'nalishlar qatoriga qonunchilikni intellektual izlash, me'yoriy o'zgarishlarni monitoring qilish, sud amaliyotini tahlil qilish, yuridik hujjatlarni tayyorlash, avtomatlashtirilgan maslahatlar berish va huquqiy vaziyatlarni prognozlash kiradi. Ushbu texnologiyalardan samarali foydalanish sun'iy intellekt imkoniyatlarini yuristning kasbiy bilim va mas'uliyati bilan uyg'unlashtirishni talab etadi.

Xulosa va takliflar

Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellekt huquqiy faoliyatni raqamli o'zgartirishning istiqbolli vositalaridan biriga aylanmoqda. Uning qo'llanilishi huquqiy ma'lumotlarni qayta ishlash tezligini oshirishga, normativ-huquqiy hujjatlarni qidirishni optimallashtirishga, sud amaliyotini tahlil qilishga, qonun hujjatlarini kuzatishga va huquqiy hujjatlarni tayyorlashda yordam berishga imkon beradi.

Sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish huquqshunosning kasbiy faoliyati samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Muntazam operatsiyalarni avtomatlashtirish mutaxassisga huquqiy tahlilga, yuridik pozitsiyani ishlab chiqishga, dalillarni baholashga va asoslangan qarorlar qabul qilishga ko'proq e'tibor qaratish imkonini beradi. Shu bilan birga, sun'iy intellektni advokatning mustaqil o'rnini bosuvchi vosita sifatida ko'rmaslik kerak, chunki yakuniy huquqiy baholash va qabul qilingan qaror uchun javobgarlik malakali mutaxassis zimmasiga yuklanishi lozim.

Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, huquqshunoslik sohasida sun'iy intellektni yanada rivojlantirishning asosiy yo'nalishlari huquqiy ma'lumotlarni intellektual izlash, Qonunchilik va sud amaliyotini tahlil qilish, huquqiy hujjatlarni tayyorlash, maslahatlashuvlarni avtomatlashtirish, huquqiy xatarlarni bashorat qilish va huquqiy qarorlarni qo'llab-quvvatlashdir.

Shu munosabat bilan taklif etiladi:

Yuridik ta'limda sun'iy intellektidan foydalanishni rivojlantirish, o'quv dasturlariga LegalTech, raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektni yuridik faoliyatda amaliy qo'llash bilan bog'liq fanlarni kiritish.

Intellektual qidiruv, normativ-huquqiy hujjatlarni avtomatlashtirilgan tahlil qilish va qonunchilikdagi o'zgarishlarni monitoring qilish mexanizmlarini joriy etish orqali milliy huquqiy axborot tizimlarini takomillashtirish.

Sun'iy intellekt tizimlari tomonidan foydalaniladigan ma'lumotlarning rasmiy huquqiy axborot resurslari bilan integratsiyalashuvi orqali ularning ishonchliligi va dolzarbligini ta'minlash.

Sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalangan holda qayta ishlangan shaxsiy ma'lumotlar va maxfiy huquqiy ma'lumotlarni himoya qilish talablarini kuchaytirish.

Avtomatlashtirishning ruxsat etilgan chegaralarini, natijalarni tekshirish tartibini va yaratilgan ma'lumotlardan foydalanish uchun mutaxassisning javobgarligini belgilaydigan advokatlar tomonidan sun'iy intellektdan foydalanish bo'yicha uslubiy va axloqiy tavsiyalarni ishlab chiqish.

Intellektual tizimlar va zamonaviy LegalTech-vositalaridan foydalanish bo'yicha maxsus kurslar, seminarlar va amaliy mashg'ulotlar tashkil etish orqali yuristlarning raqamli kompetentligini oshirish.

Shunday qilib, sun'iy intellektni huquqshunoslikka samarali joriy etish qonuniylik, ishonchlilik, axborot xavfsizligi, shaffoflik va kasbiy nazorat tamoyillari asosida amalga oshirilishi lozim. Sun'iy intellekt imkoniyatlari va huquqshunosning kasbiy malakalarini kompleks tarzda uyg'unlashtirish yuridik xizmatlar sifatini oshirish, vaqt sarfini qisqartirish va huquqiy sohani yanada raqamlashtirish uchun yangi imkoniyatlar yaratadi. Sun'iy intellekt yuristning o'rnini to'liq egallash uchun emas, balki uning kasbiy faoliyatini tezlashtirish, huquqiy axborotni tahlil qilishni yengillashtirish va qaror qabul qilish jarayonini qo'llab-quvvatlash uchun xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Russell S., Norvig P. Artificial Intelligence: A Modern Approach. — 4th ed. — Pearson, 2021.
2. Surden H. Artificial Intelligence and Law: An Overview. — Georgia State University Law Review, 2019.
3. McGinnis J.O., Pierce R.J. The Great Transformation: Artificial Intelligence and the Future of the Legal Profession. — Fordham Law Review, 2019.
4. Susskind R. Tomorrow's Lawyers: An Introduction to Your Future. — 2nd ed. — Oxford University Press, 2017.
5. Susskind R. The End of Lawyers? Rethinking the Nature of Legal Services. — Oxford University Press, 2010.
6. Ashley K.D. Artificial Intelligence and Legal Analytics: New Tools for Law Practice in the Digital Age. — Cambridge University Press, 2017.
7. Alarie B., Niblett A., Yoon A.H. How Artificial Intelligence Will Affect the Practice of Law. — University of Toronto Law Journal, 2018.
8. Remus D., Levy F.S. Can Robots Be Lawyers? Computers, Lawyers, and the Practice of Law. — SSRN, 2015.

**NIKOH SHARTNOMASINING HUQUQIY TABIATI VA AMALIY
MUAMMOLARI**

G'ofurova Dilafruz Murod qizi

Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi Umumkasbiy fanlar kafedrası katta o'qituvchisi (PhD)

E-mail: dilafruz.gofurova.92@mail.ru

Namdarova Maftuna Panji qizi

Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi, Yurisprudensiya yo'nalishi 108-guruh talabasi

E-mail: namdarovamaftuna@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada O'zbekiston qonunchiligida nikoh shartnomasining huquqiy tabiati, mazmuni va amaliy qo'llanilishi masalalari tahlil qilinadi. Unda nikoh shartnomasining oilaviy va fuqarolik-huquqiy xususiyatlari, uni tuzish, o'zgartirish, bekor qilish hamda haqiqiy emas deb topishning huquqiy asoslari ko'rib chiqilgan. Shuningdek, nikoh shartnomasida er-xotinning mulkiy huquq va majburiyatlarini belgilash, kreditorlarning manfaatlarini himoya qilish, "o'ta noqulay holat" tushunchasini baholash va notarial amaliyot bilan bog'liq masalalarga alohida e'tibor qaratilgan. Maqolada nikoh shartnomasining amaliyotda yetarlicha keng qo'llanilmasligiga ta'sir etuvchi ayrim huquqiy va ijtimoiy omillar tahlil qilinib, mavjud muammolarni bartaraf etish bo'yicha takliflar ilgari surilgan. Xususan, nikoh shartnomasi bo'yicha sud va notarial amaliyotni takomillashtirish, statistik hisobni tizimlashtirish hamda fuqarolarning ushbu institut haqidagi huquqiy xabardorligini oshirish zarurligi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: nikoh shartnomasi, mulkiy munosabatlar, shartnoma erkinligi, er-xotin mol-mulki, umumiy mulk, alohida mulk, ulushli mulk, notarial tasdiqlash, kreditorlar huquqi, nikohdan ajratish, shartnomaning haqiqiy emasligi.

**THE LEGAL NATURE OF MARRIAGE CONTRACTS AND PRACTICAL
PROBLEMS IN THEIR APPLICATION**

Dilafruz Murod qizi G'ofurova

Senior Lecturer (PhD), Department of General Professional Disciplines, Academy of Labor and Social Relations

Maftuna Panji qizi Namdarova

Student, Group 108, Jurisprudence Program, Academy of Labor and Social Relations

Abstract

This article analyzes the legal nature, content, and practical application of marriage contracts under the legislation of the Republic of Uzbekistan. It examines the family law and civil law characteristics of marriage contracts, as well as the legal grounds and procedures for their conclusion, amendment, termination, and invalidation. Particular attention is paid to the regulation of spouses' property rights and obligations, the protection of creditors' interests, the assessment of the concept of an "extremely unfavorable position," and issues arising in notarial practice. The article also examines certain legal and social factors contributing to the limited use of marriage contracts in practice and puts forward proposals aimed at addressing existing challenges. In particular, it substantiates the need to improve judicial and notarial practice concerning marriage contracts, systematize statistical data, and enhance public legal awareness of this legal institution.

Keywords: marriage contract, property relations, freedom of contract, spouses' property, marital property, separate property, shared ownership, notarization, creditors' rights, divorce, invalidity of a contract.

ПРАВОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ БРАЧНОГО ДОГОВОРА И ПРОБЛЕМЫ ЕГО ПРАКТИЧЕСКОГО ПРИМЕНЕНИЯ

Гофурова Дилафруз Мурод кизи

Старший преподаватель (phd) кафедры общепрофессиональных дисциплин Академии труда и социальных отношений

Намдарова Мафтуна Панжи кизи

Студентка 108-й группы направления «Юриспруденция» Академии труда и социальных отношений

Аннотация

В статье анализируются вопросы правовой природы, содержания и практического применения брачного договора в законодательстве Республики Узбекистан. Рассматриваются семейно-правовые и гражданско-правовые особенности брачного договора, а также правовые основания его заключения, изменения, расторжения и признания недействительным. Особое внимание уделяется определению имущественных прав и обязанностей супругов в брачном договоре, защите интересов кредиторов, оценке понятия «крайне неблагоприятное положение», а также вопросам, связанным с нотариальной практикой. В статье также анализируются отдельные правовые и социальные факторы, влияющие на недостаточно широкое применение брачных договоров на практике, и предлагаются меры по устранению существующих проблем. В частности, обосновывается необходимость совершенствования судебной и нотариальной практики в сфере брачных договоров, систематизации

статистического учета, а также повышения уровня правовой осведомленности граждан о данном правовом институте.

Ключевые слова: брачный договор, имущественные отношения, свобода договора, имущество супругов, общее имущество, раздельное имущество, долевая собственность, нотариальное удостоверение, права кредиторов, расторжение брака, недействительность договора.

Kirish

Oila jamiyatning eng muhim ijtimoiy institutlaridan biri sifatida nafaqat shaxsiy, balki muayyan darajada murakkab mulkiy munosabatlarni ham vujudga keltiradi. Nikoh tuzilishi bilan er va xotin o'rtasida o'zaro ta'minot, oilaviy xarajatlarni amalga oshirish, daromadlardan foydalanish, mol-mulkka egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish bilan bog'liq ko'plab huquqiy munosabatlar yuzaga keladi.

Shu nuqtai nazardan, nikoh shartnomasi er-xotinga qonunda belgilangan mulkiy rejimni o'zlarining xohish-irodasidan kelib chiqib muayyan darajada o'zgartirish imkonini beruvchi muhim huquqiy vosita hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 6-bobi "Er va xotin mol-mulkining shartnomaviy tartibi" deb nomlanib, nikoh shartnomasi institutiga bag'ishlangan. Amaldagi Oila kodeksining 29-moddasida nikoh shartnomasi nikohlanuvchi shaxslarning yoki er va xotinning nikoh davrida va yoxud nikohdan ajratilgan taqdirda ularning mulkiy huquq va majburiyatlarini belgilovchi kelishuv sifatida belgilangan.

Nikoh shartnomasi O'zbekiston qonunchiligida yangi hodisa emas. Ammo uning huquqiy jihatdan mavjudligi bilan amaliyotda keng qo'llanilishi o'rtasida sezilarli tafovut mavjud bo'lib kelmoqda.

Masalan, ma'lumotlarga ko'ra, 2018-yilda O'zbekistonda atigi 219 ta nikoh shartnomasi tuzilgan bo'lib, shu davrda esa 311,4 mingta nikoh qayd etilgan. Bu holat nikoh shartnomasi institutining qonunchilikda mustahkamlanganiga qaramay, uzoq vaqt davomida aholining kundalik huquqiy amaliyotida yetarli darajada ommalashmaganini ko'rsatadi.⁴⁵

Bugungi kunda esa nikoh shartnomasi tuzilishi jamiyatda dolzarbligi yanada oshib borayotganini ko'rsatayotganini kuzatish mumkin. Milliy statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2025-yilda O'zbekistonda 267,1 mingta nikoh qayd etilgan, nikohdan ajralishlar soni esa 46,9 ming tani tashkil qilgan. 2021–2025-yillar davomida nikohlar soni 305,2 mingdan 267,1 minggacha o'zgargan, ajralishlar soni esa 39,3 mingdan 46,9 minggacha bo'lgan.⁴⁶ Bu raqamlarning o'zi nikoh shartnomasi ajralishlar sonini avtomatik ravishda kamaytiradi, degan xulosani berishga asos bo'lmaydi. Biroq nikoh bekor qilinganda mulkiy nizolarning oldini olish, tomonlarning oldindan kelishilgan huquq va majburiyatlarini aniqlashtirish hamda nizolarni hal

⁴⁵ Ishanxonova G. Nikoh shartnomasi — oilani mustahkamlash vositasi "Xalq so'zi" gazetasi, 07.02.2019.

⁴⁶ Kattaxonova D. O'zbekiston Respublikasi Senati majlisidagi ma'ruzasi, 11.09.2026 "Daryo" nashri, 2026-yil 13-sentyabr.

qilishni soddalashtirish nuqtai nazaridan nikoh shartnomasining amaliy ahamiyatini inkor etib bo'lmaydi.

2026-yil 7-yanvardan boshlab notariuslar tomonidan nikoh shartnomalarini tasdiqlash tartibini alohida nizom bilan tartibga soluvchi yangi huquqiy mexanizm joriy etilgani ham mazkur institutga bo'lgan e'tibor kuchayayotganidan dalolat beradi.⁴⁷

Shu bilan birga, 2026-yil sentyabr oyida nikoh shartnomasi tuzgan nikohlanuvchilarni nikohni qayd etish uchun undiriladigan davlat bojidan ozod qilishni nazarda tutuvchi qonun loyihasi Prezident Administratsiyasiga kiritilgani ma'lum qilindi. Hozircha bu tashabbus qonun sifatida kuchga kirgan norma emas, bir qonunchilik taklifidir.

Demak, nikoh shartnomasi masalasi bugungi kunda faqat nazariy oilaviy-huquqiy institut sifatida emas, balki qonunchilik, notarial faoliyat, sud amaliyoti va huquqiy targ'ibot kesishgan nuqtadagi dolzarb masala sifatida namoyon bo'lmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Mavzu bo'yicha so'nggi yillarda o'zbek ilmiy adabiyotida bir qator qimmatli tadqiqotlar e'lon qilingan bo'lib, ular quyida qisqacha tahlil qilinadi. Toshkent davlat yuridik universiteti huzuridagi Ilmiy darajalar berish kengashida 2025-yilda himoya qilingan dissertatsiya tadqiqoti mavzuni sotsiologik nuqtai nazardan boyitadi. Muallif tomonidan 422 nafar turli yosh vakillari o'rtasida o'tkazilgan tasodifiy ehtimoliy tanlash asosidagi so'rovda respondentlarning 69,8 foizi nikoh shartnomasi to'g'risida xabardor ekanligini bildirgan, bunda ayollar orasida bu ko'rsatkich 71,9 foizni, erkaklar orasida esa 66,7 foizni tashkil etgan. Ushbu tadqiqot, shuningdek, oilaviy-huquqiy munosabatlarning fuqarolik-huquqiy munosabatlardan farqli, ancha keng qamrovli xususiyatga egaligini — xususan, shaxsiy nomulkiy munosabatlarning har doim ham qonun normasi bilan to'liq tartibga solinishi mumkin emasligini — asoslab beradi. Bu esa mazkur maqolaning 1.2-bandida keltirilgan "aralash huquqiy tabiat" konsepsiyasini qo'shimcha ravishda tasdiqlaydi. [1,16]⁴⁸

MESAS ilmiy jurnalida chop etilgan tadqiqot nikoh shartnomasi institutining milliy huquqiy islohotlar kontekstidagi rivojlanish bosqichlarini tahlil qilib, uni Germaniya, Rossiya Federatsiyasi, Fransiya va AQSh kabi davlatlarning oilaviy huquq tizimlari bilan qiyoslaydi. Muallif, xususan, 2018-yilda respublikada notarial idoralarda 219 ta nikoh shartnomasi tuzilgani, umumiy nikohlar soni esa 300 mingdan ortiq bo'lganini qayd etadi — bu statistik ko'rsatkich mazkur maqolada dastlab "Oila"

⁴⁷ O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirining buyrug'i "Notariuslar tomonidan nikoh shartnomalarni tasdiqlash tartibi to'g'risida"gi nizom

⁴⁸ Toshkent davlat yuridik universiteti huzuridagi Ilmiy darajalar berish kengashi. Dissertatsiya avtoreferati. — Saydivalieva Xurshida Xodjiakbarovna Toshkent, 2025. URL: <https://www.interaktiv.oak.uz/avtoreferat/3aO20386fO1.file>

ilmiy-amaliy tadqiqot markazi ma'lumotlari asosida keltirilgan raqamlar bilan mos tushadi va ularning ishonchliligini mustaqil manba orqali tasdiqlaydi. [2,2]⁴⁹

Zenodo ochiq ilmiy arxivida e'lon qilingan ikkita tadqiqot ham diqqatga sazovor. Birinchisi Yevropa va AQShda uzoq yillar davomida shakllanib, takomillashib ulgurgan nikoh shartnomalarida er-xotinlarning mulkiy huquqlarining himoya qilinish masalalariga bag'ishlangan bo'lib, unda rivojlangan davlatlarda turmush qurgan juftliklarning kamida 70 foizi nikoh shartnomasini tuzishi qayd etilgan. Bu ko'rsatkichni O'zbekistondagi holat bilan qiyoslash — mazkur maqolaning 2.6-bandidagi xalqaro qiyosiy tahlilning empirik asosini tashkil etadi. [3]⁵⁰

Tahlil va natijalar

Nikoh shartnomasining tushunchasi va huquqiy tabiati. O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 29-moddasida nikoh shartnomasiga huquqiy ta'rif berilib, unga ko'ra, nikohlanuvchi shaxslarning yoki er va xotinning nikoh davrida yoxud nikohdan ajratilgan taqdirda ularning mulkiy huquq va majburiyatlarini belgilovchi kelishuvi nikoh shartnomasi hisoblanadi. Bundan ko'rinib turibdiki, nikoh shartnomasining asosiy predmeti er-xotinning mulkiy huquq va majburiyatlari hisoblanib, nikoh shartnomasi orqali taraflar o'zlarining shaxsiy munosabatlarini emas, avvalo mulkiy sohadagi huquq va majburiyatlarini tartibga soladilar.

Nikoh shartnomasining muhim jihati shundaki, u nafaqat mavjud, balki kelgusida orttiriladigan mol-mulkning huquqiy rejimini ham belgilash imkonini beradi. Oila kodeksining 31-moddasiga muvofiq, er-xotin mol-mulkka nisbatan umumiy, ulushli yoki alohida mulk rejimini o'rnatishlari mumkin. Shuningdek, shartnomada nikoh bekor qilinganda mol-mulkning taqdiriga oid ayrim masalalar ham oldindan belgilanishi mumkin.

Shu bois nikoh shartnomasini faqat mol-mulkni bo'lib olish to'g'risidagi kelishuv sifatida baholash to'g'ri emas. U er-xotinning nikoh davridagi va qonunda yo'l qo'yilgan doirada nikoh tugaganidan keyingi mulkiy munosabatlarini oldindan belgilash hamda kelgusida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan nizolarning oldini olishga xizmat qiluvchi maxsus huquqiy vositadir.

Nikoh shartnomasining fuqarolik-huquqiy va oilaviy-huquqiy tabiati. Nikoh shartnomasining huquqiy tabiatini aniqlashda uning fuqarolik-huquqiy shartnoma sifatidagi xususiyatlari bilan bir qatorda, oilaviy munosabatlarga xos jihatlari ham hisobga olish lozim. Fuqarolik kodeksining 353-moddasiga ko'ra, ikki yoki undan ortiq shaxsning fuqarolik huquq va majburiyatlarini vujudga keltirish, o'zgartirish yoki bekor qilishga qaratilgan kelishuvi shartnoma hisoblanadi. Nikoh shartnomasi ham taraflarning o'zaro kelishuvi asosida tuzilishi va ularning mulkiy huquq hamda majburiyatlarini belgilashi bilan ushbu umumiy qoidaga mos keladi.

⁴⁹ Nikoh shartnomasi: milliy huquqiy islohotlar va xalqaro tajriba // MESAS ilmiy jurnali. URL: <https://esiconf.org/index.php/MESAS/article/download/5639/5627/10875>

⁵⁰ Nikoh shartnomasida er-xotinlarning mulkiy huquq va majburiyatlarining aks etishi // Zenodo, 2024. DOI: 10.5281/zenodo.13893690

Shu bilan birga, nikoh shartnomasini oddiy fuqarolik-huquqiy shartnoma bilan tenglashtirish to'g'ri bo'lmaydi. Chunki uning taraflari erkin tanlanmaydi, ular nikohlanuvchi shaxslar yoki er-xotin bo'lishi kerak. Bundan tashqari, shartnomaning mazmuni ham qonun bilan ancha qat'iy chegaralangan. Xususan, shaxsiy nomulkiy munosabatlar, bolalarga oid huquq va majburiyatlar hamda qonunda nazarda tutilgan boshqa masalalarni nikoh shartnomasi orqali tartibga solishga yo'l qo'yilmaydi.

Nikoh shartnomasini fuqarolik-huquqiy va oilaviy-huquqiy elementlarni o'zida mujassamlashtirgan kompleks huquqiy institut sifatida baholash maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv uning mohiyatini aniqroq ifodalaydi: nikoh shartnomasi shartnoma sifatida taraflarning kelishuviga asoslanadi, biroq uning mazmuni va huquqiy chegaralari oilaviy munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi.

Nikoh shartnomasining mulkiy mazmuni. Nikoh shartnomasining asosiy vazifalaridan biri er-xotinning mol-mulkiga nisbatan huquqiy rejimni oldindan belgilashdan iborat. Oila kodeksi umumiy mulk rejimini o'zgartirish va taraflarga o'zaro kelishuv asosida boshqa mulkiy tartibni belgilash imkonini beradi.

Xususan, er-xotin butun mol-mulkka yoki uning ayrim qismlariga nisbatan umumiy, ulushli yoxud alohida mulk rejimini belgilashlari mumkin. Bunday shartlar nafaqat nikoh davomida mavjud bo'lgan mol-mulkka, balki kelgusida orttiriladigan mol-mulkka ham taalluqli bo'lishi mumkin.

Masalan, taraflar kelajakda sotib olinadigan ko'chmas mulkning ulushlarini oldindan belgilashi yoki tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromadning huquqiy rejimi bo'yicha kelishib olishi mumkin. Bu imkoniyat, ayniqsa, tadbirkorlik bilan shug'ullanuvchi, investitsiyalari mavjud yoki nikohgacha muayyan mol-mulkka ega bo'lgan shaxslar uchun amaliy ahamiyatga ega.

Oilalar xarajatlari va daromadlarga oid shartlar. Nikoh shartnomasining mazmuni faqat mol-mulkning kimga tegishli bo'lishini belgilash bilan cheklanmaydi. Unda er-xotinning oilaviy xarajatlarni amalga oshirish tartibi, bir-birini moddiy ta'minlashi, daromadlarda ishtiroki, birgalikdagi tadbirkorlik faoliyati hamda nikoh bekor qilinganda mol-mulkning taqsimlanishiga oid qoidalar ham nazarda tutilishi mumkin.

Shu jihatdan nikoh shartnomasi faqat mavjud nizoni hal qilish vositasi emas, balki kelgusida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan mulkiy nizolarning oldini olishga qaratilgan huquqiy mexanizm sifatida ham ahamiyatlidir. Taraflar o'zaro mulkiy munosabatlarning asosiy qoidalarini oldindan belgilab olishi orqali keyinchalik kelib chiqishi mumkin bo'lgan noaniqlik va nizolarni kamaytirish imkoniga ega bo'lalilar.

Nikoh shartnomasining qonuniy chegaralari. Fuqarolik huquqida shartnoma erkinligi muhim tamoyillardan biri hisoblanadi. Biroq nikoh shartnomasiga nisbatan ushbu tamoyil mutlaq tarzda qo'llanilmaydi. Chunki nikoh shartnomasi oddiy mulkiy kelishuv emas, balki oilaviy munosabatlar bilan bevosita bog'liq bo'lgan maxsus shartnoma hisoblanadi.

Oilalar kodeksining 31-moddasida nikoh shartnomasining mazmuniga nisbatan bir qator cheklovlar belgilangan. Xususan, shartnoma orqali er-xotinning huquq layoqati yoki muomala layoqatini cheklash, sudga murojaat qilish huquqidan mahrum etish,

shaxsiy nomulkiy munosabatlarni yoki bolalarga oid huquq va majburiyatlarni tartibga solish mumkin emas. Shuningdek, mehnatga layoqatsiz va yordamga muhtoj er yoki xotinning huquqlarini cheklash hamda taraflardan birini o'ta noqulay holatga tushirib qo'yadigan shartlarni belgilashga yo'l qo'yilmaydi. Bu cheklovlarning asosiy maqsadi shartnoma erkinligini inkor etish emas, balki undan adolatsiz yoki bir tomonlama foydalanishning oldini olishdir. Ya'ni taraflar o'z mulkiy munosabatlarini mustaqil belgilashlari mumkin, biroq bu erkinlik qonun bilan himoya qilinadigan boshqa huquq va manfaatlar hisobiga amalga oshirilmasligi kerak.

Notarial amaliyot va nikoh shartnomasini rasmiylashtirish. Nikoh shartnomasining majburiy notarial shaklda tuzilishi uning huquqiy ahamiyatini ko'rsatadi. Bunda notariusning vazifasi faqat taraflarning imzosini tasdiqlash bilan cheklanmaydi. Shartnoma tuzayotgan shaxslarga uning huquqiy oqibatlarini tushuntirish, qonunchilikka zid shartlarni aniqlash va taraflarning haqiqiy xohish-irodasini to'g'ri ifodalash ham muhim ahamiyatga ega.

2026-yil yanvar oyidan nikoh shartnomalarini tasdiqlash tartibini alohida nizom asosida tartibga solish yo'lga qo'yildi. Mazkur tartib Adliya vazirining 2025-yil 30-dekabrda 33-mh-son buyrug'i bilan tasdiqlangan va 2026-yil 7-yanvarda davlat ro'yxatidan o'tkazilgan.

Nikoh shartnomasini tasdiqlash tartibining alohida huquqiy hujjat bilan belgilanishi amaliyot uchun muhim ahamiyatga ega. Chunki bu notarial faoliyatda yagona yondashuvni shakllantirish va taraflarning huquqiy manfaatlarini yanada samarali himoya qilish imkonini beradi.

Shu bilan birga, huquqiy reglamentning mavjudligi bilan masala to'liq hal bo'lmaydi. Amaliyotda turli notariuslarning bir xil huquqiy vaziyatga turlicha yondashishining oldini olish uchun nikoh shartnomasining tavsiyaviy namunalarini ishlab chiqish maqsadga muvofiq. Bunday namunalar taraflarni majbur qilmasligi, aksincha, ularga shartnoma mazmunini tushunish va o'z manfaatlariga mos shartlarni belgilashda yordam berishi kerak.

Nikoh shartnomasini amalda qo'llashning muammolari. Statistik tasdiqlar shuni ko'rsatadiki, amaliyotda jamiyatimiz ushbu institutdan foydalanish darajasi past. Nazariy jihatdan puxta ishlab chiqilgan institutning amaliyotdagi holati, afsuski, ancha boshqacha manzarani ko'rsatadi. "Oila" ilmiy-amaliy tadqiqot markazi mutaxassisi G. Ishanxonovning ma'lumotlariga ko'ra, 2018-yil davomida respublika bo'yicha notarial idoralarda jami 219 ta nikoh shartnomasi tuzilgan bo'lib, shu yil ichida fuqarolik holati dalolatnomalarini qayd etish organlari tomonidan 311,4 ming nikoh ro'yxatga olingan. Oddiy hisob-kitob shuni ko'rsatadiki, tuzilgan nikohlarning atigi 0,1 foizidan kamrog'ida nikoh shartnomasi ham rasmiylashtirilgan — bu institutning amaliy hayotdan naqadar uzoqda ekanligini eng ishonchli tarzda tasdiqlovchi ko'rsatkichdir.

Bunday holatning tub sabablari, avvalo, *ijtimoiy-mentalitet omili*. Nikoh shartnomasini tuzish taklifi jamiyatimizning aksariyat qismida hamon "kelajakdagi ishonchsizlik belgisi" yoki "ajralishga tayyorgarlik" sifatida idrok etiladi, garchi

huquqiy jihatdan bu shartnoma aksincha — oilani mustahkamlash va kelajakdagi mulkiy nizolarning oldini olish vositasi hisoblanadi.

Undan tashqari, huquqiy savodxonlik darajasining pastligi. Aholining aksariyati nikoh shartnomasining mazmuni va amaliy foydalari haqida yetarli tasavvurga ega emas.

Shu bilan birga, institutsional targ'ibot va rag'batlantirish mexanizmlarining yetishmasligi — bu masala quyida, islohot tashabbuslari doirasida batafsilroq ko'rib chiqiladi.

"O'ta noqulay ahvol" mezonlarining aniq belgilanmaganligi. Amaliyotda nikoh shartnomasi shartlarini "bir tomonni o'ta noqulay ahvolga solib qo'yuvchi" sifatida sudda nizolashish holatlari uchraydi, biroq qonunchilikda bu tushunchaning aniq mezonlari — masalan, mulkiy nisbatning qanday darajasi "o'ta noqulaylik" deb topilishi mumkinligi — belgilanmagan. Bu — sud amaliyotida bir xil turdagi ishlar bo'yicha turlicha yechimlar chiqarilishiga, tomonlar uchun huquqiy natijani oldindan bashorat qilish imkoniyatining pasayishiga olib keladi. Diqqatga sazovor jihati shundaki, Oliy sudning nikohdan ajratishga oid ishlar bo'yicha maxsus Plenum qarori mavjud bo'lsa-da (2011-yil 20-iyuldagi 06-son), unda nikoh shartnomasining mazmuniy nizolari — xususan, aynan mana shu "o'ta noqulay ahvol" mezonini — alohida tushuntirilmagan; qaror asosan nikohdan ajratish protsessual tartibiga bag'ishlangan. Bu — Oliy sud darajasida nikoh shartnomalari yuzasidan alohida umumlashtiruvchi tushuntirishga bo'lgan real ehtiyojni ko'rsatadi.

Nikoh shartnomasini majburiylashtirish yoki rag'batlantirish takliflari. Nikoh shartnomasidan foydalanish darajasining pastligi uni majburiy tartibda tuzishni joriy etish masalasini vaqti-vaqti bilan kun tartibiga olib chiqmoqda. 2019-yilda ham nikoh shartnomasidan foydalanishni kengaytirish maqsadida uni majburiy qilish masalasi jamoatchilik muhokamasiga sabab bo'lgan.

Biroq nikoh shartnomasini umumiy majburiy institutga aylantirish masalasiga ehtiyotkorlik bilan yondashish kerak bo'ladi. Fuqarolik kodeksining 354-moddasida shartnoma erkinligi prinsipi belgilangan. Albatta, qonun ayrim hollarda shartnoma tuzish majburiyatini nazarda tutishi mumkin. Shunga qaramay, nikoh shartnomasining o'ziga xos oilaviy-huquqiy tabiati uning ixtiyoriyligini saqlab qolish masalasini alohida muhokama qilishni talab etadi.

Shu nuqtai nazardan, nikoh shartnomasini majburiylashtirishdan ko'ra, undan foydalanishni rag'batlantirishga qaratilgankatkliflar ham berilyapdi. 2026-yil sentyabr oyida nikoh shartnomasi tuzgan shaxslarni nikohni qayd etish uchun undiriladigan davlat bojidan ozod qilishni nazarda tutuvchi qonun loyihasi ishlab chiqilgani haqida ma'lumot berildi.

Umuman olganda, nikoh shartnomasini ommalashtirishda faqat iqtisodiy rag'batning o'zi yetarli emas. Huquqiy savodxonlikni oshirish, notarial maslahatlarni kuchaytirish va nikoh shartnomasining amaliy ahamiyatini tushuntirish bilan birgalikda olib borilgan yondashuv samaraliroq bo'lishi mumkin.

Nikoh shartnomasining xalqaro nikoh va kollizion masalalari. Bugungi kunda xalqaro migratsiya va fuqarolarning turli davlatlarda yashashi natijasida xorijiy element ishtirokidagi nikohlar ham dolzarb masalaga aylanmoqda. Bunday nikohlarda nikoh shartnomasiga nisbatan qaysi davlat qonunchiligi qo'llanishi alohida huquqiy ahamiyat kasb etadi.

Masalan, O'zbekiston fuqarosi xorijiy davlat fuqarosi bilan nikoh qurib, nikoh shartnomasini bir davlatda tuzishi, boshqa davlatda ko'chmas mulkka ega bo'lishi va yana boshqa davlatda bank hisobvarag'ini yuritishi mumkin. Bunday holatda shartnomaning shakli, haqiqiyliги, mol-mulkning huquqiy rejimi va nikoh tugatilgandagi mulkiy oqibatlarga nisbatan qaysi davlat huquqi qo'llanishi masalasi yuzaga keladi. Shuni ta'kidlash ham kerakki, xorijiy davlatda tuzilgan nikoh shartnomasining O'zbekistonda tan olinishi yoki ijro etilishi bilan bog'liq masalalar ham amaliy ahamiyatga ega.

Shu sababli xalqaro nikohlar sonining ortib borishi sharoitida nikoh shartnomalariga taalluqli kollizion normalarni yanada takomillashtirish zarurati mavjud. Xususan, xorijiy element mavjud bo'lgan nikoh shartnomalariga qo'llaniladigan huquqni aniqlash, shartnomani tan olish va uning mulkiy oqibatlarini belgilash bo'yicha aniqroq huquqiy mexanizmlarning mavjudligi huquqiy barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Nikoh shartnomasini takomillashtirish bo'yicha takliflar. Nikoh shartnomasini huquqiy va amaliy jihatdan rivojlantirish uchun, avvalo, taraflar uchun tushunarli va amaliy qo'llashga qulay mexanizmlarni yaratish zarur.

Shuningdek, Oila kodeksidagi "o'ta noqulay holat" tushunchasini qo'llash bo'yicha aniqroq mezonlarning shakllantirilishi ham muhim. Bunda taraflarning boshlang'ich mulkiy holati, nikoh davomiyligi, mol-mulkni yaratishga qo'shgan hissasi, oilaviy xarajatlar, bolalarni parvarish qilishdagi ishtiroki, daromadlar va nikoh tugaganidan keyingi mulkiy holat kabi omillar hisobga olinishi mumkin.

Kreditorlarning huquqlarini himoya qilish nuqtai nazaridan esa Oila kodeksining 35-moddasida nazarda tutilgan xabardor qilish tartibini yanada aniqlashtirish maqsadga muvofiq. Xususan, xabardor qilish shakli, muddati, uni elektron shaklda amalga oshirish va xabardor qilinganlikni tasdiqlash tartibiga oid masalalar huquqiy jihatdan aniq belgilanishi mumkin.

Nikohni qayd etish jarayonida ham fuqarolarning nikoh shartnomasi tuzish huquqi haqida qisqa va tushunarli ma'lumot berish foydali bo'lar edi. Bu nikoh shartnomasini majburiy qilishni anglatmaydi, balki shaxslarning o'z huquqlaridan xabardorligini oshirishga xizmat qiladi.

Bundan tashqari, nikoh shartnomalari bo'yicha maxsus statistik ma'lumotlarni muntazam yuritish zarur. Tuzilgan, o'zgartirilgan, bekor qilingan, sudda nizolashilgan va haqiqiy emas deb topilgan shartnomalar alohida hisobga olinsa, ushbu institutning real amaliy holatini baholash osonlashadi.

Xorijiy element mavjud bo'lgan nikoh shartnomalari bo'yicha esa kollizion normalarni yanada rivojlantirish, qo'llaniladigan huquqni aniqlash va xorijiy

shartnomalarni tan olish bilan bog'liq masalalarni aniqroq tartibga solish maqsadga muvofiq.

Xulosa va takliflar

Xulosa o'rnida, o'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, nikoh shartnomasi O'zbekiston oilaviy-huquqiy tizimida alohida o'rin egallaydigan huquqiy institutdir. U bir tomondan, taraflarning kelishuvi va xohish-irodasiga asoslangan shartnoma bo'lsa, ikkinchi tomondan, oilaviy munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlari sababli qonun bilan belgilangan maxsus cheklovlarga ega.

Amaldagi qonunchilik er-xotinga mavjud va kelgusida orttiriladigan mol-mulkning huquqiy rejimini belgilash, oilaviy xarajatlar, daromadlar, tadbirkorlik faoliyati hamda nikoh bekor qilingandagi ayrim mulkiy masalalarni oldindan tartibga solish imkonini beradi. Shu bilan birga, shartnoma erkinligi cheksiz emas. Shaxsiy nomulkiy munosabatlar, bolalarning huquqlari, sudga murojaat qilish huquqi va taraflardan birini o'ta noqulay holatga soluvchi shartlarga nisbatan qonun muayyan cheklovlarni belgilagan.

Shu bilan birga, so'nggi yillarda nikoh shartnomasi institutiga bo'lgan huquqiy e'tibor kuchayib borayotganini ko'rish mumkin. Kelgusida nikoh shartnomasini rivojlantirish uchun faqat bitta vositaga tayanish yetarli emas. Huquqiy targ'ibot, notarial maslahat, sud amaliyotini umumlashtirish, kreditorlar huquqlarini himoya qilish, statistik monitoring va qonuniy rag'batlantirish mexanizmlari o'zaro uyg'un holda rivojlantirilishi lozim.

Eng muhimi, nikoh shartnomasi oilaviy munosabatlarga ishonchsizlik belgisi sifatida emas, balki er-xotinning mulkiy huquqlarini oldindan aniq belgilash, kelgusidagi nizolarning oldini olish va huquqiy barqarorlikni ta'minlash vositasi sifatida tushunilishi kerak. Ana shunday yondashuv shakllangan taqdirdagina nikoh shartnomasi qonunchilikda mavjud bo'lgan, biroq amaliyotda nisbatan kam qo'llaniladigan institutdan oilaviy mulkiy munosabatlarni samarali tartibga soluvchi amaliy huquqiy mexanizmga aylanishi mumkin.

Foydanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksi.
2. O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik kodeksi.
3. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2011-yil 20-iyuldagi 06-son "Sudlar tomonidan nikohdan ajratishga oid ishlar bo'yicha qonunchilikni qo'llash amaliyoti to'g'risida"gi qarori.
4. O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirining buyrug'i "Notariuslar tomonidan nikoh shartnomalarni tasdiqlash tartibi to'g'risida"gi nizom
5. Ishanxonova G. Nikoh shartnomasi — oilani mustahkamlash vositasi "Xalq so'zi" gazetasi, 07.02.2019.
6. Kattaxonova D. O'zbekiston Respublikasi Senati majlisidagi ma'ruzasi, 11.09.2026 "Daryo" nashri, 2026-yil 13-sentyabr.

7. Toshkent davlat yuridik universiteti huzuridagi Ilmiy darajalar berish kengashi. Dissertatsiya avtoreferati. — Saydivalieva Xurshida Xodjiakbarovna Toshkent, 2025. URL: <https://www.interaktiv.oak.uz/avtoreferat/3aO20386fO1.file>
8. Nikoh shartnomasi: milliy huquqiy islohotlar va xalqaro tajriba // MESAS ilmiy jurnali. URL: <https://esiconf.org/index.php/MESAS/article/download/5639/5627/10875>
9. Nikoh shartnomasida er-xotinlarning mulkiy huquq va majburiyatlarining aks etishi Zenodo, 2024. DOI: 10.5281/zenodo.13893690
10. www.lex.uz – O‘zbekiston Respublikasi qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi.

INTELLEKTUAL MULKNING OBYEKTI SIFATIDA NEYROTARMOQLARNING HUQUQIY MAQOMINI BELGILASH MUAMMOLARI

Nurboyeva Durdona Baxtiyor qizi

*Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi “Yurisprudensiya” kafedrası assistent
o‘qituvchisi*

E-mail: nurboyevadurdona6@gmail.com

Annotatsiya

Ushbu maqolada sun’iy intellekt (SI) tomonidan yaratilgan adabiy asarlarga mualliflik huquqini belgilashning doktrinal muammolari, shuningdek neyron tarmoq tomonidan generatsiya qilingan kontentga mualliflik huquqi muhofazasini ta’minlashga oid mavjud yondashuvlar qiyosiy-huquqiy usulda tahlil etiladi. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, mavjud mualliflik huquqi doktrinasini asosan inson ijodkorligi mezonlariga qurilgan bo‘lib, SI generatsiya qilgan asarni huquqiy jihatdan tartibga solishda sezilarli bo‘shliqlar mavjud. Maqolada AQSh, Yevropa Ittifoqi, Buyuk Britaniya, Xitoy, Rossiya Federatsiyasi va O‘zbekiston huquqiy tizimlari solishtirilib, Midjourney, ChatGPT, DALL-E platformalarining litsenziya shartnomalari tahlil etiladi. Thaler v. Perlmutter va Li Yunkai v. Liu Yuanchun kabi mashhur sud ishlari ko‘rib chiqiladi. Bundan tashqari, “ijodiy hissa” va “inson omili” mezonlari an’anaviy obyektlarga talqin qilinsa, SI asarlariga mualliflik huquqi berish imkonsiz bo‘lib qoladi; biroq “sui generis” himoya mexanizmi bu muammoni hal etishi mumkin. Maqola O‘zbekiston Respublikasi qonunchiligini zamonaviy raqamli muhitga moslashtirishga qaratilgan ilmiy asoslangan takliflarni o‘z ichiga oladi.

Kalit so‘zlar: mualliflik huquqi, sun’iy intellekt, neyron tarmoq, ijodiy hissa, inson omili, sui generis himoya, raqamli muallif, machine learning, huquqiy tartibga solish.

ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ ПРАВОВОГО СТАТУСА НЕЙРОННЫХ СЕТЕЙ КАК ОБЪЕКТА ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ

Нурбоева Дурдона Бахтиёр кизи

*Ассистент-преподаватель кафедры «Юриспруденция» Академии труда и
социальных отношений*

Аннотация

В данной статье методом сравнительно-правового анализа исследуются доктринальные проблемы определения авторского права на литературные произведения, созданные искусственным интеллектом (ИИ), а также существующие подходы к обеспечению правовой охраны контента, генерируемого нейронными сетями. Исследование показывает, что действующая доктрина авторского права преимущественно основывается на критериях человеческого творчества, вследствие чего в правовом регулировании

произведений, созданных ИИ, сохраняются существенные пробелы. В статье проводится сравнительный анализ правовых систем США, Европейского союза, Великобритании, Китая, Российской Федерации и Узбекистана, а также рассматриваются лицензионные соглашения платформ Midjourney, ChatGPT и DALL-E. Анализируются такие известные судебные дела, как *Thaler v. Perlmutter* и *Li Yunkai v. Liu Yuanchun*. Кроме того, отмечается, что применение критериев «творческого вклада» и «человеческого фактора» в их традиционном понимании к произведениям, созданным ИИ, может привести к невозможности предоставления им авторско-правовой охраны. Вместе с тем механизм защиты *sui generis* может способствовать решению данной проблемы. В статье представлены научно обоснованные предложения, направленные на адаптацию законодательства Республики Узбекистан к современным условиям цифровой среды.

Ключевые слова: авторское право, искусственный интеллект, нейронная сеть, творческий вклад, человеческий фактор, защита *sui generis*, цифровой автор, машинное обучение, правовое регулирование.

PROBLEMS OF DETERMINING THE LEGAL STATUS OF NEURAL NETWORKS AS AN OBJECT OF INTELLECTUAL PROPERTY

Durdona Bakhtiyor qizi Nurboyeva

Assistant Lecturer at the Department of Jurisprudence, Academy of Labor and Social Relations

Abstract

This article examines the doctrinal problems of establishing copyright for literary works created by artificial intelligence (AI), as well as existing approaches to ensuring copyright protection for content generated by neural networks, using comparative legal analysis. The study shows that the existing doctrine of copyright is built mainly on the criteria of human creativity, and there are significant gaps in the legal regulation of AI-generated works. The article compares the legal systems of the USA, the European Union, the United Kingdom, China, Russia, and Uzbekistan, and analyzes the license agreements of the Midjourney, ChatGPT, and DALL-E platforms. Well-known cases *Thaler v. Perlmutter* and *Li Yunkai v. Liu Yuanchun* are considered. The results show that if the criteria of "creative contribution" and "human factor" are interpreted traditionally, it is impossible to grant copyright to AI works; however, the "sui generis" protection mechanism can resolve this problem. The article contains scientifically substantiated proposals aimed at adapting the legislation of Uzbekistan and the Russian Federation to the modern digital environment.

Keywords: copyright, artificial intelligence, neural network, creative contribution, human factor, sui generis protection, digital authorship, machine learning, legal regulation.

Kirish

Hozirgi globallashtirish va texnologiyalar jadal rivojlanib borayotgan davrda sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari inson faoliyatining barcha sohalariga kirib bormoqda. SI ning rivojlangan yirik til modellari nafaqat matn tahlil qilish, balki she'rlar, romanlar, ilmiy maqolalar, tasviriy san'at asarlari va boshqa ijodiy natijalar yaratish qobiliyatiga ega bo'lib qoldi⁵¹. Neyron tarmoqlarning tijorat hamda notijorat maqsadlarda keng qo'llanilishi esa huquqshunoslar oldiga *sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan asarlar kimga tegishli?* degan savol qo'yadi.

Ushbu savol dolzarblashtirishga bir qancha omillar sabab bo'lmoqda. Birinchidan, jahon iqtisodiyotida intellektual mulk tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda: Butunjahon intellektual mulk tashkiloti (WIPO) ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yilda global intellektual mulk bozorining hajmi 5,8 trillion AQSh dollariga yetgan⁵². Ikkinchidan, SI asarlarining soni tobora o'sib bormoqda. 2024-yilning birinchi yarmida ChatGPT tomonidan 1 milliard dan ortiq intellektual mulk obyekti bo'lishi mumkin bo'lgan kontentlar yaratilgan⁵³. Uchinchidan, O'zbekiston Respublikasi 2020-yildan boshlab "Raqamli O'zbekiston" strategiyasini amalga oshirib kelmoqda, bu esa milliy qonunchilikni zamonaviy texnologiyalarga moslashtirishni taqozo etmoqda.

Ko'pchilik mamlakatlarda, shu jumladan O'zbekiston Respublikasida neyron tarmoqlarning ham, ular tomonidan yaratilgan natijalarning ham huquqiy maqomi aniq belgilanmagan. Ushbu bo'shliq ham nazariy, ham amaliy jihatdan katta ahamiyat kasb etadi. SI tomonidan yaratilgan asarlarning tobora ko'proq tijoratlashtirilayotgani va ularning fuqarolik muomalasiga integratsiyalashayotgani ushbu sohani me'yoriy-huquqiy tartibga solish muammosini yanada dolzarb qilib bormoqda.

J. Lokkning mehnat nazariyasiga asoslangan mulk huquqi to'g'risidagi nazariy qarashlari SI tomonidan yaratilgan asarlarning huquqiy maqomini belgilashda ziddiyat vujudga keltirmoqda. Aksariyat davlatlarning amaldagi huquqiy tizimlari mualliflik huquqi subyektlari tarkibini faqat jismoniy va yuridik shaxslar bilan cheklaydi. SI fuqarolik huquqi subyekti hisoblanmaydi va tegishli huquqiy layoqatga ega bo'lishi mumkin emas. Bu o'z-o'zidan huquqiy himoyani ham, majburiyatni ham keltirib chiqarmasdan muammo vujudga keltirmoqda.

Maqolaning maqsadi, neyron tarmoq va SI tomonidan yaratilgan asarlarga mualliflik huquqini tartibga solishning xalqaro tajribasi, O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi asosida mavjud huquqiy yechimlarni tahlil etish, dolzarb muammolarni aniqlash va ilmiy asoslangan tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

⁵¹ TB. Brown "Language Models are Few-Shot Learners" <https://proceedings.neurips.cc/paper/2020/file/1457c0d6bfc4967418bfb8ac142f64a-Paper.pdf>

⁵² World Intellectual Property Organization Global Innovation Index 2023 – Geneva WIPO 2023. <https://www.wipo.int/en/web/global-innovation-index/2023/index>

⁵³ How people are using ChatGPT. 2025. 15-september <https://openai.com/index/how-people-are-using-chatgpt/>

Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda har tomonlama mavzuni o'rganish uchun aralash metodologiyadan foydalaniladi. Birinchi navbatda maqola mualliflik huquqining nazariy asoslari, sun'iy intellekt yaratgan asarlarning huquqiy tabiati hamda SI ning maqomi haqidagi ilmiy adabiyotlar tahlilini o'z ichiga oladi. Tahlil jarayonida yuridik, falsafiy, axloqiy va texnologik tomondan yondashuvlar o'rganiladi.

Adabiyotlar tahlili doirasida mualliflik huquqi doktrinalarida qo'llaniladigan "originallik", "ijodiy hissa" va "inson omili" mezonlarining zamonaviy talqini hamda ularni SI asarlariga nisbatan qo'llash imkoniyatlari o'rganiladi. Ginsburg va Budiardjo, Samuelson, Lemley va Casey, Abbott, Hartmann va Moritz kabi yetakchi tadqiqotchilarning ishlari asosiy nazariy manba sifatida tahlil etiladi.

Qiyosiy-huquqiy tahlil usuli asosida quyidagi huquqiy tizimlar solishtirilib o'rganiladi: AQSh 17 U.S.C. § 102 mualliflik huquqi qonuni, Yevropa Ittifoqi 2024-yilgi AI Act va 2019/790-sonli mualliflik huquqi direktivasi, Buyuk Britaniya CDPA 1988, 9(3)-modda, Xitoy, Yaponiya, Janubiy Koreya va O'zbekiston Respublikasi "Mualliflik huquqi va Turdosh huquqlar to'g'risida"gi Qonuni. Rossiya Federatsiyasi Fuqarolik Kodeksining 1228, 1257 va 1260-moddalari hamda RF Oliy Sudi Plenumining 2019-yildagi № 10-sonli Qarori alohida tahlil qilinadi.

Hujjatlar tahlili va rasmiy sud materiallari asosida quyidagi muhim sud ishlari ko'rib chiqiladi: Thaler v. Perlmutter AQSh, 2023, Li Yunkai v. Liu Yuanchun Xitoy, Pekin internet sudi, 2023, Feilin v. Baidu va Tencent v. Yingxun ishlari. Bundan tashqari, Midjourney, ChatGPT va DALL-E kabi yirik SI platformalarining foydalanuvchi shartnomalari va litsenziya hujjatlari tahlil etiladi.

Tadqiqot uchun ma'lumotlar to'plashda WIPO, EUIPO rasmiy hujjatlari, Stanford Technology Law Review, Harvard Law Review, Berkeley Technology Law Journal kabi ilmiy yuridik jurnallar, Justia va Eur-Lex ma'lumotlar bazalari, xalqaro tashkilotlar va kompaniyalarning hisobotlaridan foydalaniladi. Yirik SI platformalarining Midjourney, DALL-E, ChatGPT litsenziya shartnomalari mazmuni tahlil qilinadi va ularning qonunchilik talablariga muvofiqligi baholanadi.

Tahlil va natijalar

Mualliflik huquqining nazariy asoslari va SI asarlariga qo'llanilishi

Tadqiqot natijalariga ko'ra mualliflik huquqining subyekti masalasi va uning SI asarlariga nisbatan qo'llanilishi ikkita muhim xususiyatga egadir, ijodiy mustaqillik hamda asarda inson irodasining ifodalanish darajasi. Ginsburg va Budiardjo ta'kidlaganidek, mualliflik huquqining subyekti o'z ijodiy harakatlarini ongli ravishda amalga oshirishi, asar ustida erkin ishlashi, tanlovlar qilishi va o'ziga xos ifoda yaratishi lozim⁵⁴. O'zbekiston Respublikasining "Mualliflik huquqi va Turdosh

⁵⁴. Ginsburg J.C., Budiardjo L.A. Authors and Machines // Berkeley Technology Law Journal, 2019. https://btlj.org/data/articles2019/34_2/01_Ginsburg_Web.pdf

huquqlar to'g'risida"gi Qonunining 3-moddasiga binoan: muallif -o'z ijodiy mehnati bilan asar yaratgan jismoniy shaxsdir⁵⁵.

Turli mamlakatlarda SI asarlarini tartibga solishga nisbatan turlicha yondashuvlar mavjud. Avstraliyada SI tomonidan generatsiya qilingan natijalar huquqiy muhofazaga ega bo'lmaydi va ular yaratilishi bilanoq ommaviy mulk (public domain) maqomiga o'tadi⁵⁶. Buyuk Britaniyada esa CDPA 1988-yilgi qonunining 9(3)-moddasi asosida kompyuter yordamida yaratilgan asarlarga mualliflik huquqi asarni yaratish uchun zarur choralarni ko'rgan shaxsga beriladi⁵⁷. Bu yondashuv nisbatan moslashuvchan bo'lib, foydalanuvchining muallif sifatida tan olinishi imkoniyatini ochib beradi.

AQShda mualliflik huquqi faqat inson tomonidan yaratilgan asarlarga berilishi mumkin degan pozitsiya qaror topgan. Biroq SI yordamida yaratilgan obyektlarga nisbatan muallif huquqini tan olish, ariza beruvchi yakuniy natijaga sezilarli ijodiy hissa qo'shgan taqdirdagina mumkin deb hisoblanadi. Bu borada rassom Kris Kashtanova ishi alohida e'tiborga loyiq. AQSh Mualliflik huquqini ro'yxatga olish byurosi unga "Zarya Of The Dawn" komiksi muallifi sifatida dastlab mualliflik huquqini berdi, lekin keyinchalik rasmlar Midjourney yordamida generatsiya qilingani ma'lum bo'lgach, byuro o'z qarorini bekor qilgan.

Yevropa Ittifoqi 2024-yilgi AI Act va 2019/790-sonli mualliflik huquqi direktivasi doirasida SI asarlariga nisbatan ehtiyotkorona yondashuvni saqlaydi. Xitoyda Pekin internet sudi Li Yunkai v. Liu Yuanchun ishida SI yordamida yaratilgan asarlarga shartli ravishda mualliflik huquqini tan olgan holat kuzatiladi, biroq bu ko'proq davlatning texnologiyani qo'llab-quvvatlash siyosati sifatida baholanmoqda.

O'zbekiston Respublikasida sun'iy intellekt sohasini tartibga solishga qaratilgan bir qator muhim huquqiy hujjatlar qabul qilingan. 2024-yilda Prezidentning "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"si⁵⁸ qarori qabul qilindi, 2021-yilda Vazirlar Mahkamasining esa "2025-2026-yillarda sun'iy intellekt texnologiyalari sohasida ustuvor loyihalarni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi⁵⁹ qarori imzolandi. Ushbu hujjatlar asosan SI texnologiyalarini joriy etish va rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lib, SI tomonidan yaratilgan asarlarning huquqiy maqomini aniq belgilab bermagan.

O'zbekiston Respublikasining Fuqarolik Kodeksi va "Mualliflik huquqi va Turdosh huquqlar to'g'risida"gi Qonun doirasida muallif bu o'z ijodiy mehnati natijasida asar yaratgan jismoniy shaxsdir. Qonunning 3-moddasiga ko'ra, mualliflik huquqi obyekti bo'lishi uchun asar insonning ijodiy faoliyati mahsuli bo'lishi shart.

⁵⁵ O'zbekiston Respublikasining 2006-yil 20-iyuldagi "Mualliflik huquqi va Turdosh huquqlar to'g'risida"gi 42-son qonuni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlar milliy bazasi, <https://lex.uz/docs/-1022944>

⁵⁶ Вараксин М. Рисунки нейросети: кому они принадлежат. <https://pravo.ru/story/263223/>

⁵⁷ Copyright, Designs and Patents Act 1988. https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1988/48?utm_source

⁵⁸ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 14.10.2024 yildagi PQ-358-son qarori. Qonun hujjatlari milliy bazasi <https://lex.uz/docs/-7158604>

⁵⁹ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "2025-2026-yillarda sun'iy intellekt texnologiyalari sohasida ustuvor loyihalarni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 10.07.2025 yildagi 425-son qarori. Qonun hujjatlari milliy bazasi. <https://lex.uz/uz/docs/-7621993>

Shunday qilib, O'zbekiston qonunchiligi nuqtai nazaridan SI tomonidan yaratilgan natijalar mualliflik huquqi obyekti sifatida tan olinmaydi, chunki, subyekt faqat jismoniy shaxs bo'lishi mumkin; ikkinchidan, asarning ijodiy mehnat natijasi bo'lishi talab etiladi. O'zbekistonda bu boradagi maxsus tartibga solish mexanizmlari hali ishlab chiqilmagan.

Rossiya Federatsiyasida asosiy me'yoriy hujjat sifatida Fuqarolik Kodeksining 1257-moddasi belgilanadi. Mazkur moddaga binoan fan, adabiyot yoki san'at asarining muallifi sifatida o'z ijodiy mehnati bilan uni yaratgan fuqaro tan olinadi. Binobarin, mualliflikning ikki majburiy belgisi mavjud: mualliflik huquqi subyekti faqat inson bo'lishi mumkin va asar ijodiy faoliyat natijasida yaratilishi kerak.

Neyron tarmoqlarning ijodiy faoliyati masalasi ilmiy munozaralarga sabab bo'lmoqda. P.M. Morxat kabi mualliflar neyron tarmoqlar ijodiy vazifalarni hal etishga qodir deb hisoblaydi⁶⁰. Boshqa tadqiqotchilar, jumladan V. Vitko kabi olimlar aksincha, SI ning ijodiy faoliyat imkoniyatini tan olmaydi⁶¹.

Mavjud qonunchilik bu munosabatlarni to'liq tartibga solish uchun yetarli emas. Shu bois SI asarlariga mualliflik huquqlari hozirda asosan foydalanish shartlari bilan tartibga solinadi. Midjourney platformasi pullik versiyasida generatsiya qilingan kontentga mualliflik huquqi foydalanuvchiga tegishli ekanligini belgilaydi, biroq kompaniya o'zi muddatsiz, umumjahon, noekskluziv, sublitsenziya beriladigan, bepul, qaytarib olib bo'lmaydigan litsenziya huquqini saqlab qoladi. Bepul obunada foydalanuvchi litsenziyasi shartlarida faqat tijorat bo'lmagan maqsadlarda foydalanish huquqini olishi belgilangan.

DALL-E neyron tarmog'i tomonidan generatsiya qilingan natijalar ustidagi intellektual mulk foydalanuvchi shartnomasi shartlarida aniqlanmagan, ishlab chiquvchi kontent yaratishda SI ning ishtirokini ko'rsatishni tavsiya etish bilan cheklangan. OpenAI ChatGPT yordamida yaratilgan mahsulotga mualliflik huquqi ishlab chiquvchiga tegishli bo'ladi. Ko'pchilik SI platformalari uchun umumiy belgi generatsiya qilingan natijadan tijorat bo'lmagan maqsadlarda erkin foydalanish imkoniyati.

SI asarlarini huquqiy tartibga solishning uchta asosiy yondashuv dunyo tomonidan ko'rib chiqilmoqda.

Birinchi yondashuv: SI hech qachon mualliflik huquqi sub'ekti bo'la olmaydi

Lemley va Casey hamda AQSh Copyright Office ushbu pozitsiyani qo'llab-quvvatlaydi⁶². Ularning fikricha, mualliflik huquqining mohiyatini inson ijodkorligi tashkil etadi va SI bu ijodkorlik xislatlariga javob bermaydi. SI huquq subyektligiga ega emas, o'z harakatlarining oqibatlarini anglab yetmaydi, mualliflik majburiyatlarini bajara olmaydi. Rossiya Federatsiyasi va Germaniya ham ushbu pozitsiyaga yaqin

⁶⁰ Морхат П. М. Правосубъектность искусственного интеллекта в сфере права интеллектуальной собственности: дис. д-ра юрид. наук. Москва, 2018. - 420 с.

⁶¹ Витко В. Анализ научных представлений об авторе // Интеллектуальная собственность. Авторское право и смежные права. 2019. С. 5-22.

⁶² Lemley M.A., Casey B. Fair Learning // Texas Law Review. <https://texaslawreview.org/fair-learning/>

turadi. Biroq ushbu yondashuv SI sanoatiga nisbatan investitsiyalarni kamaytirishi va SI bilan ish yurituvchi foydalanuvchilar manfaatlarini himoyasiz qoldirishi mumkin.

Ikkinchi yondashuv: “Sui generis” alohida himoya tizimi

Hartmann va Moritz, shuningdek Buyuk Britaniya CDPA modeli tarafdorlari SI asarlariga an’anaviy mualliflik huquqidan mustaqil “sui generis” alohida himoya tizimini ishlab chiqish zarurligini ta’kidlaydi⁶³. Ushbu yondashuv foydalanuvchi va ishlab chiquvchining manfaatlarini muvozanatlashtiradi, SI asarlarini “mualliflik huquqi” doirasida emas, balki texnologik natija sifatida himoya qiladi, sotish va tijoratlashtirishga ruxsat beradi, ammo inson mualliflik huquqini zaiflashtirmaydi. Ushbu yondashuv neyron tarmoq ishtirokidagi munosabatlarni tartibga soluvchi yangi institutlar yaratishni ham ko’zda tutadi.

Uchinchi yondashuv: SI ni vosita, foydalanuvchini muallif sifatida tan olish

Abbott, Xitoy Pekin internet sudi va Yaponiya JPO yondashuvi SI ni vosita, foydalanuvchini esa muallif sifatida tan oladi⁶⁴. Ya’ni, agar foydalanuvchi SI ga ijodiy prompt yozsa, natijalarni tanlab tahrirlasa, bu “yetarli ijodiy hissa” sifatida baholanadi. Ushbu yondashuv eng mantiqiy asosga ega deb baholanadi, ammo falsafiy jihat mavjud: minimal vaqt va kuch sarflagan oxirgi foydalanuvchi muallif sifatida tan olinishi mumkin.

Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko’rsatadiki, SI ga mualliflik huquqini berish bir qator huquqiy, texnologik va axloqiy jihatlarni qamrab oladi hamda ushbu sohalaridagi muammolarni keltirib chiqaradi. Olimlar, davlatlar va xalqaro tashkilotlar hali ham biror yagona xulosaga kelisha olmagan uch xil fikr bir-biriga qarama-qarshi turmoqda.

Birinchi yondashuvni tahlil qilganda, an’anaviy mualliflik huquqida ko’zda tutilgan huquq va majburiyatlarni SI ga berish mantiqsizligi ayon bo’ladi. Qonun inson ijodkorligini himoya qiladi, javobgarlik masalalari ham aynan insonning ijodiy faoliyati jarayonida vujudga keladi. Hozirgi kunda SI ning eng rivojlangan tizimlari ham faqatgina dastur doirasida harakat qiladi va ijodiy jarayonni anglash, mualliflik mas’uliyatini his qilish hamda originallik talablariga javob bermaydi. Shu bilan birga, bu yondashuv katta kamchilikka ega: neyron tarmoq huquq subyektligiga ega emas, o’z huquqlarini mustaqil amalga oshira olmaydi, javobgarlik yuklay olmaydi va daromad olishdan manfaatdor emas. Qo’shma mualliflik tan olinganda esa istisnalar mualliflik huquqi muddatini belgilash muammosi ham vujudga keladi.

Uchinchi yondashuvni qo’llab-quvvatlovchilar fikrlarida ham bo’shliqlar mavjud. Lemley va Casey tomonidan olib borilgan tadqiqotlar jarayonida agar foydalanuvchiga mualliflik huquqi berilsa, boshqa mualliflarning huquqlari buzilishi va SI ishlab

⁶³ Hartmann B., Moritz H. AI-Generated Works and Copyright Protection. <https://cyberleninka.ru/article/n/the-evolving-role-of-copyright-law-in-the-age-of-ai-generated-works>

⁶⁴ Abbott R. The Reasonable Computer: Disrupting the Paradigm of tort Liability. <https://www.gwlr.org/wp-content/uploads/2018/04/86-Geo.-Wash.-L.-Rev.-1.pdf>

chiqaruvchi kompaniyalarining javobgarlikdan qochishlariga imkoniyat yaratilishi mumkinligi aniqlangan⁶⁵.

Neyron tarmoqlarning ijodiy faoliyati masalasiga to'xtaladigan bo'lsak, foydalanuvchining neyron tarmoq bilan ishlashida ijodiy faoliyatning mavjudligi ham munozarali masala hisoblanadi. Ba'zi huquqshunoslar so'rovni kiritishni otkritka bosib chiqaradigan stanokning tugmachasini bosish bilan tenglashtiradi⁶⁶. va bu harakat ijod akti emas degan fikrni ilgari suradi. Biroq bir xil neyron tarmoq bilan ishlaydigan ikki foydalanuvchi o'xshash tasvir yaratishga uringanda turli matnli so'rovlardan foydalanishi va o'zaro farqli ikki asarni vujudga keltirishi ehtimoli yuqori, bu esa inson ijodiy hissasining mavjudligini ko'rsatadi.

SI va mualliflik huquqi borasidagi mashhur sud ishlari tahlili ushbu ziddiyatni yanada yorqin namoyon etadi. 2022-yilda Dr. Stephen Thaler o'zining DABUS nomli SI tizimi tomonidan mustaqil ravishda yaratilgan "A Recent Entrance to Paradise" nomli asariga mualliflik huquqini talab qildi. AQSh tuman sudining 2023-yil 18-avgustdagi qaroriga ko'ra, "mualliflik huquqi inson ijodkorligini talab qiladi" degan qoidani inobatga olib mualliflik huquqi berishni rad etdi⁶⁷. Xitoy Pekin internet sudining Li Yunkai v. Liu Yuanchun ishida 150 dan ortiq buyruqlar sun'iy intellektga berilganligi va ularning natijasi o'laroq intellektual mulk obyekti vujudga kelganligi aniqlandi sud shartli ravishda mualliflik huquqini tan oldi, ammo bu ko'proq texnologiyani qo'llab-quvvatlash siyosati sifatida baholanadi⁶⁸.

Mualliflik huquqini buzganlik uchun javobgarlik masalasi ham alohida e'tiborni talab etadi. Neyron tarmoqlar katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash orqali o'rganadi va bu ma'lumotlarning bir qismi mustaqil mualliflik huquqi obyektlari hisoblanadi. Amalda neyron tarmoq yaratgan natija ikki xil bo'lishi mumkin: asl nusxalari bilan sezilarsiz o'xshashliklarga ega printsiptial yangi asar yoki mavjud boshqa asarlar kompilatsiyasidan iborat bo'lishi mumkin. Amaliyotda Getty Images fotobankining va bir qator rassomlarning da'volarida Stable Diffusion va Midjourney yaratuvchilari javobgar sifatida qatnashdi⁶⁹. Sud amaliyoti endigina shakllanmoqda.

Iqtisodiy jihatdan tahlil qilinganida: birinchi yondashuv SI sanoatiga nisbatan investitsiyani kamaytirishi biroq inson muallifligini to'liq himoya qilishi mumkin. "Sui generis" tizimi ikki tomonni muvozanatlashtiradi, ammo dastlab moliyaviy jihatdan ko'p mablag' talab qiladi, biroq joriy etilgandan keyin mualliflik huquqi doirasida vujudga keladigan muammo va xarajatlarni qoplab ketadi. Uchinchi yondashuv eng tez joriy etilishi mumkin, ammo SI tomonidan berilgan ma'lumotlar boshqa mualliflarni

⁶⁵ Lemley M.A., Casey B. Fair Learning // Texas Law Review. <https://texaslawreview.org/fair-learning/>

⁶⁶ Кильдюшкин Р. Стало известно, кому принадлежат авторские права на созданные нейросетями картинки https://www.gazeta.ru/tech/news/2022/07/13/18121040.shtml?utm_source

⁶⁷ Thaler v. Perlmutter, Civil Action. <https://www.wipo.int/wipolex/ru/judgments/details/1840>

⁶⁸ Beijing Internet Court. Li Yunkai v. Liu Yuanchun, Case. https://english.bjinternetcourt.gov.cn/_pdf/BeijingInternetCourtCivilJudgment112792023.pdf

⁶⁹ Midjourney. Terms of Service. <https://docs.midjourney.com/docs/terms-of-service>

himoyasiz qoldirishi mumkin. Hartmann va Moritz ta'riflaganidek, ham investitsiya ham mualliflik huquqlari o'rtasida muvozanatli yondashuv ishlab chiqarilishi zarurdir.

Ushbu soha mutaxasisi Abbott ta'kidlaganidek, agar SI tizimlari haqiqatdan ham o'z-o'zini anglash va mustaqil ijodiy qarorlar qabul qila boshlaydigan bo'lsa, huquq tizimlari bu reallikka moslashishlari va uchinchi yo'nalishni takomillashtirilishini talab qiladi⁷⁰. 2030 - 2040-yillarda SI ning qaysi darajada bo'lishi olimlar fikrlarini yana qayta ko'rib chiqishini talab qilishi mumkin.

Xulosa va takliflar

Neyron tarmoq texnologiyalarining jadal rivojlanishi tufayli O'zbekiston Respublikasi va ko'plab boshqa mamlakatlarda SI tomonidan generatsiya qilingan natijalarga mualliflik huquqlarini tartibga solish masalasida katta huquqiy bo'shliqlar vujudga kelgan. Hozirgi generativ SI tizimlari qanchalik takomillashgan bo'lmasin, hali ham mualliflik huquqi subyekti maqomiga ega bo'lish uchun zarur bo'lgan ijodiy mustaqillik, erkin tanlov va shaxsiy ifoda qobiliyatiga ega emas.

Muammoni hal etishning eng istiqbolli yo'li neyron tarmoq foydalanuvchisiga mualliflik huquqini foydalanuvchi sezilarli ijodiy hissa qo'shgan holatlarda tan olish va neyron tarmoq ishlab chiquvchisiga oddiy (noekskluziv) litsenziya berishni joriy etish kerak. Ushbu yo'lda borish uchun qonunchilikda "ijodiy mehnat" tushunchasi, ya'ni foydalanuvchini muallif sifatida tan olish uchun zarur minimal ijodiyot darajasi aniq mustahkamlanishi lozim. Biroq bizning fikrimizcha, eng samarali yechim "sui generis" tizimini joriy etish va ularga alohida himoya berish hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi uchun quyidagi tavsiyalar beriladi. SI tomonidan yaratilgan asarlarga nisbatan maxsus huquqiy tartibga solish mexanizmini ishlab chiqish; "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi Qonunga SI asarlariga nisbatan maxsus normalar kiritish; xalqaro tajribani, xususan Buyuk Britaniyaning CDPA modeli va Xitoy sud amaliyotini hisobga olgan holda "sui generis" tizimini joriy etish; neyron tarmoqni o'qitishda boshqalarning mualliflik huquqlarini buzilishi uchun mas'uliyat mexanizmini aniq belgilashni nazarda tutadi.

Xulosa o'rnida ta'kidlash joizki, ushbu sohadagi qonunchilik islohotlari kechiktirib bo'lmaydigan zaruratga aylandi. "Raqamli O'zbekiston" strategiyasi maqsadlariga erishish uchun milliy qonunchilikni zamonaviy raqamli muhitga moslashtirishning huquqiy kafolatlari yaratilishi zamon taqozosi hisoblanadi.

⁷⁰ Abbott R. The Reasonable Computer: Disrupting the Paradigm of Tort Liability // George Washington Law Review

<https://www.gwlr.org/wp-content/uploads/2018/04/86-Geo.-Wash.-L.-Rev.-1.pdf>

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining 2006-yil 20-iyuldagi "Mualliflik huquqi va turdosh huquqlar to'g'risida"gi 42-son qonuni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlar milliy bazasi. <https://lex.uz/docs/-1022944>
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Sun'iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 14.10.2024 yildagi PQ-358-son qarori // Qonun hujjatlari milliy bazasi. <https://lex.uz/docs/-7158604>
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "2025-2026-yillarda sun'iy intellekt texnologiyalari sohasida ustuvor loyihalarni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 10.07.2025 yildagi 425-son qarori // Qonun hujjatlari milliy bazasi. <https://lex.uz/uz/docs/-7621993>
4. Abbott R. *The Reasonable Computer: Disrupting the Paradigm of Tort Liability*. <https://www.gwlr.org/wp-content/uploads/2018/04/86-Geo.-Wash.-L.-Rev.-1.pdf>
5. Beijing Internet Court. *Li Yunkai v. Liu Yuanchun*, Case. Beijing Internet Court. <https://english.bjinternetcourt.gov.cn/pdf/BeijingInternetCourtCivilJudgment112792023.pdf>
6. Brown T. B. *Language Models are Few-Shot Learners*. NeurIPS Proceedings. <https://proceedings.neurips.cc/paper/2020/file/1457c0d6bfcb4967418bfb8ac142f64a-Paper.pdf>
7. Copyright, Designs and Patents Act 1988. Legislation. https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1988/48?utm_source
8. Ginsburg J. C., Budiardjo L. A. *Authors and Machines* // Berkeley Technology Law Journal, 2019. https://btlj.org/data/articles2019/34_2/01_Ginsburg_Web.pdf
9. Hartmann B., Moritz H. *AI-Generated Works and Copyright Protection*. <https://cyberleninka.ru/article/n/the-evolving-role-of-copyright-law-in-the-age-of-ai-generated-works>
10. How people are using ChatGPT. 2025. 15-September. OpenAI. <https://openai.com/index/how-people-are-using>

**DAVLAT TILIDA ISH YURITISH (AKADEMIK YOZUV) FANLARINI
YURISPRUDENSIYA YO'NALISHIDA O'QITISHDA INNOVATSION
YONDASHUVLAR MEKANIZMLARINI BOSHQARISH**

Quchqorova Shoxsanam

Mehnat va ijtimoiy munosabatlar akademiyasi "Yurisprudensiya" kafedrası ish yurituvchisi, Chirchiq Davlat Pedagogika Universiteti 1-bosqich magistranti

E-mail: anora_4878@bk.ru

Annotatsiya

Mazkur maqolada yurisprudensiya ta'lim yo'nalishida "Davlat tilida ish yuritish (Akademik yozuv) fanlarini o'qitish jarayonini innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etish va boshqarish masalalari tahlil qilingan. Yuristlarning kasbiy faoliyatida huquqiy hujjatlarni davlat tilida to'g'ri, aniq, mantiqiy va yuridik uslub talablari asosida tayyorlash muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan, an'anaviy ta'lim usullarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar, keys-stadi, loyihaviy ta'lim, raqamli ta'lim resurslari, elektron hujjat aylanishi va kompetensiyaviy yondashuv bilan uyg'unlashtirish zarurati asoslangan. Tadqiqot natijasida yurisprudensiya talabalarining kasbiy-kommunikativ, akademik va hujjatchilik kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi innovatsion boshqaruv mexanizmi taklif etilgan.

Kalit so'zlar: davlat tili, ish yuritish, akademik yozuv, yurisprudensiya, innovatsion ta'lim, huquqiy hujjat, kasbiy kompetensiya, raqamli ta'lim, pedagogik texnologiya, ta'limni boshqarish.

**УПРАВЛЕНИЕ МЕХАНИЗМАМИ ИННОВАЦИОННЫХ ПОДХОДОВ В
ПРЕПОДАВАНИИ ДИСЦИПЛИНЫ «ДЕЛОПРОИЗВОДСТВО НА
ГОСУДАРСТВЕННОМ ЯЗЫКЕ (АКАДЕМИЧЕСКОЕ ПИСЬМО)» ПО
НАПРАВЛЕНИЮ «ЮРИСПРУДЕНЦИЯ»**

Кучкарова Шохсанам

Делопроизводитель кафедры «Юриспруденция» Академии труда и социальных отношений, магистрант 1-го курса Чирчикского государственного педагогического университета.

Аннотация

В статье проанализированы вопросы организации и управления процессом преподавания дисциплины «Делопроизводство на государственном языке (академическое письмо)» по направлению «Юриспруденция» на основе инновационных подходов. В профессиональной деятельности юристов важное значение имеет правильная, точная и логичная подготовка правовых документов на государственном языке в соответствии с требованиями юридического стиля.

В связи с этим обоснована необходимость сочетания традиционных методов обучения с современными педагогическими технологиями, кейс-стади, проектным обучением, цифровыми образовательными ресурсами, электронным документооборотом и компетентностным подходом. В результате исследования предложен инновационный механизм управления, направленный на развитие профессионально-коммуникативных, академических и документоведческих компетенций студентов направления «Юриспруденция».

Ключевые слова: государственный язык, делопроизводство, академическое письмо, юриспруденция, инновационное обучение, правовой документ, профессиональная компетентность, цифровое образование, педагогическая технология, управление образованием.

MANAGING THE MECHANISMS OF INNOVATIVE APPROACHES TO TEACHING THE SUBJECTS OFFICE MANAGEMENT IN THE STATE LANGUAGE (ACADEMIC WRITING) IN THE FIELD OF JURISPRUDENCE

Quchqorova Shoxsanam

Office Clerk of the Department of Jurisprudence, Academy of Labor and Social Relations; First-Year Master's Student at Chirchiq State Pedagogical University

Abstract

This article analyzes the organization and management of the teaching process of the subjects “Office Management in the State Language” and “Academic Writing” in the field of Jurisprudence based on innovative approaches. In the professional activities of lawyers, the ability to prepare legal documents in the state language accurately, clearly, logically, and in accordance with the requirements of legal writing style is of great importance. From this perspective, the study substantiates the need to integrate traditional teaching methods with modern pedagogical technologies, case-based learning, project-based learning, digital educational resources, electronic document management, and a competency-based approach. As a result of the research, an innovative management mechanism aimed at developing the professional-communicative, academic, and document-management competencies of students studying Jurisprudence has been proposed.

Keywords: state language, office management, academic writing, jurisprudence, innovative education, legal document, professional competence, digital education, pedagogical technologies, educational management.

Kirish

Bugungi kunda oliy ta'lim tizimida raqobatbardosh, mustaqil fikrlaydigan, kasbiy kompetensiyalarga ega va zamonaviy mehnat bozori talablariga javob beradigan mutaxassislarni tayyorlash muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, yurisprudensiya yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarning kasbiy faoliyatida davlat tilidan to'g'ri, aniq, mantiqiy va me'yoriy foydalanish, huquqiy hujjatlarni tayyorlash, rasmiy-ish uslubiga rioya qilish hamda akademik matnlarni mustaqil yaratish ko'nikmalari muhim ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan, "Davlat tilida ish yuritish" va "Akademik yozuv" fanlarini zamonaviy pedagogik texnologiyalar va innovatsion yondashuvlar asosida o'qitish zarurati ortib bormoqda.

Yurisprudensiya sohasida mutaxassisning kasbiy faoliyati bevosita turli xil huquqiy hujjatlar, ariza, da'vo arizasi, shartnoma, xulosa, xizmat yozishmalari, huquqiy tahlillar, ilmiy maqolalar va boshqa yozma materiallarni tayyorlash bilan bog'liq. Bunday hujjatlarning mazmunan aniq, usluban to'g'ri, mantiqan izchil va huquqiy jihatdan asoslangan bo'lishi mutaxassisning kasbiy kompetentligini belgilaydi. Shu sababli bo'lajak yuristlarda nafaqat huquqiy bilimlarni, balki davlat tilida samarali ish yuritish va akademik yozish kompetensiyalarini ham shakllantirish ta'lim jarayonining muhim tarkibiy qismi sifatida qaralishi lozim.

Zamonaviy ta'lim jarayonida an'anaviy ma'ruza va amaliy mashg'ulotlar bilan bir qatorda interaktiv ta'lim, keys-stadi, muammoli ta'lim, loyihaviy yondashuv, raqamli ta'lim resurslari, elektron platformalar, jamoaviy ishlash, debat va diskussiyalardan foydalanish talabalarning fanga bo'lgan qiziqishini oshirish hamda ularning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish imkonini beradi. Xususan, yurisprudensiya yo'nalishida "Davlat tilida ish yuritish" fanini o'qitishda huquqiy hujjatlarni tahlil qilish va qayta ishlash, rasmiy hujjatlarni mustaqil tayyorlash, huquqiy vaziyatlarga asoslangan keyslarni yechish kabi innovatsion metodlardan foydalanish talabalarning kasbiy va kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Davlat tilida ish yuritish, akademik yozuv, kasbiy kommunikatsiya va ularni zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida o'qitish masalalari so'nggi yillarda ta'lim sohasidagi ilmiy tadqiqotlarning muhim yo'nalishlaridan biriga aylanib bormoqda. Ayniqsa, yurisprudensiya yo'nalishida ta'lim olayotgan talabalarning kasbiy-nutqiy kompetensiyalarini shakllantirish, huquqiy hujjatlarni davlat tilida to'g'ri rasmiylashtirish va ilmiy-huquqiy matnlarni yaratish ko'nikmalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

O'zbek tilining davlat tili sifatidagi maqomi, uning rasmiy ish yuritishda qo'llanilishi va huquqiy sohadagi ahamiyatiga oid masalalar tilshunos olimlarning tadqiqotlarida keng yoritilgan. Jumladan, A.Hojiyev, Sh.Rahmatullayev, N.Mahmudov, R.Safarova va boshqa tadqiqotchilarning ishlarida o'zbek adabiy

tilining me'yorlari, nutq madaniyati, terminologiya, rasmiy-ish uslubi hamda adabiy tildan kasbiy faoliyatda foydalanish masalalari tahlil qilingan.

Davlat tilida ish yuritish masalasiga bag'ishlangan ilmiy-uslubiy adabiyotlarda rasmiy hujjatlarning turlari, ularni tuzish tartibi, hujjat tiliga qo'yiladigan talablar, ish yuritish jarayonida adabiy til me'yorlariga rioya qilish kabi masalalarga e'tibor qaratilgan. Ushbu manbalarda ariza, bayonnoma, dalolatnoma, ma'lumotnoma, xizmat xati, shartnoma va boshqa rasmiy hujjatlarning tuzilishi hamda ularni rasmiylashtirish xususiyatlari yoritilgan.

Akademik yozuv yo'nalishidagi tadqiqotlarda esa talabalarning ilmiy matn yaratish, fikrni mantiqiy izchil bayon qilish, dalillardan foydalanish, manbalarni tahlil qilish va ilmiy xulosa chiqarish ko'nikmalarini shakllantirish masalalari asosiy o'rinni egallaydi. Akademik yozuvga oid adabiyotlarda ilmiy matnning kompozitsion tuzilishi, tezis va argumentlarni shakllantirish, parafraza, iqtibos keltirish, bibliografik manbalardan foydalanish va akademik halollik tamoyillariga rioya qilish muhim kompetensiyalar sifatida ko'rsatiladi.

Xorijiy tadqiqotlarda akademik yozuvni o'qitish masalasi ko'proq talabalarning tanqidiy fikrlash, analitik yozish, argumentatsiya va mustaqil tadqiqot olib borish qobiliyatlarini rivojlantirish bilan bog'liq holda o'rganilgan. Jumladan, J. Swales va C. Feak tomonidan ishlab chiqilgan akademik yozuv yondashuvlarida ilmiy matnning maqsadi, auditoriyasi, janri va kompozitsion xususiyatlarini hisobga olish zarurligi ta'kidlanadi. Bu yondashuvlar yurisprudensiya ta'limida huquqiy maqola, tahliliy yozuv, huquqiy xulosa va boshqa kasbiy matnlarni tayyorlash jarayonida qo'llanilishi mumkin.

Yurisprudensiya ta'limiga oid ilmiy adabiyotlarda huquqshunosning kasbiy faoliyatida yozma va og'zaki kommunikatsiya kompetensiyalarining ahamiyati alohida qayd etiladi. Huquqshunos nafaqat huquqiy normalarni bilishi, balki ularni aniq va tushunarli tilda ifodalay olishi, huquqiy hujjatlarni to'g'ri tuzishi, dalillarni tizimlashtirishi va o'z huquqiy pozitsiyasini asoslay olishi zarur.

Tahlil qilingan adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, davlat tilida ish yuritish, akademik yozuv, innovatsion pedagogik texnologiyalar va yurisprudensiya ta'limi masalalari alohida yo'nalishlarda yetarlicha o'rganilgan. Biroq mazkur yo'nalishlarni bir tizimga birlashtirgan holda, ya'ni yurisprudensiya talabalarida davlat tilida ish yuritish va akademik yozuv kompetensiyalarini innovatsion yondashuvlar asosida shakllantirish jarayonini boshqarish mexanizmlarini kompleks tadqiq etish masalasi yanada chuqur o'rganishni talab qiladi.

Shu sababli mazkur tadqiqotda adabiyotlardagi mavjud nazariy va amaliy yondashuvlar umumlashtirilib, yurisprudensiya yo'nalishida "Davlat tilida ish yuritish" va "Akademik yozuv" fanlarini o'qitishning innovatsion modeli, uni boshqarish mexanizmlari, ta'lim texnologiyalari va natijadorlik mezonlarini takomillashtirishga alohida e'tibor qaratiladi.

Tadqiqot metodologiyasi

Mazkur tadqiqotni amalga oshirishda yurisprudensiya yo‘nalishida “Davlat tilida ish yuritish” va “Akademik yozuv” fanlarini o‘qitishda innovatsion yondashuvlarni joriy etish hamda ularni samarali boshqarish mexanizmlarini aniqlashga qaratilgan kompleks metodologik yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqotning metodologik asosini ta’limni kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etish, innovatsion ta’lim texnologiyalaridan foydalanish va ta’lim natijalarini baholash tamoyillari tashkil etdi.

Tadqiqot jarayonida, avvalo, nazariy tahlil va umumlashtirish metodidan foydalanildi. Ushbu metod orqali davlat tilida ish yuritish, akademik yozuv, kasbiy kommunikatsiya, yuridik ta’lim va innovatsion pedagogik texnologiyalarga oid ilmiy adabiyotlar, ilmiy-uslubiy manbalar hamda ta’limga oid me’yoriy hujjatlar o‘rganildi. Mavzuga oid ilmiy qarashlar qiyosiy tahlil qilinib, tadqiqotning asosiy tushunchalari va nazariy yondashuvlari aniqlashtirildi.

Qiyosiy tahlil metodi yordamida an’anaviy va innovatsion ta’lim usullarining xususiyatlari o‘zaro taqqoslandi. Xususan, ma’ruza va reproduktiv ta’lim usullari bilan keys-stadi, muammoli ta’lim, loyihaviy ta’lim, interaktiv mashg‘ulotlar va raqamli ta’lim vositalaridan foydalanish imkoniyatlari qiyosiy jihatdan tahlil qilindi.

Tadqiqotda pedagogik kuzatuv metodi ham qo‘llanilib, talabalarning dars jarayonidagi faolligi, mustaqil ishlashi, huquqiy hujjatlarni tuzishi, akademik matn yaratishi va o‘z fikrini yozma ravishda ifodalash ko‘nikmalari kuzatildi.

So‘rovnoma va suhbat metodlari orqali talabalarning “Davlat tilida ish yuritish” va “Akademik yozuv” fanlariga munosabati, mazkur fanlarni o‘zlashtirishdagi qiyinchiliklari, innovatsion ta’lim texnologiyalariga bo‘lgan qiziqishi hamda amaliy mashg‘ulotlarning samaradorligi haqida ma’lumotlar olindi. Shuningdek, professor-o‘qituvchilarning fanlarni o‘qitishda innovatsion yondashuvlardan foydalanish tajribalari o‘rganildi.

Tadqiqotning amaliy qismida pedagogik eksperiment metodidan foydalanish nazarda tutildi. Eksperiment jarayonida talabalarning davlat tilida rasmiy hujjatlar tayyorlash, huquqiy matnlarni tahlil qilish, akademik matn yaratish, dalil va argumentlardan foydalanish hamda mustaqil xulosa chiqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan innovatsion mashg‘ulotlar tashkil etildi.

Ta’lim jarayonida keys-stadi, muammoli ta’lim, loyihaviy ta’lim, “Aqliy hujum”, “Klaster”, diskussiya va debat kabi interaktiv metodlardan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilindi. Ayniqsa, huquqiy vaziyatlarga asoslangan keyslar talabalarning huquqiy hujjatlarni tayyorlash va o‘z huquqiy pozitsiyasini yozma ravishda asoslash ko‘nikmalarini shakllantirish vositasi sifatida qo‘llanildi.

Shuningdek, raqamli ta’lim texnologiyalaridan foydalanish metodi asosida elektron ta’lim resurslari, taqdimotlar, onlayn topshiriqlar, elektron testlar va raqamli platformalardan foydalanish imkoniyatlari o‘rganildi. Bu yondashuv talabalarning mustaqil ta’lim olishini qo‘llab-quvvatlash va o‘quv natijalarini muntazam monitoring qilish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalarini qayta ishlashda sifat va miqdoriy tahlil metodlaridan foydalanildi. Talabalarning yozma ishlari, huquqiy hujjatlari va akademik matnlari mazmun, mantiqiy izchillik, til me'yorlariga rioya qilish, argumentatsiya va mustaqil fikrlash mezonlari asosida tahlil qilindi. Olingan natijalar umumlashtirilib, innovatsion yondashuvlarni boshqarish mexanizmlarining samaradorligiga oid xulosalar shakllantirildi.

Tadqiqotda kompetensiyaviy yondashuv asosiy metodologik yo'nalishlardan biri sifatida belgilandi. Bunda talabalarning faqat nazariy bilimlarini emas, balki ularni kasbiy faoliyatda qo'llay olish qobiliyati, huquqiy hujjatlarni davlat tilida tayyorlash, akademik matn yaratish, tanqidiy va mustaqil fikrlash, kasbiy muloqot olib borish kabi kompetensiyalari baholandi.

1-jadval

Tadqiqot metodlari

№	Metodlar	Qo'llanish maqsadi
1	Nazariy tahlil	Ilmiy manbalarni o'rganish
2	Qiyosiy tahlil	An'anaviy va innovatsion yondashuvlarni taqqoslash
3	Kuzatuv	Talabalar faoliyatini o'rganish
4	So'rovnoma	Talabalar fikrini aniqlash
5	Pedagogik eksperiment	Innovatsion metodlar samaradorligini tekshirish
6	Keys-stadi	Huquqiy-amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish
7	Tahlil va umumlashtirish	Tadqiqot natijalarini shakllantirish

Tahlil va natijalar

Yurisprudensiya yo'nalishida Davlat tilida ish yuritish (akademik yozuv) fanlarini o'qitish jarayoni tahlili shuni ko'rsatadiki, mazkur fanlarning samaradorligi nafaqat nazariy bilimlarni berish, balki talabalarda huquqiy hujjatlar bilan ishlash, akademik matn yaratish, fikrni mantiqiy va dalillarga asoslangan holda ifodalash ko'nikmalarini shakllantirish bilan belgilanadi. Shu nuqtayi nazardan, ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlardan tizimli foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi.

Ayniqsa, keys-stadi, muammoli ta'lim, loyihaviy yondashuv, diskussiya, debat va raqamli ta'lim vositalaridan foydalanish talabalarning darsdagi faolligini oshirish, mustaqil fikrlash va kasbiy kommunikatsiya ko'nikmalarini rivojlantirish imkonini berishi aniqlandi. "Davlat tilida ish yuritish" fanidan amaliy hujjatlar tayyorlash, "Akademik yozuv" fanidan esa tahliliy matn, esse va ilmiy maqola elementlarini yaratishga yo'naltirilgan topshiriqlar samarali natija berishi kuzatildi.

2-jadval

Innovatsion yondashuvlarning asosiy natijalari

Innovatsion yondashuv	Asosiy natija
Keys-stadi	Huquqiy vaziyatlarni tahlil qilish ko'nikmasi rivojlanadi
Muammoli ta'lim	Mustaqil va tanqidiy fikrlash shakllanadi
Loyihaviy ta'lim	Amaliy va tadqiqotchilik ko'nikmalari rivojlanadi
Diskussiya va debat	Fikrni dalillar asosida himoya qilish qobiliyati oshadi
Raqamli ta'lim	Mustaqil ta'lim olish imkoniyati kengayadi
Amaliy hujjatlar bilan ishlash	Davlat tilida ish yuritish kompetensiyasi shakllanadi
Akademik yozuv topshiriqlari	Ilmiy va mantiqiy fikrlash qobiliyati rivojlanadi

Tahlil natijalariga ko'ra, innovatsion yondashuvlarni ta'lim jarayoniga joriy etishda ularni alohida metod sifatida emas, balki yagona boshqaruv mexanizmi sifatida qo'llash maqsadga muvofiq. Bunda ta'lim maqsadi, o'quv mazmuni, innovatsion metod, talabaning amaliy faoliyati, baholash va monitoring jarayonlari o'zaro uzviy bog'liq holda tashkil etilishi lozim.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, talabalarning kasbiy tayyorgarligini oshirishda huquqiy matnlar va real kasbiy vaziyatlarga yaqinlashtirilgan amaliy topshiriqlar muhim o'rin tutadi. Masalan, ariza, shartnoma, bayonnoma, huquqiy xulosa kabi hujjatlarni tayyorlash bilan bir qatorda ularni tahlil qilish va tahrirlash topshiriqlarini berish talabalarning davlat tilida ish yuritish bo'yicha amaliy kompetensiyalarini mustahkamlaydi.

Umumlashtirib aytganda, tadqiqot natijalari yurisprudensiya yo'nalishida "Davlat tilida ish yuritish" va "Akademik yozuv" fanlarini innovatsion yondashuvlar asosida o'qitish talabalarning huquqiy, kommunikativ, akademik va raqamli kompetensiyalarini kompleks shakllantirish imkonini berishini ko'rsatadi. Shu asosda mazkur fanlarni boshqarish mexanizmi maqsad → mazmun → innovatsion metod → amaliy faoliyat → baholash → monitoring → natija izchilligi asosida tashkil etilishi maqsadga muvofiq.

Davlat tilida ish yuritishni o'qitishning innovatsion yo'nalishlari

Yurisprudensiya talabalari uchun davlat tilida ish yuritishni o'qitishda nazariy ma'lumotlarni amaliy yuridik hujjatlar bilan bog'lash muhim hisoblanadi.

Masalan, talabalarga quyidagi amaliy topshiriqlarni berish mumkin:

- ariza tayyorlash;
- xizmat xati yozish;
- shartnoma loyihasini tuzish;
- ishonchnoma rasmiylashtirish;
- da'vo arizasining matniy tuzilishini tahlil qilish;

- huquqiy xulosa tayyorlash;
- bayonnoma shaklini ishlab chiqish;
- rasmiy xatlarda til me'yorlarini tahlil qilish.

Bunday topshiriqlar talabani davlat tilida rasmiy-huquqiy matn yaratish kompetensiyasini rivojlantiradi.

3-jadval

Fanlarni integratsiyalash asosida kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish

“Davlat tilida ish yuritish”	“Akademik yozuv”	Shakllanadigan umumiy kompetensiya
Rasmiy hujjat tayyorlash	Ilmiy matn tuzish	Yozma kommunikatsiya
Yuridik terminlardan foydalanish	Ilmiy terminologiya	Kasbiy til kompetensiyasi
Hujjat rekvizitlarini bilish	Manbalarni rasmiylashtirish	Akademik madaniyat
Huquqiy matnni tahlil qilish	Ilmiy tahlil	Tanqidiy fikrlash
Rasmiy uslub	Ilmiy uslub	Uslubiy kompetensiya

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, “Davlat tilida ish yuritish” va “Akademik yozuv” fanlarini alohida-alohida emas, balki yurisprudensiya talabalarining kasbiy tayyorgarligini ta'minlovchi o'zaro bog'liq fanlar sifatida tashkil etish maqsadga muvofiq. An'anaviy ta'limda talabalar ko'pincha nazariy qoidalarni o'zlashtirish bilan cheklanib qolishi mumkin. Innovatsion yondashuv esa talabani real kasbiy vaziyatlarga yaqinlashtiradi.

Masalan, “Sudga da'vo arizasi tayyorlash” loyihasi bir vaqtning o'zida bir nechta ko'nikmani shakllantiradi: yuridik terminlardan foydalanish, rasmiy uslubni saqlash, matn mantig'ini ta'minlash, huquqiy asoslarni ko'rsatish va hujjatni belgilangan tartibda rasmiylashtirish.

Shu bilan birga, “Akademik yozuv” fani talabalarning huquqiy muammoni ilmiy nuqtayi nazardan tahlil qilish, manbalarni tanlash, dalillarni tizimlashtirish va xulosa chiqarish qobiliyatini rivojlantiradi.

4-jadval

Innovatsion boshqaruv mexanizmlari

Mexanizm	Amalga oshirish shakli	Natija
Maqsadli rejalashtirish	Kompetensiyalar asosida o'quv maqsadlarini belgilash	Ta'lim natijalarining aniqligi
Integratsiya	Ikki fan mazmunini o'zaro bog'lash	Kasbiy ko'nikmalarning kompleks shakllanishi
Raqamlashtirish	Elektron hujjat va platformalar	Ta'limning qulayligi

Loyihalash	Amaliy yuridik loyihalar	Mustaqil ishlash qobiliyati
Monitoring	Doimiy diagnostika	Ta'lim sifatini nazorat qilish
Individuallashtirish	Talaba darajasiga mos topshiriqlar	Shaxsiy rivojlanish
Teskari aloqa	O'qituvchi-ta'lim oluvchi muloqoti	Kamchiliklarni tezkor bartaraf etish

Innovatsion yondashuvlarni joriy etishda baholash tizimini ham o'zgartirish muhim. Faqat test natijalariga asoslangan baholash talabaning yuridik matn yaratish qobiliyatini to'liq aks ettirmaydi.

Shu sababli portfolio, amaliy topshiriq, keys tahlili, loyiha, taqdimot va yozma ishlarni baholashdan foydalanish maqsadga muvofiq.

5-jadval

Talabalar kompetensiyalarini baholash mezonlari

Mezon	Baholanadigan ko'nikma
Til me'yorlari	Imlo va grammatika
Yuridik uslub	Rasmiy-huquqiy tildan foydalanish
Mantiqiylik	Fikrlarni izchil bayon qilish
Mazmun	Huquqiy masalaning to'g'ri yoritilishi
Manbalar	Ilmiy va huquqiy manbalardan foydalanish
Mustaqillik	Shaxsiy tahlil va xulosa
Rasmiylashtirish	Hujjat talablariga rioya qilish

Xulosa va takliflar

Yurisprudensiya ta'lim yo'nalishida "Davlat tilida ish yuritish" va "Akademik yozuv" fanlarini innovatsion yondashuvlar asosida o'qitish yuridik kadrlarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

Davlat tilida ish yuritish yuristning kasbiy-kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishda muhim o'rin tutadi.

Akademik yozuv talabalarning ilmiy-tahliliy, tanqidiy va mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. Mazkur ikki fanni yurisprudensiyaning kasbiy fanlari bilan integratsiyalash talabalarning nazariy bilimlarini amaliy ko'nikmalarga aylantirish imkonini beradi.

Keys-stadi, loyihaviy ta'lim, muammoli ta'lim, raqamli texnologiyalar va elektron ta'lim resurslaridan foydalanish ta'lim jarayonining amaliy yo'nalishini kuchaytiradi.

Innovatsion ta'limni boshqarish “maqsad — rejalashtirish — amalga oshirish — monitoring — baholash — korreksiya” sikli asosida tashkil etilishi samarali hisoblanadi.

Talabalarining natijalarini baholashda testlar bilan bir qatorda amaliy yuridik hujjatlar, akademik matnlar, portfolio va loyihalardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Umuman olganda, davlat tilida ish yuritish va akademik yozuv fanlarini innovatsion boshqarish mexanizmi yurisprudensiya talabalarining kasbiy, kommunikativ va akademik kompetensiyalarini kompleks rivojlantirishga xizmat qiladi. Bu esa zamonaviy yuridik mehnat bozori talablariga mos, huquqiy hujjatlar bilan professional ishlay oladigan va o'z fikrini ilmiy asosda ifodalaydigan mutaxassislarni tayyorlash imkonini kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasining “Davlat tili haqida”gi Qonuni.
2. O'zbekiston Respublikasining “Ta'lim to'g'risida”gi Qonuni.
3. O'zbekiston Respublikasining “Elektron hujjat aylanishi to'g'risida”gi Qonuni.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ta'lim sohasini rivojlantirish va oliy ta'lim tizimini takomillashtirishga oid normativ-huquqiy hujjatlari.
5. O'zbekiston Respublikasida oliy ta'limni rivojlantirishga oid konseptual va strategik hujjatlar.
6. Bo'ronov J.B. Ilmiy tadqiqot metodologiyasi va akademik yozuv bo'yicha metodik materiallar.
7. Abdurazzoqova D. Davlat tilida ish yuritish: o'quv-uslubiy materiallar.
8. Akademik yozuv va ilmiy tadqiqot metodologiyasiga oid o'quv qo'llanmalar.
9. Yuridik ta'lim metodikasi va kasbiy kompetensiyalarni rivojlantirishga oid ilmiy tadqiqotlar.
10. Oliy ta'limda innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanishga oid ilmiy-metodik adabiyotlar.